

Нусрат РАҲМАТ

БУНИ ҲАЁТ ДЕБДИЛАР

ёки

Ўғлим Улуғбекнинг Кундалиги

*Ҳикоялардан иборат
роман*

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЈАДОРЛИК КАМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2008

Д Е Б О Ч А

Ёш сухандоннинг илк бор экранда пайдо бўлиши ёхуд актёрнинг биринчи марта сахнага кўтарилиши арафасидаги хаяжонини кузатганмисиз? Бир неча дақиқалик мулоқотнинг зоҳирӣ салобати босади, бояжишларни.

Менинг айни лаҳзалардаги хаяжоним уларникидан чандон устун. Чунки танаффуслари билан қўшиб ҳисоблаганда нақ йигирма олти йиллик меҳнатим маҳсулини илк бор ҳукмингизга ҳавола этипман. Шу тобда сизни бир неча сония зимдан кузатишни истардим. Тасаввуримча, китобни қўлга олиб, орқа-олдига назар ташлайсиз-у салмоқлаб кўриб, беихтиёр ўқишга тутинасиз. Кейинчи? Чалғиб кетмайсизми?! Саҳифалар қатидан ўзингиз излаган шоҳиста ва зариф сеҳрни, дарддош оғрикни топаоласизми?!

Ҳозирги китобхон ўта талабчан, зукко, дейишади. Лекин у андак серташвиш, лоқайд, худбин ҳам. Унинг ихтиёрида телевизорнинг қатор каналларидан ташқари, компьютер, кизиқарли газета, журналлар, кассеталар, улфатлар ... Бунинг устига китобхонимиз тинч, хотиржам эмас: сиёсий, ижтимоӣ, иқтисодӣ, экологик муаммолар уни, оиласини четлаб ўтмайди.

Фикр-мулоҳазаларингизни сўрамоқчи эмасман. Китобхон, адабиётшуносларнинг танқид ёки ҳамду саноларига анча лоқайд қарайдиган бўлиб қолганман. Чунки қандай асар яратилганини ижодкорнинг қалби буларнинг баридан теранроқ ҳис этади. Фикримни калондимоқликка йўймаслигингизни ўтиниб сўрардим.

Остонангизга осойишталик берсин!

Ўқиб, ўртоқларингизга беришни таклиф қиламан!

БИРИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ БОБ

САЛОМ, ҲАЁТ!

Нихоят, бугун – 1970 йилнинг 1-июнь куни, нақ туш маҳали дунёга келдим. Қани, ҳаёт деганларини ҳам бир кўрайлик-чи, қанақа бўларкан?!

Илк бор ҳис этганим, вужудимдаги зиркироқ оғриқ ва мен ҳали кўникмаган совуқ муҳит эди. Овозим борича чинқириб йиғлай бошладим. Кимдир мени даст кўтариб олди ва илиққина сувда чўмилтирди. Фарёдимга эса ҳамон кулок солишмасди.

– Уч ярим кило, – деди мени тарозига қўйган ҳамшира шеригига.

Аслида мен сал кам тўрт кило эдим. Кўра-била туриб, тарозидан уриб қолишди-я! Дунёга келганим захоти оғриқ, совуқ ва қаллобликка дуч келаман, деб ўйламагандим. Бундай пайтда йиғламай куласанми киши?!

– Намунча бакиради бу, – деди жавобан доя опа жеркиганнамо қилиб, – истасанг шу...

– Буни ҳаёт дебдилар – чидаш керак, – давом этди иккинчиси. Сўнг мени оппоқ чойшабга ўрашди. Мазза қилиб ухладим.

Уйғонсам, бир талай чақалоқлар орасида ётибман. Уларни сизга таништиардим-у аммо номларини билмайманда. Зотан номларини бу нодон чурвақаларнинг ўзлари ҳам билишмайди. Чунки уларга ҳали ном қўйилган эмасда! Менинг исмим ҳам баҳслирок. Уйимиздагилар хануз бир тўхтамга келолмай ҳалак. Агар ҳақиқатдан ҳам ўғил бўлиб туғилсам, бувим Иброҳим бўлишимни, дадам Зарафшон, ойим Улуғбек деб аталишимни исташади. Менга эса барибир.

Ажабо! Ёнимдаги кизалоқ нега чинқириб йиғлаяпти экан-а? Йиғлоки. Бу ёнимдагиси ҳам бошлади... Демак мен ҳам кўпчиликдан четда қолмаслигим керак! Ҳаммамиз жўр бўлиб йиғлаётган эдик, доя опалар келишди-ю, бизни кўп кишилиқ аравачаларга юклашди. Сўнг номерларимизга қараб, ойимизга улашиб чиқишди...

Бемажолгина бўлиб ётган ойим мени авайлаб бағрига босди.

Энтикиб кетди, қувончдан бўлса керак, кўзларига ёш олди. Мен мазза қилиб сут ичдим.

Она сути. Бу ҳароратли неъмат илк бор бўм-бўш ичакларим, ҳувиллаб ётган ошқозонимни тўлдирди. Назаримда олам мунаввар бўлиб кетди. Яна ухладим.

* * *

Бугун уйга кетармишмиз! Эҳ, нақадар соз! Ҳаммадан ҳам ойимнинг шодлиги беҳудуд.

Каминага рухсат беришдан олдин врач аллақандай ҳужжатларни тўлдирди. Кеча дадам олиб келган туғилиш гувоҳномамни очиб, эшитилар-эшитилмас укиди ва дафтарига қайд эта бошлади.

– Раҳматов, Улуғбек Нусратович. Жинси—эр. Туғилган жойи — Самарқанд район, Даштаки боло қишлоқ совети. Ҳа, тузук.

Тузук эмиш. ғалати-ку бу— катталар. «Эр» деб ёзишганини ҳам кечириш мумкин. Аммо туғилган жойим масаласи ҳам чалкаш. Камина Самарқанд шаҳридаги биринчи туғруқхонада дунёга келганимни барилари балодай билишади-ку! Нега энди кўра-била туриб нотўғри ёзишади?

Майли, садқаи асаб!

Майли, хайр, киндик қоним тўкилган даргоҳ!

Хайр, оқ халатли меҳрибонлар!

Мени ҳамшира опа кутариб олиб, худди ўзи тукқандай тантанавор йўл бошлади. Ойим ички бир хаяжон, беҳудуд бир энтикиш билан бизга эргашдилар.

Эҳ-ҳе, ташқари нақадар кенг, ёруғ, сарҳадсиз... Бўсағада бизни анчайин киши кутиб ўтирган экан. Энг аввал одмигина кийинган кампир (бувим бўлсалар керак) биз томон интилиб, ойимнинг пешанасидан ўпдилар, кейин каминанинг. Ҳамшира опанинг чўнтагига бўлса аллақандай увада қоғозни солиб қўйдилар. Дадам андак каловланиб тургач, қўлларидаги гулни ойимга тутқаздилар. Унинг ҳиди, дилкаш бўёқлари сержило эди. Шофёр амаки машинасини бизга яқин тислаб, эшикни очди. Мени авайлабгина қўтариб олган бувим олдинги ўриндикка, қолганлар эса орқага ўтиришди. Машина катта йўлга тушди. Қўча кенг, узун гавжум эди. Серташвиш одамлар, ғизиллаган машиналар бир-бирларига гал

бермай саросималанишарди.

Кабинадагилар нукул кулишади. Хазил-мутойиба килиб, ойим билан каминага ҳамду санолар ўқишади? Назаримда ҳаёт деб аталган бу дунё жуда хушчакчак қурилгандай. Омон бўлсак, кўраверамиз.

Мен узун йўл ҳақида ўйлайман: у олисмикин, кийинмикин?! Шу хушфёъл ва сертабассум одамлар менга ҳамиша ҳамроҳмикинлар?!

Уйимизда анча-мунча киши кутиб ўтирган экан. Улар ҳам хуррамлик ва ҳаяжон билан бизни қуршаб олишди, ойимни қайта-қайта муборакбод этишди, каминага ҳам ширинзабонликлар килишди. Мен эса ўзимни уйқуга уриб ётавердим. Шуниси маъқул. Тантаналардан талтайиб кетиш эркакнинг иши эмас.

Хонадонимизда чинакамига байрам бўлиб кетди.

ИККИНЧИ БОБ

МЕНИНГ БУВИЖОНИМ

Уйимизда бугун аллақандай маросим борга ўхшайди. Мўйлови эндигина сабза урган амаким, аммалар-у холаларим ҳам шу ерда.

Ниҳоят янги бешикни эринмай, хафсала билан жиҳозлагач, бувим пичирлаб узоқ дуо ўқидилар, сўнг каминани унинг оппоқ чойшаби устига ағанатдилар. Индамай ётаверардим-у аммо оёқларимни зичлаб боғлагандан кейин овозим борица чинкириб йиғлай бошладим. Ҳадемай қўлларимни ҳам боғлашди. Нақадар золимлик! Ахир, мен қўл-оёқларимни типирчилатиб ётишни хуш кўрардим-ку! Озодлик деб аталадиган хузурбахш туйғуга, эркка кишан солиш жаҳолат эмасми, ахир?! Ситамкорлар бешикнинг ёпинчиғини ҳам беркитишди ва мен зулмат қўйнида қолдим. Шу пайт кимдир бешик устига бир ҳовуч танга сочиб юборди: болақайлар кикирлаб кулишганича пул теришга киришишди. Алам қиладида: сен зулматда кишанбанд бўлиб, қақшаб ётсанг-у бу хумпарлар пул тўплаш пайида бўлишса. Йиғлайверайчи, эҳтимол шафқат томирчалари ҳам тепиб қолар бу, бераҳмларнинг?! Анча-мунча тўполон қилардим-у аммо бувим шундай ёкимли алла бошлаб юбордиларки, кулоқ солмай иложим йўқ

эди.

*Алла айтай, шўхлик қилмай қулоқ солгин, чарогим,
Кўзмунчоқдай кўзларингни юмақолгин, чарогим.
Кўзичоқдай ширингина ухлаб олгин, чарогим –
Момонгни сен қувончи бўл,
Қароғи бўл, чарогим!
Чарогим-о
Чарогим-о
Чарогим...
Алла элителиб, ухлаб қолибман,*

Эртаси ҳам, индини ҳам бу ҳол такрорланишии ҳали билмасдим. Ҳа, айнан такрор эди: эрталаб апил-тапил ишга жўнашади-ю, кечкурун остона ҳатлаш билан мен томон интилиб, дағал, гоҳида бадбўй қўллари билан нозик юзларим, қўлларимни силаб-сийпамоқчи бўлишади, дуч келган жойимдан ўпиб, озор беришади. Ҳаркалай бувим уларни койиб хайдайдилар-у жоним ором топади.

Менинг бувижоним! Уйимизда у киши билан ҳисоблашишади, гапларини икки қилишмайди. Бунинг устига у киши жуда зийрак: қорним андак очқаса ойимдан ҳам аввалроқ сезадилар. Кейин буйруқ оҳангида қорнимни тўйғазишни тайинлайдилар. Ойижоним ҳам итоаткорона кўкракларини тутадилар: қорним тўйғач, олам мунаввар бўлиб кетади. Кўзларимга уйку тикилганини ҳам баён этолмайман, аммо бувим юзимга енгилгина нигоҳ ташлашлари билан барини илғаб оладилар, бунга ҳам қаноат қилмай, енгилгина алла бошлаб юборадилар. Бу хиргойилар шу қадар дилкаш-ки, таърифга сўз ожиз. Сатрлар қатида илтижо-ю сеҳр, ҳазинлигу, юпанч, киноя-ю сархушликлар жамулжаму жобажо бўлади. Олис-олислардан милтик овози эшитилса, йиги товуши кулоқка чалинса, бойқуш узиб-узиб нола қилса, мана бу аллани айтадилар:

*Балолардан, қазолардан алҳазар,
Нохуш-нохуш сазолардан алҳазар!
Остонамни омон сақла, ўзгинанг
Ногоҳ туҳмат,
Жазолардан алҳазар!*

Алҳазар-о

Алҳазар-о

Алҳазар...

Гоҳи-гоҳида эса юракни ўртантирадиган, ҳатто катталарни ҳам хомуш қилиб қўядиган маҳзун алла янграб қолади. «Қайларда қолдинг кечқурун», деган сўроқ такрорланиб турадиган бу кўшиқда қўшнининг чўлоқ ўғли сандал атрофида ўтиргани, подачи ошҳалол айтиб кетгани, саман тикка турганича мизғиётгани, аммо ҳамон чавандоз йигитдан дарак бўлмаётгани оғир дард билан куйланар, савол бот-бот такрорланарди:

Қайларда қолдинг кечқурун,

Қайларда қолдинг кечқурун?

* * *

Амаким мени кўчага олиб чиқдилар. Турфа товушлар ва буёқлардан кўзим қамашиб кетди. Ранго-ранг машиналар ғизиллаб ўтар ва мен улар ортидан хайрат билан тикилиб қолардим.

Диккатимни дарвозамиз олдидаги ариқ ва унинг соҳилига боғлаб қўйилган кўзичок тортди. Ариқчада зилол сув шилдираб оқар, унинг қўшиғи роҳатбахш эди. Соҳилда айқашиб ётган гиёҳлар ҳам бири-бирига ухшамасди. Кўзичок билан нигоҳларимиз тўқнашди: менга ўхшаб унинг ҳам дунёга келганига қўп вақт бўлмагани билиниб турарди. Меҳрим жўш уриб унга қўл чўздим—амаким муддаомни тушунди, шекилли, унга яқинроқ олиб борди. Лекин нодон кўзи биздан чўчиб қочмоқчи бўлганда, бўйнидаги аркон уни зарб билан тортди. ўалати. Нечун унинг нозик бўйнига чилвир боғлашдийкни?! Бу ўта баттоллик, золимлик эмасми?! Халоскор бувисими, амакисими йўқмикин бояқишнинг?! Азбаройи ачинганимдан унинг жингалак пўстинини силаб қўймоқчи бўлдим-у буни уддалолмадим.

Шу пайт эътиборимни бир новча амаки тортди: у дагал овоз билан менга мурожаат қилди:

Ҳа, рижий! Кўчага чиқдингми? Ия, тишинг ҳам йўқ-ку, сан кемшикнинг?!

У шундай деди-ю қаҳ-қаҳ отиб кулди. Менга алам қилди: баралла йиғлаб юбордим. Нега камситади бу новча, найнов?! Сарик бўлсам нима қилибди? Дадам билан аммамнинг ҳам сочлари сарик-ку!

Қолаверса, арик бўйидаги гуллар ҳам... Тишинг йўқ эмиш. Бувимнинг тишлари бўлмаса ҳамки, ҳаммадан яхшилар-ку! Мен суяк ғажирмидимки, куракдай-куракдай тиш керак бўлса?! Каллаварам! Вайсаки!

Овозимни эшитиб, бувим югуриб чикдилар. Мени хавотирона ичкарига олиб кирдилар-у, амакимни роса уришдилар.

– Чилласи чикмаган гўдакни кўчага олиб чиқасанми, нодон?! Халол бор, харом бор, нас бор...

Сўнг амакимни кўйиб, ўша қалтираган куйи ойимга ўгирилдилар:

– Қанақа лакалов, ландавур аёлсиз?! Болани бозорга олиб борса ҳам лаллайиб ўтираверасизми?! Аёл ҳам шунақа латтачайнар бўладими?! Агар шунга кўз-пўз тегса...

У киши узоқ жаврадилар. Амаким билан ойим ўзларини оклаш учун бир нималар деб дудукланишди. Бувим зудлик билан исирик тутатдилар: ачимсиқ тутун томоғимга тикилди, кўзимни ачиштирди, аммо йигламадим.

Шу бўлди-ю кўча менинг орзу армоним, мақсад-муддаомга айланиб қолди. Дарвозадан чикиб, сершиддат машиналарни, арикдаги зилол сувни, кўзлари осмонранг кўзичокни кумсайдиган бўлиб қолдим. Бувим бўлса муддаомни фаҳмлаб, енгилгина койиб қўярдилар.

– Бекорларни айтибсиз! Ҳа, намокул килибсиз! Сизга хали эрта!

* * *

Ойим ишга чиққанларидан бери хувиллаган ҳовлида бувим иккаламиз қоляпмиз. Энди қорним очқагудай бўлса, у киши сўргич кийдирилган шишани илитадилар-у аввал ўзлари татиб кўрадилар, сўнг огзимга суқадилар. Бу таом гоҳида андак иссиқроқ ёки совуқроқ бўлиши устига чучмал ҳам. Шунга қарамай саркашлик қилмайман – шоша-пиша ошқозонимни дўппайтириб оламан. Чунки бусиз ҳам моможонимнинг ташвишлари оз эмас: молларга ем солиш, овқат пишириш, кир ювиш... Эҳ-ҳе! У кишининг олдиларига гоҳи-гоҳида Жамила момо деган, букчайиб қолган дугоналари келади. Салом-аликдан кейин келинидан ҳасрат қилади. Бувижоним ҳам маъқуллагандай бўлиб турадилар.

– Ҳозир сиз айтган у келинлар йўқ.

– Ҳаммаси нотавон, инжиқ, – жон киради Жамила момога, – ўғлимга айтаман: бундай зарбингни ўтказ, дейман.

– Э, ҳозиргилар хотинидан кўркади. Бузоқнинг ўзи...

Ниҳоят ғийбат поёнига етади. Кейин Жамила момо бувимга ялинганнамо қилиб, китоб ўқиб беришни сўрайдилар. Бувижоним кўзлари яхши ўтмаслигини важ қилиб турсалар ҳамки, эринмай кўзойнақларини топадилар, сўнг устига уриниб кетган духоба ўралган китобни олиб, дуч келган саҳифадан ўнгдан чапга қараб, ҳижжалаб ўқий бошлайдилар.

«...алқисса, Ибройим Аҳтам сарбондан сўради: «Эй сарбон, Балҳда не кечмишдур?» Ул жавоб айлади: «Балҳда қиёмат қойимдур – шаҳаншоҳи олампаҳоҳнинг яккаю ягона ожизалари Маликаи Хўбон оламдан кўз юммишдур». Ибройим Аҳтам зор-зор, чун абри навбахор йиглаб, айтгони бутурур...».

Бу ёғини алла айтгандай хиргойи қилиб кетадилар. Жамила момо пиқ-пиқ йиғлай бошлайди. У кишининг кўз ёшларидан таъсирланган бувим яна ҳам чўзиброқ нола қиладилар.

УЧИНЧИ БОБ

Қ Ў М С А Ш

Чаток бўлди: бувимнинг қон босимлари ошиб, ётиб қолдилар. Докторлар у кишини обдон текшириб кўришди-ю, олиб кетишди. Мен чинқириб йиғлаганимча қолавердим.

Ўша куни менга қараш учун ойим ишдан қолдилар. Каминани боғчага жойлаштириш илинжида юрган дадамнинг ҳам ишлари ўнгидан келмади.

– Жой йўқ, деярти, бюрократлар, – дедилар дарғазаб бўлиб.

Гапнинг оҳангидан фаҳмладимки, «бюрократ» – ёмон одам, дегани экан. Демак ҳаётда ёмон одамлар ҳам бор экан-да! Ажабо! Шундай мунаввар дунёда-я?!

– Газетада ишлашингизни айтмадингизми, – сўрадилар ойим.

– Иш жойини пеш қилиш...

– Пеш қилманг,–илиб кетдилар ойим, ишхонангиздан коғоз олиб келсангиз бас!

Шундай қилиб, болалар боғчасига борадиган бўлдим.

Бу ерда ўйинчоқлар бир талай экан-у, ҳадеганда болакайларга беришавермаскан. Боғча опалар анча жиддий ва калондимоғдай. Мен йиғламадим: энди жуда чурвақа эмасман – камина нақ олти ойлик ҳаётий тажрибага эга.

Биринчи куни болаларга унчалик қўшилолмаганимни таъкидлаб ўтишим керак. Сутли атала ичиб олгандан кейин бир кизалоқ билан танишишга шайланаётганимда, тарбиячи опамиз аллақандай зарда ва нописандлик билан ўрнимга ётқизди-ю пўписа қилди:

– А ну-ка, спать! Быстро!

Дилхуш алла айтишади, деб ўйласам... Тўтикушлар! Лоақал бирорталари алла айтишни билишмаскан-а! Ҳайф-ё! Бунинг устига уйдагидай кўтариб юришлар, шакаргуфторликлар қаёқда дейсиз?! Суф бунақа ҳаётга! Иштончанг ҳўлланиб қолса, жирканганнамо қилиб, бармоқларининг учи билан ечишади-ю, бир чеккага улоқтириб юборишади. Уйда... Шунинг учун кун бўйи уйдагиларни кумсайман. Бувижонимнинг кадрдон ҳидлари, меҳрибон, маъруф овозларига зор бўламан. Кечқурун ойимни кўришим билан хўрлигим келиб, йиғлаб юбораман, дийдаларим шашкатор бўлиб, у кишига талпинаман. Ҳар кун уйга келгач, бувимнинг каравотларига умидвор боқаман. У мунғайиб тургандай бўлади.

Эрталаб дадам билан ойим гапга бориб қолишди. Сезиб турибман: айб папашада. Ҳозиргача мени боғчага ойим олиб бораётгандилар. Бир гал дадамдан илтимос қилганларида шунча машмаша.

– Олиб бормайман, дедим-ку! – дағдаға қилдилар дадам.

Бу ғайирлик ва якровликка токат қилолмадим:

– Да-да-а! – дедим биринчи бор.

Ўзимга қолса, «дада, инсоф борми», деярдим-у, аммо забон чаток. Аммо ана шу ягона каломнинг ўзи ҳам бояқишларни беҳад қувонтирди. Машмашани йигиштириб қўйиб, каминани эркалатишга киришиб кетишди.

– Тагин аввал «она» демай, «дада» дейди-я, – гиналаган бўлдилар ойим.

Аслида мен илк бор «она» деган каломни тилга олгандим. Бу табаррук сўз билан моможонимга мурожаат қилгандим. Шунда мен у кишини бир умрга «она» деб аташимни ҳаёлимга ҳам келтирмагандим. Ойижонимни эса аксар самарқандликлар синғари «бийи» дейдиган бўлдим.

Хуллас, мени дадам олиб борадиган бўлдилар. Ишқилиб, тагин ғижиллашиб қолишмасинда! Катталар ўзи тез ловуллаб кетадиган, бадфеълроқ бўлишаркан. Ўша куни боғча опа ҳам мудираси билан гапга бориб қолди. Мудира айрим ота-оналар пул тўлашмаганини ёдга солганди, бунисининг жони ҳалкумига келиб турган эканми, бакириб берди.

– Ташвишим ўзимга етиб ортади! Бир камим пул йиғиш қолганмиди? Буларнинг биттаси сийса, иккинчисининг қорни очиб турибди.

– Шунинг учун ҳам маош оласизда, азизим, – заҳарханда қилди мудира.

– Миннат қилмай қўяқолинг! Уйда ўтирсам ҳам эрим боқади. Айрим олғирларга ўхшаб, гўдақларнинг ҳақини ўмаргунча, эрнинг топганига қаноат қилган минг бор яхши.

Бу гапдан мудира опа негадир ловуллаб кетдн. Назаримда боғча опа унинг анча ожиз томониға тегиб қўйганди. У тагин анча-мунча дағдағалар қилди-ю, чиқиб кетди. Аёллар тўпланиб олиб, уни роса ғийбат қилишди.

Ура! Бувим келдилар!

– Она-а! Она-а-а! – дедим бор вужудим билан у кишига талпиниб. Менга илк бор алла айтган табаррук инсоннинг ҳароратли кучоғига отилдим, у кишининг сархуш ҳидларидан энтикиб кетдим. Нурафшон чехраларидан ўпмоқчи бўлдим-у, ҳарчанд қилсам ҳам урдалолмадим. Юзларини ялаб қўяқолдим. У киши кула-кула сўлагимни артиб олдилар, қўзларидан ёш қалқиб кетди.

Бувимни кўргани қўни-қўшнилар, қариндошлар келишди. Аммо кун бўйи ҳеч кимга бормадим. У кишининг бағридан бир зум ажралсам ҳам ғарибга ўхшаб қоламан. У киши бошқа юмушларни қўйиб, мени қайта қучоқлариға оладилар.

– Ўзим ҳам ҳаммадан кўра шуни кўп соғиндим, – дейдилар мени

ҳар замон эркалаб.

Шукурларким, энди боғчага бормайдиган бўлдим. Бувим шундай дедилар.

Бас! Етар, тортган азобларим!

ТЎРТИНЧИ БОБ

ОҒРИҚ

– Во-ой, онажон! Бийижон, дадажон! Вой корним! Оғриқ ҳам шунақа бешафқат бўладими?! Ёрдам беринглар!

Менинг фарёдимда ана шундай илтижо мужассам эди.

Ойим товуш чиқармай йиғлашга тушдилар. Бувижоним қорнимни оҳиста-оҳиста босиб кўрдилар-у, барини тушундилар.

– Бунинг қорни оғрияпти!

Ташхис аниқ қўйилганди. У киши мени андак овултгандан кейин ногаҳоний дарднинг сабабларини чамалашга киришдилар.

– Болага кинна кирганга ўхшайди. Уйга кимлар келувди? Аммачам бир неча кишини, жумладан, Лўли момони, Конторчи амаки деган солиқчини, монтерни тилга олдилар.

– Борасолиб, исирик билан нон келтир, – буюрдилар у киши.

– Чик-чик-чик! Лўлидан кирган бўлсанг, чик! Чўлидан кирган бўлсанг, чик! Кантўрдан кирган бўлсанг, мантўрдан кирган бўлсанг – чик! Оғзидан кирган бўлсанг, кетидан чик! Бўрт этиб-чик, жўрт этиб чик!...

У киши бир лаҳза тин олдилар. Сўнг бурдаларни аммачамга тутказиб, тайинладилар.

– Бунинг бирорта ушоғини туширмай, бузоққа элтиб бер!

У киши бурдаларни авайлаб териб олди-ю сўради:

– Бузоқнинг қорни оғриб қолса нима бўлади?

– Оғриси – садқаи сар, – овозларини зардалигина кўтардилар моможоним.

Аммо лаънати оғриқ заррача бўлса ҳам қўйиб юбормас, бураб оғритарди.

– Бунга нима бергандингиз, – синовчан нигоҳларини ойимга кададилар аллалари ҳам кор қилмаган бувим.

– Шишадаги овқатини.

– Аввал татиб кўрдингизми?

— ...

– Ачиб кетган бўлсачи?! Сўрамайсизми бирорта гумроҳдан?! Сизга таълим берганлар кимёни ўргатишдан аввал болани овқатлантиришни ўргатишса бўлмасмиди?!

Дадам ғалвадан чўчиб, бувимни тинчлантирмоқчи бўлдилар, аммо жавобан боплаб дашном эшитдилар.

– Ўзи сани уриб кетган! Эркак деган зарбини ўтказмайдими бундок?!

Шундай қилиб, каминани докторга олиб борадиган бўлишди. Зум ўтмай машина ҳам ёлланди. Вужудим эса бураб оғрирди. Боя индамай кўз ёши қилиб ўтирган ойим энди дадамга таъна-ю маломатлар ёғдиришга киришдилар.

– Жонимга тегди, онангизнинг дашномлари! Бу қанақа ҳаёт?! Яшамайман бу ерда! Яшолмайман!

У киши кишлоғимизни ҳам роса ёмонладилар. Одамларни жоҳилликда айблаб, водопровод, телефон, газ йўқлигини ҳам пеш килдилар.

Машина ҳар гал силкиниб кетганда оғриқ кучаяр, дарднинг бешафқат чангали вужудимга чуқурроқ ботгандай бўларди.

Қабулхонада талай ота-оналар дард чеккан фарзандларини овутиш билан овора эдилар. Аксига олиб, доктор опа жуда имиллаб ишларди. Мурғак вужудларга чанг солган дардни шартта улоқтириб ташлаш ўрнига узокдан-узоқ қоғоз тўлдирар, шеригининг кулоғига алланима деб шивирлар, телефонда узокдан-узоқ гап сотиб коларди. Анча-мунча расмиятчиликлардан кейин мени қабул қилишди.

Сизга болалар боғчасидаги чеккан укубатларим хусусида гапириб берган эдим. Лекин нафсиламбирини айтганда бу ердаги азобларим минг чандон устун бўлди. Ойим иккаламизга аллақандай увада кийимлар кийгизишгач, ўнча кичик кроват қўйилган бадбўй хонага олиб киришди. Мени кўздан кечирган доктор дарҳақиқат, овқатдан касалланганлигимни таъкидлади.

Ғалати, жуда ғалати эди бу ердаги ҳаёт. Докторлар, ҳамширалар, фаррошлар зир-зир югуришар, бечора оналар кун бўйи уларга ҳам, болаларга ҳам илтижо қилишар, дард чеккан гўдакларнинг бири қуйиб иккинчиси чинқирарди. Оналаримиз учун кроват қўйилмагани сабаб улар дуч келган жойга – кроватнинг остига, ташқаридаги диванга ётишарди. Ойим дадамга ҳасрат қилаётганда у киши ҳам юзларига солдилар:

– Қишлоғимизни ёмон дегандингиз. Мана сизга– мақтаган шаҳар

Неча кун ётганимни аниқ эслолмайман. Заҳардан тахир дорилар, уколлар... Лекин соғайганимдан ойим қанчалик қувонган бўлсалар, заҳматкаш шифокорлар ҳам шунчалик хурсанд бўлишди. Ўамшира опа бизни ховлиғача кузатиб қўйиб, пешонамдан ўпди. Мен ҳам уни ўпмокчи бўлдим у кейин фикримдан қайтдим: ҳарҳолда жиддийроқ бўлган яхши.

Эҳ, уйимиздагиларнинг қувончини кўрганингизда эди! Барилари каминани эркалашади, ширинзабонлик қилишади. Бувижоним бўлса мени беланчакка боғлаб, ўша шакаргуфторлик билан гаплашиб кетдилар.

– Мирзо Улуғбек, сизга нима бўлди а? Қорнингиз оғридимми? Сизнинг қорнингиз оғригунча мушукларнинг, ҳақкаларнинг қорни оғриса бўлмасмиди?! Сизнинг қорнингиз оғригунча...

Бу шоҳиста меҳрибонликдан ийиб кетаман, дилим беҳудуд завққа тўлади, алланималар дегим келади, аммо бўғзимдан:

– Ға-а-а, ға-а, – деган мавҳум, лекин эҳтиросли садо чиқаверади. Моможоним бундан сарафроз бўлиб, мулоқотни давом эттирадилар:

– Улуғжонга азоб беришибди-да! Ҳаҳ, докторларнинг падарига қусур! Энди набирамга овқатни фақат ўзим бераман!

– Ёўа-а-а, ға-а...

– Улуғбек ҳали хушқомат йигит бўладилар, кизлар у кишига хавас билан термуладиган бўлади. Мирзо Улуғбекнинг пуллари ҳам кўп бўлади. У киши раис бўладилар, райком бўладилар. Мошинлари билан мани Шоҳи зиндага, Баҳовуддин Балогардонга олиб борадилар.

– Ға-а-а...

Шу пайт марокли суҳбатимизга шўлп этиб дадам аралашиб қолдилар.

– Райком секретари бўлса, олиб боролмайди–қўркади.

– Санга гапирганим йўқ, – жеркиб бердилар бувим ва ўша умидвор ва маъруф оҳангда давом эттирдилар: Улуғ – улуғ одам бўлади. Бобосининг қабрини, мани қабримни зиёрат қилиб туради.,,

Санамдек бўлиб сўз юритаётган бувижонимнинг дийдаларида негадир ёш кўринди. Томоқларига тиқилган шўртаккина туйғу гапиришга монелик қилиб қолди. Шунинг учун бўлса керак, юзимни силамоқчи бўлдилар. Мен эса бармоқларини тутиб олиб, оғзимга суккандим, у киши қўлларини беозоргина тортиб олиб, каминани койиған бўлдилар.

– Бекор айтибсиз! Бекорларни айтибсиз!

БЕШИНЧИ БОБ

ЁҒОЧ ОЁК

Дадам, ойим уччаламиз бобомни яъни ойимнинг дадаларини кўргани шаҳарга тушдик. Бобом бизни кўриб, одатдагидек беҳад қувондилар. Мени эркалаган бўлдилар. Ойим билан эса суҳбатлари поёнига етмасди.

– Қайнонанг яхшими?

– Тузук. Тўқмоқчадай.

– У кишини ҳурмат қил! Кексаларнинг дили нозик бўлади.

Ойим бош силкиб, маъқуллаб турган бўлдилар.

Бобомникидан кайтишда шундай бир аянчли ҳолнинг гувоҳи бўлдимки, у бир умр ёдимдан кўтарилмаса керак.

Биз автобуснинг олд эшигидан бир амаллаб кирдик. Ойимнинг кўзи жовдираб бўш ўрин излай бошлади, аммо жойлар банд эди. Бир амаки бизни кўриши билан газета ўқишга тутинди. Кутилмаганда кексароқ киши ўрнидан турди.

– Мана бу ерга ўтиринг!

Бийим отахонга бир сидра назар ташладилар-у негадир унамадилар. – Бўлмаса, болангизни беринг, – мен томон иккала қўлини узатди у киши. Авайлабгина қучоғига олгач, ўша дилкаш

оҳангда сўради:

– Оти нима бу сариквойнинг? Ойим жавоб бердилар.

– О зўр, жуда зўр,—алқаб қўйди отахон. Мен ҳам қизиқиш билан нотаниш отахонга разм сола бошладим. Қарасам, отахоннинг бир оёғи ёғочдан экан. Қизик! Болалигида қандай қилиб ланка ўйнадийкин? Раксга тушгандачи?! Тавба!

Навбатдаги бекатда у киши тушадиган бўлди. Отахоннинг ўрнига ўрнашган ойим мени кучоққа олдилар. У киши бўлса оёғини ғич-ғич этказиб тушиб кетди. Дадам бошларини сарак-сарак қилиб колдилар.

Ўша куни дадам иккита шеър ҳам ёздилар. Хоҳишингиз бўлса, ўкишингиз мумкин:

*Ёғоч оёқ ғичирлайди,
Ғичирлаб ҳазин —
Мардумларга баён этар ғуссасин, арзин:
Мен аргувон эди бир замон
Сершарбат заминнинг чайир ўғлони.
Чорак аср аввал кесиб беомон,
Чўлтоқ бир оёққа улашди мани!
Чорак аср мадад бўлдим-у аммо,
Оёқ бўлолмадим, бўлолмайман ҳам.
Чорак асрдирки, менга муаммо:
Мажруҳ этар нечун одамни одам?!*

* * *

*— Нега оёгингиз йўқ-а, бобожон?
Наҳот тугилгансиз шундай ногирон?!
Эҳ, бундай афтода бўлмасайдингиз,
Қирлар қучогида чопардик чунон.
Нечун оёгингиз йўқ-а, бобожон?
Қиргин йилларида не-не қўл-оёқ
Жарроҳ столида қолганни
Болакайга уқдириш қийин...*

ОЛТИНЧИ БОБ

ИЛКҚАДАМ

Амаким одатдагидек, мени кўтариб олиб, боғ эшикдан далага олиб чиқдилар.. Мовий ўтлоқларда кўй-кўзилар ирғишлаб ўйнашар, оппоқ капалаклар бир-бирини қувар, кушлар чак-чақ килишарди.

Амаким мени сўқмоққа тикка қўйди, мувозанатни зўрға сақлаб, тик турдим. У киши андак орқага чекиниб, имлади:

– Қани, Улуғжон, келақол. Юр, ҳа юр. Юрако-ол! Ўтириб олмоқчи бўлдим-у шу сарҳадсиз сўқмоққа олиб чиққани учун амакимнинг гапини ерда қолдирмадим: кўрқа-писа, оҳиста қадам босдим: сўнг яна, яна... У киши беҳудуд қувониб, мени бағрига босди, ўпди, кейин ҳовлиққанича уйга олиб чопди.

– Ҳой, одамлар! Улуғбек юрди, ўзи юрди, еттита қадам босди!!!

Улар ҳам қувонишди, аммо ишонқирамай туришди.. – Улуғчик, буларга битта юриб бер. Давай!

Амаким мени уйнинг ўртасига қўйдилар. Гандираклаб бир неча қадам босгандим, у киши тагин тисландилар. Буриласолиб, ўзимни бувимнинг хароратли ва хушбўй кучоқларига отдим. Ҳаммалари қувонишди! Худди болаларга ўхшаб қувонишди!

* * *

Энди бемалол юраман, ғизиллаб югураман ҳам. Ҳовлидаги мусичаларни учуриб юборишни, тупроқ ўйнашни хуш кўраман. Катталар ҳам деярли индашмайди, аммо бир лаҳза бўлса ҳам кўздан қочиришмайди. Оғзимга тупроқ солгудай бўлсам, уришиб беришади. Мен бўлсам, ноннинг мағзига ўхшаш ҳароратли, хуштаъм тупроқни олиб, эндигина ниш ураётган тишларим билан чайнашни хуш кўраман.

Йўлга кириб, талай кийинчиликларга дуч келяпман: айникса, эшикни очиб-ёполмайман, чунки унинг дастаси жуда баландда. Пастрокка ҳам битта даста ўрнатишса, асакалари кетадими?! Ҳозирча қанча эшик кўрган бўлсам, барининг дастаси осмон-у фалакда. Ҳатто болалар боғчаси, поликлиникаси очғичини ҳам катталар ўзларига мослаштириб олишган. Ана шу биоларнинг зиналари ҳам баланд-

баланд. Тушуниш қийин бу катталарга—улар бизга меҳрибон бўлиш билан бирга андак мағрур, бепарво ҳам кўринишади. Майли, болақайлар фикри, лаёқати билан ҳисоблашадиган замонлар ҳам келиб колар...

ЕТТИНЧИ БОБ

МОҲИНБОНУ

Ногаҳонда ойим ғойиб бўлиб қолдилар. Бир-икки кунгача у кишини интиқлик ва инжиклик билан кутдим-у кейин бувим жуда меҳрибонлик қилавергач, индамай кўяқолдим. Бирор ҳафта ўтар-ўтмас бийим жажжигина чақалоқ кўтариб келдилар: номи — Моҳинбону. Барилари унга парвона бўлиб қолишди. Чақалоқ бўлса кўзларини юмиб олгунча ўзини уйқуга солиб ётибди. Ҳар замонда тамшаниб ҳам кўяди. Бувим уни кўтариб олиб, ҳамду сано ўқий бошладилар.

— Кўзлари қоп-кора, қошлари камондай...

Мени эса батамом унутишди. Уларга яқинлашиб, турфа қилиқлар килсам ҳамки хушламай тураверишди. Бунинг барига чақалоқ сабаб эканлигини ҳис этдим ва унинг юзига чанг солдим. Ҳаммалари бакириб, мени уриша кетишди. Овозимни баралла қўйиб, йиғлашга тушдим. Аммачам бўйнимга, осилган эмизакни оғзимга сукди.

— Ма, сигаретингни чак!

Зарда билан оғзимга суқилган резинани жаҳл билан пуфлаб ташладим-у тагин йиғлайвардим. Ҳарқалай, бувим мани тушундилар.

— Вой, мани боламга қарамай қўйишдими?! Эсдан чиқаришдими?! Бераҳмлар! Золимлар! Ҳаҳ, чақалоқ ёмон! Моҳинбону ёмон!

Мен ийиб кетдим, беихтиёр юзимни у кишига яқин тутдим-у киши меҳр билан ўпдилар.

Каминага шунинг ўзи кифоя эди.

* * *

Момом мени чўмилтирмоқчи бўлдилар. Сувни шалолатиб ўйнашни хуш кўраман-у лекин совун... Мени кўндириш илинжида у

киши ҳамон шакаргуфторлик қилардилар.

– Қани тишингни кўрсат, қани... Бармоқларимни оғзимга суқиб, оппоқ тишларимни кўрсатаман.

– Балли, балли, – алқашда давом этадилар у киши,– Улуғбек – баходир йигит: у чўмилишдан чўчийдиганлардан эмас...

Тоғорага сув солиб, мени қип-яланғоч қилиб ечинтирдилар-у совун излашга кетдилар. Совун урилгандан кейин кўзимни юмиб ўтиришни ўйлаб, дилим андак хуфтон бўлди. Бир неча сония бўлса ҳамки мовий осмонни, яшил дарахтларни, бувижонимнинг нуроний чехраларини кўришдан маҳрум бўлиш... Таваккал қилиб кочдим.

Кўчада машиналар занжири узилмасди. Улардан заррача чўчимай, кўчанинг нариги томонига югурдим, аммо ўртага борганда гангиб қолдим. Машинадаги одамлар мени кўрсатиб, алланима дейишар, устимдан кулишарди. Бир шофёр кабинадан бошини чиқариб, бакириб берди:

– Ҳой тирмизак, уйларингга жўна!

– Нега бақиради бу ўпка?! Бирпас тўхтаса осмон узилиб ерга тушибдими?! Ахир, кўчадан мен – Инсон ўтяпман-ку! Бунинг устига мен боламан! Болалар ва кексалар, меҳмонлар ва беморлар, мажруҳлар ва болали аёллар ер юзининг барча қитъасида ҳам эъзозланмоғи керак! Улар мададга, эзгуликка муҳтож, дахлдор одамлар!

Майли, садқаи асаб! Шофёрлар ўзи андак бадфеъл бўлишади, шекилли. Кимдир мени даст кўтариб, кўчанинг нарёғига ўтказиб қўйди. Ёдимга совун тушди-ю тагин қочдим. Дуч келган бир эшикни очган эдим, кўзим чипор товукка тушди. Мен уни тутмоқчи бўлиб қуваётганимда бувимнинг овозлари эшитилиб қолди. Роса танбех эшитдим. Кечкурун дадамга шикоят ҳам қилдилар:

– Бу шатрама кўчага чиқиб қочди. Усто Субҳоннинг ҳовлисида тутиб келдим.

Дадам юзларига жиддийлик суртиб, кўзларини олайтирдилар.

– Минбад шундай қилсанг...

Индамай қўяқолдим. Катталар билан ўчакишиш одобдан эмас.

САККИЗИНЧИ БОБ

МОМОКАЛОНИМ

Амакимни армияга жўнатадиган бўлдик. Шу сабаб бўлиб, уйимизга бир талай меҳмонлар келишди. Гулдиёр деган қизалоқ ҳам ойиси билан келди. Қошлари қоп-қора, юзи ҳам ширмондай. Унга конфет узатдим.

– Қучоқлаб ол, ўп, – дедилар амаким шивирлаб. Энди ўпаман деганда, бетимга чанг солди. Йиғлаб юбордим. Ойим мени овутар экан, Гулдиёрнинг онасига, яъни холамга ҳазил шаъмалар қилди:

– Вой, битта ўпса нима қилибди, осмон узилиб, ерга тушибдими?! Намунча шаддодлигу бедодлик...

У киши ҳам жим ўтирмадилар:

– Бу тирмизак иккига кирмай қизларни ўпса, келгусида нима бўлади? Бепул муччи йўк!

Мен тагин бир оз йиғламоқчи эдим-у аммо дадам бақириб қолдилар.

– Жим бўл!

«Жим бўл! Ўтир! Тегма! Бас қил! Ташла!» Булар бари менинг кун бўйи эшитадиган танбеҳу дашномларим, кўп хоҳиш-иродамни-иштиёкимни чеклаб турадиган пўписалар. Уйдагилар ўкимасдан, ишламасдан турулмаганларидек, мен ҳам бақирмай, шўхлик қилмай, ўйнамай турулмаслигимн билишмайди ёки билгилари келмайди бу қалондимоғларнинг! Синглим–Моҳинбонудан ташқари ҳаммага бўйсунимини талаб қилишади. Ваҳоланки, катталарнинг ўзлари гоҳида бир-бировларига қулоқ солишмайди. Мана сизга ҳаёт–катталар ва болалар ҳаёти!

Ҳадемай уйимизга бувимнинг ойилари – момокалоним келиб қолдилар. Ёшларини ҳам сал кам юзда дейишди. Дадам у кишини суяб машинадан туширдилар-у уйга олиб кирдилар. Ажабо, ёшлари шунча улуғ бўлса ҳам ўзлари юролмасканлар. У киши картга жойлашиб олгач, қўлларини дуога очдилар.

– Аскарбаччалар ой бориб, омон келсин, бизга қасд қилганлар паст бўлсин!

Каминадан ташқари ҳамма юзини силади. Уйимиздаги катта-кичикни, ҳатто оиламиз сардори бувимни ҳам аллақандай салобат босганди. Барилари оёқ учида юришар, шивирлаб гаплашишарди. Дадам мени даст кўтариб, у кишининг олдиларига қўйди.

– Мана – чеварангиз – Улуғбек.

У киши пайпаслаб (кўзларн ҳам яхши кўрмаскан) мени кучоққа олдилар. Оғизларига қарасам, ҳалигача тишлари ҳам чикмаган экан.

– Бу бола нега бунча орик, – сўрадилар у киши.

– Жуда шўх, тинмайди, – жавоб қайтардилар ўзимнинг бувим.

– Шўх бўлгани яхши, – дедилар момокалоним ва сўрадилар, – келининг ишлайдими? Бувимнинг жавобларини эшитгач, тагин норози оҳангда давом эттирдилар: – Санга ҳам кийин экан–иккита бўлса булар, эмизикли бўлса...

У киши тагин алланималар дегач, амакимни йўқлаб, у кишига насихат килабошладилар.

– Командирингни гапини икки килма! Бошинг айланиб, ўша ёклардан уйланиб қўйма.

Зум ўтмай у киши каравотнинг чеккасида муштдайгина бўлиб ухлаб қолдилар. Меҳмонлар ўзларини анча эмин тутиб, гапга киришиб кетишди.

– Дадам ҳам бу кишидан ҳайиқиб турардилар, – дедилар бувим, – ҳеч кимга бўйсунмаганлар.

– Ваҳоланки, у замонлар аёл зоти эридан ўлгудай кўрккан, – дедилар катта аммам.

– Ўшанда ҳам санга ўхшаган–гапи оғзидан тўкиладигани кўрккан, зарбини ўтказгани ўтказган.

Бувимнинг бу гапларидан сўнг негадир ойимга жон кирди.

– Тўғри, энди мен ҳам хўжайиннинг гапини гап деб лаллайиб ўтирмайман.

Бувим у кишини андак жеркиб, дадамга ҳамду сано ўқиб кетдилар. Улар шу алпозда узоқ саннашгач, дастурхон бошидан жой олишди.

– Лайлолар нега келишмади-а, – сўради кимдир ойимдан.

Лайло – камина илк бор танишган қизалок. Шунинг учун кулоғимни динг килдим. Ҳйла танаффусдан кейин ойим чўчиброк

жавоб қайтардилар:

– Улар ажралишди.

– Ўзи сақласин,—дедилар бувим дарҳол, — чумчуқнинг ҳам ини хонавайрон бўлмасин!

Ойим ҳам бир нималар дедилар, назаримда бор айбни Лайлонинг отасига юкладилар.

– Эҳтимол ундаймасдир, аёлдан ҳам ўтгандир, — қўшилмадилар дадам. Ойим тагин ўзлариникини маъқулладилар.

– Айб эрда ҳам, хотинда ҳам эмас, — якун ясадилар бувим, — гап ўша рўзгорда бирорта мўйсафиднинг йўқлигида. Чол-кампир бўлган даргоҳда файзу садоқат, аҳиллигу фароғат бўлади. Бўлмаса ҳозирги ёшлар оилани сақлаб қололмайдилар.

– Оила учун аса курашмоқ керак, — фалсафа сукдилар дадам.

Улар тагин эзмалик билан гапга киришиб кетишди. Аммаларим рўзгори бузилган қўшнилари бирма-бир тилга олиб, роса ғийбат килишди.

Вокзалга чиқишдан олдин момокалоним дастурхонга фотиҳа ўқидилар: «...ширин обод, манзил озод, пайгамбар-у худога салават. Эккан, теккан, олиб келган, еганга ҳасанот. Илоҳим олганларинг олтин бўлсин, аскарбаччаларнинг бурни ҳам қонамай, қайтиб келсин».

Вокзал. Қувончлар-у кўз ёшлар, хаяжон-у ғуссалар... Амаким поездга чикадиган бўлдилар. Бувим у кишини кучоклаб йиғлаб юбордилар.

– Нега йиғлайсиз, — ранжиганнамо сўрадилар амаким.

– Ёдимга укам тушди — Давронжон. Санинг ёшингда эди...

Поезд жилди. Дадам ғайритабиий ҳолда овозларини кўтардилар:

– Хат ёзиб тур! Эҳтиёт бўл!

Поезд кўздан ғойиб бўлгач, бувимга шафиқ оҳангда мурожаат қилдилар: «Юринг, ойижон, кетамиз! Хавотир тортманг, замон тинч!»

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

ХУМО ҚУШИ

Шўхлик килаверганим учун бўлса керак, аини туш маҳали бувим мени ухлатмокчи бўлдилар. Пўписа килиб ётқиздилар-у алла бошлаб юбордилар. Шунда ҳам кўзимни лўк килиб ўтираверганим учун бўлса керак эртақ ҳам айтдилар.

– Жуда кадим замонда, қайсиям бир томонда бўғзидан ўт пуркаб турадиган аждархо пайдо бўлибди. У одамлар сув ичадиган булок бошида тураркан ва ҳар куни биттадан болакай инъом этишмаса, сувга заҳар солишга чоғланаркан. Шунда бир баҳодир майдонга чиқиб: «Беғуноҳ гўдакларни бу ёвузга берманглар, у билан ўзим жанг киламан!» – дебди. Беаёв жанг бошланибди. Қирқ кеча-ю қирқ кун давом этибди кураш. Шунда қайданам ҳумо куши учиб келибди-ю илоннинг оёғи остига тариқ сепиб юборибди. Аждар сирғаниб-йикилибди. Ботир йигит уни тилка-пора килибди.

Табиийки, бу ваҳимали ривоятдан кейин уйқум батамом учди. Умуман, кундузи ухлайдиган бокибеғамлардан эмасман! Ўрнимдан ирғиб туриб, ўзимни шавқли уйинлар бағрига отдим.

Шомга яқин уйимизга жуда башанг кийинган бир хола келиб қолди. Уни танимасам ҳамки қувондим ва истикболига югурдим.

– Ас... ас..., – салом бердим, бувим ўргатганларидек кўлимни кўксимга қўйиб. Ҳалиги хола бўлса саломимга алик олмас, менга умуман эътибор бермасди. Ё кўрмай қолдими? Ундай бўлса Мохинбонуни ҳам кўрмаганликка олди-ку. Уйимизга келган киши, одатда унинг жингалак сочларини силаб қўйишни канда қилмасди. Демак, болаларни хуш кўрмайдиганлар ҳам бўларканда бу ҳаётда?! Наҳотки?!

У ойим билан алланималарни келишиб олди-ю, ўша нописандлик билан чиқиб кетди.

– Ким бу ойимча, – ёқинқирамай сўрадилар бувим.

– А-эй, – дудмал қилдилар ойим.

– Бола-чақаси борми бу турки совукнинг?

– Йўк.

– Тирноқка зор денг, – жон кирди момомга.

– Ўзи истамайди.

Бувим тагин давом этираётган эдилар, бу ойимга ўтиришмади.

– Нима ишингиз бор?! Менинг одамларим сизга ҳеч ҳам ёкмайди.

Зиддият жиддиятга айланиб кетмаслиги учун дадам гап ўзанини бошқа томонга бурдилар ва гап охирида эртага ҳайвонот боғига боришимизни маълум қилдилар.

Кечаси нохуш тушдан уйғониб кетдим. Ҳовлимизга бир аждархо келганмиш. Унинг ярми бувим айтган илон эмиш-у қолгани кундузи келган аёлга ўхшармиш. Бувижоним фарёд солиб, одамларни ёрдамга чорлабдилар. Шунда ҳарбийча кийинган амаким пайдо бўлибдилар-у ҳалиги ёвуз билан жангга киришибдилар. Мен Хумо қушини излаётганда ўйғониб кетибман. Чинқириб йиғлаганим учун ҳаммалари ўйғониб, мени овутишга киришишди. Менинг эса ўксиб-ўксиб йиғлагим келарди.

Биринчи эртақ ва биринчи туш ана шундай нохуш бўлди.

Эрталаб дадам билан ойим башанг кийиниб олишди, сўнг эринибгина менинг ҳам бежирим шимимни, янги туфлимни кийгизишди. Виз гавжум шаҳар сари йўл олдик.

О она Самарқанд! Серзавқ, сербўёқ маскан. Сен бизнинг ватанимизсан! Бобо ва бобокалонлар заминисан!

Кўчма ҳайвонот боғи шаҳар чеккасида экан. Кираверишда тўқайда юрган баҳайбат йўлбарс, шохдан-шохга сакраётган чакқон маймунлар акс эттирилган. Ичкарига кириб эса анчайин маҳзун манзаранинг гувоҳи бўлдим. Бу ерда жониворларнинг аксарияти жуда хомушдай эди. Айик полвон надомат чеккандай мунгли бош тебратар, оху одамларга илтижо билан мўлтираб тикиларди.

– Мана бу хумо қуши, – дедилар дадам қафасда елка қисиб ўтирган паррандани кўрсатиб.

Мен бахт қушини батамом ўзгача тасаввур этгандим. Назаримда у бағоят сармаст ва шиддаткор бўлиши керакдай эди.

Тушимга тағин шу қуш кирди. У ҳамон қафасда шалвираб ўтирган экан. Қафас эшигини очиб юборибман. Кимдир «чик-чик-чик», дебди. Халоскор парранда инкор маъносида хомушгина бош тебратибди. «Чик-чик-чик» дебди ҳалиги овоз. Уни учириб юбораман деб ўйғониб кетдим.

Ҳамма ширин уйкуда эди. Девор соат бир маромда «чик-чик-чик» этарди.

ЎНИНЧИ БОБ

КИТОБКЎРГАНОДАМ

Радиоприёмникнинг номини «долалай» дейман. Чунки уйдагилар унинг пластинкасини айлангириб юборишлари билан нукул: «долалай, долалай», деб бақираверади. Шунда биз ҳам кўшиққа ҳамоҳанг тебранаверамиз. Елкаларимиз, тиззаларимиз ўзига хос оҳанг билан бир маромда қимирлайверади. Гарчанд катталарнинг гапларини ҳали тўла тушунмасам, ҳис қилмасам ҳамки бу куйнинг навозишлари вужуд-вужудимга сингийди. Озодликда юрган ҳумо қуши билан бирга парвоз этаётгандай, ариқ соҳилларидаги оппоқ капалақларни қуваётгандай, кип яланғоч бўлиб ариқ сувларида чўмилаётгандай бўламан. Шунинг учун ҳам ҳар гал кўшиқ охирига етиши билан уни такрорлашларини талаб қилиб бақиравераман. Айтганимни бажо келтиришмаса, чинкириб йиғлайман. Шунда дилкаш кўшиқ тағин янграб, ҳаммамизни ўз сеҳрига тортади.

Парен песню поет об девочке одной,

В ком он влюблен, отгадай

А песня звучит под луной:

Долалай, долалай, долалай...

Бизнинг бу қилиқларимиз фақат бувимга унчалик ўтиришмайди.

– Тавба, – дейдилар у киши ўзларига хос заҳархандалик билан, – бу замоннинг тухумдан чиққани ҳам зукко. Ҳаё қолмади.

– Бу гапда жон бор, – дейдилар дадам бир оздан сўнг, – дарҳақиқат болаларнинг ўз кўшиқлари бўлиши керак.

– Бало! – овозларини андак кўтарадилар ойим норози оҳангда, – барча дўконларни кўрганман – унақаси йўқ.

Нихоят, рақсга тушишдан чарчаб, бокка қараб қочаман. Бу ерда Ёкуб, Қобил, Ўлмас деган жўраларим бор. Улар билан ўйнаш мароқли. Гоҳида ўчоқ бошидан гугурт ўғирлаб чикаман ва катталарнинг кўзини шамғалат қилиб, уларни бир-бир ёқаман. Ўртоқларимдан ҳар хил гапларни, жумладан, сўкишни ҳам ўрганаман. Далалардан хориб

келиб, эртароқ ухлайман.

Хаёл суриб ўтирганимда амаким оёғимнинг остини қитикладилар, мен боплаб, русчалаб сўқдим: бувим шарақлаб кулиб юбордилар, бошқалар эса баракс дарғазаб бўлишди.

– Тарбияси бузиляпти.

– Бола бошболдоқсиз.

– Таъзирини бериш керак!

Бувим эса одатдагидек меҳрибонлик билан мени химояга оладилар.

– Бекор айтибсизлар! Боплайди барингни! Бери кел!

Итоаткорона у кишининг пинжидан паноҳ топаман. Ойим тутқиб бувимга, дадамга гап уктирабошлайдилар. Бунақа тарафкашлик килаверсак, келажакда бориб турган безори бўлишимни айтадилар. Момом эса барча овозларни босиб, алла айтиб юборадилар:

Оҳ укам, мулло укам,

Қайларда қолдинг кечқурун?!

гам шудам, пурғам шудам,

Қайларда қолдинг кечқурун?

Оҳ укам, тилло укам

Қайларда қолдинг кечқурун?

Кечқурун-о

Кечқурун-о

Кечқурун...

* * *

Бувим китобларини олиб, кузойнақларини такдилар. Мен эса фурсатдан фойдаланиб, ўзимни кўчага урдим. Ҳа демай мени каттароқ шумтака болалар ўраб олиб, гапга тутабошлашди.

– Улуғ, битта ўйин кўрсат! Давай, тез бўл! Мен индамайман. Ростини гапки, бундай қилгим келмайди. Бошқа бир ўсмир унинг гапини илиб кетади.

– Даданг билан ойинг бир тушакда ётишадими а?

Тағин индамайман. Аниқроғи, уйимиздаги сир-асрорларни бу шилқимларга айтгим келмайди.

Шу пайт таниш дарвозадан Ўлмас деган танишим чиқиб қолди.

– Давай, иккаласини кураш олдирамиз,—деди ҳалиги

шумтакалардан бири.

– Давай!

Дўстимни даст кўтариб, рўпарамга қўйишди. Шумтакаларнинг ярми у, ярми мен томонга ўтиб олишди.

– Бошланглар, – буйруқ берди бир ўсмир.

Биз нима қилишни билмай, анграйиб туравердик.

– Улуғ, ур, йикит!

– Ўлмас, маҳкам бўл! Биз бормиз! Биринчи бўлиб, Ўлмас юзимга чанг солди. Мен бакириб йиғламоқчи бўлгандим, далдакорлар қўйишмади.

– Йиғлама, Улуғ! Эркаклар йиғламайди, жасур бўлади! Башарасига тушир!

Икки кадамча олдинга босиб, Ўлмасни итариб юбордим, у ўтириб қолди. Бунга ҳам қаноат қилмай, бир қўлим билан сочини юлдим, бир қўлим билан юзини тимдалаб олдим. У чинқириб йиғлашга тушди. Ҳалиги хангоматалаблар зум ўтмай тумтаракай бўлишди. Йўл бўйида Ўлмас иккаламиз қолдик. Унинг юзидаги қонни, шашқатор дийдаларини кўриб, ўзим ҳам ўксиб кетдим. Аста ўпдим, кўз ёшларини артиб қўйдим. Шу пайт Ўлмасларнинг дарвозасидан бир аёл чиқиб қолди. Дўстимни бағрига босди-ю менга бакириб берди, Ўпкам тўлиб тургани учун йиғлаб юбордим. Ҳалиги аёл бунга ҳам қаноат қилмай, иккаламизни бувимнинг олдиларига етаклаб борди.

– Набирангизни қаранг, нима қилибди?!

– Ҳа, нима бўлибди, – киноя қилдилар бувим,–осмон узилиб ерга тушибдими?!

– Қарангда арзандангизга!

– Ҳа, бу шунака безори. Отаси арақхўрда...

Бувимнинг бу жавоблари ғалати эди. Чунки дадамнинг маст бўлганларини ҳеч ким кўргани йўқ. Ўлмаснинг отаси эса кўп ҳолларда ишдан гандираклаб келади. Момомнинг кесатишлари ҳалиги аёлга каттиқ ботди.

– Сиз китоб кўрган одамсиз! Шу гап лозимми?!

– Китобга тил тегизманг, айланай, аммангизга ўхшаб, оғзингиз кийшайиб қолади, – дедилар бувим овозларини ҳийла кўтариб.

У алланималарни жавраганича чиқиб кетди.

– Ҳа, дийдоринг курисин, сан сатангни, – лаънатладилар бувим.
Бувижоним бу машмашани ойим билан дадамдан сир тутдилар.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

МАҲАЛЛА

Энди кўчамиз, боғимиз, кишлоғимизнинг паст-баландликларини ҳам биламан. Дарвоқе, кишлоғимиз ҳақида ҳам андак сўз юритиш пайти келганга ўхшайди. Уни Кўтарма дейишади. Бир вақтлар бу ер пастқам жой бўлган дейишади. Тупроқ ташлаб, сатҳини кўтаришган экан. Бу ерни унчалик обод деб бўлмайди. Дўкон, сартарошхона, новвойхона, темирчилик устахонаси, чойхонадан бўлак ҳеч вақо йўқ. Қишлоғимиз икки колхоз («Ленин байроғи» ҳамда Максим Горький номидаги) оралиғида ва бунинг устига шаҳар билан кишлок ўрталиғида бўлгани сабаб анча аросатда қолган. Ободончилик хусусида гап кетганда, раислар сансалорликдан нари ўтмагани устига юқори ташкилотларнинг мутасаддилари ҳам бу ерлар шаҳарга ўтиб кетиши эҳтимоли борлигини важ қилишаркан. Одамлар эса раҳбарларни болохонадор қилиб сўкишдан нарига ўтишмайди.

Ҳа, майли, булар катталарнинг ташвиши. Мен ҳам бошқа болалардек темирчилик устахонасини хуш кўраман. Галалашиб унинг олдидаги курсида тизилишиб ўтирамиз. Уста бобо бизларни уришмайдилар – у киши вазмин, хушфеъл. Ўртада гуриллаб олов ёнади. Уста бобо унга темирни тутиб, чўғдай киздирадилар. Кейин ҳалигини сангдон устига қўйиб бирин-кетин савалашади. Темир парчаси кўз ўнгимизда кетмон, теша, ўроққа айланади. Сувга солинган темирнинг вижиллаши, чарх устидан учган учқунларнинг сочилишини кузатиш марокли.

Чойхонадаги карт устига Тоҳир амаки деган бақалоқ киши, Ортик бобо, Полвон бобо деган отахонлар ўтиришади. Ортик бобонинг қаршисидаги қирланиб кетган халтада кунгабоқар пистаси бўлади. Саша деган шатрама бола у киши намоз ўқийдиган пайтни пойлаб, писта ўғирлайди. Отахон ўша топда намозни тарк этолмайдилар.

Полвон бобонинг асл отлари бошқача дейишади. Катта Фарғона канали қурилишида Охунбобоев деган отахон:

«Сиз ҳақиқий полвон экансиз» деганларидан кейин шунақа бўлиб қолганлар.

Тоҳир амаки билан Ортиқ бобо кўп гапиришади-ю, Полвон бобонинг овозларини эшитиш амримаҳол. Мен бир мартагина эшитганман. Қаттиқ шамол туриб, электр симларини узиб кетган кунлар эди. Монтер фақатгина пул чўзган кишиларнинг ҳожатини чиқара бошлади.

– Мантўр ука, – дедилар Полвон бобо, – бизди симни ҳам улаб беринг, ишингиз тушса...

– Ота, ўзлари нима иш қиладилар, – таъма билан сўради у.

– Гўрковман.

Ҳа, Полвон бобо гўрков. Одамлар у кишини ҳурмат қилади.

Сартарошхонада эса юзлари чуваккина, ўзи ҳам мўмин-қобил Мордухай амаки (Тоҳир амаки у кишини Мардивой дейдилар) шаҳардан катнаб ишлайди. У одам бағоят сертакаллуф. Яқинда дадам билан кирганимизда бунга яна бир бор ишонч ҳосил қилдим.

Мордухай амаки ишдан тин олиб, дадам иккаламиз билан қуюқ кўришди.

– Қани, Мулложон, марҳамат, – деди курси кўйиб. Сўнг таъзим ила чой узатди. Мен қизиқиш билан унинг ишини кузата бошладим. Уста курсидаги кишининг сочини ўткир устара билан тарашлаб олар, орада бот-бот дадамдан аҳвол сўрашни канда қилмасди. Охирида ҳалиги кишининг бошига фишиллатиб атир сепди, бошини икки қўли орасига олиб қисди. Ҳалиги амаки ўрнидан туриб, тағин бир бор кўзгуга қараб олди-ю, пул узатди. Мордухай амаки кўзини сузиб: «Раҳмат, ака!» деди.

– Қани, қани Мулложон, марҳамат.—дадамга ўғирилди у.

– Йўқ, мана бунинг сочини оламин,–дедилар папаша камина томон имлаб.

– Ие, шундайми? Улуғбекнинг сочлари ўсибдиларми? Ҳе, балли, балли.

Сартарош шу қуйи жавраганича креслонинг устига тахтача қуйди, сўнг мени даст кўтариб, унинг устига ўтқазди. Кейин баббаравар ҳам

ишга, ҳам гапга киришиб кетди. Идораси планни кўпайтирганидан жийла шикоят қилгач, овозини ҳавотируна пасайтириб, давом этди.

– Шу, Мулложон, анча вақтдан бери сизни би-ир кўраман, деб юргандим: нозиккина илтимос бор эди. Сиз ўзимизнинг одамсиз, мулложон.

– Эшитайлик, қўлдан келса...

– Келади, келади, сизнинг қўлингиздан келмайдиган иш бор эканми, – дадамнинг гапларини бўлиб, у кишига ҳамду сано ўқиди уста.

Сўнг нари берига аланглаб олгач, давом этди:–Жиянимиз ёмон иш қилиб қўйди, мулложон. Нодонлик қилди, бадбахт.

– Нима қилди, – хулосани эшитишга шошилдилар дадам.

– Шу десангиз, бир ҳамгузаримиз Исроилга кетган экан. «Борган заҳоти суратимни юбораман, деган экан у, тикка турган бўлсам, билки жаннат экан, ўтириб тушган бўлсам, балки адашибман». Кўп ўтмай ҳалиги сурат келибди. Жиян қараса, жўраси узала тушиб ётган эмиш. Иби, иби дебди жиянимиз, бу ер ётиб: нон ейдиган жой экан-ку! Аслида ундай эмас эканда.

– Жиян кетдими?

– Кетди-да.

– Энди қайтариш керакми?

– Ё уни қайтариш керак, ё мани ҳам унинг ёнига жўнатиш керак. Бўлмаса хор бўлиб ўлади, мулложон.

Сартарошнинг асл мақсадини тушунган дадам дудукланиб, аллақандай идораларга мурожаат қилишни маслаҳат бердилар.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

APPA

Омадсиз кун бўлди. Эрталаб бир дона хуштакча устида Мохинбону билан уришиб қолдим: ойим башарамга тарсакн тушириб, мени эшикдан ташқари қилди. Чинкириб йиғлаётганимда дадам пўписа қилдилар: «Ўчир, овозингнн, хумпар!» Жаҳолатдан кўркиб,

ўзимни йиғидан зўрға тийдим. Куни бўйи қорним очиб юрди. Бунинг устига бувимга суйкалай десам, у кишининг ҳам тоблари йўқроқ.

Аммо кечга бориб, уйимизда чинакамнга байрам бўлиб кетди. Амакижоним армиядан келиб қолдилар! Қоронғида Монун кучоклаб, «Вой, Улуғжон, сени соғиндим», деяётганларида югуриб бориб, кучоклаб олдим. Зум ўтмай одамлар тўпландилар. Аммаларим, қўни-қўшнилардан ташқари Тоҳир амаки, Ортиқ бобо, Полвон бобо ҳам келишди. Зудлик билан қўй сўйишди.

Орадан бирор ҳафта ўтгач, амаким бувимни койиб турганларининг гувоҳи бўлиб, жуда ажабландим.

– Болаларини боғчага топширишсин! Бунақада чарчаб, ётиб қоласиз.

Момом «жим» ишорасини қилиб, ётиғи билан тушунтиришга киришдилар.

– Ҳа, қани бу кунлар ҳам ўтар. Сан уйлан, зора хотининг оғиримни енгил қилса. Бу келиндан барака топмадим –эрта кетиб, бир маҳалда келади ишдан. Лекин сен аканга у-бу деб юрма. Сенга уйда ўтирадиган бир келин топсайдим...

Амаким жаҳл аралаш тагин алланима дедилар. Бувим менга ҳавотирона буюрдилар: «Улуғ, югур, дадангни олдиға бор».

Қарасам, дадам янги иморатимиз олдида икки киши тортадиган аррани ёғоч устига қўйганча, кўзлари тўрт бўлиб ҳамкор кутиб ўтирибдилар.

– Дада, бу ёғини мен тортай, – сўрадим илтижо оҳангида

– Йўк!

Шундай дейишларини билардим. Ишонишмайди.

– Хўп, дадажон, бир марта тортай, – тагин илтимос қилдим. У киши индамадилар. Сукут – аломати ризо: рўпараларига ўтиб олиб, обдон жойлашдим, сўнг бир оз чўчиброқ аррани тортдим. Кейин дадам, мен... Унинг ўтқир тишлари ёғочга ботиб, ундан кипиқлар сачраши мароқли эди.

Ҳадемай амаким келиб, қўлимдан аррани олдилар. Аслида мен ҳали ишламоқчи эдим. Начора. Шунисига ҳам шукур!

ЎН УЧИНЧИ БОБ

СОВЧИЛИҚДА

Бувим иккимиз йўл юрдик, йўл юрсак ҳам мўл юрдик. Не-не бедапоялар, боғлар ортда қолди. Ниҳоят, қадимий ўймакор дарвоза қаршисида тин олдик. Бувим маҳси-калишлари сиртидаги чангни артдилар, кейин хавотирона овоз бердилар. Жилла ҳаялликдан сўнг ичкаридан бувимдан ёшроқ аёл чиқди. Улар қуюқ сўрашишди.

Ховли кенг, шинам эди – тўрт томондан баланд деворлар билан ўралганди. Мезбон кат-қат кўрпачалар тўшади. Моможоним бу даргоҳга қут-барака тиладилар. Дастурхонга нишолда, новвот тортишди. Алламаҳалдан кейин бувим муддаога ўтдилар.

– Айланай, мен у ҳафта ҳам келгандим – энди ўзларингдан қолар гап йук. Суриштириб кўрган бўлсаларинг ҳам керак. Бола армияга бориб келган, ичмайдиган, чекмайдиган хилидан. Акаси редакцияда ишлайди, ўзи шофёрларга катта.

Ғалати. Аслида амаким армиядан келгандан бери тузукрок иш тополмай саргардон бўлиб юрганди. Буниси ҳам камлик килганидек, бувим бобо-ю бобокалонларимни ҳам роса мақтадилар.

– Билмасам, ойтимулло, – деди жимгина ўтирган ҳалиги аёл, – кизимнинг инъом ихтиёри бобосида. -У киши ҳали бирор нарса деганлари йўк.

Улар жимиб қолишди. Сўнг мезбон аёл чиқиб кетди ва мункайиб қолган, панжалари бетиним қалтираб турадиган чолни етаклаб кирди. Мўйсафид биз томон ўгирилиб қарамади ҳам. Бурчакка ўтириб олиб, кўзини ерга тикканича сўради.

– Сизни танимай турибман: кимнинг қизисиз?

– Асли кўшмачитликман, – бувим ҳам бошларини кўтармай жавобга ўтдилар, – бадаллик Раҳматжон деганнинг аёли бўламан. Хўжайиним Сталиноборон, Қизиласкар колхозларида ҳосилот шўро, шофер бўлиб ишлаган. Раҳматлини мошин уриб кетди. Мозори Қадимга қўйганмиз. Отам – Истамбек, бобом – Искандарбек. Икковлари ҳам катта заминдор бўлишган. Улар Шоҳи Зиндага қўйилган.

Бувим боболари билан дадаларининг ажойиб ҳислатларини ҳам хотирга олиб ўтдилар. Сукут сақлаб ўтирган мўйсафид вазмингина гап бошлади.

– Бобонгиз бек эди. Яхши отлари кўп эди, аммо сургун бўлмайин деб отларини ҳукуматга топширди, қизини қаролига бериб, уни ишбоши қилиб қўйди. Ҳай-ҳай!

Йиллар ўта елкага тушган бу дашном бувимга қаттиқ ботган бўлса ҳамки меҳмондорчилик таомилларига озор етказмай, аввалги оҳангда давом этдилар.

– Ҳа, энди бир ховуч тупрогим мусофир юртларда қолиб кетмасин, деганларда. Не-не азаматлар ватангадо-ю, кафангадо бўлиб кетди...

Чол индамади. Унинг ланж киёфасидан бирор маънони ўқиб олиш ҳам амри маҳол эди. Сукунатни у қайтараётган тасбеҳ доналарининг бир маромда чиқиллаши бузарди. Кейин уни олиб чиқишди. Бир неча дакикадан кейин кирган уй бекаси оиланинг сўнгги қарорини аён қилди.

– Ойтимулло, дилингизга қаттиқ олманг – бобоси рози бўлмадилар. Насибаси ўзга ерга сочилган эканми...

– Ҳа, майли, совчига бир эшик ёпиқ бўлса, минг эшик очик, айланай, – ўкинганларини заррача билдирмай давом этдилар бувим, – сиз билан куда бўлиш насиб этмаган экан, бошқаси билан бўлар. Энди кўнгилда!

Ташқари чиқиб, йўлга тушгач, бувим ҳалиги чолни лаънатладилар.

– Дийдоринг курисин, сан босмачини!

Биз йўлда давом этдик. Кейин Мазори Қадимга кирдик. Оқ, қора мраморлардан менга мунг билан бокиб турган болақайлар, ўсмирлар, аёллар, чолларни кўриб алланечук бўлиб кетдим. Нохуш ва махзун эди.

Бир қабр қаршисида тин олдик. Бувим эзилиб-эзилиб йиғлашга тушдилар. Фаҳмлашимча, бу бобомнинг сағаналари эди. Аммо бувим бу нохушликларнинг бирорта асоратини уйга олиб келмадилар. Баръакс тантанавор ва нописанд ҳолатда эълон қилдилар.

– Ҳе, падарига лаънат! Ўшанинг авлоди эканлигини билсам,

даргоҳига оёқ босмасдим. Ўғлим кўчада қолгани йўқ.

ЎН ТҮРТИНЧИ БОБ

БАЙРАМ

Ура!

Бугун 1-Май! 1975 йилнинг сархуш баҳори! Саҳармардондан хонадонимиз қувончга тўлиб кетди. Ҳаммамиз янги, охори тўкилмаган либосларимизни киябошладик. Кичик синглим Дилафрўзни бувижонимга қолдириб, қадрдон шаҳар томон йўл олдик.

Кўчалар одамга лиммо-лим! Шовқин-сурон, кийкирик! Болақайларнинг қўлларида сурнайчалар, байроқчалар! Регистоннинг сокин миноралари, нилий гумбазлари ёрқинроқ товланади. Ҳар ер-ҳар ерда турфа томошалар. Биз ана шу давралардан бирига яқинлашдик. Мени - дадам, Моҳинни - ойим кўтариб олдилар.

Ўртада дадам тенги бир амаки уч баҳайбат айикни турли қуйларга солиб ўйнатарди. Жониворлар хўжасининг буйруғини сўзсиз бажарар, одамларга қувонч улашарди.

– Хўш, полвон, – деди ҳалиги амаки айикларнинг йирикроғига, – мана бу биродари азизларга би-и-ир маст бўлиб беринг.

Айик гандираклаб давра айлана бошлади. Унинг кўзлари сузилар, лаблари тамшанар, ҳуллас гирт алкашнинг киёфасига кирганди. Атрофда шўх-шўх кулгилар янгради. Айик полвон қўлини бир силтади-ю, ерга ағанади, мастнинг сўқинишига монанд бўкириб қўйди.

– Полвон, нормадан ошибди-ку, – сўз қотди хўжаси.

– Ҳа-а-а-а, – деди айик полвон бўкириб.

– Айб, айб!

У беихтиёр бу ёнбошига ағдарилиб ётди.

– Ана милиса, ана милиса,—пўписа қилди эгаси. Айик ўрнидан ирғиб турди, паноҳ излаб эгасининг пинжига тикилди.

– Айб, айб, – такрорлади эгаси. Навбат иккинчи айикқа келди. У рақибини курашга чорлаётган паҳлавондай вазмин давра айлана

бошлади, аммо шериги ҳадеганда курашга чикавермади. Кутилмаганда одамлар орасидан бир маст довдираб ўртага тушди-ю, айикқа рўпара бўлди. Айик аввал унга бошдан оёқ разм солиб чикди, сўнг кутилмаганда тарсаки тушириб қолди. Узала тушиб қолган мастни олиб чиқишди.

Гарчанд айик полвоннинг кайфияти бузилган бўлса-да, эгасининг буйруғига кўра умбалок ошиб, ҳар мақомда рақсга тушди. Учинчи айик бўлса қўлига эскигина телпак олиб, даврадагилардан пул йиғабошлади.

Нариокда – шоирлар боғида баланд қилиб сим тортилганди. Карнайлар ғата-ғут қилиб ўзига чорларди. Ўртага мошгуруч соқолли, кексароқ киши тушди. У одамларга бир карра кўз ташлаб чикди.

– Халойик, – деди ниҳоят, – ийду-айёмларинг муборақ бўлсин! Сизларни фақат ана шундай хуррам кунларга етказсин! Биз Бухорои шарифдан сизларни хурсанд этгали келдик. Омин, муаллақ симга чиқадиған болаларимни ўзи паноҳида асрасин! Сизлар ҳам муроду-мақсадларингга етинглар!

Одамлар юзларига фотиҳа тортишди. Шу пайт мендан сал каттароқ болакай қўлига узун таёқ тутганича ғизиллаб симнинг устига чикиб кетди. Одамлар ҳайратларидан ёқа ушладилар. Ҳалиги болакай сим устида нари бери бориб келгач, кўзини боғлашди. Сурнай билан ноғора мунгли оҳанг бошлашди, негадир юрагим шувиллаб кетди. Шундан кейин болакай оёғи билан симни пайпаслаганича юра бошлади. Симнинг ўрталарига келганда оҳанг ўзгарди. «Андижон полкаси» янгради. Бола сим устида кўзи боғланган ҳолда завқу шавк билан рақсга тушакетди.

Катта кўчада бўлса турфа байроқлар, расмлар кўтарган гуруҳлар ўтар, рангларнинг мўл-кўллигидан, шодон қийқириқлардан кўз камашар, кулоқ қоматга келарди. Ойим ҳам саҳий бўлиб кетдилар. Бизни музкаймоқ, шар ва яна алла-нималар билан сийладилар. Мен бирорта ғамгин одамни кўрмадим.

Йўқ, кўрдим! Унинг соқоллари ўсган, қийимлари жулдур эди. Жуда хомуш эди бечора. Бизга яқинлашиб, дадамга илтижо қилди.

– Бола-чақангизнинг умрини берсин, ғамини кўрманг! Садақа – радди бало, ихлосу холос, эътиқоду мурод...

Дадам унинг кафтига танга қўйдилар. Аммо менинг фикру ҳаёлим остин-устун бўлиб кетган эди. Шодон қийқириклар, хушчақчақ болалар, мамнун айиқлар ва ниҳоят ғамзада амаки! Нега ундай бўлиши керак!? Гуноҳи нимада?! Нечун у шодон эмас? Нега у ана шу шодлик уммонидан бебаҳра?!

Кечга яқин биз уни тагин учратдик. Энди батамом бошқача ҳолатда эди у. Ахлатлар уюлиб ётган бурчакда маст ҳолда ағанаб ётар, одамларни беҳаё қилиб сўкарди. Ё товба! Шу бахтиёр одамларни ҳақоратлаш инсофданми?!

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

МАКТАБ

Бугун – 1977 йилнинг 1 сентябри! Мен мактабга бораман! Ҳаёт йўлимда янги, нотаниш сўқмоқ бошланади. Катталарнинг куйинишларига қараганда бу йўл анча серташвиш, олис. Валекин у – зарурат.

Тўйдан кейиноқ дадам янги портфел олиб келган эдилар. Ойим алифбо, қалам-дафтарларни муҳайё қилдилар. Бугун ҳам ойим анча эрта уйғониб, янги либосларимга дазмол босдилар. Мактабга боришимни эшитиб, Моҳинбону пиқиллаб йиғлашга тушди.

– Манам бораман, манам борама-а-ан.

Катталар шунча уқтиришса ҳамки, ёши етмаганини тан олгиси келмасди нодоннинг! Ниҳоят дадам бақириб бердилар-у овози тинди унинг.

Алифбо ҳақида, мактаб хусусида анча-мунча тасаввур ва таассуротларим бор эди. Жумладан, алифбодаги ҳарфларни аллақачон ўрганиб олгандим. Тамара опа (бизникида яшайдиган студент қариндошимиз) Моҳинбону иккаламизга кўп ҳарфларни ўргатишга улгурганди. Бунга осонлик билан эришмаганди опамиз. Бўйсунмай қочаверганимиз учун бизни алдаб-сулдашнинг турли йўлларини ишга солганди. Бир куни иккаламизга ҳам эски газета-журналларни берди-ю «О» ҳарфининг ичини қизил рангга бўяб чиқишни тайинлади. Биз

зум ўтмай бу ҳарфни топадиган бўлдик. Кейин «Н» ҳарфини яшил, «А» ҳарфини кўк ранга бўядик. «ОНА» сўзини шу тариқа ўргандик. Кейин «ДАДА», «ВАТАН», «ОЛАМ» сўзларини ҳам ўқийдиган бўлдик.

Фақат алифбо эмас, мактаб ҳам таниш эди менга. Бирор ҳафта мукаддам ойим мени у ерга олиб бориб, йўлни, синфимизни, буфет ва ҳожатхонани кўрсатган эдилар.

Йўлга тушар эканмиз, бувим узоқдан-узоқ дуо ўкидилар. Китобимни уч марта ўпиб олиб, уни эъозлашимни тайинладилар. Мактабдан қочмаслигимни, муаллимларни ҳурмат қилишимни, катта кўчадан эҳтиёт бўлиб ўтишимни қайта-қайта уқтирдилар.

Йўлда бизга Ёқуб, Жамшид, Санжар, Қобил ва бошқа жўраларим ҳам ҳамроҳ бўлишди. Уларни ҳам ойиси, бувиси, опаси эргаштириб олганди. ўарқ пишиб ётган помидор пайкали орасидаги таниш йўлдан мактаб томон равона бўлдик. Жамшиднинг бувиси бу йўл кишда ботқокқа айланишини, болакайлар азоб чекишини гапириб надоматлар чекди. Ойимга ҳам жон кирди. Шаҳардаги ишларини ташлаб келганликларига афсус чекдилар. Мактаб йўлига тош тўқдирмаган, водопровод ўтказмаган раҳбарларни лаънатладилар. Бир аёл эса эри нукул ичиб келаётганидан зорланиб гапирди, кизига портфель ҳам ололмаганини айтиб кўз ёш қилди. Биз – болалар бўлсак ўз дардимиз билан овора-ю андармон эдик. Жамшид янги портфелини мактар, Ёқуб бўлса ланкасини кўкларга кўтарарди. Мен бўлсам ойимнинг мактабимизда ишлашларидан фахрланиб кўярдим.

Қаршимиздан машиналар қатнаб турадиган катта кўча чиқди. Бувимнинг огоҳлантиришлари ёдимга тушиб, аввал чапга, сўнг унга қарадим, катталарга эргашиб ўтиб олдим.

Мактабимиз бир қаватли, эскигина. Айтишларича, у қолхозлаштириш йиллари қурилган экан. Бир вақтлар Сталиноборон қолхозининг идораси бўлган эмиш. Қолхозлар бирлашиб кетиб, бу ер мактаб бўлиб қолибди.

Мактаб ҳовлисида оломон одам эди. Биз – болакайларни бир сафга тизишди. Ота-оналар орқароққа бориб турдилар. Рўпарамизда учинчи синфнинг ўсмир болалари саф тортгач, мактабнинг казо-казолари нутқ ирод қилишди. Кўп гаплар ёдимда қолмади. Фақатгина

бугундан эътиборан биз Самарқанд районидаги 37-ўрта мактабнинг биринчи синфига қабул қилинганимиз, мактабнинг тартиб-қоидаларига риоя қилишга мажбур эканлигимизни эслайман, холос. Кейин унинг синф болалари бизга совға-саломлар улашди. Нури деган бир ўсмир менга чегарачилар ҳақида рангли китоб берди. Сўнг ёнимда турган қизалоқни ўртага олиб чиқиб, катта қўнғирок беришди. (Мен худди шунда қўнғирокни бир фильмда туя бўйнида кўргандим). Ҳалиги қизалоқ бир амаллаб қўнғирокни чалиши билан биз синфга кирдик. Дадам тенги киши тўрга ўтиб, бизга мурожаат қилди.

– Мен сизларнинг биринчи муаллимларинг, бўламан. Менинг фамилиям Жалолов, – деди. Сўнг портфелларимизни, китобларимизни кўздан кечирди.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

ЛҮЛИ МОМО

Хонадонимизга кириб-чиқадиган кишиларнинг аксариятини тилга олиб ўтган эдим. Хоҳишингиз бўлса, бугун шулардан бири – Лўли момо ҳақида бақамтироқ ҳикоя қилмоқчиман. Бу кампир ойда бир ёки икки бор келади. Қишда эса камнамо бўлиб кетади.

Мен ҳар гал бир нарсадан жуда ажабланаман: уйимиздагиларнинг бу аёлга бўлган муносабатларида киборларча нописандлик яққол сезилиб туради. Масалан, уйимизга балонли газ тарқатадиган киши келиб қолса ўзларини қўйишга жой топишолмайди. Тўрдан ўрин кўрсатиб, қуюқ илтифотлар қилишади. Бувим унга пул берадилар, дуо қиладилар. Дадам ҳам у билан ҳисоблашадилар. Солиқ йиғадиган Конторчи амаки ҳам бизнинг ҳовлида ўзини ҳокимдай тутати. Ҳар гал томорқамизни ўлчаш зарурлигини шаъма қилиб қўяди. Шунда бувим нолиб қоладилар, ўғилларига иморат қуриш учун ер зарурлигини айтиб зорлангандай бўладилар, қимматчилик йиллари қолхозда ишлаганликларини ҳам гап орасида қисдириб ўтадилар.

Лўли момо масаласида эса... айтмай қўяқолай. Ўринларидан ҳам туришмайди, қалондимоғлар. Худди шундай бўлиши керакдай, Лўли

момо ҳам пойгакрокда ўтириб олади. Бувим каравот устидан туриб саломлашиб қўяқоладилар. Лўли момо кексаликдан шикоят қилади. Гуёки биз гиналаётганимиздай бедарак бўлиб кетгани учун узр сўраган бўлади. Сўнг ёшларни ғийбат қилади.

– Лўлини худо тиланчилик учун яратган. Локинда ёшларимиз урф-одатларимизни писанд қилмай қўйишди. Қизларимиз тожикларга, ўзбекларга тегиб кетишяпти. Худонинг қаҳри келади, қаҳри келади...

– Ҳа, замонида, – дейдилар бувим юмшоқрок қилиб. Унга жон киради. Ўғиллари топармон-тутармонлиги билан мақтаниб олгач, айрим қишлоқдошлари тўйига ароқ қўйганини, бир енгилтак аёл эркаклар даврасига тушиб рақс қилганини айтиб беради.

– Ҳа, замонида, – такрорлайдилар бувим. Бир гал моможоним у кишига ўша Маликаи Хубон деган китобларидан бир неча вароқ ўқиб бердилар. Лўли момо зор-зор йиғлади. Бувимнинг раҳмлари келиб, кетишда анчагина мева-чева бериб юбордилар.

Бир воқеа бўлди-ю уйимиздагиларнинг Лўли момога муносабати ўзгариб қолди. Бир куни у киши анча башанг кийиниб келдилар.

– Кенжа ўғлимни уйлантиряпман, – дедилар тантанавор оҳангда, – сизларни тўйга айтгани келдим. Ахир, қирқ йилдан бери даргоҳларингга кириб-чиқаман! Хабар қилмасаларинг ҳамки, бирорта тўй-маъракаларингдан қолганим йўқ.

Охирги жумладан дадам хижолат бўлиб кетдилар. Шунинг учун бўлса керак Лўли момонинг сўзини бўлдилар.

– Бўлди, бўлди! Ҳаммамиз борамиз!

Аммо тўй куни биринчи бўлиб бувим бош тортиб қолдилар.

– Келиб-келиб Лўлининг туйига борарканманми?! Кимсан Искандарбекнинг авлодидан. Ана шу қолхозингни ярми дадамнинг замини бўлган. Ҳар ким ўзига муносиб жойга борсин! Хеш ба хеш, дарвеш ба дарвеш. Борсанг, боравер, лекин бошимизни қотирма, – дедилар дадамга.

Ўзга гапга ҳожат қолмаганди. Аммо шунга қарамай дадам ўзларича ташвиқот қилакетдилар.

– Эски замонларда Лўлиларни камситишган. Ҳозир улар ҳам ишлашяпти, ҳукуки тенг. Ўзбеклар, тожиклар қиз олиб, қиз

беришаётган экан.

– Ҳов, манга қара, – сўзларини бўлдилар бувим,– Лўли момонг намокул қилибди – ҳеч қайси ўзбек билан тожикнинг мияси айниган эмаски, қизини чиқариб лўлига берса! Майли ўғлинг катта бўлса, лўлидан уйлантир, лекин бизни тинч қўй!

– Сиз эски замоннинг одамисиз.–жеркидилар дадам.

– Ҳа, тезроқ Лўлининг тўйига бор! Янги замон одами кечикмаслиги керак, – кесатдилар бувим. Дадам чикиб кетгандан кейин ҳам у кишини роса айбладилар.

Дадам тўйдан жуда кеч, аммо аллақандай сархуш кайфиятда қайтдилар. Таассуротларини ойимга эҳтирос билан гапириб бердилар.

– Мен у ерда Лўлилардан чикқан бир олим билан танишиб қолдим. Унинг айтишича, лўлилар аслида Покистоннинг Мўлтон шаҳридан келиб қолишган экан. Тажовузкор душман босиб олиб, мўлтонликларни ер юзига сочиб юборибди. Бир донишманд айтган экан: ватанидан айрилган – ҳамма нарсасидан ажрайди. Бу шўрликлар ҳам ҳамма нарсасидан ажралиб, тиланчига, фолбинга айланиб қолибди. Ҳозир бир-ярим кексаларигина тиланчилик қилишаркан.

Дадам лўлилардан чикқан анча-мунча машҳур кишиларнинг номини тилга олдилар. Тўй зўр ўтганини роса мактадилар. Эртаси бувимга ҳам бу тафсилотларни эҳтирос билан гапириб, у кишининг шафқат томирчаларини уйғотишга ҳаракат қилдилар. Бувим ҳам бу гал дадамни жеркимадилар – жимгина ўтирдилар. У кишининг ана шу сукутларида ички бир баҳсу-мунозара зоҳир эди.

Орадан бирор ой ўтгач, Лўли момо тағин келди. Бу гал ҳаммалари ўзгача илтифот кўрсатишди. Бувим ҳам ўринларидан туриб, кўришиш учун қўл чўздилар. Лўли момо ҳаяжонланиб қолди.

– Янги келин тузукми, хизмат қияптими, – сўрадилар бувим.

– Хизмат қаёқда дейсиз, – одатдагидек шикоятомуз гап бошлади Лўли момо, – фабрикада ишлайди. Би-и-ир маҳал кириб келади. Буниси ҳам майли: ўғлимга айтибдики, онанг у ёк-бу ёққа чиқадиган бўлса, бу даргоҳни елкамнинг чуқури кўрсин!

Бу гал узок гаплашишди. Аммачам ҳам дастурхонни ўзгача қилиб безадилар. Хайрлашиш олдидан эса бувим анча меҳрибон оҳангда илтифот қилдилар.

– Энди, тўйга боролмадик, айланай, қирк йиллик қадрдонмиз. Мана бу – келинга совғамиз. Арзимас...

У киши шундай деб Лўли момони қўлтигига қоғозга ўралган атлас қисдирдилар. Лўли момо негадир йиғлаб юборди. Бувим буни гуё кўрмагандай, тез-тез келиб туришни, келинни ҳам олиб келишни тайинладилар.

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

БЕКЛАР АВЛОДИ

Мен ойимнинг хоҳишларига кўра биринчи партада дўстим Ёқуб билан ўтираман. Ёқуб бағоят камсуҳан, қобил-мўмин бола. Гоҳида иккита жумлани ҳам жуфтлаб айтишда қийналади. Муаллим савол берса, лом-мим демай кўзини лўк қилиб ўтиради. Бунинг устига бурни ҳам... Бир куни муаллим ундан уйдан мактабгача нималар борлигини сўради. Мен пичирлаб помидор пайкали, ариқ, дарахтни тилга олдим. Лекин у эшитмади шекилли, лаллайиб ўтираверди. Аммо математика масаласига келганда калласи ишлайди, хумпарнинг! Мен дастлабки кунлар андак ўнғайсизланиб турдим-у, кейин ҳеч иккиланмай, хижолат тортмай кўчириб олавердим. Ундан кўчириб олишимга карамай, ҳисоб-китобдан камина «беш» Ёқуббой бўлса «уч», нари борса «тўрт» оларди.

Баҳорга чикиб мен мактабда бирдан танилиб қолдим. Йўқ, бунга шеърни яхши ёд олганим ёки математикани уддабуронлик билан кўчиришим туфайли эмас, шахматни билишим сабабли эришдим.

Бир куни физкультура ўқитувчиси йўлимни тўсди.

– Сан Улуғбекмисан?

Мен маъқуллаб бош тебратгач, катта синфга эргаштириб борди. Бу ерда юкори синф-ўқувчиларидан бир нечтаси шахмат ўйнашарди.

– Қани, мана бу билан ўйначи, – деди муаллим ўсмирлардан бирига. Биз зудлик билан тошларни тердик. Нақ тўрт юришда рақибимни мот қилгандим, ҳаммалари хушёр тортиб қолишди. Қаршимда ўнинчи синфда ўқийдиган ўсмир ўтирди. Унинг тош

теришиданоқ сустигини билиб олдим. Ўзи ҳам иккиланиб, ҳавотирга тушиб тош сура бошлади. Ҳадемай вазирини бериб қўйди ва қўл кўтарди. Кейин муаллимнинг ўзи билан тош сурадиган бўлди. Ҳалиги ўсмирлар кизиқиш билан бизни ўраб олишди. Ўйин жиддий тус олиб кетди. Муаллим ҳақиқатан ҳам анча тадбир билан ўйнарган. Лекин пиёдаларни кўпроқ курбон қилиб қўйгани учун кийналиб қола бошлади. Ҳалиги ўсмирларнинг диққат билан кузатиб ўтиришини унчалик ёқтирмай, аллақандай надоматлар чека бошлади. Мен отимни унинг шоҳи билан вазири орасига «вилка» қилдим. ғалабага яқин қолганда, муаллим кўзимга жуда умидвор тикилиб, дуранг таклиф қилди. Мен қўниб қўяқолдим. Ўсмирлар бир-бирларига қараб маъноли жилмайиб қўйишди.

Бу гап мактабга яшин тезлигида тарқалди. Танаффус пайтлари болалар зимдан мени кўрсатиб, алланималар дейишар, ўзимизнинг муаллим ҳам куюқроқ илтифот кўрсатадиган бўлди. Танаффус пайтлари аллақандай ғурур билан юрадиган бўлдим.

Аммо бу беҳудуд шодлик узок давом этмади. Ўша куни мактабдан қайтишда шундай дилсиёҳлик бўлдики, асти қўяверасиз. Ёқуб, Қобил уччаламиз катта кўчани кесиб ўтган эдик ҳамки, кимдир тош отиб қолди. Сал нарида ўн чоғли бола бизга таҳқирона назар солиб турарди.

– Ур, кўтармаликларни! – деди улардан бири биз томон имлаб.

«Кўтармаликлар» биз эдик. Мен бу болаларнинг кўзида батамом бегона, совуқ нигоҳ кўрдим ва сесканиб кетдим.

Рақибларимиз (ҳа, уларнинг бегуноҳлардан интиком олиш нияти рақиб қилиб қўйганди) лой, кесак итқита бошлашди. Биз ҳам ерга энқайдик. Ёввойи тўда бизга яқинлашди, Қобил қочиб қолди, Ёқуб иккаламиз саросимада қолдик.

– Ҳе, онангни сани...

– Ҳамширангни...

Шунақа беҳаё, бешарм сўзлар билан сўқишардики, ғазабланмай иложинг йўқ эди. Ҳе, йўқ, бе йўқ ўзимдан сал каттгарок бола мен билан муштлашиб кетди. «Қорнига теп!», «Башарасига сол!» далда беришарди шериклари. У мени йикитмоқчи бўлганда, билагини бошлаб тишлаб олдим, рақибим чинқириб йиғлади. Шунда унинг

тарафкашлари менга ташланиб қолишди. Аллақаерданам бир халоскор овоз чикмаганда, бу кўнгилсизлик нима билан тугашини айтиб беришим қийин. Болалар тумтарақай бўлишди. Сўнг ўша одам келиб, мени ердан кўтариб олди. Бу – биринчи синфда менга чегарачилар ҳақида китоб тақдим этган Нуриддин ака эди. Хўрлигим келиб йиғлаб юбордим. У мени кучоғига олди, Ёкубнинг ҳам кийимларини тозалади. Ҳалиги безориларга тағин бир бор мушт ўқталиб, бизни эргаштириб кетди.

Бувим мени кўриб кўрқиб кетдилар.

– Ҳа?!

– Болалар урди!

Тағин ўпкам тўлиб, йиғлаб юбордим. Бувим ҳам калтираганларича аллакимларни лаънатладилар. Кейин зудлик билан кийиниб чиқдилар

– Юр, мактабингга борайлик! Муаллимларингни падарига... Олган ойлиги тешиб чиқсин!

Бунга муаллимларнинг зиғирча алоқаси йўқлигини тушунтиришнинг мавруди эмасди ҳозир. Чунки у киши ғазабланганда кулоқларига гап кирмасди.

Биз орқага қайтдик. Бувим ҳамон муаллимларни лаънатлардилар. Бир маҳал рўпарада ойим кўриндилар. У киши лойга ботиб, зўрға қадам ташлар, чарчаган, асабийлашган ҳолатда эди. Мен негадир чўчиб кетдим.

– Ассалом, ҳа, йўл бўлсин сизларга, – бувимнинг вазоҳатларидан чўчиб, мулойим оҳангда сўрадилар ойим.

– Директорингиз борми, – саволга савол қайтардилар бувим.

– РайОНОга кетганлар.

– Ўринбосаричи?

Ойим бир лаҳза каловланиб қолдилар.

– Вой, ойижон, ўринбосар ўзимман. Бирор ой бўлди...

– Бошқа одам куриб кетган эканми, – овозларини андак кўтариб, ойимнинг сўзларини кесдилар бувим.

Ойим ҳам жаҳлга миндилар, аммо пайкал орасида жанжаллашиб қолишдан чўчиб, вазминлик қилдилар. – Буни бетайин болалар урибди-ку, – давом эттирдилар бувим, – майиб килибди! Кўзларинг

каерда?!

– Сани ким урди, – сўрадилар ойим мен томон энкайиб.

– Қўшмачитликлар!

– Ҳа, энди қўшмачитликлар шунақа, – дедилар ойим бувимнинг ҳам ўша ердан эканликларини кесатиб, – улар беклар авлодида: бировларни камситишмаса, хўрлашмаса уйқулари келмайди.

Ойим авваллари умуман заҳарҳанда, пичинг қилишни билмасдилар. Бунақа сўз ўйинларини бувимдан ўргана бошлагандилар.

– Кимнинг тулпори урганини билсам бўлди–бориб ота-онасини шарманда қиламан, – дедилар бувим.

Лекин у безориларнинг кимлигини мен ҳам, ойим ҳам билмасдик. Ноилож орқага қайтдик. Бувим тағин муаллимларни айбладилар. Ойим эса индамай қўяқолдилар.

Эртаси мактаб йиғилишида ойим сўзга чиқиб, анча-мунча пўписалар қилдилар. Минбад кимдан-ким муштумзўрлик қилса, мактабдан ҳайдалишини айтдилар. Биз бир-биримизга меҳрибон бўлишимиз зарурлигини уктирдилар.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

БАҲРИ БОБО

Бугун – 1978 йилнинг 1 сентябри! Камина иккинчи синф толиби.

Китоб-дафтарларимни шайлаб қўйишганига ҳам бир неча кун бўлди. «Букварь» билан «Ўқиш китоби»ни қайта-қайта варақлаб чиқдим. Ёз бўйи боғларда дайдиб, мактабни, дўстларимни қумсаб қолгандим ўзим ҳам.

Биз одатдагидан барвактроқ уйғондик. Нонуштадан кейин ойим янги либосларимни кийгиздилар, ўзлари ҳам башанг кийиниб, атрлар септилар. Биз йўлга тушдик. Бувижоним бизни мамнунгина кузатиб қолдилар. Ойижонимнинг кайфиятлари жуда яхши эди. Йўлда учраган кишилар билан ҳазил-мutoиба қилиб кулиб борардилар. Аммо мактабга бир неча кадам қолганда, у киши каттик ҳафа

бўлдилар, рухлари тушиб кетди. Мактаб дарвозахонасида латта этик кийиб олган, ўрта ёшлардаги чайир бир киши мактабимиз қоровули Баҳри бобо билан сану манга бориб қолганди.

– Йўқ бригадир, ўзингиз бундок ўйлаб кўринг, – деди Баҳри бобо ҳассасига таяниб, – ахир, бугун – биринчи сентябрь! Байрам! Шу бугун болакайларни ишга олиб чиқиш инсофданми?! Фронтда ҳам байрам кунлари биз ўйин-кулги қилардик. Ахир...

– Баҳри ака, – деди ҳалиги киши калондимоғлик билан кесатиб, – сиз мактабни кўриқланг, бу масалани раҳбарлар ҳал қилади. Директори бор, ўринбосари бор...

Ойим ўзларини тутиб туrolмадилар.

– Биринчидан, Баҳри акага пўписа қилишдан уялинг, зарур бўлганда у киши Ватанни кўриқлаганлар! Сиз билан мени ҳимоя қилганлар! Иккинчидан, инсоф ҳам керак! Ахир, бугун биринчи сентябр-ку! Болаларни қаранг, бари янги либосларини кийиб безаниб келяпти.

– Муаллима, – деди бригадир ҳам аллақандай заҳарҳандалик билан, – мен болаларни томорқамга олиб бормоқчи эмасман! Пайкалда помидор чириб кетяпти! План бор, мажбурият бор!

– Чириб кетса ҳам бугун чиқишмайди, – дедилар кескинроқ қилиб ойим.

Бригадир бир оз жим турди. Жўнаб кетар экан ғунғиллади.

– Майли, раис бор, райком бор – бир гап қилишар. Унинг гап оҳангида кимгадир ишонч ва аллақандай интиком ёки пўписага ўхшаш маъно яширин эди. Мен дарсда негадир ойимдан ҳавотир тортиб ўтирдим. Шунинг учун ҳам танаффус пайти химия кабинетига югурдим. Ойимни районга олиб кетишганини эшитгач, дилимни ғусса босди. Уйга бориб, бувимни огоҳ этмоқчи бўлдим. Аммо улгуролмадим. Дарсда муаллим нималар ҳақида гапирганини билмайман. Кўнғирок чалиниши билан ойимнинг кабинетларига қараб ўқдек югурдим. Ойижоним эшик олдида ўтириб олганча ўксиб-ўксиб йиғларди. Ўқитувчилар у кишига далда беришар, овутишарди.

Ўша кунни юзга якин ўқувчи байрамона либослари билан помидор теришга жўнатилди.

Баҳри бобо менга меҳрибон бўлиб қолдилар. Мен ҳам эрталаб саломни қанда қилмайман. У киши хурсанд бўлиб, роса алқайдилар. Мактабдан қайтишда ҳам қанақа баҳо олганим билан қизикадилар, дадамга, бувимга салом айтишни қайта-қайта уқтирадилар.

Бир куни байрам муносабати билан у кишига сўз беришди. Баҳри бобо бир оз саросималаниб турдилар-у, кайвонича қилиб гап бошлаб юбордилар.

– Мен кўп ўлимлардан қолганман. Шунинг биттасини айтиб бераман.

Белоруссия ўрмонларида отишма пайтида мина ёрилди-ю, бир неча газ нарига учиб кетдим. Би-и-ир маҳал кўзимни очсам, тепамда тип-тиник осмон. Замин бир томонга қараб сурилиб кетаётгандай. Ёпирай, дедим. Қарасам, чанада кетаётган эканман. «Ким бор?» сўрадим аранг овоз чиқариб. Садо бўлмади. Яна сўрадим. Индашмади. Бошимни андак қўтариб қарасам, чанани бир овчарка судраб кетяпти.

Шу ерга келганда болалар гуриллаб қулишди. Баҳри бобо ҳам уларга қўшилиб қулдилар. Муаллимлар эса салгина жилмайишди. Баҳри бобо давом этдилар.

– Ўша пайтларда жуда гавдали эдим, сал кам юз кило чиқардим. Жонивор денг, увотлардан, ариқлардан ўтишида азоб чекиб, роса ғингшийди. Йиғлагандай бўлади. Ўзимнинг ҳам раҳмим келиб кетади. Кетавердик, кетавердик. Қанча йўл юрдик – худо билади. Бир маҳал госпиталга етиб келдик. Ҳамширалар мени тушириб олишди. Жонивор денг орқага қайтиб, ўқдай учиб кетди. Госпиталдан чиқиб ўша итни изладим. Аммо қайтиб кўролмадим – ярамас фашистлар отиб ташлашибди. Шундай итни-я! Эҳ! Эҳ!

– Сиз болаларга қандай қилиб ғалабага эришганимизни гапириб беринг, – у кишининг хаяжонли хотираларини бўлди муаллимлардан бири.

– Германияга киришимиз билан граждандарга озор бермаслик ҳақида Сталиннинг буйруғи чиқди. Лекин бизнинг ғазабимиз, интиком олиш хиссимиз беҳудуд эди. Мен истеъфога чиққан бир немисни кундоқ билан туширдим. Командирим роса олиб бориб олиб келди. «Нега ундай қилдинг?» деди. «Ўша овчарка учун урдим»

дедим.

Болалар тагин гуриллаб кулишди. Ҳалиги ўқитувчи тагин ғалаба омиллари ҳақида гапиришни эслатиб ўтди.

– Ҳа, энди айтдик-ку, ғазабимиз беҳудуд эди деб. Кўрдикда барини! Эҳ! Эҳ!

– Майли, майли, шу ёғи бўлади, – унинг сўзини бўлди мактабимиз директори.

Баҳри бобонинг уйлари ҳам шундоққина мактабга туташ. Пастаккина бир уй, бир даҳлиз. У кишининг умр йулдошлари ҳам мактабимизда фаррош. Жуда хушсухан аёл. Улар икковлашиб мактаб гулзорларини суғорадилар, ниҳолларни чилпийдилар. Баҳри бобо билан умр йўлдошлари бир-бирларига шунчалик меҳрибонки, асти қўяверасиз. Бир куни уйда ойим бу ҳақда ҳавас билан гапиргандилар, бувим ҳам у кишини маъқулладилар.

– Ҳа, Баҳрини қўп кутди у аёл. Қирк еттинчи йили кириб келди. Ўша ёққа олиб қолишган экан. Кечикиб, мажруҳ бўлиб келди. Лекин укам...

Мен ҳарчанд килсам ҳам бир жумбоққа фаҳмим етмайди. Мактабимиздан сал нарироқда бир терговчи яшайди. Унинг уйи икки қаватли. Бари пишиқ ғиштдан. «Волга»си ҳам бор. Нега энди Баҳри амакининг уйлари бир қаватли, пастаккина-ю... Ҳатто мактабимиз ҳам бир қаватли. Терговчининг дарвозасига ҳовлида қопонғич ит борлиги ёзиб қўйилган. Ҳатто итнинг расми ҳам бор. Аммо Қобилнинг уриб-енгишига қараганда бу ерда ҳеч қанақа ит йўқ эмиш. ғалати. Мен жуда ажабландим. Бир куни дадамдан сўрадим.

– Балки терговчи ўзининг расмини ёпиштириб қўйгандир, – дедилар дадам кулиб.

– Йўк, итники, – дедим ҳеч нарсага тушунмай.

– Ҳа, майли, – дедилар у киши, – улғайсанг, барини тушуниб оласан!

Қачон улғаярканман-а ?!

БИБИ МУАЛЛИМА

Муаллимимиз Эргаш ака Жалолов уйга бериладиган вазифани калаштирар экан, одатдагидек шаҳодат бармоғи билан пўписа қилганича уқтирди.

– Ҳозир рус тили ўқитувчиси киради. Нелла Караханидзе деган. Бирортанг одобсизлик қилсанг, онаизорингни кўрсатаман.

Электр қўнғироғи шиддатли садо бериши билан жой-жойимизга ўтириб, янги муаллимамизни бесабр кута бошладик. Ниҳоят эшик очилиб, остонада тўлқин-тўлқин сочлари ярим яланғоч елкалари оша паришон сочилиб ётган, бағоят хушқомат, бағоят бежирим жувон пайдо бўлди. Енгил ҳаяжондан бўлса керак, юзига билинар-билинемас қирмизи ранг югурди. Рўпарамизга келиб, бир дақиқа тин олди-ю, бизни кузата бошлади. Ўз навбатида биз ҳам унга разм солдик. Нелла муаллиманинг юзи, қўллари сутдай оппоқ, беғубор эди. Либослари соғлом коматига ёпишиб турарди. Мен жуда муаттар хиддан энтикиб кетдим. Осмон ранг қорачикларида илиқ меҳр ялтираётган, табассуми дилкаш вужудга яқинроқ боргим келди. (Кўча-куйда ана шундай сермалоҳат жувонларни кўрганда, дадамнинг бир лаҳза анграйиб қолишлари негадир кўз ўнгимга келди).

– Здравствуйте! – салом берди муаллима андак эгилиб.

– Здравствуйте! – бирваракайига жавоб бердик биз. У тагин русчалаб ўтиришимизга ижозат берди. Сўнг тикка турганича журнални варақларкан, биз билан таниша бошлади. Ҳар бир бола ўрнидан туриши билан муаллима унга бошдан оёқ назар ташлар, енгилгина ҳазил-мутойиба қилиб, бизни кулдирадди.

– Ёқубжон, исминг жуда яхши экан-у, – деди у гап шеригимга келганда, аммо бурнинг андак...

Ҳангоматалаб болалар гуриллаб қулишди. Ёқуб бўлса ўрнидан турганича маҳзун бир дард билан ҳаёлчан, хомуш турарди.

– Эҳтимол рўмолчанг уйда қолиб кетгандир, – саволда давом этди муаллима.

Шеригим барибир миқ этмай тураверди.

– Балки рус тилини тушунмаётгандирсан? Қани болалар, саволимни унга тушунтириб беринглари...

Йўк, у барини балодай тушунаётган эди. Шу тобда Ёқубнинг ўзини, унинг ички туғёнлари, дардларини тушуниш талаб этиларди. Аввалари унинг чўнтагидан қати бузилмаган топ-тоза дастрўмол тушмас, кийимларига ҳам гард юкмасди. Бирор ойдан бери, яъни онажониси оғир ҳасталикка учраб ётиб қолгач, дўстим пала-партиш, бир оз иркит ва паришон хотир бўлиб қолганди.

– Тушунади, тушунади, – чувиллашди болалар.

– Хўш, бўлмаса нега гапирмаяпсан? Жавобан эса Ёқуб йиғлаб юборди.

– Ўтир, Ёқуб, ўтиракол, ҳечкиси йўк, – унга далда берди муаллима ўз қилмишидан андак ўқиниб.

Ёқуб ўтирди, аммо йиғидан тўхтамади. Тирқираб чиқаётган кўз ёшларини мушти билан жаҳл аралаш сидириб ташлар, лекин дийдалари яна ва яна жўш ураверарди. У овоз чиқармай йиғлар, аммо ўксиб-ўксиб кетар, шунда гавдаси ҳам сесканиб тушарди. Мен унинг ана шундай ўпкаси тўлиб, беҳудуд ички бир дард билан йиғлаганини кўрмаган эдим. Ачиниб кетдим. Муаллима саросималанди. Болаларга савол назари билан тикилди.

– Унинг ўзи шунақа, йиғлоқи,–деди Марат деган маҳмадона, лакалов бола тилёғламачилик қилиб.

Мен чидаб туролмадим. Тартиб-таомилни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, сапчиб турдим унга пўписа қилдим.

– Сан жирилламай ўтир! Маҳаллалик.

Маҳаллалик, деб камситишга мажбур бўлганимнинг боиси шундаки, бу кишлок фуқаролари азал-азалдан анди, афанди табиатликлари билан ном чиқаришган. Улар ҳақида латифалар ҳам ботмонлаб ўқилган. Бувим ҳам бизга насихат қилаётганларида, кўпинча: «Бир маҳаллалик...» деб гап бошлайдилару кўпчиликка ибрат бўладиган латифанамо воқеани гапириб берадилар. Ҳатто мактабимизда ҳам маҳаллаликларнинг футбол командаси ўз дарвозасини мўлжалга олиш бўйича донг таратган.

– Сарик, сан гариллама, – деди у ҳам жаҳлга миниб, – онанг муаллима бўлса ўзингга!

Мен унинг гирибонидан олмоқчи бўлгандим, муаллима шаштимни қайтарди.

– Тўхта-чи. Сани отинг Улуғбекмиди? Хўш, ўзи нима гап? Бундок тушунтириб берсанг-чи. Ёки менинг киришим мақбул бўлмаяптими сизларга?!

– Ёқуб бизнинг кўшнимиз бўлади, унинг онаси касал, – дедим бир амаллаб рус тилида. Сўнг ўзим ҳам йиғлаб юбормаслик учун лабимни тишладим.

Нелла муаллима ғалати бир ҳолатга тушди. Изтироб, надомат огушида колди.

– Ёқубжон, Ёқубжон, – илтижо қилди у томон интилиб, – кел, ўзим кўз ёшларингни артиб қўяй! Келақол, жигарим! У жажжи сумкачасидан оппоқ рўмолча чикарди, Ёқубнинг кўз ёшлари, бурнини артди.

– Ҳали ойижонинг тузалиб кетадилар. Биз сизларникига меҳмон бўлиб борамиз. Шунда сен: «Ана ойижон, жўраларим келишди», деб югуриб чиқасан. Шундай қиласан-а? Шундай қиласан-а?

Ёқуб ажабтовур илжайгандай бўлди. Елкамиздан тоғ тушгандай биз ҳам енгил тортдик. Муаллима ҳам беҳад қувониб, яна ўша ҳазил-мутойиба билан танишишда давом этди. Навбат ҳаммадан ортда ўтирадиган Бахтиёрга келди.

– А, дарвозабон, бу санми?! Молодец! Молодец! Тўртинчи синфдагилар билан ўйнаганингни кўргандим. Қойил қилгандинг!

Бу таърифу тавсифлар шунчаки ҳамду-сано эмасди. Бахтиёр деганимиз фақат дарвозабонлик ёки химоячиликнигина эмас, хужумчиликни ҳам кифтини келтирарди. Бошқа командаларнинг капитанлари унга хушомадлар қилиб, ўзларига оғдириб олиш пайида бўлишарди. Юқори синфларнинг ўқувчилари ҳам бу масалада у билан ҳисоблашишар, кўшмачитлик калондимоғлар бўлса унчалик хушламас, баъзан ўйиндан чикиб туришини шарт қилиб қўйишарди.

Нелла муаллима бағоят кўркам бармоқлари билан Бахтиёрнинг коп-қора сочларини силаб, елкасига қоқиб қўйди. Ўзимнинг ҳам ҳавасим келиб кетди шу тобда хумпарга.

– Сани Тбилиси деган шаҳарга олиб бораман,–ваъда берди муаллима Бахтига, – ман-ман деган футболчиларга шогирд қилиб қўяман.

Бир партада ўтирадиган Фотима-Зухро билан алламаҳалгача

сухбатлашиб қолди муаллима. Уларнинг пуштиранг ленталари, оппок, силлиқ фартукларини ҳовучига олиб, сийпади, ҳавас билан мактади. Меҳри тошиб кетганидан бўлса керак, энтикканича кўзларини юмди, бошини мастона тебратди ва қизалокларни ўниб олди. Кимдир «пик» этиб қулди. Нелла муаллима беихтиёр хушёр тортиб, дарс беришга киришди. У Руставели ва Пушкин каби даҳолар, Москва, Тбилиси сингари гўзал шаҳарлар тўғрисида дил тўла ҳаяжон, бокира бир тиниқлик билан ҳикоя бошлади. Худди она тилимизда эртак эшитаётгандай мик этмай ўтирдик.

Афсуски, кўнғирок чалиниб, сархуш суҳбатимиз узилиб қолди.

Эртаси ҳам, индини ҳам рус тили дарсимиз марокли, шавковар бўлди. Биз авваллари кўнғирок садосини интиқлик билан кутардик ва у чалиниши билан қувониб кетардик. Энди рус тили дарсида эса унинг садоси нохушлик касб этадиган бўлиб қолди. Биз нуқул тўймай, коникмай қолардик муаллимамининг малоҳати, шакарғуфторлиги, саҳоватига. Нелла муаллимадан ўзимиз ҳам бегонасирамайдиган, хижолат чекмайдиган бўлиб қолдик. Биз холбакудрат русча гапирганимизда бирам қувониб кетардики... Яхши, жуда яхши эди буларнинг бари...

Аммо бу сархуш даврон узок давом этмади. Ногаҳонда топганимиз – меҳрибон мураббиямизни йуқотиб қўйдик. Сўнги дарсда у жуда паришонхотир бўлиб қолганидан ўзимиз ҳам шубҳалангандик ўшанда. Уни суриштира бошладик ва катталардан аллақандай мавҳум жавоб эшитадиган бўлдик, «катта отпуссага чиқди» дейишарди улар аллақандай дудмаллик билан.

Нихоят, рус тилидан София Саруханян деган бошқа аёл киришини аён қилишди. Аввалгисини жуда яхши кўрганимиздан бўлса керак, янги муаллима билан ҳали учрашмаёқ унга нисбатан дилимизда аллақандай нохуш хис уйғонди.

У синфга жуда бамайлихотир кириб келди. София муаллиманинг ёши нисбатан каттарок, ўзи тўладан келган, қоп-қора сочлари жингала-жингала эди. Мен кўзойнак таққан муаллимани кўрмагандим, ажабланиб тикилдим у сабза урган муйлови ҳайратимни тагин оширди. Назаримда ғайри табиийдай эди у.

Муаллима биз билан совуққина саломлашди—ю, қаршимизга

ўтириб, алланималарни ёзабошлади. Назаримда, у имиллаб узоқ, жуда узоқ ёзгандай бўлди. Шунда... (начора, ҳаёт тасодифларга тўла) қоғоздан ясалган самолётча тепамизда ярим доира бўлиб айландию, муаллиманинг столи устига, авиаконструкторлар тили билан айтганда, «юмшоқ» кўнди. Чўчиб кетдик. Ҳамсинфлардан бирортаси уни шеригига оширмоқчи бўлган-у, лаънати қоғоз... Ўқитувчи ҳалигини кўлига одди. Унинг қанотига чизилган беўхшов расми кўриб, алланечук бўлиб кетди. Расмдагининг эркак ёки аёллигини билиб бўлмасди. Кичик кўзойнаги, жингала сочлари аёлларникига ўхшаса ҳамки, муйлови жуда ҳашамдор эди. Мўйловининг бир учи юқорига диккайтирилган, иккинчиси эса шалвираб ётарди. Кўзойнакнинг бир кўзи яшил, иккинчиси қизил қалам билан шошиб бўялган. Расм остида ёзув:

«Марат маҳалла, дадангга салом бер, бўлмаса талонингни тешади».

Маратнинг дадаси чорраҳада турадиган милиционер. Шопмўйлов, барваста, лекин эзмароқ. Бир куни дадам иккаламизни машинасига миндириб келганди. Йўлда икковлари роса аския қилишди.

– Сиз таёкчани кўтариб овора бўлиб юрманг, – ҳазиллашдилар дадам, – мўйловингизни паст-баланд қилиб, йўл кўрсатаверинг.

– Ҳали тагин ўстираман, – деди у киши мўйловини енгилгина силаб,–учини қулоғимга ўраб қўядиган қиламан.

– Ҳа, энди, маҳаллаликдан ҳар гап чиқиши мумкин. Улар қаҳ-қаҳ отиб қулишди.

– Одамлар маҳаллаликни мазах қилишади-ю, чорраҳага келганда унинг мўйловига қараб йўлларини топиб олишади, – деди амаки.

Улар тагин қулишди. Дадам давом эттирдилар.

– Бир кишлоқдошингизнинг ўғли армиядан хат ёзибди:

«Дадажон, ефрейторлик даражасига кўтарилдим». Дадаси зудлик билан жавоб қайтарибди: «Ундай бўлса қўл остингдаги генераллару адмиралларга зинҳор азоб берма!»

Хуллас, қоғоз самолётчани кимдир ана шу Маратга қараб итқитгани аниқ. Аммо, начора, ҳозир катта самолётлар ҳам йўлини бот-бот ўзгартириб туради. Муаллима ғазабга миниб, ўша бебошни топадию, роса жазосини беради, деб ўйлагандик. Ленин ундай

бўлмади.

– Марат қайсиларинг, – сўради хотиржамгина. Марат хурка-писа ўрнидан турди.

– Мана бу сенга тегишли экан, олиб қўй, – деди муаллима.

Бошқа ҳеч гап бўлмади. Кейин у дафтарларимизни кўздан кечиришга киришди. Биринчи бўлиб менинг дафтаримни кўрди-ю, ранжиб кетди. Бадхатлигимни юзимга солди, хатоларимни ўқлоғдай қилиб тузатди. Ҳижолат чекдим, Нелла муаллимани дард билан кумсадим. Ундан нукул «беш» оладиган Фотима-Зухро ҳам ўша куни зўрга «уч»га илинишди. Навбат Бахтиёрга келганда ғалати бўлди.

– Дафтар неча варақ бўлади, – сўради муаллима.

– Ўн иккита, – жавоб берди у, анча жим тургач, хайбаракаллачиларнинг мадади билан.

– Сеники ўнта-ку?!

– ...

– Чунки икки варағидан самолётча ясаб, Маратга отгансан-да! –

Бахти бошини ҳам қилганича (белида дарди борнинг оёғи калтирайди) безрайиб тураверди.

– Шумтака.

Муаллима шундай деди-ю, кўшни партага ўтди.

Шумтака. Бу сўз Бахтининг лақабига айланиб қолишини ҳали ҳеч қайсимиз ҳам билмасдик. Бунга сабаб, унинг адашлари кўплиги билан бирга, бу сўз унинг табиатига мос келишида ҳам эди. Кейинроқ эса болалар шунчаки, Така деб қўяқоладиган бўлишди. Футбол ўйини пайтида ҳар томондан бакириб қолишарди: «Такага ошир!», «Така, бўш келма!».

Лелин София муаллима калби ниҳоятда покиза ва ўз онамиздек меҳрибон бир мураббий эканлигига тобора кўпроқ ишонч ҳосил қилабошладик. У кўзимизга қараб, дилимиздаги гапни тезда, теран ўкиб оларди. Қаттиққўллик ва раҳмдиллик, пўписа ва шакаргуфторлик унинг табиатида бир-бирига уйғун, ҳамоҳанг эди.

Бир куни мактабга шошилаётганимда, Ёқубларнинг ҳовлисидан аччиқ фарёд эшитилди.

– Вой, бибижон, вой бибижон! Бизларни кимга ташлаб кетдингиз? Энди бошимизни ким силайди, бибижон?!

Бу – Ёқубнинг опаси эди. Мен ажабланиб, бувимга қарадим.

– Ёқуб жўрангни ойиси узилди,—дедилар у киши ҳомушгина.

Мен «узилди» деган каломнинг моҳиятини унчалик тушунмадим.

– Оламдан кўз юмди, ўлди, – аниқлик киритдилар бувим ва беихтиёр кўшиб қўйдилар. – Бор, жўрангдан дил сўра, ҳамдард бўл.

– Шартмасдир, бибижон, – эътироз билдирдилар ойим, – ўликхонада нима қилади – оёқ остида...

– Ҳа, билганларингни қилинглар, – дедилар бувим зарда билан, – сизлар жуда зукко бўлиб кетган.

Мен аллақандай хавотир, иккиланиш билан мактабга жўнадим. Дилимни беҳудуд, мавҳум ғусса босганди. Ёқубнинг онажониси «узилганини» бир амаллаб Софя муаллимага тушунтирган эдим, у надоматлар билан бош силкиди-ю, оғир сукутга чўмди.

– Ҳозир Ёқубларникига борамиз, – деди – биз у билан бирга бўлишимиз керак.

Нохуш хабар бизни маъюс ва бир-биримизга меҳрибон қилиб қўйганди. Ҳеч ким бир-бири билан ҳазиллашмас, кулмасди. Йўл-йўлакай ҳам жимгина жўнадик.

Тумонот одам тўпланганди бу ерда. Ёқубнинг опаси бизни кўриб, чандон фарёд чекди.

– Бибижон, Ёқубингизнинг жўралари келди, нечун садо бермайсиз?!

Муаллимамиз дарвоза олдидаги ғўла устига ўтириб олганича дилхун бўлиб йиғлай бошлади, ҳар гал ўксиганда, жингала сочлари енгилгина қалқиб кетар ва бундан бизнинг хавотиримиз ошарди. Ногаҳоний калхатдан ҳурккан жўжалардек, муаллимамизнинг пинжига тикилгандик. Бу конхўр калхат бошқаларнинг ҳам ойисига чанг солиши, одамларни доғда қолдириши мумкинлигини хаёлга келтириш ваҳимали эди.

Ёқуб бизга пешвоз чикмади. Эҳтимол ноўнғай бўлгандир, эҳтимолки, бу кўнглига ҳам сиғмас... Лекин муаллима чидаб туrolмади.

– Ёқубни олиб чиқинглар, – деди йиғидан тўхтаб, бел боғлаган бир амакига, – уни кўргим келяпти.

Қора чопон кийиб, белини боғлаб олган Ёқубни эргаштириб

чиқишлари билан муаллима уни бағрига босиб, ҳўнграб юборди. Русчалаб, арманчалаб алланималар деди. Мен тушунмадим, аммо барини ҳис қилдим. «Эй тақдир, шу норасидада нима интиқоминг бор эди?! Бу гўдакнинг кўзларидаги мунг тошдай бағрингга шафқат солмадими?! Эҳ, сўқир тақдир, бешафқат қисмат!».

Бу дунёда меҳрибон бувиси, меҳрибон ота-онаси, меҳрибон муаллимаси бор одамлар бахтиёрдирлар, деган хулосага келдим ўшанда.

Орадан қанча вақт ўтганини эслолмайман. Қўшмачитликлар билан хоккей ўйнаётганимизда Бахтиёр (Така)нинг оёғи лат еди. У майдондан судралиб чикди-ю, оксоқлана-оксоқлана жўнаб қолди. Эртаси ундан дарак бўлмади. Учинчи куни кирган Софя муаллима бизга савол назари билан қаради.

– А где Бахтичка?

Болалар бир-бирига гал бермай, маҳмаданалик билан тушунтиришга киришишди.

– Қўшмачитликлардан таёк еди.

– Айб ўзида.

Муаллима жиддийлашди. Бетартиб чуғур-чуғуримиз ёкинқирамаганди унга. Лекин дарсдан кейин тағин эслаб қолди уни.

– Бориб кўрдиларингми?

– Ўғил болалар қолишсин – бирга борамиз. Биз чуғурлашганимизча муаллимамизга эргашидик. Ҳадемай мактаб, дала шийпони, шудгор ортда қолиб, дўстимизнинг ҳашамдор дарвозаси рўпарасида тўхтадик. Бизни кўриб, Бахтининг дадаси билан ойиси қувонишди, дарвозани ланг очишди, аммо дарвозахонада «Волга» тургани учун ичкари киришимиз мушкул эди. Биз болақайлар бир амаллаб ўтиб кетарди-гу, муаллимамиз қийналиб қолишидан чўчидик. Таканинг дадаси ҳижолат бўлиб, машинани зудлик билан йўлдан олди.

Ўртоғимиз ҳайхотдек уйнинг ўртасига тўшалган ўринда узала тушиб ётарди. У бизни кўриб ҳижолат чекди. Ўрнидан турмоқчи бўлганди, муаллима елкасидан енгилгина босди.

– Стул борми, стул келтиринглар, – деди унинг ёнида ўтириш илинжида.

– Унақаси бизда йўқ, – деди Бахтининг дадаси алланечук бўлиб.
– «Волга» олаётганда бирорта табуретка ҳам қўшиб харид қилмаган экансиз-да, багажга ташлаб келаверардингиз.

– Ҳа, ҳали камчиликларимиз кўп, – тан олди у киши.
– Бирорта каравот ҳам керак экан, болани ерга ётқизиб қўйибсизлар...

– Ота-боболаримиз ҳам ерда ётишган-ку, – ўзини окламоқчи бўлди Таканинг дадаси.

Унинг оёғи эски, кирланган белбоғ билан боғланганди. Софя муаллима латтани ечиб, тўпикдаги шишни кўрди-ю, жиғибийрон бўлиб кетди.

– Доктор кўрдими?

– Йўқ-а.

– Шу атрофда талефон борми?

– Йў-ў-ў-қ.

– Машичангизни мининг-у, больницага боринг. Докторни олиб келиш керак.

Таканинг дадаси хушламайгина чиқиб кетди. Ойиси дастурхон ёзиб нон, мураббо қўйди-ю, гапга киришиб кетди.

– Уят қилмайсизлар – ҳозир сезонимиз. Кўкатимиз етилиб қолди: ҳафта-ўн кунда саранжомламасак, шавел билан петрушка сарғайи-и-иб қолади. Кейин арманию жухудлар олмай қўйишади.

Муаллимамиз қизиқиш билан кўкатларнинг нарҳини суриштиргач, норозирок оҳангда давом этди.

– Бир кунлик даромадларингиз менинг ярим ойлигимга тенг экан.

– Ҳе, азоби курсин, – шикоят қила кетди аёл.

Нихоят докторлар етиб келишди ва Бахтини олиб кетишди.

Эртаси муаллима хоккей ўйнаган ўша болаларни тўплади.

– Бахтининг оёғига тепган бола бир қадам олдинга чиқсин!

Ҳеч ким ўрнидан жилмади.

– Барибир кўзига қараб топиб оламан, – таҳдидона такрорлади у хотиржам ва қатъий қилиб.

Тағин садо бўлмади. Унинг нигоҳларида ногаҳоний шиддат зоҳир бўлди, синчковлик билан синов қила бошлади.

– Сен олдинга чик, – деди Тош (аслида Тоштемир) деган болага.

Жавобан у йиғлаб юборди.

– Айб менда эмас, капитанда, – деди новча дўсти томон имлаб, – шу айтди, оёғига теп, деди.

– ... ебсан, – инкор этди у, – айб ўзингда, айб Такада!

– Эртадан эътиборан икковинг Бахтидан хабар олиб турасизлар, – баҳсга якун ясади муаллимамиз, – кунлик дарсни ҳам айтиб, ёздириб берасизлар.

Улар итоаткорона бош тебратишди.

Кейинроқ биз ҳам Софя муаллима билан дўстимизни кўргани шифохонага бордик. У анча соғайиб, ташқарига чиқиб юрган экан.

– Уйдагилар келишяптими, – сўради муаллима анча суҳбатдан кейин.

– Ҳа.

– Қачон келишганди?

– Ўтган куни.

– Нима олиб келишди?

– Нон билан мураббо.

Софя муаллима сумкасидан ялтироқ банкалар чиқарди.

– Буниси паштет, буниси узумнинг шарбати. Ана шуларни еб, ичсанг, тез кучга кирасан.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

ТОҒ САЙРИ

Токқа борамиз! Тамара опамникига!

Бу хушхабар хонадонимизда қанот қокиб юрганига ўн кундан ошди. Катталар сўз бериб қўйишди-ю, кейин турфа баҳоналарни қалаштирадиган бўлишди. «Дарёда сув кўп», «Ҳали лола очилганмас»...

Моҳинбону иккаламиз бўлсак уларнинг ваъдаларини бот-бот ёдларига солишдан чарчамасдик. Ниҳоят, якшанба куни жўнашимиз аниқроққа ўхшаб қолди. Амаким бир кун аввал анча-мунча ширинликлар харид қилиб келдилар.

– Сиз ҳам майда-чуйда олинг, – ойимга тайинладилар бувим, – тоғлик кизимнинг бола-чақаси кўп, ўзи камбағалроқ. Бевачилик қийин...

Шу билан каноатланмай, ўзлари ҳам анча-мунча кийим-кечаклар танладилар (булар орасида бизга унчалик ўтиришмай колганлари ҳам бор эди).

Якшанба куни Мону иккаламиз саҳармардондан уйғониб олдик. Дилафруз ҳам уйғонди. Аммо катталар жуда имиллашар, сусткашлик килишарди. Мен бир нарсадан: улар фикрларидан айниб қолишларидан чўчирдим.

Амаким машиналарини тагин бир бор кўздан кечириб чиққач, Мону иккаламиз орқа ўриндикдан жой олдик. Бувим олдинга ўтириб олиб, сафаримиз бехатар ўтиши учун дуо ўкидилар. Ойим билан аммам ёнимизга тиқилишди.

Аввал гавжум қишлоқлар, сўнг яккам-дуккам уйлар ортида қола бошлади. Кейин чўл бошланди. Лекин ана шу сарҳадсиз текисликда ҳам баҳорий бир уйғониш, нозик бир тароват мужассам эди. Бир лаҳза тушиб, лолақизғалдоқдан гулдаста ясагим келди. Лекин бу таклифим катталарга томдан тараша тушгандай бўлиб туюлишини ҳисобга олиб, индамадим.

Ҳадемай рўпарамизда мунғайиб турган тоғлар пайдо бўлди. Мен авваллари уларни нукул узоқдан кўргандим. Шунинг учун пурвикор салобати, сирли улуғворлигидан ҳайрат, ҳаяжоним ҳаприқиб кетди. «Нега қуёшга яқин бўлса ҳам қори эриган эмас? Нега улар беўхшов?». Бунга ўхшаш бир талай саволларимга табиат ҳақида китоб ёзган дадам ҳам дудмал, мавҳум жавоблар қайтарардилар. Ниҳоят, асфальт кўчадан ўнг томонга бурилдик ва баландликка ўрлаган ўнқир-чўнқир йўлга тушдик. Амаким йўлдаги чуқурлар, тошларни имкон қадар четлаб ўтишга ҳаракат қила бошладилар. Бир маҳал йўлимиз дарёнинг ёйилиб оқаётган соҳилига келиб такалди. Амаким тормозни босдилар-у, пастга тушиб энсаларини қашлай бошладилар. Бувим хавотирга тушиб, дуо ўкидилар. Дадам бўлса, одатдагидек, амакимга ақл ўргатишга киришдилар.

– Мана шу ердан ҳайдасанг, ўтиб кетади. Қара, биздан олдин ҳам чорчархалар ўтган экан.

Мен катталар фикрларидан қайтишларидан чўчирдим. Шунинг учун жим ўтирмай, аини пайтдаги раҳнамомиз – амакимга ҳамдусанолар ўқий бошладим.

– Сиз бундан ёмон жойлардан ҳам ҳайдаб ўта оласиз! Бу нима бўпти?! Қўркманг, амаки. Армияда танка ҳайдагансиз-ку!

У киши ўринларига чакқон ўтирдилару газни босдилар.

Дадам далда бердилар.

– Давай, газни бос! Моторга сув тегмасин!

Бир-бирини сарбасар қувиб келаётган тўлкинлар машинамизга келиб урилар, бизни иткитиб юбормоқчи бўларди. Лекин биз ҳам ожизмасдик. Бувимнинг илоҳий ишончлари, амакимнинг дадиллиги, дадамнинг далдакор ҳайбаракаллагчилиги, ойим билан аммамнинг сукути, мен, Мону ва Дилафрўзнинг умидимиз... ҳаммаси, ҳаммаси жамулжам бўлиб, аллақандай қудратга айланганди. Гарчанд кабинамизга сув кириб, андак саросимага тушган бўлсак ҳамки, ўша куч мадад берди ва биз киргокка чикиб олдик.

Эҳ, қариндошларимизнинг қувончларини кўрсангиз эди. Узун пахталик камзул кийиб, бошларига катта рўмолни беўхшов боғлаб олган хотин-халаж бизни ўраб олиб, ўпаверди, ўпаверди. Зум ўтмай туманот одам тўпланди. Ҳаммадан ҳам момомга кўпроқ таъзиму тавозе қилишарди улар. Сочларини тарашлаб олдирган, оёқларига кўпол кирза этик кийган болақайлар бир-бирларига бизни кўрсатиб шивирлашарди, кулишарди, завқланишарди. Мен бу одамлар орасида фақат Тамара опани танидим. Лекин у киши ҳам кўпчилик қатори бувимнинг теграларида киргиттон эди. Аёллар момомнинг қўлтиқларидан суяб, айвоннинг тўрига ўтқазишди. Тамара опанинг ойиси негадир бувимнинг этакларидан ўпиб, кўз ёш тўкди. Момом ҳам атрофдагиларнинг бу итоаткорлиги, таърифу таъзимлари, тавозеларидан зарра хижолат чекмай, худи шундай бўлиши зарурдай аллақандай ғурур билан тасбеҳ қайтаришга киришдилар. Ўзларини тутишларида бекзодаларга, зодагонларга хос киборлик зоҳир бўлиб кетди. Ё тавба! Ё тавба!!

Айвондан давра бўлиб жой олдик. Зум ўтмай кий-чувурлар тинди, сукунат чўкди. Чунки Момом одатдагидек кўзларини юмиб, қўлларини дуога қўтаргандилар. Қулоғимга тоғ дарёсининг тошдан-

тошга урилиб оқиши, зарғалдоқ овози эшитилди. Сўнг тагин кий-чув бошланди. Мону иккаламиз зерика бошладик, аниқроғи, токка чиқишга шошилардик. Мен Тамара опанинг укалари билан танишиб, ўшалар билан чиқишни режаладим. Лекин болакайларнинг кўзидаги бегонасирашми, ийманишми буларнинг барига монелик қилаётганини уқиб олдим. Ҳар қалай, чой ичиб олганимиздан кейин дадам таклиф киритиб қолдилар:

– Бу ерда ўтирмаймиз – дайровотга борамиз. Сизлар майда-чуйдани ўша ёққа олиб боринглар. Унгача биз токка чиқиб келамиз.

Ура! Рози бўлишди! Молодец, папаша!

Дадам, ойим, аммам, амаким билан йўлга тушдик. Тамара опа билан укаси ҳам бизга ҳамроҳ бўлди. Ёлғизоёқ йўлдан қатор бўлиб кетар эканмиз, дадам одатдагидек зукколикларини намойиш қилмоқчи бўлдилар.

– Мана, бу ўт – кичитки. Огоҳ бўлинглар. Буниси – пудина. Ҳидлаб кўринглар-а, қандай хушбўй. Буниси совунак. Совуннинг ўрнини босади. Ана у откулок. Тузлаб есанг...

– Тоға, бу совунак эмасдир, – кутилмаганда одобу эҳтиром ила гапга аралашди Тамара опа, – марварак бўлса керак. Униси зубтурум. Тўғри, откулокка ўхшаб кетади.

Ойим қаҳ-қаҳ отиб кулдилар. Бу ҳузурбахш кулгида анча-мунча заҳарханда, киноялар зоҳир эди.

– Муаллим, андак адашдингизми, – шу ёғи етмагандай тагин ниш санчиб қўйдилар ойим.

Аммам дадамнинг тарафларини олиб, алланима дедилар. Сўкмок тагин бояги дарёга келиб тақалдию, мавзу тугади. Бу ерда сув ёйилиб окмас, аксинча анчайин энсиз аммо шиддаткор эди. Ёлғизоёқлар ўтиши учун дарё устига терак кулатиб қўйилганди.

– Бу ердан ўтмайман, – дедилар ойим, – сувга оқиб ўлиб кетмайин.

Галалашиб у кишини овутишга, кўндиришга киришдик. Ниҳоят мойиллик пайдо бўлди. Ҳаммадан кейинда дадам икковлари қолишди. Сўнг бир-бирларининг қўлларини ушлаб олиб, ҳаваскор дорвоздай аста-секин кадам ташлай бошладилар. Ўртага келганда, дадам бармоқларини астагина чиқариб олиб, ўзларича интиқом олишга киришдилар.

– Хўш, муаллима, арзимас камчиликларимни тагин юзимга соласизми?

– Муаллим, тавба қилдим, намоқул қилибман!

– Мен...

– Сиз зўрсиз! Ботаникани, зоологияни яхши биласиз. Катта гапирмайсиз, олифталиқ қилмайсиз! Менга жуда меҳрибонсиз, сахийсиз...

– Бўлди, қўлни беринг, – ёкиб тушди дадамга ҳамду сано.

Қил кўприқдан ўтиш билан эса ойим тўнларини тагин тескари қийиб олдилар.

– Ўтакетган бағритош, курумсоқ одамсиз!

– Қайтишимиз ҳам бор, – кўприқ томон имладилар дадам.

– Сизга ялингандан кўра шу тоғларда қолиб кетаман! Мауглига айланаман! Сиз билан яшагандан кўра, бўрилар билан кун кўрган яхши!

Шўх кулгилар, ҳазил-мутуйибалар билан ёнбағирга етиб келдик. Сандалдай-сандалдай харсанглар тепамизда осилиб тургандай эди. Асрий чўккилар сукут сақлар, унинг тўшидаги қорлар қуёшда ялтирар, кўзни қамаштирарди. Анча нарида шалола шовқин солар, баландликдан отилаётган сув ғалаён қиларди. Мен номларини билмайдиган қушлар, ҳашаротлар қўшиқ айтишар, умумий оҳангга жўр бўлишарди. Биз эса буларнинг барида завқ олиб, юқорига тирмашардик.

Ҳадемай ойим чарчаб қолдилар. Моҳинбону иккаламиз ҳам қорлар ҳали жуда баландда эканлигига ишонч ҳосил қила бошладик. Дадам эса жуда сархуш эдилар. Чучмома-ю гулсафсарларни ҳидлаб, бошларини мастона тебратишдан, ховучлаб сув ичишдан чарчамасдилар.

– Тамара, нега тоғларда лола йўқ, а? – сўрадилар у киши бир маҳал надомат билан.

– Тоға, бу йил сув кам бўлди, – ҳозиржавоблик қилди опамиз.

– Сув кўп-ку, – ажабландилар дадам.

– Йўқ, дарёда сув оз. Авваллари кўп бўларди – шаҳарликлар ўтолмасди. Энди ўтиб лола билан ровочни ташиб кетишяпти.

Дадам яна алланималарни суриштирдилар. Ҳадемай қорнимиз

очиb, кучимиз кочиb бораётганини ҳис кила бошладик.

Булоқ бўйида жой қилишибди. Дастурхон усти ноз-неъматга тўла. Бувим билан мезбонларнинг саволларига ҳам жавоб қайтармай ўзимизни овқатга урдик.

Қорнимиз-тўйгач, олам мунаввар бўлиб кетди. Ва деярли ҳаммамиз аллақандай дилкаш, кадрдон оҳангга эҳтиёж сеза бошладик. Бу талаб дақиқа сайин ошиб бораверди. Дадам атрофга аланглаб, магнитофон ёки радио излагай бўлдилар. Ойим Жўрабек Муродов, Шерали Жўраев каби ҳофизларни эслаб қолдилар. Шунда бизнинг дилимизни топиш учун гиргиттон бўлаётган Тамара опанинг ойиси жонимизга ора кириб қолди.

– Ҳозир қизим сизларга чанқовуз чалиб беради.

– Давай, давай, – қувониб кетдилар дадам.

– Би-и-ир эшитайлик, – эшилиб кетдилар ойим.

– Кўп йилдан бери эшитганим йўқ, – дедилар бувим, – авваллари...

Тамара опа тоғли қизларга хос ийманди, негадир ёноқларига шафак ранги кўчди. Нигоҳларида баҳорий безовталиқ, ногаҳоний интизорлик ва менга унчалик таниш бўлмаган туйғулар, аломатлар зоҳир бўлди. Кейин синглизининг жамалагидан миттигина чолғуни ечиб олди. Баримизнинг интиқлик ва интизорлигимиз ошиб бораётганига қарамай, опамиз алламаҳалгача иккиланиб турди. Сўнг чолғуни лабига босди. «Биё-ё-ё-ё, Би-ё-ё-ё». Жуда тиник ва сеҳрли садодан кушлар, сайроқи ҳашаротлар ҳам тин олгандай, ҳатто шалолар бир лаҳза сукут сақлагандай бўлди. Оҳанг осмонларга қадалган пурвикор чўккилардан садо қайтараётгандай эди. Дадам кўзларини юмиб олиб, бошларини бир маромда тебрата бошладилар. У киши жуда кадрлайдиган бир оҳанг бор. «Би-ё-ёки зулфи қажу, чашми сурмасо инжост, Нигоҳи гарму адою, ки муддао инжост ай». Худди ўшани эшитаётгандай ҳузурбахш ҳаловат оғушида эдилар у киши.

Чанқовуз оҳангини андак ўзгартирди, шўхроқ лаҳжада сирли бир туйғу ҳақида ҳикоя қила бошлади. Аниқроғи, Тамара опамнинг орзу надоматларини таржима этишга киришди у. Дил тўла ҳаяжон ила бокий тоғлар ва улардан абадий муҳаббатни тараннум этарди

чанковуз. Гарчанд бу туйғу менга бир оз қоронғироқ бўлса ҳамки, унинг муқаддаслиги, баҳорийлиги, бағоят эзгулигига ишонч ҳосил қилдим. Титроқ симлар Тамара опамизнинг бедор тунлари, ҳаловатсиз кунлари, роҳатбахш лаҳзалари ҳақида сўзларди бизга.

У ногаҳонда тин олди. Ҳали куйга қоникмаган ташна дилларимиз мунғайиб қолгандай бўлди.

– Чал, чал, чал...

– Давай, давай...

Тамара опам чалмади. Ширин туйғуларининг қолганини сир тутишга аҳд қилганди: лекин бизни ҳам ранжишимизни истамасди.

– Энди энам чалалла.

У кишининг онаси алланечук бўлиб, эътироз билдирди. Бувим даъват этдилар.

– Ёшлигингда яхши чалардинг...

Орага сукунат чўқди.

– Майли, бибижон, сиз учун чалиб бераман...

Бу гал аллақандай машаққатли тоғ йўлини эсга соладиган куй янгради. Чеки кўринмас бу сўқмоқ йўловчининг мадорини, наинки мадорини, жонини оладиган қисматдай аччиқ. Оҳангда кураш ва надоматлар қат-қат эди. Тирикчилик деган боқий ташвиш ҳақида ҳикоя қиларди чолғу. Қизи бўйга етгани, болакайлари улғайиб қолгани ва ота деган улкан таъягоҳнинг йўқлиги тобора кўпроқ аён бўлаётганлиги, болаларини итга қоптирмай, туяга тептирмай ўстирганини, рўзғор тебратиш оғир, анча оғир эканлигини дил тўла дард билан изҳор этар, такрорларди. Тоғлар залворли, дарёлар асов, одамларда эса саҳоват, мурувват аввалгидай эмас. Улар тоғларни топташади, дарёларни бўғишади. Оқибатдан эса чўчишмайди.

Мунаввар ва дилафрўз баҳор келди. Одамлар кўнгил очадилар, гул саралайдилар. Мен шўрлик бўлсам, келаси қиш ташвишидаман. Ризки рўз учун дон, болаларим учун либос, молларим учун емиш ташвишини тортаман.

Эҳ тақдир, ҳеч бир остонани эркаксиз қолдирма! Чанковуз тин олди. Биз ҳам тин олдик. Аччиқроқ эди бу оҳанг.

—Энди сиз чалинг, бибижон, – чанковузни бувимга тутқазди у киши ҳаёлчан.

Бувим сал хижолат чеккандай бўлдилар. Алланималарни баҳона қилдилар.

– Чалинг, чалинг...

– Давай, давай...

Чанковуз аввал дудукланди, сўнг кишини овутадиған, далда берадиған лаҳжада алланималар дегандай бўлди. Кейин кўшиқ бўлиб қуюлди.

Шабнамларга, шалолага омонлик

Гулсафсарга, гуллолага омонлик,

Хурриятга, зурриётга омонлик,

Яхши-ёмон сулолага омонлик,

Омонлик-о

Омонлик-о

Омонлик...

Боқийликда чўққиларга тараф йўқ,

Тиниқликда чашма эрур ягона

Етмиш – кетмиш, кечир гуноҳларимни

Яхши-ёмон қунларимга шукрона

Шукрона-ю

Шукрона-ю

Шукрона...

Биз тоғ сайридан кеч қайтдик.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

МАҲАЛЛАЛИКЛАР

Дадамдан ғалати ўйинни – ўрта бармоқни яширишни ўргандим. Жўнгина бўлиб туюлган бу ўйинда анчайин ҳийла-найранглар борлигини билмасдим. Мен ўрта бармоғимни яширсам, у киши ҳатто кўзларини юмиб бўлса ҳам топадилар. Мен бўлсам... Кейин синчиклаб тикилдим-у, масаланинг тубига етдим. Дадам беш ўрнига тўрт бармоқни юзага чиқарарканлар, холос. ғирромликларини

юзларига солган эдим, тархашлик қилиб турдилар, кейин бешови ҳам кўринадиган бўлди лекин барибир ҳарифга айланиб қолавердим. Моҳин ҳам, ойим, Дили ҳам ўша сирли ўрта бармоқни топишолмади. Бу ҳам найранг экан. У киши ўнг қўл бармоқларини яширганда, ўрта бармоқ ўрнига чап қўлнинг номсиз бармоғини чиқарарканлар. Биз у кишини фокусчиликда айбладик.

Ана шу тадбирни қўллаб, синфдошларимни хайратга солмоқчи бўлдим. Дастлаб ажабланишди, қойил ҳам қолишди. Лекин галварс Така сирни англаб қолди-ю, оламга овоза қила бошлади.

– Улуғ – ғирром, Улуғ – ғирром...

Мен ҳам илжайиб туравердим. Аммо бу машмаша шу билан тинчиб кетмади.

Синфимизга шундоққина девордармиён биология кабинети бор. Юқори синф ўқувчилари бўлмаганда у ерга бот-бот кириб турамиз. Дастлаб эшикдан киришга ҳам чўчирдик. Тахтанинг теппасида канотларини ёзганча чакчайиб турган кулокли укки, узун шиша идишдаги сарғиш сувга солиб қўйилган илон тирикка ўхшаб кетар, ногаҳонда вужудимизни сескантирарди. Булар ҳам ҳолва. Тахта ёнида тиши тиржайиб турган скелет ноҳушгина эмас, ваҳимали эди. Кўп ўтмай буларнинг барига кўникиб кетдик, ана шу синфга кириб ўйнайдиган бўлиб колдик.

Ўша куни карасам, кимдир уккининг тумшугига коғоз қистириб қўйибди.

– Улуғ, ол, хат санга бўлса керак, – деди Така.

Мен ҳарчанд эътибор бермасликка ҳаракат қилиб кўрдим-у, аммо кизиқишим сўнмади. Курсига чикиб, ҳатни олдим.

«Болалар! Мен жуда ғирром қушман. Менинг жўрам Улуғ ҳам ғирром. Биз иккаламиз маҳаллалик Маҳмадиёрга ўхшаймиз», деб ёзилганди унда.

Маҳмадиёр деган лақма ҳақида эса шунақа латифа бор. У одамларни қойил қолдириш учун тўтиқуш ҳарид қилиб жониворга: «Мулла Маҳмадиёрникига марҳамат!» деган каломни ўргата бошлабди. Қўшнисининг жуда бебош ўғли бор экан. Ўша шатрама тўтининг кулоғига: «Ҳамширангни...» деган бешарм ҳақоратни қуя бошлабди. Маҳмадиёр казо-казоларни меҳмонга чорлаб, паррандага

ишора қилиб юборган экан, у: «Ҳамширангни... Мулла Маҳмадиёрниқига марҳамат! Ўамширангни... Мулла Маҳмадиёрниқига марҳамат!» дея такрорлашга киришибди.

Хулласи калом, мен бу бетгачопарлик ва ўхшатишдан тутакиб кетдим. Қоғозни Така қистирганига шубҳам йўқ эди. Баттол! Аввал гирибонидан олмоқчи бўлдим, тагин андиша қилдим. Ўч олишнинг бошқа усуллари йўлай бошладим.

Эртаси математика дафтарининг ўртасидан икки варақ суғуриб, боши одам, танаси эчкиниқига ўхшаш расм чиздим. Остига: «Бу – менинг дўстим Така», деб ёздим. Уни скелетга тишлатиб қўяман, дейётганимда лаънатининг пастки жағи узилиб кетди. Саросимага тушиб турганимда кимдир билагимни шаппа ушладию, зарб билан етаклаб қолди. Кўз очиб юмгунча ўзимни ўқитувчилар хонасида кўрдим. Ҳалиги киши менга таниш ва нотаниш ўқитувчилар орасида гуноҳларимни тўкиб солаётганда, бир аёл кесатиш, огоҳлантириш оҳангида унинг сўзини кесди.

– Бу–замдиректоримизнинг ўғли.

Мени судраб келган кишининг шашти бир парда пасайди. Койиган, огоҳлантирган бўлди-ю, эшикдан ташқари қилди.

Лекин нохушлик шу билан ҳам тугамади. Қилмишим қаерданам ойимнинг қулоғига чалинган экан денг, тутакиб кетганича роса олиб бориб, олиб кела бошладилар.

– Обруйимни ер билан яксон қилдинг, шарманда қилдинг, – надоматлар билан бош тебратардилар, – Менга қара, менга қара, паъдарланат, ўша суяк ҳам бир вақтлар сендай, мендай, дадангдай одам бўлган. Лоақал шуни ўйламадингми, ярамас!

Негадир бу ҳақда ўйламаган эканман. Наҳотки шундай бўлса?! Нега бу хусусда ўйлаб кўрмадим экан? Ғалати. Лекин скелетни мазах қиладиган бир мен эмас-ку. Унинг бош суягига кимдир: «Бу қўшмачитлик бекларнинг бошлиғи», деб ёзганди. Кўкрагига эса: «Скелет+Жамила=Любовь» деб ёзишганди нокаслар. Бу ҳам ҳолва: ўтган ҳафта бешинчи синф ўқувчиларидан бирови математика ўқитувчисининг костюми билан шляпасини кийгизиб қўйибди унга. Роса излашди айбдорни, аммо ҳамсинфлари бу бебошни сотиб қўйишмади. Шунда мактаб маъмурияти бизнинг Саруханян

муаллимимизга ўша болани (кўзига қараб) топишни тайинлайди. Муаллимамиз синфга кириб, ҳалиги болани бир зумда топади, аммо номини ўзи ҳам сир тута бошлайди. Лекин ҳафта-ўн кун ўтар-ўтмас ҳалиги бола ўзини фош қилиб қўяди, яъни Саруханян муаллиманинг йўлини пойлаб ўтирадиган, автобусдан тушиши билан салом бериб, сумкасни кўтарадиган, ишдан кейин эҳтиром ила кузатиб қўядиган бўлади. Унинг ана шу ҳаракатларидан фаҳмлаб, чора кўришмоқчи бўлганда, муаллима бор айбни муаллимнинг ўзига тўнқайди. Маълум бўлишича, у дарс пайтида: «Пес песни қоронғуда танийди» деган мақолни ишлатган экан. Ҳалиги боланинг дадасида оқ доғлар пайдо бўлганини қаердан ҳам билсин муаллим.

Бундай қараганда, менинг қилмишим ўша галварсларнинг гуноҳи олдида арзимасдай эди. Шунга қарамай, ойим ҳамон жиғибийрон бўлиб, мени лаънатлардилар. Бу ҳам етмагандай кечкурун дадамга ҳам роса чакдилар. Мен ҳавотирланиб, ҳимоянинг жўнгина усулини қўлладим.

– Марат ҳам сигарет тишлатиб қўйганди, ҳеч ким индамаганди.

– Марат ким? – вазоҳат билан сўрадилар дадам.

– Маҳаллалик, – мен учун қўрқа-писа жавоб қайтардилар ойим.

– Мўйловнинг ўғлими? А менга қара, гумроҳ, гўсала! Сан кўтармаликсан-ку! Нодон маҳаллалик ғунажинига тўқим урса санам...

Гап шундаки, бир маҳаллалик (қачонлигини ҳеч ким билмайди) ғунажинини сотиб, сигир харид қилмоқчи бўлади, У сахарлаб оғилига киради-ю, қоронғида эшаги ўрнига ғунажинига тўқим уриб қўяди. Ташқари чикса... Кейин хатосини тузатади, лекин тағин лакаловлигига боради. Шаҳарга кирар-қирмас бир каллоб жаллоб уни тўхтатади.

– Бу бузоқча неча пул, – сўрайди нописанд, – жониворнинг териси суягига ёпишиб қолибди-ку. Бозоргача етиб бора олармикан?!

Хуллас, шайтони лайин алдаб-авраб арзон-гаровга харид қилибди. Сўнг жониворни обдон ювиб, тараб, қорнини тўйғазиб, бўйнига тумор тақиб бозорга олиб чиқибди. Арқоннинг учини хотинига тутқазиб, ўзи соддадилроқ харидорни тузоққа тушириш ташвишига тушибди. Бир маҳал қараса ҳалиги маҳаллалик шу атрофда анқовсираб юрган экан, Суллоҳ жаллоб овозини андак кўтариб, ўзига

хос калондимоғлик билан хотинидан сўрабди.

«Хола, сигир неча пул?». «Билмасам, айланай – ролга кириб, ўзини гўлликка солибди аёл, – кун кўрмагурлар эримни қамаб қўйишди. Тухматга учради. Уйинг куйгур терговчи беш минг сўраяпти. Тишлаб турганимиз шу говмиш эди. Болаларимнинг насибасини қирқиб...» Аёл у ёғини айтолмай, йиғлаб юборибди. «Хафа бўлманг, хола,—далда берган бўлибди эри, – у эмас, бу эмас пешанада ёзилгани бўлади. Энди хўжайинингизнинг насибаси ўша ёқларга ҳам сочилган экан. Қўйинг, териб кесинлар. Ман сизга тўрт мингни санаб бераман, бор барака, деворинг!». «Билмасам, айланай,—зорланибди аёл, – яшшамагур терговчи беш минг деган эди-ку. Бу жониворнинг сути сут эмас, сепаратордан чиққан қаймоқнинг ўзгинаси. Энди бунақа бўлиб қолмаганда, тилло берса ҳам сотмасдим». «Сигирингизни ёмон деяётганим йўқ. Кўриниб турибди, буни олган барака топади, аммо мен ҳам тўрт мингни кўчадан супуриб олганим йўқ. Бола-чакам билан колхозда ишлаб... Ҳа, майли яна беш юз қўшдик! Ана. Ана-е! Бўлдими? Йўқми? Майли, ўзингиз биласиз. Ўйлаб кўринг, ўйлаб кўринг... Ўа, келинг, ана сиз учун яна икки юз қўшдим. Тўрт минг етти юз бўлди. Хўп денг энди...».

Шу ерга келганда маҳаллалик чидаб туролмабди. «Бор барака, беш минг», дебди. «Билмасам» – дебди аёл ва арқоннинг учини маҳаллаликка тутқазибди. Шундай қилиб, ўзи сотган ғунажинни икки баравар кимматга сотиб олибди ношуд.

Дадам мени ана шу каллаварам маҳаллаликка тенглаштирмоқчи бўлгандилар. Лом-мим демай туравердим. Чунки шарақлаб тарсаки тушиб қолиши ҳеч гап эмасди-да.

– Гапир, ярамас! Кекиртагингни узиб оламан!!!

Мен бувимнинг хоналари томон умидвор тикилдим, аммо аксига олиб, у кишининг қоралари кўзга ташланмади. Шунинг учун ноилож тағин бошқа болаларни айблай бошладим. Скелетнинг бошига, кўкрагига нималар деб ёзишганини гапирдим. Шукурларким, бу тадбирим анча иш берди. Дадамнинг вазоҳатлари юмшагандай бўлди. У кишининг фикрлари бошқа ўзанга қараб бурилган эди.

– Бечора, бечора, – дедилар надомат билан, –балки бир замонлар ҳақиқатан ҳам бек бўлгандир. Эҳтимол Жамила деган соҳибжамолни

мажнунона севган ошик бўлгандир.

– Йўқ, – масалани тағин аввалги ўзанга бурдилар ойим, – бебош боласига аввал ўдағайлаб, кейин бошқа ёкка оғиб кетадиган, бебурд ота бўлган.

Бу киноя дадамнинг нозик жойларига бориб қадалди.

– Барига сизлар – муаллимлар айбдор! – мени қўйиб (ҳаркалай) ойимга дўк урдилар дадам, – инсон хотирасини оёқости қилишга нима ҳақларинг бор?! Мархумлар синф тўрида эмас, тупроқ остида ётиши керак. Газетага ёзаман сизларни...

– Бир шундай килинг, муаллим, – бу гал зардалигина кесатиш килдилар ойим, – зора мени шу ғалвали ишдан озод этишса.

Ҳаркалай бувимнинг овозлари эшитилиб қолди. Мен енгил тортдим. Дадам билан ойим ҳам жимидилар.

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

МУЛМУЛКЕ

Менинг кузатишимча, айрим кишилар табиатан омадли бўлишади. Бундай кишиларни тақдир бот-бот сийлаб туради. Мана шу, Така ҳам омади чопганлардан. Тўғри, ўқиши айтарли эмас, аммо кўп масалаларда ошиги олчи. Ҳисоблашишади бу хумпар билан. Фақат футболдамас, муштлашишда ҳам кўли баланд. Йўқ, безори экан, деб ўйламанг. Адолатсизлик, ноҳақлик ўтмаса, ҳеч кимга қўл кўтармайди.

Яқинда уйга кетаётганимизда қўшмачитлик бир довдир жуда калондимоғлик ва нописандлик билан бизни «келгиндилар» деб камситди.

Айтишларича, бизнинг Кутарма кишлоғимиз фуқаролари бир замонлар турли жойлардан кўчиб келишган экан. Жумладан; бобом (дадамнинг дадалари) аслида қўшни Бадал кишлоғидан («Ўзбекистон» колхозини) бўлиб, ризку-рўз сабабли келиб қолган эканлар. Таканинг авлодлари Помир томонлардан, Ёқубнинг бобокалони Самарканд шаҳридан келишган. Ва ҳоказо. Бечора

боболаримиз тирикчилик дея, зурриёт дея не-не азобларни бошдан кечиришса-ю, бу нон-емас, юз йиллар оша уларга таъна тоши отса, алам қилмайдими, ахир?!

Така портфелини елкасидан авайлаб туширди-ю, менга тутқазди. Ҳалиги бола ҳам баллон курткасини ечиб, муштлашишга шайланди. Унинг ёши катта, қўли узунроқ эди. Шунинг учун ҳам дўстимиз хужумга ўтганда, рақиби андак орқага чекиниб, Такани ўзига йўлатмай мушт тушира бошлади. Қўшмачитликнинг икки-уч муштига дўстимиз атиги битта жавоб қайтарар, аммо мўлжали аниқ, зарби шиддатли бўларди. Ҳамқишлоқлари ҳалиги болага жиззакилик билан йўл-йўриқ кўрсата бошлашди. «Биқинига теп, сволочни», «Тишлаб олмайсанми?!».

Худди шу пайт Така рақибининг кўкраги ва пастки жағи аралаш қалла қилиб юборди (Тўпни ҳам қалла билан уришнинг кифтини келтиради, хумпар!). Ҳалиги боланинг кўзидан ёш чиқиб кетди. Тупуги қонга бўланганига қараганда тилини тишлаб олганди у. Така муштлашишнинг таомилларига зарра хиёнат қилмай, чеккароққа чиқиб турди. Рақиби кўз ёшларини артиб, бир неча бор тупуриб олгач, чапдастлик, шафқатсизлик билан мушт тушира бошлади. Кўп ўтмай ҳалиги ховлиқманинг ҳоли танг бўлиб қолди. Оёғи, тишини ишга солиши ҳам наф бермади. Дўстларидан мадад кутиб, уларга умидворлик билан жовдираб қарай бошлади. Лекин биз ҳам дўстимизни уларнинг оёғи остига ташлаб қўядиганлардан эмасдик. Бирортаси қўл чўзгудай бўлса...

Қўшмачитлик юзтубан йиқилди-ю, тепкидан чўчиб, бошини чангаллади. Йўқ, Така ноинсоф эмасди. У рақибини ўрнидан турғизиб, кийимидаги чангни қоқди ва тагин муштлашишга чорланаётганда ҳалиги довдир қочиб қолди. Така уни таъқиб қилмай қўяқолди.

Лекин ҳозир сўз дўстимизнинг муштлашиш борасидаги маҳоратида эмас. Эътиборингизни унинг тахтапуштида авайлаб кўтариб юрадиган ўша портфелига қаратмоқчиман. Портфелнинг ичида дафтар, қалам ва оддийгина гугурт кутиси бор. Аммо гап гугурт кутисида ҳам эмас, балки унинг ичидаги қўнғир қўнғизда. Бу жонивор данакдан ҳийла каттарок, манглайида бир дона қайрилма

шохи бор. Унинг лақаби «ғиж-ғиж». Бунинг боиси шундаки, кўнғизвойнинг шохига енгилгина нуқиб қўйсангиз, аллақандай хушовозлик билан «ғиж-ғиж», дея нолиш қилади. Уни мулмулке ҳам дейишади. Бунинг боиси шундаки, Така кўнғизни бир пластинкага алмаштирганди. Уни радиолога қўйсангиз, нуқул: «Мулмулкена де мулмулке, мулмулкена де мулмулке» деган каломни бир маромда такрорлайверарди. Кейин Така негадир қароридан қайтиб қолди. Ўлмас копток бераман, деганда ҳам кўнмади. Менинг ўзим велосипеднинг насоси билан дадамнинг «Табиатни севасизми» деган китобчаларига айрибош қилмоқчи бўлганимда ҳам рози бўлмади, қайсар.

Мулмулкега бунчалик жазман бўлиб қолганимиз бежиз эмас. Ақллига ўхшаб кетади, падарқусур. Гугурт қутиси у учун ҳам кафас, ҳам арава. Қути жониворнинг шохига ип билан боғланган. Така мулмулкенинг бошини сиз томон ўнглаб, «фалончига бор» деса бас, жонивор қирчанғи отга ўхшаб, имиллаганча йўлга тушади. Оёғингиз остига такалиб келадию «ғиж-ғиж» деб огоҳлантиради. Хўжаси уни беҳуда юбормайди, албатта. Аравачадаги қоғозда конфет, кунгабоқар пистаси ёки шунга ўхшаш егуликларга эҳтиёж туғилганлиги қайд этилган бўлади. Гугурт қутисига ҳалиги ноз-неъматни ортиб бўлишингиз билан мулмулке орқага қараб йўл олади.

Авваллари бу воситачидан фақат танаффус пайтлари фойдаланардик. Муаллимимиз малака оширишга кетдию, мулмулке синф бўйлаб аравакашлик қиладиган одат чикарди. Чунки янги қирган муаллим жуда бепарво, лоқайд эди. Така биринчи куни бу одамга Носвой муаллим деб ном қўйди. Эртаси унинг нос чекканни кўрдигу, ўзимиз ҳам Таканинг зукколигига тан бердик. Муаллим вазелин қутисини очиб, унинг қопкоғига эҳтиёткорлик билан нос тўкди, сўнг тарози палласидай салмоқлаб кўрди-ю, негадир тескари ўгирилиб тилининг остига ташлади.

Унинг ўзи эллик ёшлардаги ориқ захилроқ киши. Бу одамни кўрган кишининг дилида ногаҳоний нохуш, ҳатто андак тушқун кайфият уйғонади. ғижимланган, сарғайган қўйлаги ичида унинг ўзи ҳам ғижимланган, сарғайгандай бўлиб туюлади. Доим шалвираб турадиган муйлови ҳам бадқовок, ҳорғин, ноумид ҳолатига, асабий ва

кашшанг қиёфасига мос бўлиб тушган унинг. Андак титраб турадиган бош бармогига негадир «МЭЛ...» деб ёзилган.

Муаллим йўқлама қилмади, биз билан танишмади ҳам. Қаршимизга жойлашиб олди-ю, китобнинг фалон саҳифасини очишимизни ва фалон-фалон мисолларни ечишимизни тайинлади. Кейин бошини ҳам қилганича жуда ҳам хўрлангани бу дунёнинг битмас-туганмас ташвишларидан тўйиб кетган кишидай бир нуктага тикилиб қолди. Унинг шу сукутида ҳаёлига келган ногаҳоний, нохуш фикрлардан ташвиш чекаётгани зоҳир бўлиб турарди.

Ҳалиги мисолларни одатдагидек, Ёқуб биринчи бўлиб ечган эди ҳамки, оёғи остида «ғиж-ғиж» деган таниш садо янграб қолди. Қарасак, мулмулкенинг аравасида букланган коғоз. Ўқидик. «Ёқубжон, азиз дўстим! Мисоллар ечилган бўлса, биз ҳам солиштириб кўрайлик. Мулмулкени ноумид қайтармассан деган умидда, жўранг, Бахтиёр.»

Вой шайтон-ей! Топган гапини қаранг, фирибгарнинг «Ёқубжон, азиз дўстим...» эмиш. Нукул мазах қилиб юардию... «Солиштириб кўрайлик...» дегани нимаси? Дангалроқ қилиб: «Кўчириб олай», демайдими?!

Ёқуб ҳам хушомаддан ийиб кетди, шекилли, мисол ишланган коғозини буклаб, аравачага қўйди. Мулмулке орқага қараб анча илдам (мол эгасига ўхшамаса, ҳаром ўлади) жўнаб кетди.

Ҳаммамиз ўз юмушимиз билан андармон бўлиб ўтирганимизда, муаллим вазифани текшириб қолдику. Биринчи бўлиб Така дафтарини тутқазди-ю, жуда ҳокисор, мўмин боладай бошини бир томонга хиёл эгиб, жовдираб турди. Носвой муаллим— унга «беш» қўйди. Соддадил Ёқуб бўлса зўрға «уч» олди.

Кейинроқ мулмулке менинг оёғим остида сайраб қолди. Хатда шундай деб ёзилганди. «Улуғ, бричкада (гугурт қутисида) чет элдан келтирилган бужул бор. Шу таги-туби билан санга. Мулмулке курук қайтмасин, десанг, бир дона жевачкангни дариғ тутма. Ўзимга эмас, Ўлмасга бераман». Ошиқ Ўлмасники эканлигини дарҳол танидим. У менга унчалик зарур бўлмаса ҳамки, олдиму ўрнига сақич солиб юбордим. Така уни тантанавор оғзига солди.

Эртаси мулмулке таниш нома келтирди. «Улуғ, бу соат

кирмайман. Бекваччалар (қўшмачитликлар) дарвозада турсанг, бир сўм берамиз дейишди. Жўражон, мулмулке санда турсин».

Мен жониворни беозоргина кўтариб олиб, биринчи бор синчиклаб назар солдим. Унинг панжалари бакувват, кўкраги кенг, ягона шохи шамширдай ўткир эди. Мўйловининг ҳашамдорлигини айтмайсизми?! Бир жуфт кўркам елпиғичга ўхшаб кетарди. Мўйловини енгилгина силаб қўймоқчи бўлгандим, туткич бердирмади. Кейин мен ҳам ундан воситаи сифатида фойдаланмоқчи бўлдим ва биринчи хатни Маратга жўнатдим. «Бунинг муйловига қара, дадангникига ўхшаркан», деб ёзилганди илк номада. Кўп ўтмай мулмулке аравасини судраб жавоб хатини олиб келди. «Мулла-акангдан ибрат ол, найнов!».

Бу – маҳалламиз чойхоначиси Тоҳир амакининг гаплари. «Лекин бизнинг оилага, аниққори дадамга алоқадор таъна. Тафсилоти эса қуйидагича.

Кунлардан бирида дадам ойим билан жанжаллашиб қоладилар-у (пул масаласида) зарда билан қўл силтаб, чойхонага чиқадилар. Тоҳир амаки одатдагидек ортиқрок мулозимат кўрсатиб чой келтирадилар, қайта-қайта ҳол-аҳвол сўрайдилар, сиёсат ҳақида гаплашган бўладилар. Ҳатто дадамнинг хушфеъл, оилапарвар эканликларини таъкидлаб, мактаб қўядилар. Дадам аллақандай хавотирланиш билан сир бой бермай турганда у киши мақсадга ўтади. «Мулложон, шу Мўмин найнов хотини билан ғижиллашиб қолибди. Пул масаласида. Бесавод. Нодон. Ёмон кўрганам – хотини билан уришган занчалиш! Энди бирров бориб, яраштириб келмасак, бўлмас. Рўзғори бузилиб, гўдаклари бўзлаб қолмасин. Ҳозирги ёшларни биласиз...».

Дадам рад этолмабдилар. Икковлашиб боришибди-ю, Мўмин амакини роса олиб бориб, олиб келишибди. Дадам ҳам боякишни жоҳилликда, қолоқликда айблабдилар. Охирида Тоҳир амаки ҳалиги кишига дадани кўрсатиб, насиҳатомуз уқтирибдилар: «Муллакангдан ибрат ол, найнов!».

Ўзига тўппа кесмаганнинг ўзгага ўгра кесганини кўр, деганларидек дадамнинг бу латифанамо насиҳатгўйликлари сир бўлиб қолмади. Ҳангоматалаб одамлар ундан воқиф бўлиб, дадамнинг устидан роса кулишди. Ҳатто маҳаллаликлар ҳам мазах қилишди у кишини.

Марат мактубида ана шунга шаъма қилганди. Мен ундан янада каттолрок уч оламан, деб турганимда, муаллим ўрнидан қўзгалди. Форточкани очиб, носни тупурди-ю, одатдагидек, «сабил» деди. Кейин дафтарларимизни текшириб, аксариятимизга «уч» қўйди.

Бахтга қарши, ўша кунни дадам дафтарларимизни текшириб, тутакиб кетдилар. Қулоғимга қўл чўзишлари билан масаланинг рафтори нохушлигини сездим ва бор айбни муаллимга тўнкаб туравердим.

– Муаллимнинг ким? – сўрадилар.

Мен унинг исми, фамилиясини ҳам билмасдим. Носвой муаллим десам, дадам баттаррок ловуллаб кетишларини ўйладим.

– МЭЛ муаллим, – дедим, унинг бармоғидаги ёзувни эслаб.

Дадам савол назари билан ойим томон ўтирилдилар.

– Мели акани айтяпти, – хатоимни тузатдилар ойим ва шукурким, биринчи бор менга ён босдилар, – ўзи муаллимини уриб кетган.

– Нега хайдавормайсизлар?! – ҳаркалай мени қўйиб, ойимга ўшқирдилар дадам ва жуда ноёб фикр айтгандай, киборлик билан жавоб кутдилар. Ойим сукут сақладилар ва бу сукутда бу ишнинг жўн эмаслиги, бағоят чигаллиги, мураккаблиги зоҳир эди.

– Бу осон эмас, – дедилар ойим надомат ила, – бола-чакаси кўп. Бечоранинг ойлиги учма-уч бўлади. Уйнинг куйгур раҳбарлар гўшт пули деб солиқ солганда, йиғлаб юборди.

Дадамнинг попуклари пасайди. Бизнинг бахсу-мунозараларимиздан ҳавотир тортиб келган бувижоним гап Носвой муаллим ҳақида эканлигига ишонч ҳосил қилгач, суҳбатга қўшилиб кетдилар.

– Бобоси катта заминдор эди. Буд-шудини топширса ҳам кечиришмади, сургун қилиб юборишди муйсафидни. Камсукум, нуроний одам эди. Шўрлик Меливойнинг дадасига бир газ ер ҳам насиб этмади. Ўттиз саккизинчи йили уни ҳам «халк душмани»га чиқаришди, имонсизлар. Ўткир одам эди, йигирма ёшида дўм бўлганди. Мактабларингга биринчи ғиштни қўйиб, ваъз айтгани ёдимда. Шапка кийиб юарди ўзиям. Ўғлининг каттасига КИМ 1 кичигига МЭЛС² деб (кейин Мели бўлиб қолган) ном қўювди. Эҳ, ўзинг кечир танграм! Шў норасидаларда нима гуноҳ бор эди. Халк

душманининг зурриёти деб мактабга ҳам қўйишмади.

– Ҳа, Мели акага осон тутиб бўлмаскан, – бояги важоҳатдан номнишон қолмади дадамда, – на бобосининг кабри бор экан, на дадасининг...

Ойим қўллаб-қувватладилар.

– Куйдирги чиккур раис лоақал шу қисматларни ҳам инобатга олмади. Пулни бермасанг, Самарқанд районида кўчириб юбораман, деди. Йиғлади, ишонасизми, йиғлади.

Бувим давом этдилар.

– Зада бўлганда, шўрлик. Гўри ўзга юртларда қолиб кетишини ўйлаган.

Дадам ҳам жим турмадилар. Бошларини надомат билан тебратдилар.

– Ҳис-туйғуларини ўлдириб юборишибди, бечоранинг!!!

Улар шу тарика гапга киришиб кетишди. Муаллимнинг томоркаси йўқлигини, катта ўғли ўқишга киролмай, қайтиб келганини... Ўзимнинг раҳмим келди боякишга. Кейин унинг дарсида имкон қадар одоб сақлаб ўтирадиган бўлдим. Бошқалар эса намоқулчиликни тагин ҳам авж олдиришди. Мулмулке ҳамма билан иноқ бўлиб кетди ва ким иш буюрса бош тортмайдиган, бешарм, беҳаё хатларни кўпроқ ташийдиган воситачига айланди. «Москвич» харид қилишлари муносабати билан у Жаъфарга Ўлмасдан «Москвич» –даданг билан ойинг зич», деган хат олиб келган экан, жавобан:

«Майдонга чиқ, номард», деган ёзув олиб кетибди.

Бу жумлада ҳам анча-мунча таънаю маломатлар бор. Эҳ катталар, катталар... Қанақа қилиқлар, бачканалиқлар қилишмайди улар.

Ўлмаснинг дадаси мушттаккина, бечораҳол (хушёрлигида, албатта) одам. Маст бўлса...

Қишлоғимизда Жума полвон, деган амаки бор. Тахтага қўли билан мих қокқанини, ариққа тикилган машинани кўтариб юборганини ўз кўзим билан кўрганман. Одамларнинг айтишича, устидан енгил машина ўтказармиш, фалон пуд тошни тиши билан кўтарармиш. Ўлмаснинг дадаси кайф қилганда, ана шу полвоннинг дарвозасини муштлаб қоларкан. «Майдонга чин, номард!» деркан, нукул. Полвон ҳижолат чекиб, ичкари яширинган сари у овозини

кўтариб, гариллайвераркан.

Тоҳир амаки билан дадам бир неча бор (хушёрлигида, албатта!) панду насихат ҳам қилишган. У ҳар гал тавба-тазарру қиларкан-у, ичиб олгандан кейин тагин...

Ўлмас дадасининг қилмишини писанда-ю, маломат қилишларидан тутаким кетади. Бу қиликни Маратдан кўради, шекилли, унга «Янгангни ушла» деган жумла ёзилган хатни жўнатади.

Мазкур каломни ҳам батафсилроқ шархлайдиган бўлсак, гапни анча ибтидодан бошлашга тўғри келади.

Маратнинг дадаси тоғ сайрига чиққанда чўпондан кўзи эндигина очилган кучукча олади. Ўмрови кенг, оёқлари йўғон бўлгани учун бўри деб лакаб қўйишади унга. Бўри улғаяди ва янгидан-янги нохуш қилиқлар чиқара бошлайди. Жумладан тонг билан бўрига ўхшаб увлайдиган бўлади. Қишлоқ мўйсафидлари бу жониворнинг отаси ёки онаси бўри эканлигини тахминлаб, ана шундай дурагайлар ҳамиша ҳам яхшиликка олиб келмаслигини хушфёъллик билан тушунтирадилар.

Маратнинг дадаси эътибор бермайди, аниқрори, бундай гапларни назар-писанд қилмайди. Кўп ўтмай маҳаллада бировнинг товуғи, бошқа бировнинг эса қуёни, қўзичоғи гум бўлади. Одамлар, табиийки, бўридан кўришади. «Қонун бўйича учта гувоҳ бўлиши керак», дейди мўйлов, бу тахминларни рад этиб.

Бир куни эрталаб, уларнинг рўпарасида яшайдиган қўшнилари қараса, ҳисори қўйининг нақ ярим думбаси йўқ. Қўйининг ўзи ҳам рамакда жон бўлиб турибди. Жониворни ҳалоллайди-ю, бўридан қасос олиш пайига тушади. Орадан кўп ўтмай итни ўзала тушиб, офтобда мудраб ётган ҳолда учратиб қолади. Аввалдан уйлаб қўйган режасига биноан, унинг устига бир челақ керосин сепди-ю гугурт чақиб юборади.

Ҳаётда қанақа тасодифлар, кутилмаган ходисалар бўлмайди дейсиз?! Ҳалиги қасоскор қўшнининг бостирмаси бор экан. Ловуллаб ёнаётган ит ўзини ўшанинг остига уради. Зум ўтмай хас-хашакка ўт кетади. Одамлар ҳай-ҳайлагач, ит у ердан ҳам чиқади-ю, эгасининг ҳовлисига қиради. Жон азобидан бўлса керак, ҳовлини икки давра

айланиб чиқиб, қочади.

Тасодифни қарангки, Маратнинг дадаси хотинини (пул масаласида, албатта) бир тарсаки туширган экан. Хойнахой, хотиним ўзига ўт қўйди, деб ўйлайди-ю, ёнаётган итнинг ортидан югурганича: «Янганни ушла! Янганни ушла!» деб бақиради. Бозордан қайтаётган уч маҳаллалик (уч гувоҳ) ҳам итга қараб бақира бошлашади. «Ўзингизни ховузга ташланг!», «Бола-чақангизга раҳм қилинг!».

Маратнинг дадаси пешанасига урганича, аччиқ қисматини лаъналаб, остонадан ҳатласа, хотини анграйиб турганмиш.

Хуллас, бу таънани ўқиб, Марат тутайиб кетади. Ўлмасдан интиқом олишни режалаб юрганда чаток бўлиб қолди. Биз ана шундай завку-шавқларга сабаб бўлган қўнғизимиздан ажралиб қолдик. Эҳ! Аниқроғи, уни эҳтиёт қилолмадик. Бунга Таканинг ўзи сабаб бўлди. Қайсар дўстимиз:

Штирлиц ва Меливой

Бхай-бхай ҳойнаҳой.

Сабил қолгур носвой

Тарозида тортилсин,

Аравачага ортилсин...

деб шеър ёзади-ю, муаллимга юборади. Қўнғиз ҳарчанд сигнал берса ҳам Носвой муаллим уни илғамайди. Шунда шўрлик мулмулкенинг тоқати тоқ бўлиб, аравачасини кўтарганича муаллимнинг шимиға ўрмалаб қолади.

Бир маҳал қарасам, жонивор муаллимнинг тиззасида юрибди. Ўзим ҳам нима қилишимни билмай, каловланиб қолдим. Шунда фалокат рўй берди. Носвой муаллим уни кўриб қолди-ю чўчиб кетди, зарб билан уриб «сабил» деди. Сўнг барини бегуноҳ Ёкубдан кўрди, шекилли, уни синфдан ташқари қилди.

Биз Ёкубнинг бадарға бўлишидан заррача ташвишланмадик, аммо мулмулкедан ҳавотир торта бошладик. Йўк, мўйловининг бир томони узилганини ҳисобга олмаганда заррача талофат кўрмаганди у. Бакувват оёқлари, кенг кўкраклари шикастланмаганди.

Аммо шу кундан эътиборан шўрлик мулмулке батамом ўзгарди, овоз чиқармайдиган, арава тортмайдиган, яъни хат ташимайдиган бўлиб қолди. Ҳарчанд қилсак ҳам кун бўйи хомуш ва ғамгин ўтирар,

нари борса бир жойда туриб айланиб кўярди, холос. Хафа бўлиб кетдик. Нақадар захматкаш, вафодор дастёр эди-я!

Кейин Така уни йигирма тийинга сотмокчи бўлди. Аммо ҳиссиз, сезгисиз қўнғиз кимга ҳам керак?! Кейин ҳар эҳтимолга қарши мен уни дадамнинг «Табиатни севасизми?» деган китобчаларига алмаштириб олдим. Лекин ўша куни менинг ҳам бадимга урди ва ўтлоққа улоқтириб юбордим.

Орадан канча вақт ўтганини эслолмайман. Бир куни Така ўзим берган китобчанинг қирқ иккинчи саҳифасини никтаб, ўқишимни илтимос қилди.

«Ҳеч бир жониворнинг мўйлови ўз эгасига ҳашаротникидек кўп хизмат қилолмайди. Уларнинг деярли барида мўйлов бўлиб, у кўриш, ҳид билиш, эшитиш функцияларини бажаради.

...ҳашаротни кўзидан жудо қилсангиз яшаши мумкин. Мабодо мўйловини юлсангиз, ҳис этиш қобилятини йўқотиб, телбадай бўлиб қолади».

Ҳис-туйғудан маҳрум бўлиш бунчалик катта фожеа эканлигини тасаввур ҳам қилиб кўрмагандим.

Ваҳоланки у ҳашарот эди...

1.Коммунистический интернационал молодёжи

2.Маркс, Энгелс, Ленин, Сталин

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ.

БИР ЧИМДИМ ТУПРОҚ.

Қўшмачит. Катта Ўзбек тракти деб аталадиган шоҳ кўча бу қишлоқни нақ иккига бўлиб ўтади. Азимжусса машиналар бу ёғи Термизу Афғонистон, уёғи Тошкенту Москвага қараб қатнагани қатнаган. Қишлоқнинг қоқ марказида салобатли мачит бор. Унинг жимжима гулли ўймакор устунлари бағоят ҳашамдор ва ҳайратомуз. Бувимнинг нақл қилишларича, бу кадамжо бир замонлар жуда гавжум, обод жой бўлган экан. Зотан ҳозир (1978) ҳам одамларнинг кадамлари канда бўлгани йўқ. Чунки қишлоқ кутубхонаси билан

маданият уйи ана шу собиқ мачитда жойлашган.

Аммо бугун гап Қўшмачит кишлоғи, ундаги мачит ҳақида эмас...

Ёдингиздами: бир маҳаллар Нури яъни Нуриддин ака деган ўсмир ҳақида гапиргандим. Биринчи қўнғирок чалинганда менга китоб инъом этгани, кейинрок безори болалар қуршовга олганда, барини тиркиратиб қувиб юборганини ёзгандим. Ана шу ердаги мўъжизагина ҳовлида яшарди у. Ўйтибор беряпсизми, «яшарди» деб ўтган замон феълини қўллаяпман.

У киши... Эҳ! Тили бормайди кишининг!

Биз ҳам бордик. Директоримиз – Убайдийнинг ўзлари айримларимизга гулдасталар тутказиб чиқдилар-у, икки саф қилиб олиб бордилар. Дарвозанинг олди тўс-тўполон эди. Менинг кўзимга илк бор сирти руҳланган темир тобут, унинг теграсида қаққайиб турган икки аскар ташланди. Бир аёл (Нури аканинг ойижони бўлса керак) сочларини юлиб, йиғлар, душманларни лаънатлар, темир сандикни очинглар, деб зорланарди. Сокчилар совуқроқдай эди.

Халойиқ алламаҳалгача Самарканд ҳарбий комиссариатидан бирор кишининг келишини кутишди, аммо улардан дарак бўлмагач, митинг очилди. Бир амаки сўз олиб, Нуриддин Ҳасанов қўшни Афғонистонда ўз бурчини адо этаётганда ҳалок бўлганини билдирди. Бошқалар ҳам сўз олиб, Нури аканинг ажойиб хислатларини тилга олдилар, ота-онасига сабру бардош тиладилар. Охирида мулла ўртага чиқди – ҳаммаёқ сув куйгандек жимиди.

– Муҳтарам жамоа, аҳли ислом! Бу бегуноҳ ўсмир мусофир юртларда, жангда нобуд бўлди. Буни ўша ёққа юборганлар ва жонига қасд қилганлар дўзахийдирлар. Иншооллоҳ...

Кейин кироат ила дуо ўкиди. Бизни мавҳум салобат босди. Кўп нарсаларга фаҳмим етмай қолди:

шундай ажойиб одамнинг жонига қайси олчок қасд қилди;

нега бундай қабихлик, котилликка қўл урди;

нечун бошқалар ваъз айтганда ғала-ғовур тинмади-ю, мулла кироат бошлаганда сукунат чўқди? Нега? Нега?

Катталарнинг жавоблари дудмал, узук-юлуқ эди.

Мактабимизда шу воқеага бағишланган митинг бўлди. Котиб анча бурролик билан нутқ ирод қилган бўлса ҳам янги гап айтмади.

Фақатгина дружинамизга Нуриддин Ҳасанов номи берилганини англадим, холос.

Сўнг шавкатли бурчак ташкил этиб, Нури аканинг суратини, унинг онасига, Баҳри амакига (мактабимиз қоровули) ва бошқаларга ёзган хатларини, айрим ашёларни қўйдик. Хоҳишингиз бўлса мактубларнинг айримлари билан танишишингиз мумкин.

«Согинчилик салом!

Ҳурматли ва меҳрибон онажон! Ушбу тилсиз номани Афғонистонда солдатлик бурчини адо этиб юрган ўғлингиз Нуриддиндан деб билгайсиз.

Мен соғ-саломатман, ҳеч нимадан зориққанам йўқ. Биргина камчилик мусофирчиликдир. Дўстларим, командирларим ҳам соғ-саломат. Мендан заррача хавотир тортманг. «Тушимда: аввалги жойингдан кўчган эмишсан», деб ёзибсиз. Дарҳақиқат, бизни Ҳирот шаҳрига олиб келишди.

Ҳирот жуда қадимий манзилгоҳ экан. Бизнинг Регистондаги манзилгоҳларга монанд обидалар бу ерда анчагина. Аммо улар хароб, қаровсиз. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий (бу ерда у кишини Мир Алишер дейишади) қабрларини ҳам бориб кўрдим. Қабр атрофида чордона қуриб ўтирган тиланчиларнинг оҳу зори дилимни ўртантирди. Улардан бирининг сердард байти хотирамга ўрнашиб қолди:

*... най ўзи андоқ ҳикоятлар қилур,
ва жудодикдан шикоятлар қилур.
Мусофир бўлса ажаб эмас, бояқиш.*

Ойижон! Ҳиротда бир танишимизни учратиб қолдим. Ҳа, ҳайрон бўлманг. Ғалати бўлди.

Бозор йўлида қатор устахоналар, дўконлар бор. Темирчилик, заргарлик, тароқсозлик... Ўша куни мисгарлик дўқонида илиб қўйилган гаройиб чойжўш, чойкаш, офтобаларни тамоша қилаётганимда, ичкарида чой дамлаётган аёл аллақандай ийманиш била сўраб қолди.

– Эй сарбоз, ту Самарқанди нести?

Мен ҳушёр тортдим, Самарқандлик, аниқроғи, қўшмачитлик эканлигимни айтдим. Ҳалиги аёл ҳам, эри ҳам ҳаяжонланиб кетишди. Кейин илтифот билан бир пиёла чойга таклиф этишди. Андақ

иккиланиб турдим-у остона ҳатладим.

Маълум бўлишича, булар аслида қўшни – Мўлиён қишлоғидан бўлиб, колхозлаштириш йиллари оталари билан шу ёқларга келиб қолишган экан. Мисгар амаки энг аввал бобомнинг кимлигини суриштирди. Исмларини айтган эдим, қувониб кетди. Оламдан ўтганларига ўн йилча бўлганини айтгандим, у кишининг руҳларига дуолар ўқиди. Кейин бошқа мўйсафидларни ҳам бирма-бир суриштирди. Алламаҳалгача суҳбатлашиб қолдик. Ҳалиги амакининг исмлари Исрофил, хотинларининг исми эса Зулхумор хола экан.

Ваъда бериб қўйганим учун эртаси кечқурун уйларига ҳам бордим. Жоме масжидининг ёнгинасида экан кулбалари. Ойишон. Исрофил амаки билан Зулхумор холага ҳавасим ҳам келди, ачиндим ҳам. Улар бир-бирларига шунчалик суяниб қолишган, шунчалик меҳрибонки, аста қўяверасиз. Афғонистонда кўпгина эркакларнинг уч-тўрттадан хотини бор ва аёлларни камситишдан ҳижолат чекишмайди, баръақс буни табиий ҳол деб билишади. Исрофил амаки бўлса, хотинларини сиз-сизлаб гапирадилар, ширинзабонлик билан ҳазил-мутуйибалар қиладилар. Умр йўлдошларини кўпинча ўғилларининг номи билан (Исроил) атайдилар. Зулхумор ая ҳам такаллуф ва таомилни жойига қўядилар. Исрофил амакига бегим, деб мурожаат қиладилар. Тушликда бир коса ёвгонми, кўча ошими пишириб, дўконга олиб борадилар. Сўнг чой қуйиб, дастурхон ёзадилар. Исрофил амакининг қўлларига сув қуйиб, сочиқ тутадилар. Чой қуйиб узатадилар. Эҳ, яхши... Исрофил амаки ишдан қайтганча, бирорта хушхабар топиб қўядилар. Фалончи ўғлимизни учратиб қолибди, фалончининг хотини ўғил туғибди ва ҳакозо. Ҳеч бўлмаса хонада бирор янгилик «яратиб» қўядилар. Жумладан чинни идишларни бу токчадан олиб, наригисига териб қўядилар, дарпардаларнинг ўрнини алмаштирадилар.

Уларнинг кўп фарзандлари нобуд бўлган экан. Ҳар куни дастурхон бошида ягона ўғиллари Исроилни эслаб, дуо қилишади. «Урушга кетган» деганларига қараб, уни афғон армиясига хизмат қилади, деб ўйлагандим. У бўлса аксилинқилобчилар билан кетиб қолган экан. Исрофил амаки билан Зулхумор ая ўғиллари ҳақида, ҳунармандчилик, нарх-наво, яқинлашиб келаётган Наврўз байрами (бу ерда у ўзгача нишонланади) ҳақида гапиришади. Сиёсат масаласида эса оғиз

очишмайди. Самарқанддек мукаррам Ватандан жудо бўлиб қолганликлари, ягона фарзандларининг саргардонлиги бари-барига негадир сиёсатни сабабкор деб билишади. Гоҳида уларга мамлакатимиз сиёсати хусусида ҳам гапириб бераман. Улар бўлишса гапимни бўлиб, Самарқанддаги Шоҳи Зинда, Хўжаи Хизир обидалари; одамларнинг тирикчилиги, миллат, урф-одатлар ҳақида суриштираверишади. Намоз маҳалигача саволлари тугамайди. Сўнг икковлари тоат-ибодатни бошлаб юборишади.

Ойижон! Исрофил амаки билан Зулхумор ая сизларга, қўни-қўшниларга кўпдан-кўп дуойи саломлар йўллашимни ўтиниб сўрадилар. Яна илтимос: дадам Мўлиён қишлоғига бориб, Ҳожи бобо деган киши билан учрашсинлар. Исрофил амаки билан Зулхумор аянинг сиҳатлигини билдирсинлар. Ойижон, Исрофил амаки кейинги пайтларда Мўлиён тупроғи билан Зарафишон сувини жуда қўмсаб қоладиган бўляптилар. Дадамга айтинг, иложи бўлса, бир чимдим тупроқ билан бирор шиша сув юборсинлар.

Ҳурмат ила, ўғлингиз Нури».

* * *

«Ҳурматли Баҳри амаки!

Саломатмисиз, кайфиятларингиз яхшими?

Сизни ҳеч ким ранжитмаяптими?

Мендан ҳол-аҳвол сўрасангиз, шукур, яхши! Ҳеч қандай камчилик йўқ. Ҳамон таржимонлик қиляпман.

Бизнинг ҳарбий хизматимиз сизнинг жасоратингиздан батамом фарқ қилади. Сиз душманни олдингизга солиб, тўқайлар, ўрмонлар оралатиб қувгансиз. Бу ерда эса дўсту душманни фарқ қилолмай хуноб бўлади киши. Бугун сиз билан оғиз-бурун ўпишган меров эртага ничоқ ўқталиб қолиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун бағоят тадбиркор ва ҳушёр бўлишга тўғри келади.

Баҳри амаки! Бир фрицни асирга олганингизни гапириб берганингиз ёдимда. Уруш охишлаб қолганига қарамай жуда нописандлик қилганини, сал танобини тортганингиздан кейин бурро бўлиб кетганини гапиргандингиз.

Яқинда бизда ҳам шунга ўхшаши ҳол рўй берди. Бир душман танкимизни портлатмоқчи бўлаётганда қўлга тушган экан. Ўшани

сўроқ қилдик. Мен тенги-ю жуда зукко: Саъдию Ҳофиздан шеърлар қўшиб гапиради денг.

«Кимсан»? сўради офицеримиз. Мен ҳам ўша таҳдидона оҳангда таржима қилдим. «Қасоскорман» деди у нуфузталаблик, нописандлик билан. «Кимдан қасос олмоқчисан»? «Сизлардан!»

Хуллас, у десак бу деди, бу десак у. Кейин конвойга имлаб юбордик. Улар нўстагини сал қоқиб, олиб киришди. «Кимсан» сўрадик тагин. «Исроилман», деди у. Мен сесканиб тушдим. Исрофил амакини ўгли бўлса... Жуда ноўнгай аҳволда қолдим. Кейин ўзимни тутиб олдим, асир билан ўзгача оҳангда алланималарни гаплашдим-у, офицерларга ёлгон гапирдим. Асир сўроқни эртага қолдиришимизни сўраяпти, дедим.

Горнизондан чиқдим-у, дадам юборган бир сиқим тупроқ билан ишиадаги сувни олиб, Жоме масжиди томон йўл олдим. Гавжум номозхонлар орасидан яккакифт бўлиб ўтиб, тор кўчага бурилдим. Таниш богдоди эшикни тақиллатишим билан рўпарамда Зулхумор хола пайдо бўлди. Унинг дийдалари шаиқатор, ҳасрати ҳудудсиз эди. «Демак, ўгли қўлга тушганини эшитган, бояқиш», ўйладим ўзимча. Шу пайт айвонда мўйлов қўйган новча йигит пайдо бўлди, менга нохуш (ҳатто совуқроқ) назар ташлади.

– Исроилжон, бу Самарқандлик жўранг, Нури, деди Зулхумор хола йигидан тўхтаб. Мен янглишганимга ишонч ҳосил қилдим. Демак, ўгли шу йигит экан. Ундай бўлса нечун бокира аёлнинг кўзларида ёш? Нега оила саросимада?

«Амакингиз жон беролмаяптилар, – саволимни тушунгандай давом этди Зулхумор хола, – ватан тупроги, деб чунонам тўлганаяптиларки...»

«Мана!» дедим целлофан халтачадаги тупроқни узатиб. Ҳалиги бола гавҳари шамчироқни кўриб қолгандай, уни қўлимдан юлиб олдию, ичкарига отилди. Биз ҳам унга эргашидик. Исрофил амаки ўртада чалқанча ётганича, нуқул тўлганарди.

«Дадажон, мана, мана Мўлиён тупроги!» деди ўгли.

«Мана – сув. Зарафшонники!» қўшимча қилдим.

Исрофил амаки бир лаҳза тин олди. Назаримда табассум қилгандай бўлди. Заиф овоз билан ўғлига васият қилди. «Чирогимни

ўчирма! Дўкон... хор...» Кейин ҳовучидаги тупроққа лабини босди-ю, бошини қайта кўтаролмади. Зулҳумор хола зудлик билан шишадаги сувдан оғзига томизди. Исрофил амаки бир марта ютинди, холос. Кейин сув ўтмади. Оила фарёд чекишига тушиди.

– Во беғам!

– Во кўҳи баландам, қиблагоҳам, падаржонам!...

ЙИГИРМА ТЎРТИНЧИ БОБ

ЯШАШ УЧУН КУРАШ

Бугун – 1978 йилнинг 12 ноябри. Бувижонимнинг иборалари билан айтганда, шом қўняпти. Мен телевизор қаршисида узала тушиб ётганимча, иккала муштимни жағимга тираб, экранга термул-и-иб ўтирибман. Кўзойнак таққан бир барваста амаки техникани сақлаш қоидалари хусусида куйиб-пишиб маслаҳат берапти. Бу эзма насихатгўйликнинг каминага заррача кераги йўқ. Лекин сеҳрли кути рўпарасидан жилмай вақт ўтишини кутишим керак. Чунки ҳадемай «В мире животных» деган ғаройиб кўрсатув бошланади.

Талай ноҳушлигу норозиликларга қарамай ана шу кўрсатув билан «Ну, погоди»ни канда қилмай кўраман. Дастурдан бу шавқовар кўрсатувларнинг остини қизил қалам билан чизиб қўяман. Турфа эртақлар, урушлар ҳақидаги фильмлар, спорт мусобақаларига бағишланган кўрсатувларни эса қора қалам билан белгилаб, сўроқ (?) белгисини қўяман. Чунки уларни кўриш каминага ҳамиша ҳам насиб этавермайди. «Муаллим» билан «Муаллима»нинг кайфиятлари жойида бўлганда ёки бирор ёққа кетишганда, томоша қилиш мумкин бўлади. Акс ҳолда сийқаси чиккан буйруқ оҳангидаги таъна калламга бот-бот зарб билан урилаверади: «Тур, дарсингни тайёрла!», «Сенга айтяпмиз!».

Начора дангалроқ гапирганда, уларнинг ташвиш тортишлари ҳам бежиз эмас. Оилавий бўлиб зўр беришимиз, куйди пишдиларимизга қарамай лаънати «уч» кўпайиб кетяпти. Хатим ҳам дадамнинг таъбирлари билан айтганда, сиёҳдондан чиккан чумолининг изига

ўхшаш. Бу йил табиатшунослик деган фан ҳам қўшилди. Ҳар қалай ундан мақтов эшитиб турибман. Муаллим жавобларимдан қувониб «беш» қўяпти. Математика деган зикна фандан ўнглаб кетишим амри маҳолга ўхшайди. Яқинда дафтаримдаги «уч» ни кўриб, дадам одатдагидек тутакиб кетдилар. Озмунча дилсиёҳлик бўлмади. Кейин (ўпкани босиб олгач) ёнларига ўтқазиб мисолларни ишлаб бердилар, ўзларича кўп сонли касрларни кўпайтириш хийлаларини ўргатган бўлдилар.

Эртаси муаллим дафтаримни «лолазор» қилиб ташлади-ю, одатдагидек каллалироқ қилиб «икки» қўйди.

– Шунга ҳам фаҳму фаросатинг етмадими, Улуғ?!– деди надомат билан, – яримни-яримга зарб уролмабсан-а!

Мен дадамни «сотиб» қўймадим. Бор айбни гарданимга олиб, гуноҳкорона бош эгиб турдим. Лекин шу топда ички бир қониқиш билан дадамни ноўнғай аҳволга солиб қўйишни хаёлдан ўтказардим. Тили қисик одам эса беҳудага бакиравермайди.

– Дада, яримни-яримга кўпайтирса неча бўлади,– сўрадим киноямуз, уйга қайтгач.

– Би-и-ир, – хавотируна жавоб бердилар у киши.

– Қўшса бир бўлади, кўпайтирса...

– Икки, – хатони яна чуқурлаштирдилар улар.

– Нотўғри! – дедим, тантанавор, – ноль бутун юздан йигирма беш бўлади.

Дадам алланима деб ғулдираган бўлдилар.

Мен боксчиларга ўхшаб зарба устига зарба туширдим: ҳалиги хумкалла иккини қўлларига тутқаздим. Кейин ғолибона кузатиб турдим. Киши кўнглини ногаҳоний ғуссага тўлдирадиган нохуш баҳога дадам узоқ тикилиб қолдилар. Икки эканлигига шубҳалангандай, дафтаримни у ёк-бу ёкка ағдариб ҳам кўрдилар. Қизариб, бўзариб муаллимимни, шу китобни ёзгани роса айбладилар.

– Улуғжон, – дедилар ниҳоят, ўзларини каминага имкон қадар яқин олиб, – бўлар иш бўлди, энди ойингга гапириб юрма. Биз эркаклармиз.

– Агар Штирлицни кўрсам, – дедим фурсатдан фойдаланиб.

– Ҳа, майли, майли, бирга томоша қиламиз, – очилиб кетдилар у киши саховатпешалик билан.

Ноўнғайлик. У одамни гоҳида саросимага солади, гоҳида бачканалаштириб қўяди. Дадам кинони ҳам хотиржамгина кўролмадилар. Дарду ҳасратни кимгадир изҳор этиш эҳтиёжи ғолиб келабошлади. Ниҳоят ўртоқларидан бирига телефон қилдилар.

– Сало-о-ом! Ҳаёт қалай? Ҳа, ҳа... Штирлицни томоша қияпмиз. Ничево, ничево. Идорангиздаги Борман отпусакага чиқиб кетибди. Табриклаймиз! Ҳа... Ҳм-м... Бизни табриклашингиз мумкин. «Икки» олдик. Учинчи синфдан-а! Чунонам алам қияптики.. Ие, ўзлари ҳамми? Табриклаймиз. Тўртинчи синфдан? Ҳа, яхши...

Шу пайт ойим пайдо бўлдилар ва гапнинг оҳанги бошқа ўзангга бурилди.

– Ҳа, ҳа, у ярамасда пул кўп. Самарқандни хор қилишди.

Шу-шу телевизор кўришим анча эмин-эркин бўлиб қолди. Гоҳида ўзлари ҳам таклиф қиладиган одат чиқаришди.

Ниҳоят, турналарнинг дилни ўртантирувчи дилкаш хониши садо берди. Кейин уларнинг шўх-шодон рақс қилаётган силуетлари намоён бўлди. Таниш чорловни эшитган катталар ҳам келиб, диванда ёстаниб олдилар. Николай Дроздов деган кадрдон амакининг табассумига тўла таниш чехраси экранни тўлдирди. Беҳудуд қувончдан энтиқиб кетдим.

– Бугунги суҳбатимиз, – деди у (рус тилида, албатта) одатдаги сокинлик билан, – табиатнинг яшаш учун кураш, деб аталадиган буюк ва бешафқат қонуни ҳусусида бўлади. Ҳар бир тирик мавжудот яшашга, зурриёт қолдиришга ҳаракат қилишини яхши биласиз. Бу қонун жониворларнинг бардошли, тадбиркор, курашчан бўлишини тақозо этади. Бугун сутэмизувчи ҳайвонлар ва умурткасизларнинг айрим вакиллари мисолида бунга ишонч ҳосил қиласиз.

Экранда аввал дарёга туташиб кетган тўқайзор кўринди. Кўп ўтмай унинг ўрнини атрофни виқор билан қузтаётган баҳайбат бўри эгаллади. Дроздов шарҳлашда давом этди.

– Бу йирткич сизга таниш. Дарҳақиқат, у итга ўхшайди. Гоҳида бўрини айрим немис овчаркаларидан фарқлаш қийин бўлади. Ит билан бўрини думига қараб фарқлаш осонроқ. Жамики ит зотлари

думларини маълум даражада кўтариб юришади. Бўрининг эса думи қисилган бўлади. Факат тез югургандагина танасига ҳамоҳанг ҳолда тикланиши мумкин. Чунки бундай пайтда дум мувозанатни сақлашга ёрдам беради.

Мен бўрининг кўзларига тикилдим. Жониворнинг нигоҳлари андак ўксиган, аразлаган боланинг қарашларини эслатди менга. Дроздов давом этди. – Ҳа, унинг кўзларида надомат-у афсуслар бор. Эҳтимолки, уни «йиртқич», деганим қаттиқрок ботгандир. Бу каломни ёмон ниятда ишлатганим йўқ. Зоологияда шунақа атама бор. Тирик ўлжа билан озиқланадиганлар йиртқичлар гуруҳига киради. Биз, жумладан бургутни ҳам йиртқич қуш деб ҳисоблаймиз. Чунки унинг емиши кўён, тулки сингари жониворлар. Йиртқичлар ҳашоратлар орасида ҳам бир талай: бешиктебратарлар, ниначилар...

Оператор амаки қаҳрамонимизнинг кенг ўмровлари, йўғон тўпикларини номоён қилди. Сўнг, эътиборимизни унинг саросар юрган шерикларига қаратди.

– Бўрилар, кўп ҳолларда гала-гала бўлиб юришади. Энг кучли тадбиркор кашқир тўда сардори яъни ҳокими мутлақ ҳисобланади. Сиз кўриб турган йиртқич ана шу тўданинг раҳнамоси. У барча шериклари тақдирига ҳам маъсул. Яшаш учун курашнинг каттол қонуни улардан бирлашиб курашишни ёки ҳимоя қилишни тақозо этади.

Шунда бўрилардан бири олачалпак қорни бот-бот ҳидлаб кўриб, безовталана бошлади. Қолганлари ҳам беихтиёр унинг атрофини ўраб ўз тилларида алланималар дегандай бўлишди. Бу ногоҳоний саросималик қор устидан аллақандай ўлжалар ўтиб кетганлигидан далолат беради.

Буғи чиқиб турган лукма. Қаерда у? Меъдалари хувиллаб ётган бу очофотларнинг сўлақлари оқиб, баднафс иштаҳалари ошқозонларини батгаррок таталай бошлади. Сардор эса хотиржамдай эди. Шериклари унинг атрофида айланиб, аллақандай даъваткор имо-ишоралар қилишса ҳам эътибор бермасди, вазмин сукут сақларди.

– Бу хотиржамлик ёки лоқайдлик эмас, – изоҳ берди. Дроздов, – балки саркарданинг ўзига хос тактикасидир. Дарҳақиқат, ҳовлиқиш чикора?! Узоқ йиллик машаққатли умри давомида кекса кашқир

бунақа изларнинг озмунчасини кўрмаган, озмунчасини ортидан тушмаган. Лекин не-не умидлар саробга айланган; тўдани холдан тойдиргани, иштаҳаларининг исён қилгани қолган, холос. Лукмаи ҳалолга етиш учун мавҳум изларнинг ўзи кифоя қилмайди. Умидбахш асослар, аниқ ҳисоб-китоблар, кўз етадиган режаларга эга бўлмай йўлга тушиш, меровликдан бошқа нарсаси эмас!

Сардор бошини осмонга кўтариб, ҳавони ҳуморона ҳидлаб кўрди. Шарқдан эсаётган элас-элас шабада узиб-узиб бўлса ҳамки, сайғоқ хидларини олиб келди. Улар бир неча соат муқаддам саҳрога қараб йўл олишган бўлиши мумкин. Сув ичгани, тўқайларда ўтлагани келишган бўлишса ажаб эмас.

Хуллас, қароқчилар йўлбошчиси изларни ҳидлаб-ҳидлаб олдинга тушди. Тўда унга итоаткорона эргашди. Демак, маршрут аниқ, энди эса ҳаракат, аниқроғи, марофонча пойга керак!

– Бу сўқмоқ бағоят олис, машаққатли ва мавҳум,– давом этарди Дроздов амаки, – сайғоқлар изини ёки ҳидини йўқотиб қўйиш ҳеч гап эмас. Кутилмаган фалокатларни айтмай қўяқолайлик. Сайғоқ деган маҳлуқ дарё-ю қўллардан шитоб билан ўтаверади. Бўрилар бундай қалтисликдан чўчишади. Йўлдан лоп этиб милтиқ тутган жохил овчи чиқиб қолиши ҳам мумкин. Лекин ноумид – шайтон. Қапишиб кетган қоринларини тўлдириш иштиёқи умид билан оёқларга зўр беришни тақозо этади.

Нихоят, уфқларга туташ жойларда ғимирлашаётган аллақандай нуқталар кўзга ташланди. Бу сайғоқлар подаси эди. Уларнинг бири қумтепа устига чиқиб атрофни кузатяпти. Қолганлари эса анчайин ўтлаб юрибди. Ажал деган боқий ва машъул куч яқинлашаётганидан саҳро маликалари батамом беҳабар.

Қашкирлар ҳамон йўртиб боришарди. Ўтлоқлар сийраклашиб, яккам-дуқкам саксовуллар, қайрауқлар пайдо бўлишгач, қадамларини жадаллаштирдилар. Улар овоз чиқаришмас, аксинча мушукка ўхшаб андак писиб югуришарди. Кулранг таналари тупроққа, гиёҳларга, кўчма қумларга ҳамранг эди. Орадаги масофа дақиқа сайин қисқарарди.

Нихоят сардор таққа тўхтади ва ерга қапишиб олди. Қолганлари ҳам қумга сингиб кетгудай бўлиб бошларини ҳам қилишди. Ана улар

– сайғоқлар! Баданларининг ялтираши жуда-жуда жозибали. Лоақал битгаси, биттагинаси қўлга тушса бас!

Кескин ҳужумга ўтишдан олдин нафасларини ростлаб олишди, ҳужум тактикаси, стратегиясини чамалаб кўришди ўзларича. Кейин старт тўппончаси отилгандай, олдинга ташланишди. Ҳадемай бояги манзилгоҳлар ортда қолиб кетди.

Баднафс йиртқишлар андак ёйилиб олган ҳолда йўлнинг танобини тортишар, чунки ҳар бир дақиқанинг ҳар бир сонияси ғаниматдан ғанимат эди.

Баландликда турган соқчи сайғоқ оёғини шиддат билан ерга урди ва ўк теккандек сапчиди. Қолганлари қуюндай бўлиб унинг ортидан эргашдилар. Олдинда сарҳадсиз уфқлар, ортда эса совуқ ўлим. Ўяёт-мамот жанги. Кимнинг мускуллари бакувват, кўзлари тийран бўлса, омад ўшанга ёр бўлиши муқаррар!

– Етолмайди, – ҳукм чиқардилар дадам, ўзларини билимдон кўрсатиб, – сайғоқ соатига етмиш-саксон километр югуради. Бунинг устига тез чарчамайди. Жайронми, оҳуми бўлса бошқа гап эди.

– Етиб олиши мумкин, – эътироз билдирди Дроздов, дадамнинг сўзларини эшитгандай, – чунки ҳар подада кексайиб қолганлар, касалланган ёки тажрибасиз жониворлар ҳам бўлади. Бунинг устига тасодифлар, хатолар...

Шавқовар, аммо қалтис пойга давом этарди. Ҳуркак сайғоқлар ягона вужудга айлангандай жипс бўлиб югуришар, ажал деб аталган машъум қора кучдан йироқлашишдан ўзгасини ўйламасдан, сарҳадсиз саҳрони ўқдек кесиб кетишарди. Чўл калтакесаклари, тўрғайлар жон талвасасида ўзларини чеккага олиб улгуришарди.

Бўрилар ҳам ер бағирлаб учиб бораётган калхатларни эслатишарди. Думлари андак кўтарилгани учун таналари узайиб кетгандай бўлиб туюлар, ритми бузмай, бир маромда саҳро танобини тортишарди. Ҳар гал орқа оёқларнинг мушаклари пружинадай сиқилар, пайлар пўлат симдай букилар ва зилдай оғир гавдани олдинга иткитарди. Олдинги икки оёқ панжаларига кумга ботар-ботмас гавда яна ва яна зарб билан отиларди.

Олдинда кўзни ўйнатадиган мазали лукма, ортда эса ажалга ўхшаш очлик таъкиб этиб келаётгандай эди уларни.

– Накадар гўзал ва мардона кураш, – давом этди Дроздов, – сахро - сарҳадсиз, яшаш учун кураш – беаёв бўлгани учун биз бу тенгсиз пойгани томоша қилиш имконига эгамиз. Ўрмонда кучлилар яшайди, деган гапда жон бор. Табиатда кучлилар ва эпчиллар ҳамиша ғолиб бўлиб келишган, зотан ҳаётнинг ўзи ҳам мана шу сахродаги боқий курашга ўхшаб кетади. Сайғоқлар бу қаттол кумликларда қорин тўйғазолмай, сув тополмай, дарё томон энишган. Ризқ излаб бориб, ажални эргаштириб келишларини қаердан билишсин, бояқишлар?! Албатта, бўриларнинг ҳам душманлари йўқ эмас. Бу жониворлар бир умр овчилардан чўчиб яшашади. Фақатгина инсон – ғолиб! Уни ҳеч ким таъқиб этолмайди!

– Нотўғри! – тагин қўшилмадилар дадам, – одамни ҳам турфа микробу бактериялар таъқиб қилиб юради.

Орадаги масофа андак қисқаргандай бўлди. Шунда ғуж бўлиб чопаётган сайғоқлар бироз ёйилиб олишди. Чунки бу алпозда орқадагилар йўлни яхши кўролмай, қоқиниб қолиши мумкин эди. Бўрилар ҳам ички бир инстинктга бўйсуниб, андак ёйилиб ва қониқиш, ишонч билан югуришда давом этишди. Уларнинг қанча йўл босишганини билмайман – бир маҳал қашкирлар саркардаси тўдадан чеккароққа чиқиб қолган сайғокни мўлжалга олди. Ҳамроҳларидан йироқлаб кетиши тажрибасизлигини кўрсатиб қўйганди унинг.

Қумликлар, шувоқзорлар ҳамон шиддат билан ортга чекингандай бўлар, сайғоқлар бўлса уфқларни мўлжалга олиб, оёқларига зўр беришарди. Сахро қароқчилари ҳалиги сайғоққа яқинлашиб қолишди. Аммо яқинлашиш, ҳатто тенглашиб олиш ҳам ҳали ғалаба деган гап эмас! Ажимжусса ва бақувват ўлжани кулатиш учун куч-қувватдан ташқари турфа хийлаю, найрангларни ҳам ишга солишга тўғри келади. Яна бир неча сониялик пойгадан кейин вазият ўзгарабошлади. Сардор ўз ўрнига бошқа бўрини қолдириб, ўзи ўлжасининг ўнг томонига ўтиб олди. Чунки уни аввал подадан батамом ажратиб олиб, яққалатиб, саросимада қолдириш талаб этиларди.

Рақиблар ҳамон бошларини адл кўтарганча уфқларни кўзлаб югуришарди.

Сайғоқ тўдага қўшилишдан умидини узиб, чапга қараб қочмоқчи бўлди, аммо бу томонда ҳам тиллари осилган бир хунрез йирткичининг

конли кўзларини кўрди. Нақадар қалтис, нохуш вазият. Энди бу ярамас жаллодлар уни исканжага олиши мумкин.

Сайғоқ жонини гаровга қуйиб бўлса ҳамки, энг сўнги чорани ишга солди: тезликни андак сусайтирдию, бор қувватини кейинги оёқларига тўплаб, мушукдай сакради. Кейин яна ва яна шундай килди. Баттол рақиблар ортида қолиб кетишди. Шу тариқа шерикларига ҳам яқинлашиб қолди у. Энди... худди шу лаҳза тажрибасизлиги тагин панд берди: ҳаяжонни босолмай, кичик хатога йўл қўйди – навбатдаги сакрашда мўлжални йўқотиб, қаршисидаги шеригига бориб урилди ва мувозанатни тиклолмай, қулади. Табиатда кичик хато ҳамиша катта қисматга сабаб бўлади. Эҳ, сўқир тақдир! Наҳотки сарҳадсиз саҳрони шу сержило ва сербўёқ оламни қуришдан бир умр маҳрум бўлиб қолса?!

У жон талвасасида ўрнидан ирғиб турди, аммо қувват тўплаш тезликни ошириш учун вақт керак эди. У бўлса кечикди. Атига бир сония кечикди. Қўймичига урилган ногаҳоний зарба уни учуриб юборди. Яна турмоқчи бўлганда, кекирдагига ногаҳоний оғриқ ва бўйнидаги зилдай юк монелик килди. Кейин, кейин тақдирга тан берди. Қизилўнгачидан отилаётган қонни, атрофдаги изғиб юрган очофат кашқирларни кузатиб турди. Нигоҳлари ҳам хиралашди, аммо кулоклари бўриларни ғижирлашини, унинг этларини лахта-лахта қилиб узаётгани ва тапил-тапил ютинишаётганини эшитиб турди. Сўнг, сўнг кўз ўнгида майсалари барра бўлиб ётган ям-яшил ўтлоқлар, чўққилардан отилаётган шалола кўриниб кетди. Кейин боқий зулмат чўкди.

Сайғоқ шаҳид бўлган жойда, хадемай бир уюмгина суяк қолди , холос.

Биз таассуротларимизни сарҳисоб қилишга улгурмай экранда Николай амаки пайдо бўлди. Кўз ўнгимизда содир бўлган фожеани шарҳлаб, шўрлик сайғоқка ачинганини, аммо бўриларни ҳам тушунишимиз зарурлигини, табиатнинг яшаш учун кураш қонуни уларни ана шундай жиноят қилишга мажбур этишини уқтирди.

– Ҳар бир бўри, – деди у, – суткасига беш килограмм атрофида гўшт ейиши керак. Бугунги рацион бор. Эртага тагин бир гап бўлар...

Бу гал экранда захматкаш чумоли пайдо бўлади. Дроздов ўзгача

оҳангда давом этди.

– Энди, дўстлар, ҳашоратлар оламига сайёҳат уюштирамиз. Аниқроғи, чумолиларнинг тирикчилик тарзи билан танишамиз.

Чумоли омбори. Токчаларга турли гиёҳларнинг донлари тартиб билан териб қўйилган, омбор йўлаклари сарамжон-саришта. Бу даргоҳнинг ҳар бир аъзоси ўз вазифасини яхши билиши ва уни ситқидилдан бажариши сезилиб турибди.

Ундан кейин калтакесаклар ҳаёти ҳақида суҳбат бўлди. Дроздов бир қарич чамаси келадиган калтакесакни қўлига олганича, уни силаб-сийпаб, таърифлашга тушиб кетди. Ойим чўчиб кетдилар. Бу ҳол негадир дадамга ҳам ўтиришмади.

– Калтакалас, қурбақа, тошбақани қўлга олиш – ножоиз, – дедилар у киши, – табиатнинг ўзи инсон қалбига шунақа инстинктни солган, уларни эъзозлаш билан бирга орада маълум масофа ҳам сақлашимиз шарт!

– Нега?

– Буни кўрган болақайлар жониворларни тутишади, тирик бурчак ташкил этишади. Уларнинг қўлиги тушган ҳар қандай парранда ё дарранданинг ҳаётий тарзи бузилади, кўпинча нобуд ҳам бўлади. Чунки улар хали хонакилаштирилмаган.

– Сиз Дроздовга ҳасад қияпсиз, – қўшилмадилар ойим.

– Ҳа, ҳасад қияпман! Биз ҳозир экранда мириқиб кўрган ғаройиб томошаларни қайсидир захматкаш оператор не-не уқибатларда лентага туширган. Эҳтимол, саҳрода ойлаб кезган, чодирда тонглар оттиргандир. Мен ўша одамни танигим, унинг ҳаяжонлариига шерик бўлгим келади.

Улар шу тарика баҳслашиб олишди. Мен бошқа каналларга ҳам бураб, қизикроқ кўрсатув йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, токни уздим.

Тушимда: бир талай микроб, бактериялар...

Майли у ёғини айтмай қўяқолай...

Бувижоним ноҳуш тушлар гапиришни ман қилганлар!

ЛЎЛИ ҚИЗ

Почтачимиз Офарин амаки «Известия», «Литературная газета», «Ўзбекистон маданияти» газеталари, бир талай журналлар билан бирга бот-бот мактублар ҳам олиб келадилар. Турли тоифадаги танишлар турфа мавзуларда расмий ёки норасмий хатлар ёзиб туришади дадамга. Дадам уларни зудлик билан ўқиб чиқадилар ва айримларига эринибгина жавоб йўллайдилар.

Бу мактубни эса Ургут районида яшовчи Ҳаким ...ев деган киши йўллаганди. У тез қўлдан-қўлга ўтди, ҳатто қўни-қўшнилари ҳам ўқишди ва ҳаяжонга тушишди. Мен учун эса у ўта зерикарли, мавҳум бўлиб туюлди. Аммо у сиз учун кизикарли ёки ибратли бўлиши ҳам мумкин.

Эринмасангиз, ўқиб чикинг.

«Ҳурматли ...ака!»

Мен газетада босилган лўлилар ҳақидаги хикоянгизни ўқиб чиқдим ва қўлимга қалам олдим. Уларни меҳр билан тасвирлагансиз. Ҳаяжонландим, аниқроғи, дардим янгиланди. Шу муносабат билан бошимдан ўтган бир воқеани ҳикоя қилиб бермоқчиман. Эҳтимол у кимларгадир ибрат бўлар.

Бу гапга йигирма йилча бўлиб қолди. Ўрта мактабни битириб, институтга кириши учун биринчи бор Самарқандга боргандим ўшанда. Сершовқин Сиёб бозорининг Бибихоним масжиди олдидан ўтиб кетаётганимда, ўрта ёшлардаги, қорамағиз бир аёл менга мурожаат қилиб, эски танишлардек имлаб қолди. Соддагина кийинган бу аёлга ажабланиб боқдим; андак иккиланиб турдим-у, ҳурмат юзасидан унга яқинлашдим.

– Балагинам, худои таоло сани кўзларингга нури фаришта ато этибди, умрингни узоқ, ризқингни фароғ қилибди. Йўқ, дема, йўқ, дема. Бало-ю қазоларнинг садағаси қилиб, ярим сўмми, бир сўмми бер – ман кароматларни гапириб берай.

Бу аёл фол очувчи лўли эканлигини шундан кейин фаҳмладим. Йўлимда давом этмоқчи бўлгандим, у енгимдан беозоргина тутиб, гапда давом этди.

– Балагинам, сани олдингда катта тоғ турибди, ҳозир фикру-зикринг ўша билан банд.

– Тўғри, – тан олдим, – ўқишга киришга келганман. Айтинг қани, кироламанми, йўқми?

– Биласан-ку, қуруқ қўл билан фол очиш – ножойиз. Жонингни садагаси қилиб, бир сўм бер – сиру асрорингни, дўсту, душманингни, омаду ноомадингни, ризқу рўзингни ойнадай кўрсатай. Рост гапирмасам, насиб қилмасин.

Тоғам бари бўлиб ўн сўм пул тутқазганди. Тежаб сарфлашимни ҳам ўн марталаб тайинлаганди. Шунга қарамай ва гарчи фолга ишонмасам ҳамки, аёлнинг кафтига бир сўм қўйдим. У пулни шоша-пиша камзулининг чўнтагига солганича жаврай кетди. Лекин тез гапиргани, ўзбекчани бузиб талаффуз этгани, мантиққа унчалик эътибор бермаслиги сабабли мазмунини тўла англаб олиш амримаҳол эди. Аёлнинг узундан узоқ жавраишларидан менга шу нарсалар аён бўлдики, олдимда турган ўша тоғдан осон-омон ўтиб олармишман, жуда яқин одамимнинг руҳи менга мадад бўлармиш. Менинг душманларим ҳам бор экан, лекин улар муддаоларига етишолмасмиш. Бир қизни мажнунона севиб қоларканман-у, унга етишолмасканман. Умрим узун бўлармиш, аммо нимадандир қониқмай, дилгир ва дилгаиш бўлиб яшармишман.

– Агар номимни айтсангиз, тагин бир сўм берардим, – дедим қайсарлигим тутиб.

– Балагинам, бу бизга нораво: пиру устозларимиз бадқаҳр бўлади, – деди тагин пул чўзишимдан умидвор бўлиб.

Атрофдагилар қизиқувчанлик билан бизни кузатишаётганини сезиб қолдим-у давом этдим.

Хўжжатларимни тиббиёт институтига топширган эдим, айримлар ваҳима қилиб юборишди. «У ерга кириш учун фалон пул керак», «Кўрпангга қараб оёқ узат».

Лекин мени ҳеч қандай таъмасиз қабул қилишди. Мактабда яхши ўқиганим имтиҳонларга пухта тайёрланганим учун бўлса керак, барча саволларга бурро жавоб қайтардим. Ўқишга кирганимни эшитиб, онамнинг кўзларига ёш қалқди. Лекин тоғам бир неча кунгача ишонқирамай юрди. Ишонч ҳосил қилгандан кейин эса мен

билан фахрланиб қўядиган, «ёрдам бергани»ни таъкидлайдиган бўлди.

Дадам вафот этгандан кейин, тоғам ойим иккаламизни қаромоғига олганини – сўнгроқ – ақлимни таниб билганман. Тоғамнинг хўжалигида иш шу қадар беҳад-у беҳисоб эдики, меҳнатга яроқли ҳар бир одам эртадан кечгача худди аравакаш отдай тиним нималигини билмай меҳнат қиларди, Ойим, тоғамнинг хотини, болалари билан даладан тамаки барги юлар, кечқурун алламаҳалгача уларни битталаб бесўнақай игнага тизарди. Тамакига яхши ҳақ тўлашгани учун бўлса керак, ҳатто ҳовлисининг супаларигача қадаб тамаки ўтқазарди. «Бир туп райхоннинг ўрнига тамаки қадасанг, фалон сўм фойда оласан», деб таъкидларди у.

Институтга кирган йилларим қишлоғимизда бирорта врач йўқ эди. Иван Тимофеевич деган фельдшер (уни ҳамма Иван бобо дерди) от миниб, қишлоқма-қишлоқ кезар, хонама-хона эринмай кирар, ҳолаҳвол сўрар, беморларни даволар, болаларни эмлар, хоналарни дезинфекция қиларди. Одамлар уни ҳамон эҳтиром ила эслашади. Чунки у ўша ибтидоий шароитда ўзи дори-дармон тайёрлар, чиққан қўл-оёқларни жойига солар, хуллас бор имконини ишга туширар. Одамлар қатиқ, вино, товуқ совға қилишса, рад этмасди. «Иван бобо тоза спиртни ҳам ичаолади», дейишарди ҳайратланиб.

Иван Тимофеевич пенсияга чиқиб кетгандан кейин қадрли билиниб қолди. Унинг ўрнига келган доктор хонасидан чиқмайдиган, бунинг устига беморларнинг нуқул район, шаҳарга юборадиган бўлиб чиқди. Медпунктдан оддий грелка, йод, тоза пахта топиш ҳам амри маҳол бўлиб қолди ўшанда. Шунинг учун бўлса керак, тўртинчи курслигимдаёқ доктор сифатида танилиб қолдим. Таътилга келган кунларим қўшни қишлоқлардан ҳам мени излаб келадиган бўлишди.

Ўша куни ойимнинг ёнида чўнқайиб олиб, тамаки тизаётган эдим. Ойим кимларнингдир қизлари бўйга етганини, сочи орқаси билан битта бўлганини гапираётганди. Бир лўли аёл кириб келдию, суҳбатимиз узилди. У менга дафъанат бозордаги фолбинни эслатди. Аёл ойим билан қуюқ кўришди, иккиламизни узоқдан-узоқ дуо қилди.

– Дугона, сизга айтган ўғлим мана шу, – деди ойим фахр билан мен томон имлаб, – ўзи духтир: кўп одамларни тузатди.

У ажабланиб, менга тикилди ва гапга киришиб кетди. Эрининг

хасталаниб қолганини, қизи ўқимоқчи бўлаётганини, дўлиларнинг асрий урф-одатларини писанд қилмаётганини, раис уларни фермага ишга таклиф қилганини қаторлаштириб таишлади.

– Хўжайинингиз нима касал бўлган, – қизиқдим у бир лаҳза тин олиши билан.

– Қорни оғрийди, болам. Рад қилади. Худонинг қаҳри келди...

– Мени олиб боринг, кўрай; иложи бўлса даволайман, – дедим.

Аёл бундай таклифни кутмаган эди, сергакланиб менга тагин бир бор назар таишлаб чиқди. Негадир саволли нигоҳларини ойимга қадади. Ойим жавобан тагин мени мақтаб кетди.

– Қорин оғригини ҳам даволайди, бош оғригини ҳам...

Шундай қилиб, бир неча дақиқадан кейин биз уларнинг тўқай ёнидаги чодирига қараб йўл олдик.

– Лўли хола, – дедим у жавраишдан тин олгач, – раис ишга чиқинглар, деган бўлса тўғри гапирибди-ку. Ахир шундай арзончилик, омончилик замонда ҳам ҳалиги қилиб (тиланиб, деган калимага тилим бормади) юрадим киши?!

– Одатимиз, балонгни олай, одатимиз. Худо бизни шунинг учун яратган.

Суҳбатдошим гап орасида узук-юлуқ қилиб бир афсона гапириб берди. Унда ривоят қилишича, жуда қадим замонда, қайсибирам мамлакатда шоҳ лўли қизга уйланибди. Хукмфармо овга кетган кунларининг бирида мулозимлар қарашса, малика: «Садақа қилинглар, айланайлар, хайр қилинглар», деб ўзи токчага қўйган нон бурдаларини териб юрган эмиш. Подшо шикордан қайтиши билан уламолар бу воқеани оқизмай-томизмай гапириб беришибди. Шаҳонишоҳ оташин бўлиб, хотинидан бу ҳолнинг сабабини сўрабди. «Одатимиз шу, дебди малика, бусиз туролмаймиз».

Ҳадемай айқашиб ўсиб ётган ва бир ёғи тўқайга туташиб кетган толзорда латта-путталардан қуроқ қилиб тикилган пастак чодир кўзга таишланди. Атрофида моллар ўтлаб юрар, бу маскан аллақандай сирли бўлиб туюларди. Шу тўқай ҳақидаги талайгина афсоналар ёдимга тушди. Базм қуриб ўтирган жинлар, эчки қиёфасига кирган ажина ва ҳоказо. Тунлари бу ердаги шоголларнинг чинқириги, бўриларнинг увлашини ўзим ҳам бир неча бор эшитганман.

– Кўрқмайсизларми, – сўрадим беихтиёр.

Лекин саволим жавобсиз қолди: аёл хавотируна овоз берди.

– Ханифа-а-а!

Чодирдан китоб қўлтиқлаган, қорамагиз қиз чиқди; ажабланиб, менга бош-оёқ назар ташлади. Сўнг нигоҳларини ойисига қадади. Унинг ана шу қарашидан: «номахрам кишини эргаштириб келишга бало борми», деган дашиномни уқиб олдим. Дилим андак гап бўлди. Лўли аёл қизига ўз тилида гапира кетди – тушунишимча, менинг табиблигимни маълум қилди, ичкарини тартибга келтиришини тайинлади.

Чодир ташқарисидан кўримсиз, увада бўлса ҳамки ичкари саранжом-саришта эди. Ўртада эски кўрпачаларга ўралган чол букчайганича гамгин ётар, ўзи ҳам қоқсуяк бўлиб кетганди. Бояги қиз бўлса шубҳали нигоҳ билан ҳар бир ҳаракатимни таъқиб ётарди; аёл эса ҳамон жаврарди. Назаримда у эрига мен тўғримда гапирарди. Бемор алламаҳалгача сукут сақлаб турди-ю, юзини ноҳушигина буриштириб қўйди.

– Амаки, қаерингиз оғрийди, – сўз бошладим мумкин қадар меҳрибон оҳангда.

– Қорни оғрийди, – унинг ўрнига жавоб қайтарди аёл ва такрорлади, – озорики тортади – ҳадди йўқ! Худога нола қиламан...

Чолга термометр қўйдим, фенондоскоп билан юрагини тингладим, қорнининг қаери, қачондан бери оғришини обдон сўраб олдим. Беморнинг гапларига қараганда, у хроник гастритга чалинганди. Режимсиз, пала-партиш овқатланиш оқибати эди бу.

– Бугун зубтурум қайнатиб беринглар, эртага дори-дармон олиб келаман, – дедим, – ҳафта-ўн кунда ўтиб кетади.

Отахоннинг юзида бирор ифода пайдо бўлмади, лекин лўли аёл билан қизи бир-бирларига ички бир қониқиш билан мамнунгина назар ташлаб қўйишди. Бу хурсандчиликда икки туйғу мужассам эди: биринчидан, оила саркорининг соғайишидан умид, иккинчидан, уларни ҳам қўлловчи, меҳрибонлик қилувчи маҳрам кишилар борлигини ҳис қилиш туйғуси эди. Зотан бир умр камситилган, яккаланган киши ўзига мададкор, такаюғ топганда, қандай аҳволга тушишини тасаввур қилиб кўриш қийин эмас. Бу хуррам ҳолат менга ҳам юқди

ва лўли аёлнинг таклифидан кейин у кўрсатган пўстакка ихлос билан ўтирдим; чой ҳўплаб, қаришимдаги қизга кўз қиримни таишладим. У хушқомат бўлиши билан бирга, қошлари пайваста, нигоҳлари жиддий эди. Қишлоғимизнинг казо-казо қизлари менга кўз қири таишлашни, имкон бўлиши билан гап қўишани хуш кўришарди. Ҳанифа бўлса нигоҳларини ҳам, ўзини ҳам менга олиб қочаётганди. Жавобан мен ҳам бепарво бўлишга аҳд қилдим. Аммо кўп ўтмай унинг қанақа китоб ўқиётганига жуда-а қизиқиб қолдим. Муқовада «Олеся» деб ёзилганди. «Қанақа китоб ўқиётганингни айтсанг, кимлигинингни айтиб бераман» деган нақл бор. Аммо мазкур китобга қараб, Ҳанифага баҳо беришдан ожиз эдим— чунки А.Куприннинг бу қиссасини ўқимагандим.

Чодирдан қайтиб, қишлоқ кутубхонасига кирдим. «Олеся» рус тилида бўлса ҳамки тушунарли, равон эди.

Қиссада рус зиёлиси Иван Тимофеевичнинг (собиқ фельдшеримизнинг адаши) қишлоққа ҳордиқ чиқаргани келиб, лўли қизи Олесяни оташин муҳаббат билан севиб қолганлиги тасвир этилганди. Иван Тимофеевич Олеся учун ҳамма нарсага тайёр, лекин мағрур қиз йигитнинг бу мажнунона ҳолатига эътибор бермайди. Ниҳоят, не-не уқубатларда Олесянинг кўнглига йўл топади ҳам. Шунда жоҳил мужиклар бундан воқиф бўлиб, лўли қизни сеҳргарликка айблайдилар ва қишлоқдан кўчириб юборадилар. Олесянинг қорамағиз қиёфаси, доно мушоҳадалари кўз ўнгимдан кетмай қолди. Ҳанифа билан унинг орасида алақандай муштараклик бордай эди.

Эртаси зарур дори-дармонларни олиб, чодир томон йўл олдим. Оила аъзолари билан эски танишлардек саломлаидим; беморнинг сиҳатини суриштирдим. Унга ҳеч қандай ўзгариш йўқ эди. Зудлик билан бир неча қошиқ гидрокарбонат мағний (ичимлик сода) ни бир коса сувда обдон эритиб, чолга узатдим.

– Шунини ичиворинг, оғриғи қолади.

У косани қўлига ҳам олмади. Савол назари билан хотини, қизига қаради. Дилимда нохуш ҳис уйғонди: демак, менга ишонмаяпти.

– Отаҳон, ичинг, мен докторман – одамларни доволайман, деб қасам ичганман.

Қизи билан хотини ҳам далда беришди. Бемор дорини сипқориб

бўлгач, ични юмшатадиган, вужудни қувватга киритадиган дори, дармон-дорилар бердим. Ҳанифага тушида ва кечқурун дори тайёрлаб бериш йўлларини ўргатдим. Шу баҳона бўлди-ю, иккаламиз беихтиёр гаплашадиган бўлиб қолдик. Лекин у барибир мен билан мулоқот қилишга иштиёқманд эмасди.

Эртаси келсам, отахон қиблага қараганича намоз ўқиётган экан. Муолажалар ўзини кўрсатганидан қувондим. Оиладагиларнинг ҳам хурсандчилиги беҳудуд эди.

Тагин бирор ҳафтадан кейин биз Ҳанифа билан эркинроқ гаплашадиган бўлдик. Ҳаммаси бўлиб, у тўртинчи синфни битирган экан холос. Самарқанд шаҳрида биринчи синфни тожикча тугатиши билан оила Каттақўрғонга кўчибди. Бу ерда бир йил ўзбекча ўқишга тўғри келибди, сўнг Навоий шаҳри яқинидаги геологлар пасёлкасида икки йил русча таълим олибди.

– Қишлоғимиздаги мактабга кирсангиз яхши бўларди, – дедим синовчан назар ташлаб, – ўнинчи синфга қабул қилишар. Зарур бўлса, орага тушаман. Ҳарҳолда одамлар орасида...

– Одамлар орасида, дедингизми, – ажабланди у, – бунинг нимаси яхши? Назаримда улардан узоқроқ бўлиш афзал...

Қизнинг узилиб қолган каломида аллақандай таънали маломат бордай эди. Шунинг учун қизиқувчанлигим сўнмади.

– Ҳўш, нега энди?

– Назаримда одамлар бир-бирларини камситиш, нописандлик қилиш, асабларини эговлаш учун яратилгандай...

– Нотўғри, – рад этдим, – одамлар бир-бирларига меҳрибон бўлмоғи шарт. Жамиятдан узилиб қолган кишининг бахтли бўлишига ишонмайман!

– Жамиятдан эмас, ватандан ажралганлар бахтиқаро бўлади, – давом эттирди у.

– Тўғри, лекин...

Мен: «Ватан – жамият деганику» демоқчи бўлгандим, у сўзимни кесди.

– Мана, бизнинг авлодга ўхшаб. Осиё лўлиси, Европаникими – фарқи йўқ.

– Тушунмадим, – тан олдим.

У уқдира бошлади.

– Биз аслида Покистоннинг Мўлтон шаҳриданмиз. Хунрез душман шаҳримизни босиб олиб, боболаримиз, момоларимизни ер юзига сочиб юборган. Ватанидан ажралган эса... Халқим тиланчи, фолбин бўлиб қолган.

Табиийки, мен бундай маълумотлардан беҳабар эдим, теран мушоҳадалардан ҳайратга тушдим.

– Кўп нарса кишининг ўзига ҳам боғлиқ, – суҳбатимиз узилиб қолмаслиги учун эътироз билдирдим, – одамлардан ўзини олиб қочмаса, аралашса эл бўлади. Мана, раиснинг таклифини ҳам рад этибсизлар. Ваҳоланки...

– Раис бизни фермага таклиф этди. Эҳтимол сиз буни илтифоту эҳтиром деб биларсиз. Аммо масалага чуққуроқ қараш керак. Тамакига яхши ҳақ тўлашяпти, шунинг учун фермадагилар ҳам далага кетиб қолишди. Энди у ерга ишлайдиган одам керак. Бунақа ғамхўрликни кўп кўрганмиз. Айниқса сизнинг ҳамқишлоқларингизга ишонини қийин. Пуллари кўпайган сари жоҳиллашади улар. Эшитганмисиз: девона гурез маст одам, маст гурез зармаст одам.

– Нотўғри, – рад этдим, андак жаҳл билан.

– Аччиқчангиз келдия, – вазиятни юмшатди Ҳанифа, – ё гурурингизга тегиб қўйдимми. Майли ҳарҳолда ўтган йили мачитда бўлиб ўтган воқеа ёдимиздан чиққани йўқ.

Ёдимга лоп этиб, қишлоқдошларимнинг ўша шармандали қилмишлари тушди. Дарҳақиқат аввалари бунақа нобакорликлар бўлмасди бизда. Тамаки эвазига катта ҳақ оладиган айрим кишилар уни «ювадиган» одат чиқаришди. Бир неча кунлаб маст бўлиб юришлар, бақириқ-чақириқлар авж олди. Ўша кунни бир тўда бадҳоҳ бойвачаллар обдон ичишади. Инсоний қиёфасини йўқотган баъдавийлардан бири: «Давай, бориб лўлиларнинг қизини ...миз», деб қолади. «давай», дейди бошқалари ҳам. Ўша кузда қишлоғимиз мачитига лўлилар қўнганини эшитган эдим. Мачитнинг қулаган устунларини ўша лўлилар тиклашганини мўйсафидларимиз мамнуният билан таъкидлайдиган бўлишганди.

Хуллас, ҳалиги қутирган тўда ваҳший бўриларга ўхшаб мачитга бостириб боради. Қарашса бир лўли чол намоз қироат қиялпти.

Таомил бўйича, намоз ўқиятган кишига жаллод ҳам халақит бермаслиги керак. Аммо бу нобакорлар чолга ҳам хотин халажга ҳам ташиланиб қолади. Аёллар ўзларини четга олишади. Мўйсафидни эса оёқ остига олишади. Ўзингиз тасаввур қилиб кўринг-а: бола-чақанинг кўзи ўнгида мўйсафид оталарини оёқ остига олиб тепкилаш тубанлик эмасми?!. Лекин шундай қилишади. Улар қишлоқдошларимизни қаргаб, қаргаб кўч кўлонни кўтаришади.

Ҳанифанинг ҳозирги таънаси ўринли эди. Мен жавобан ҳеч нима дея олмадим. Биз жимиб қолдик. Гапни бу нохуш хотирадан бошқа ўзанга буриш талаб этиларди.

– Сиз билан Олеся ҳақида гаплашмоқчи эдим, – кўнглимда тугиб юрган ниятимни юзага чиқардим.

– Майли.

– Мен унинг тақдирига ачиндим: улар бир-бирларига етишолмай қолганликлари аламли.

– Йўқ, аксинча, етишмагани мақул.

– Хўш, нега, – менга ёқинқирамади унинг жавоби.

– Етишган билан бахтиёр бўлишолмасди.

– Кўшилмайман, – эътироз билдирдим.

– Муҳаббат дегани кўпинча бир-бирига етишгунча олов олиб, сўнг сўниб қоладиган ўткинчи туйғу.

– Шоирлар асрлар оша улуглаб келган олижаноб туйғуни шунчалик камситиш, ерга уриш мумкинми?!.

– Билмадим, Бизнинг қизлардан бирортаси бошқа миллат ёки элат вакилларига тегиб, бахтиёр бўлганини ҳеч ким эслолмайди.

Мен алланечук бўлиб кетдим. Дилимда оловланаётган умид учқунларига совуқ сув сепилгандай бўлди.

– Наҳотки, муҳаббат аллақандай миллат ёки эътиқод танласа, – шу баҳонада мақсадга ўта бошладим, – наҳотки, шунча китоблар ўқиган зукко қиз уни қадрламаса, тушунмаса.

– Ҳаётни китоблардан ўрганарканмизда энди, – киноя қилди у.

Шу тариқа алламаҳалгача давом этган баҳсимиздан сўнг мен қўл кўтардим. Унинг мушоҳадалари ҳақиқатдан ҳам, ҳаётини ва асосли эди.

Чол тузалиб кетгандан кейин ҳам уни «даволагани» келавердим.

Биз Ҳанифа билан кўп мавзуларда баҳслашсак ҳамки, у ҳамон нигоҳларини яширишига ҳаракат қиларди, юрагига қўл солмоқчи бўлсам, гуссага ботгандай бўлиб, гапни бошқа томонга бурарди. Ўқиб кетардим бундай дақиқаларда.

– Сизни кўзларингизда аллақандай сеҳр бор, – дедим меҳрим жўшиб, – лекин ишвагар қорачиқларингизни мендан яширишингиз ноҳуш.

– Чунки сизни сеҳрлашни истамайман. Кўз билан сеҳрлаш бизнинг қонимизда бор. Олеся ҳам Иван Тимофеевични сеҳрлаб қўймаганда, бунчалик маломатга қолмасди. Менинг бир аммам бор эдилар. Раҳматли сеҳрлаш йўли билан кўп касалларни доволардилар.

– Мен бунга ишонмайман, – фикримни яширмадим.

– Биламан, ишонмайсиз. Фолга ҳам ишонмайсиз.

– Ишонмайман! Бир фолбин аёл менга умр бўйи дилгир ва дилгаиш бўлиб яшашимни айтганди. Мана, кўриб турибсиз – бахтиёрман. Чунки ёнимда сиз борсиз!

– Майли, ишонманг. Ихтиёр. Лекин айтингчи, сиз қоранайманлик Боймурод мўйлов деган кишини танийсизми.

– Танийман.

– Шу одам аммамга ўғил тутинганди. Аммам вафот этганда, бел боғлади, маъракаларга бош-қош бўлди. Чунки аммам ўша одамни ўлимдан олиб қолганлар.

– Қандай.

– Боймурод аканинг оёғи шишиб оғриганда, докторлар: рак бўлибсиз, тиззангиздан пастини кесиб ташламасак, ўзингиз ҳам нобуд бўласиз, дейишган. Боймурод ака бўлса: «Жарроҳлар қўлида чок-чок бўлгандан кўра бола-чақамнинг олдида жон берай», дейдию касалхонадан қочади. Тасодифан уларникига аммам кириб қолади. Ҳол-аҳвол сўраб, дуо қилади. Сўнг беморнинг оёғини кўриб: «Ўн кунда доволайман», дейди. Эртаси исирикни янчиб, сувга ивитади-ю оёқнинг бугинларига боғлайди, унинг кўзига тик боқиб, сеҳрлай бошлайди.

– Қандай қилиб, – шошиб сўрадим.

«Бу Мадинадан келтирилган маккаи санонинг уруги. Жуда ҳам ноёб дори», дейди ҳалигини кўрсатиб. Агар ўн кун деганда ҳассани

ташлаб ўрнингдан туриб кетмасанг, ҳарна бўлай. Батамом тузалганингдан кейин битта эчкичангни берсанг кифоя.

«Улоқ ҳам гапми, лўли момо, дейди Боймурод ака, бир умрлик ўғлингиз бўламан».

Ишонасизми, бемор нақ етти кун деганда ҳассасини улоқтириб ташилади. Ўнинчи куни ҳовлисини айланиб югуради.

– Бундай бўлиши мумкин, – мойил жилмайдим, – аввало ўша чаласавод докторлар нотўғри диагноз қўйишган – ишини рак деб ҳисоблашган. Анализларни нотўғри олган, нодонлар. Исириқ ҳам қўмаклашгандир, шу билан бирга аммангизнинг ишонтириши қобилияти иш берган. Медицинада буни психотерапия дейишади.

– Демак, илмий асослар ҳам бор эканда, – ҳайратланди суҳбатдошим. Амманнинг кўзида сеҳр бор экан, демак, менда ҳам бўлиши мумкин.

– Балки шундайдир, – ён бердим.

У мени кузатиб қўймоқчи бўлганди, ойиси рўйхушлик бермади – алланималар деб чақириб олди.

Мен зўр бериб тожикчани ўргана бошладим. Ҳанифанинг нақл қилишича, вақт ўтиши билан лўлилар ўз она каломларини унутиб, бутун Хуросон ва Моварауннаҳрда давлат тили бўлиб келган тожик тилига ўтишган экан. Гарчанд улар ўзбекчани яхши билишсада, ўзаро нуқул тожикча гаплашишарди.

Ҳанифа билан бўладиган баҳсларимиз боқий бўлишини истардим, албатта. Мен қишлоғимиз, ҳатто колхозимизда тополмаган доно суҳбатдошини шу кўримсиз тўқайдан топиб олгандим. Ўзимча талай режаслар туза бошладим. Ҳанифага шу йилиёқ уйланаман, уни ўқитаман. Ҳеч қачон уни ранжитмайман, бевафолик қилмайман. Унинг ота-онасини ўзимникидай ҳурмат қиламан. Уларга ҳақиқий ўғил бўламан.

– Ҳаким ака, – номимни ширин бир латофат билан тилга олди кунларидан бирида кўзларимга тик боқиб, – сиз бағоят беғубор одамсиз. Қалбингиз жуда тиниқ. Дадам билан бибим сизни ўз ўғилларидек яхши кўришади. Сиз лўлиларни камситишни ҳаёлингизга ҳам келтиролмайсиз. Шунақа тарбиялангансиз.

– Сизни кафтимда қўтариб юраман, – дедим биринчи бор, –

оиламизнинг эрка келини бўласиз.

Кейин биз бошқа жойларда учрашадиган, муҳаббат, келажак ҳақида жўшиб, сархуш суҳбат қурадиган бўлдик. Фақат тўй ҳақида сўз очилганда. Ҳанифанинг кўзларида ўша нохуш ғамза пайдо бўлар, тоғамми, онамми, уни камситиб қўйишларини ўйлаб, дили ғуссага тўларди. Мен уни бу ҳолатда кўришни ҳеч ҳам истамасдим. Шунинг учун ҳам зўр бериб овуттишга тушардим.

– Ҳаким, – деди ойим бир куни хаёлларим билан банд бўлиб ўтирганимда анча андиша, мулоҳаза билан, – тоғанг бошингни боғлиб қўййлик, деяпти. Ҳозир нон синдириб қўйсак, кейинроқ тушириб оламиз. Ҳадемай тамакининг пулини бериб қолишар.

Гап шундаки, боягина лўли хола келганди, ойим иккаласи алланималарни узоқ гаплашишганди. Мен катталарнинг бу хайрли ишларидан қувондим, аммо ўзимни имкон қадар оғир тутиб, жавоб беришга шошилмай турдим.

– Тоғанг уч-тўрт кишини юбормоқчи. Бир олдингдан ўтайлик, дедик.

«Бунга Ҳанифа қандай қараркин. Ҳар ҳолда бояқиш қизни огоҳлантириб қўйиш керак-ку».

– Лўли хола розими, – сўрадим беихтиёр.

Ойим эшитмадими, тушунмадими қайта сўради. Саволимни такрорлаганимдан кейин ажабланиб қолди. Негадир дилимда ногаҳоний ғусса пайдо бўлди ва томоғимни буққандай бўлди.

– Тоғам кимникига одам юбормоқчи?

– Қайнотасиникига, ўғлим. Янгангни синглисини кўргансанку. Тахтапушти сочи билан битта.

– Керак эмас! – Бўғзимдан отилиб чиқди бу садо.

Ойим қўрқиб кетди, ранги қув учди, атроф-теваракка аланглади. Саросимланиб, менга илтижо қила бошлади.

– Жон болам, бу гапни тоғанг эшитмасин!

– Эшитса ҳам майли, мен Лўли холанинг қизи – Ҳанифага уйланаман! Бошқаси керак эмас!

Ойим изиллаб йиғлашга тушди. Менинг азму қароримдан воқиф бўлган тоғамнинг одатдагидек, бўйин томирлари бўртиб чиқди. Муштини тукканича атрофга қасоскорона аланглай бошлади.

– Сезгандим барини! Кўнглимдан ўтувди. Энангни... лўлилар бу болани иссиқ-совуқ қилган. Бу лакалов, довдирнинг хабари йўқ. Вой онангни...! Вой хамиширангни ...сан тиланчиларни!

– Сўкманг, уларни! – биринчи бор овозимни кўтариб, тоғамнинг юзига тик қарадим. Бу вазжоҳатимдан сесканиб тушиди у ва анча насиҳатомуз давом этди.

– Йўқ, бундай каллангни ишлат. Келиб-келиб лўлига уйланасанми?! Тиланчигая?! Одамлар нима дейди?! Менинг устимдан кулишадику. Ўйлаб кўр!

– Барини ўйлаб кўрганман, – мухтасар қилдим, – гапим – битта!

– Ҳа, майли, ўзинг биласан, – деди зарда билан, – лекин сени инс-жсинс қилишгани аниқ! Лўли дегани кўзи билан макрлаб қўяди одамни. Кўрганки, ўқиган бола...

Бир маромда сокингина умргурзонлик қилаётган хонадонимиз зум ўтмай тус-тўполон бўлиб кетди. Янгам алланимани таъна қилиб улоқтирди. Ойим бўлса уларга қараб хавотирона жовдирарди. Мен бўлсам бу ноҳуш ҳолатни енгишни, унга барҳам беришни ўйлардим. Эртаси Ҳанифа билан учрашиб, у билан ЗАГСдан ўтиб қўйиш режаларини ўйладим. Унинг дилида заррача шубҳа уйғотмаслик учун, бугунги дилсиёликларни ундан батамом сир тутиш керак эди. Чунки у хонадонимизнинг эрка ва бокира келини бўлажagini қасамлар ичиб айтганман. Қизнинг бу ишончига осонлик билан эришганим йўқ, албатта. Бунинг учун не-не изтироблар чекмадим?!

Тоғам одатдагидек, чопонини елкасига ташлаб аллақайёққа чиқиб кетди. Оиладаги машамалар ҳам тинди. Кейин туни билан кўзимга уйқу келмади. Режалар ва гумонлар калламда айқашиб ётарди. ЗАГСдан ўтгач, Ҳанифани шаҳарга олиб кетишни, квартирада яшаиш, уни ҳам ўқитишни аввалданоқ бўйнига қўйган эдим. Агар Ҳанифа ҳамшира бўлиб олса, иккаламиз умримизни ҳамқишлоқлар саломатлигига бахш этишимиз мумкин бўлади. Медпунктни кенгайтирамиз, янги бўлимлар очамиз. Фарзандларимизни ўқитамиз.

Эрталаб шошилишч тўқайга йўл олдим. Аммо бу ерда жуда мунгли ҳолнинг устидан чиқдим. Қадрдон чодирнинг ўрнида ҳеч вақо йўқ эди.

Улар куч-кўлонни шошилишч кўтаришган бўлишса керак, латта-

путталар тартибсиз ва паришон сочилиб ётарди. Мен талвасага тушгандай бўлиб, бир парча хат ёки ёдгорлик излай бошладим. Гарчанд ҳеч вақо тополмаган бўлсам ҳамки дилимдаги умид сўнмади. «Улар узоққа кетиб улгуришмагандир», деган шуур билан югуриб тепаликка чиқдим. Уфққа туташиб кетган сўқмоқ ғарибона хувиллаб ётарди. «Эҳтимол улар мачитга кўчишгандир, шундай қилишган. Бир қадам бўлса ҳам одамларга яқинлашиб, уларнинг меҳр-оқибатларидан баҳраманд бўлишни ўйлашган. Бунинг устига салқин ҳам тушиб қоляпти».

Мен мачит томон девонавор ҳолатда югурдим. Назаримда Ҳанифа, ҳа ўша ғамгузор ва сеҳргар Ҳанифам қадимий мачитнинг ўймакор устунига суяниб, мени кутяпти. Менинг телбадай ҳолатимни кўриб, қаҳ-қаҳ отиб кулиши аниқ.

Эҳтимол, дадаси ҳам қиблага қараб намоз қироат қилаётгандир.

Мен ҳаллослаб югурардим. Одамлар ортимдан ажабланиб кузатишарди. Мажнунона ҳолатимнинг боисини билишмасди.

Мачитга келиб, энг аввал заҳарли кимёвий моддалар ва минерал ўғитлар уюмини кўрдим. Уларнинг қўлланса ҳиди гуп этиб димогимга урилди. Дилимни беҳузур қилди. Майда ўймакорлик билан безатилган устунлар мунгайиб тургандай эди.

Мен карахтланиб қолдим. Энг сўнгги умидим, илинжим ҳам сароб бўлиб чиққанди мен бахтиқаронинг! Нима қилишимни, қаерга боришимни билмасдим. Бир вақтлар мана шу айвонда намоз ўқиётганда роса калтакланган беғуноҳ чолдай афтодаҳол ва пажмурда бўлиб қолгандим. Дилим лахта-лахта қон эди!

Кейин бир кори ҳол бўлиб уйга қайтдим. Эртаси ҳам индини ҳам изладим. Лекин улар сувга тушган тошдай бедарак эдилар.

Ҳанифа қаерда бўлса ҳам бир энлик хат йўллар, деган умид бир йилгача дилимга қувват бўлиб юрди. Аммо бояқиш почтачи ҳам умидвор нигоҳларимдан кўзини олиб қочар, мен сўрамасимданоқ елка қисарди.

Сўнг ўзимни ўқиш, иш билан овутадиган бўлдим. Дипломимни олгач, меҳнунктга бош врач қилиб қўйишди. Зарур медикаментлар, ашёларни жамғаргач, қурилишга зўр бердим. Колхознинг, соғлиқни сақлаш идораларининг мадади билан терапевт, невропатолог,

педиатр кабинетлари ишга тушиди. Бир йил орасида медпункт амбулаторияга айлантирилди.

Гоҳида ярим тунгача ишлашга тўғри келарди. Ҳанифанинг ҳажри дилимни ўртаганда ёки ҳаддан ташқари чарчаганимда ҳеч кимга кўрсатмай бир оз спиртга сув аралаштириб ичиб юбордим. Шунда томирларим бўйлаб сархуш бир туйғу югургандек бўларди.

Аммо бу масалада ҳам омадим келмади.

Обкомга болалар ўлими олдини олиш масаласи муҳокама қилинган экан. Шунда бизнинг район раҳбарларини ҳам роса дўппослашибди. Чунки болалар ўлими бўйича бизнинг район биринчи ўринда экан-да.

Таомил бўйича обком йигилишининг қарори районда ҳам муҳокама қилинди. Биринчи котиб, район соғлиқни сақлаш бўлимининг мудирини, колхоз раҳбарлари, врачларни хумордан чиққанча танқид қилди. Ана шу машғум рўйхатга менинг ҳам фамилиям тушиб қолган экан. Казо-казолардан кейин менга сўз беришди. Аслида мен ҳам бошқаларга ўхшаб: «Танқид тўғри, барини бўйнимизга оламиз, камчиликларни тузатамиз», деганимда ҳеч гап бўлмас экан. Мен ношуд бўлсам негадир ҳақиқатни гапиришни лозим топди.

– Колхозимизда болалар ўлими камаяяпти, аммо унинг проценти ошмоқда.

Менинг бу гапимдан ҳайъатдагилар ажабланиб, бир-бирларига маъноли назар ташлашди. Бир лаҳза тин олдим-у гапимни рақамлар, фактлар билан исботлашга киришдим.

– Авваллари бизда болалар ўлими унчалик ҳисобга олинмаган. Атайин яширилган. Энди биз тўғри регистрация қиляпмиз. Шунинг учун аввалги йилларга таққослаганмизда...

– Баҳона изламанг, – сўзини кесди биринчи.

– Лекин болалар ўлимини камайтириш фақат биз – докторларга боғлиқ эмас.

– Ҳа, кимга боғлиқ? – биринчининг саволида ноҳуш зарда бор эди.

– Тамаки майдонларини кенгайтиришяпти. Ҳатто боғча болаларини ҳам тамаки тизишга олиб чиқишяпти, унинг зарарли шираси овқат билан ошқозонга тушяпти. Эмизикли аёллар қўлларини ҳам ювмай болаларига сут, овқат беришади.

– Сиз гапни айлантиряпсиз, – овозини андак кўтарди биринчи

таҳдид билан, – айбингизни соқит қиялпсиз. Таклифингизни айтинг!

– Тамаки майдонларини қисқартириб, боғ-роғларни кўпайтириш керак!

Менинг бу таклифим анжуман аҳли учун томдан тараша тушгандай ғайритабиий бўлиб туюлди. Айримлари устимдан кулишди, бошқалар залдан туриб луқма ташлашди. Биринчи котиб қовоғини баттароқ уйиб, шаҳодат бармоғи билан мени кўрсатганча, бошлигимга негадир русчалаб буйруқ берди.

– Снять!

Севимли машғулотимдан айрилиб қолгандан кейин тагин илк муҳаббатимни беҳудуд бир дард билан қумсайдиган бўлиб қолдим. Унинг ҳушқомат рухсори кўз ўнгимдан кетмай қолди. Негадир унинг кўкрагига бош қўйиб, ўксиб – ўксиб йиғлагим, ғамгузор дардлардан фориг бўлгим келарди.

Кўп ўтмай рентген хонасини очиб мени ўшанга мудир қилиб қўйишди. Ойимнинг оҳу воҳлари, қистовларга чек қўйиш учун қўшни қишлоқда бир (қари) қизга уйландим ҳам. Бояқиш аёл тўйдан кейин кўп ўтмай ер олиб, тамаки экиш зарурлигини миямга қўя бошлади. Дарҳақиқат, биз моддий масалада қўни-қўшнилардан анча кейинда қолиб кетган эдик.

Шунақа гаплар. Мен қоронгу хонага яшириниб олиб, одамларнинг кўкрак қафасини суратга тушираман. Тамаки чекиб ўпкасини хасталантириб қўйган, ароқ ичиб, меъдаларини ишдан чиқарган қишлоқдошларимни койиб қўяман. Ишдан қайтиб, хотиним ва қизим Ҳанифанинг ёнларига чўнқайиб оламан-у тамаки тизаман. Кейин қонни қиздирадиган нарсаларнинг бирортасидан бир-икки қултум ичиб юбораман.

Бир вақтлар лўли қизни мажнунона севиб қолганимни одамлар ҳазил-чин аралаштириб, ҳамон юзимга солишади, ҳазил-мутойиба қилишади. Мен индамай қўя қоламан. Бу гаплар энди унчалик таъсир этмайди. Тақдирга тан берганман.

Менга кейинроқ аён бўлган бир аччиқ ҳақиқат ҳақида ёзмоқчиман: маълум бўлишича, ўшанда тоғам, ҳамқишлоқларим бориб, Ҳанифаларни сўкиб-сўкиб, ҳайдаб юборган экан. Ана шу гапни эшитиб, дилимда ногаҳоний исён пайдо бўлди. Кейин беҳудуд

газабимни босиш учун бир пиёла тоза спиртни ичиб юбордим.

Уйга лўлилар келиб қолишса, хотиним, одатдагидек, ҳазил аралаш киноя қилади:

– Ҳанифа, тур қизим, дадангининг уруғларига қарашвор. Бу киши ўқсиб юрмасинлар.

Бу танъа ҳам менинг дилгир ва гап қалбимда ҳеч қандай ҳис уйғотмайди. Фақатгина бир маҳаллар бозорда менинг тақдиримдан фол очган лўли аёлнинг кароматлари тўғри чиққанидан ажабланиб қўяман.

* * *

Дадам шоша-пиша унга жавоб хати ёздилар. Кейин негадир ҳаммадан бирдан Лўли момони эслаб қолишди. Бедарак бўлиб кетганидан хавотирга тушишди. Момоннинг маслаҳатлари билан у кишиникига меҳмон бўлиб боришга қарор қилишди.

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ

БУВИМ, БУЗУРГМЕХР ВА АНУШЕРВОН

Самарқанд. 1986 йилнинг мукааррам ёзи.

Дадамнинг якин дўстларидан бири, Самарқанд Давлат университетининг доценти Аслиддин Қамаров бу гал ногаҳонда тўрт киши билан кириб келдилар. Таништириш тафсилотларидан шу нарса аён бўлдики, ҳамроҳлари ҳам зукко олимлару камарбаста аспирантлар экан. Улар жилла сипойи бўлиб, бири (ёш бўлишга карамай) кўзойнак тақиб олган, новчароғининг бўйнига фотоаппарат осилган эди. Сал ўтмай гапнинг ройишу рафторидан аён бўлдики, ногаҳоний меҳмонлар (ўзлари бот-бот тақрорлагандай) дадамини кўргани ёки новча-найнов амаки айтгандай, оилавий суратимизни олганимас, балки бувимнинг нодир китобларидан вокиф бўлиш илинжида қадам ранжида қилишган экан. Улар нозиктаъб меҳмонга хос такаллуфларнинг кифтини келтиргандан сўнг муддаога яқинлашишди.

– Билишимча, – деди Аслиддин амаки, – холамуллода³ анча-

мунча қадимий китоблар бор. Шуларни би-ир кўздан кечирсак, савоб иш бўлардида. У гал келганимизда ҳашакироқларини кўрсатдилару нодирлари қолиб кетди. Шунинг учун ҳам сизнинг келишингизни пойлаб юрган эдик.

Дадам ҳам зудлик билан маъкуллаб, чаккон ишга киришиб кетмадилар. Маъруф мезбонга хос шакаргуфторлик ва надоматлар изҳор этдилар.

– Ҳа, анча-мунча китоб бор, – дедилар ниҳоят, – у йиллари илтимос килсак, ўқиб берардилар. Энди кўздари хиралашиб қолди. Машрабхон⁴ қаерданам бир кўзойнак олиб келган экан, шу билан қийналиб ўқийдилар. Араб имлосини ўрганишга неча бор жазм қилдим-у, вақт ажратолмай, ҳафсаласизлик қилиб қолиб кетди.

– Ҳар ҳолда қанақа қўлёзма китоблар борлигини билсангиз керак, – деди меҳмонлар жўрабошиси синовчан мўлтираб.

– Билишимча, Яссавий, Шерозий, Навоий, Сайидо, Али Яздий, Фароғий бор. Қолганларини билмайман. Айримларининг муқоваси йўқ.

– Қолганларини мана биз биламизда, – деди меҳмонларнинг чағиркўзлиси.

Биз ҳазил-мутуйиба, енгил латифагўйлик билан бувим ўтирган карт томон йўл олдик. Бу ерда ҳам қуюқ (ва андак чучмал) салом-аликлар, энсани қотирадиган мулозиматлар бўлиб ўтди.

– Бийи, – ниҳоят мурожаат қилдилар дадам, – меҳмонлар китобларингизни би-ир варақлаб кўришмоқчи. Кўркманг, олиб кетишмайди.

Бувимнинг чехраларида жилла ҳам ҳайрихоҳлик аломати кўринмади.

Шунинг учун бўлса керак, уларнинг кўзойнақлиси ўзини андак художўйроқ қилиб кўрсатишга ўтди.

– Энди, холамулло, китоб кўриш – кори хайр. Муҳаммад Мустафо...

– Холамулло, мени таниган бўлсангиз керак-а, – унинг сўзини бўлди Аслиддин амаки, – қавчинонлик Қамариддин бобонинг ўғиллари бўламан. Бир бор келган эдим.

– Ўшанда китобларни кўрсатганман, – дедилар бувим ҳийла

совуккина қилиб.

– Йўқ, бу кишиларга нонсандикда кулфлаб қўйган китобларингизни кўрсатинг, – дедилар дадам.

– ...

Бувимнинг бир сукутлари дадамни ҳам, меҳмонларни ҳам андак хавотирга солди. Шунинг учун жўр бўлишиб, у кишига ҳамду-сано ўқишга киришишди. Ҳайтовур мактовлардан ийидиларми ёки ноилож қолдиларми – бувим ўринларидан жилдилар.

– Улуғ, югур, – буюрдилар дадам менга, – китобларни кўтаришиб келасан.

Бувим зоҳирий бир нохушлик билан кулфни очар эканлар, дадамни қойиған бўлдилар.

– Бу – китоб булса – дуч келганга кўрсатиш ножиозлигини ҳафтафаҳм даданг тушунмаса.

Мен сукут сақладим. Гапларини маъқуллаб турмаганим у кишига ўтиришмади. Шунинг учун бўлса керак таҳдидона оҳангда сўрадилар.

– Қўлинг ювилганми?

– Совунлаб ювганман, – дедим тажанглик билан.

У киши кулфни очиб, духобага ўралган бир китобни чақалокни кўтаргандай авайлаб олдилару уч бор ўпиб, тагин жойига қўйдилар. Кейин қолган китобларни қўлимга нондай қилиб тахлайбошладилар.

– Сен комсомолсан-а, – сўрадилар аллақандай киноя билан тўрт қирраси қуйган китобни узатар эканлар.

– Йў-ўқ, – вазиятга қараб юмшоқ гапирдим.

– Урушдан аввал комсомоллар уйма-уй юриб, китобларни тортиб олишди. Кейин гулхан қилиб ёқишди, имонинг қуйгурлар! Бир замонлар Чингизхоннинг аскарлари ҳам шунақа қилишган экан. Али Яздий шундай деб ёзгандар.

Индамай қўяқолдим. Нима ҳам дейиш мумкин?! Бувимнинг феълларини биламан. Бунинг устига ўттизинчи йилларнинг айрим комсомоллари жоҳиллик қилган бўлса, мен жавоб бермайман-ку!

– Бари шуми, – қаноатланмай сўрайдилар дадам.

– Шу, фақат Қуръони шариф қолди, – дедилар бувим.

Муқовалари ғажакдор хошиялар билан безатилган, сарғайиб кетган саҳифаларининг қат-қатидан дилни енгилгина энтиктирувчи

дилкаш ҳид анкиб турган китобларни кўриб меҳмонларнинг кўзлари ўйнаб кетди. Лекин таомил юзасидан сабр-бардош килиб турдилар. Аслиддин амаки бир китобга қўл чўзиши билан қолганлар ҳам оч эчкидай ёпирилишди.

– Бу Маликаи Хубон экан, – дедилар Аслиддин амаки бир китобни орқа томондан вараклаб.

– Ҳа, буни раҳматли дадаси бир қўйга алмаштириб олгандилар, – меҳмоннинг фикрини маъқуллаб, тагин қўшиб қўйдилар бувим: – Униси Яссавий – бобомдан қолган, Камол Хўжандий ҳам – ота мерос.

Шу тариқа даврада ғала-ғовур бошланиб кетди. Меҳмонлар хаяжон ила бир-бирлариға сўз бермай, китобларни чўкилаб ўқишга ва таърифу тавсифлашга тушиб кеташди.

– Мана Мир Навоий, – деди меҳмонларнинг ёшроғи тантана оҳангида овозини андак кўтариб.

– Қани ўқинг, қани ўқинг, – далда беришди даврадагилар. Меҳмон жилла бўлса ҳам сансоларлик қилмай, суҳандонларча кироат билан шеър ўқишга киришди.

Сўздурки нишон берур ўлукка жондин

Сўздурки берур жонга хабар жонондин

Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин

Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.

– Ҳай-хай, сўз ҳакида бундан ошириб бир нарса дейиш мушкул, – дедилар дадам.

Қолганлар ҳам у кишига жўр бўлиб ҳазрат Навоийни улуғлашта киришишди. Навқирон меҳмон одоб ила кулоқ солиб тургач, тагин кироатда давом этди.

Кўнгулни орит барча ёмон ҳислатдин,

Ким яхши қилиқ далил эрур раҳматдин,

Бадхўйлик ул ваҳшат эрур шиддатдин,

Ким элга холислик йўқ ул ваҳшатдин.

Ҳажрингда менинг сабрима жуз нуқсон йўқ,

Кўнглум аро гайри нолаю афғон йўқ,

Жонимга ҳаёт умиди худ имкон йўқ,

Йўқ, йўқ, сабр йўқ, кўнгул йўқ, жон йўқ.

Улар тағин шеърият султони Мир Алишерга офаринлар ёғдиришди, Мазкур рубойлар сабаб бўлиб, ёмон кимсаларни; хуш ва нохуш воқеаларни ёдга олишди.

– Бу китобни амакимнинг кизи берган эди, – изох бердилар бувим, – у кишининг ўзларини ўттиз еттинчи йили тўйхонадан олиб кетишган.

– «Халк душмани» деб айб қўйишганми, – шошиб сўради фотоаппаратли меҳмон.

– Билмайман, – дедилар бувим, – уйида эски китоблар борлиги учун шундай қилишган экан. Кейин болалари китобларни таксимлаб юборишди.

Меҳмонлар тағин ўзаро баҳсу мунозарага киришиб кетишди. Чаламулло, чалазиёлларни жаҳолатда айблагач, «Одобнома» деган китобдан парчалар ўқишди.

– Мана буни бир ўқинглар, – дедилар бувим меҳмонлар эътиборини тўрт кирраси куйган бояги китобга қаратар эканлар. Кўзойнак таккан меҳмон бу муқовасиз китобни қўлга олди, биринчи саҳифасини очиб, даврадагиларнинг эътиборини батамом тортиш илинжида андек сукут сақлади. Ҳамма мунтазир бўлгач, ўқишга киришди.

– Бисмиллоҳи Раҳмони-р Роҳим! Ривоят қилурларким, қадимда руди Кўҳак* бўйинда Раҳмонқул ибн Абдулло отлиғ бир заминдор рўзгурзонлик қилур эрди. Худои таоло бу марди маъруфга Хотами Тойдек саховат, тавонгарлик* ато этти. Анинг тасарруфинда бисёр гуломлар, нодимлар, деҳқонлар бор эрди ва алар инчунин хушбахту сарфароз эрдилар. Хокисор мардумлар Оллоҳга сажда қилур эрдиларки, токи ул Раҳмонқули ибн Абдуллога умри дароз, ризқи фароғ ато этгай.

Заминдори савобталабнинг сояйи давлатиндаги бандалар шукрлар қилур эрдиларким, саховатпеша соҳиб хизматинда камарбастадурлар, босабаб тўқдурлар, хотиржамдурлар, эминдурлар; ушбу вақтичоглиқдан ўзга нарса истамайдурлар.

Валек ибн Абдулло қаноатбахш эмасди. Дер эрдик, хизматимда уч хотун ва лак-лак малайлар ҳозир у нозир. Локинда таассуфлар бўлғайким, қўл остимдаги гуломлар кашшоқ даги ночордурлар.

*Баримиз Муҳаммад Мустафого умматдурмиз, у дунёю бу дунёмиз
ягонадур, магарким шундоқ экан, ҳамма тенгу фаровон бўлмоққа
лойиқ.*

*Заминдор бу ҳолдин чунонам таишиш, изтироб чекар эрди,
надомат тортарди. Беш маҳали намоз худои таолога илтижо айлаб,
камбағалларга барор тилар эрди.*

*– Алқисса бу марди орифнинг парвардигори оламга илтижоси
бутурур.*

*Эй худойим, эшит оҳу зоримни,
Адо этдинг равнақу бароримни
Ман берайин қашшоқларга боримни
Беш бармоқни пасту баланд этдинг-о!
Тамоқимдан ўтмай қолди ризқу рўз,
Деҳқонларим тер тўкади шабу рўз
Ман сояда хотун билан дилафрўз
Имонимни қийма-қийма этдинг-о!
Ўн саккиз минг оламга сан саждагоҳ,
Кофур ўлай зарра этсам оҳу воҳ,
Камбағалга мурувват эт, эй оллоҳ
Нечун они туфроққа тенг этдинг-о?!*

*Заминдорнинг Ғулом отли ғуломӣ бу илтижодан зор-зор чун абри
навбаҳор йиғлаб айтқони бутурур.*

*Қиблагоҳим, каломингни олурман,
Аждодимга содиқ бўлиб қолурман
Ғуломдурман, ғулом бўлиб ўлурман
Ва айтурман, бу қисматга шукрона!
Ҳар рўзимни пешонамга битди ул,
Насибамни туфроқ аро септи ул
Сани соҳиб, мани ғулом этти ул
Қорним тўқдур бу ҳимматга шукрона!*

*Раҳмонқул ибн Абдулло бу тадбири некка оҳу зор ила етишмоқ
мушкуллигига имон келтирди ва амал қўллашга бел боғлади. Шабу рўз
фикр юритдики, аларни бахтнок айласа. Ва алқисса тасарруфиндаги
бандаи мўминларни чорлаб деди:*

– Эй, жигарғўшалар, инсон зурриёти якка-ю ягона худога

бандадур ва бандага банда бўлмоғи галат. Баски шундоқ экан, сизлардан гуломлик занжирин ечурман. Бугундан ҳисобан озодсиз, чор тарафингиз қибладур.

Гуломлару боз хизматкорлар заминдорнинг бу аҳду паймонидан хуррамлик топмай, билъакс хомуш торттилар ва дедиларким: «Бизга шафқат қил! Қаён ҳам борурмиз?! Биз гумроҳларни мукаррам даргоҳингдан пеш қилма!»

Эшит бизни, эй соҳиби саховат,
Бошимизга солма кулфат, маломат.
Даргоҳингда тундик омад, ҳаловат
Кўча-куйда сарсон қилма, қиблагоҳ!

Бунда ҳозир ризқу рўзу дастархон,
Юмушингни дариг тутма, эй султон!
Тургин дунё турғунича соғ-амон
Даҳр аро абгор қилма, қиблагоҳ!

Раҳмонқул надомат чекди. Ва лекин бу бенаво бандаларни сарафроз кўрмоқ фикри они тарк этмади. Шабу рўз бисёр мулоҳазалар юритти ва аларга эрк ато этмоқ ниятинда замин берди, амочу жуфт ва дағи тухм берди. Дедики, нимарса олурсизлар, таъмагар эмасдурман.

Локинда гуломлар нобарор эрдилар. Алар қай маҳал тухм сепмоқ ва бо бозорда савдо килмоқ бо дағи худодан ёмғур тиламоқ ҳунаридан бенасиб эрдилар. Раҳмонқул дилхун бўлиб, ушбу юмушларга ҳам қўл урди. Локинда ҳарчанд қилмасун худо гуломлар юмушига рафтору ривожни дариг тутди. Бу ҳам мисли оздек, алар Раҳмонқулга қулоқ тутмай шайтонга эш бўлдилар. Шабнишин бўлиб дедиларким, заминдор жуфт берди, мададу маслаҳат берди. Тузук бўлур эрдиким, хотунчасини ҳам саховат этса. Китоб кўрмаган бу жаҳолатпарастлар кўрнамаклик қилмоққа дўзах азобини уйламадилар ва бадниятлари ила гуноҳи азимга йўл очдилар. Бу почапойлуларнинг* нияти бадидан воқиф бўлган Раҳмонкули ибн Абдуллонинг худога ноласи бутурур.

Эй худойим, гуноҳимни афу эт,
Ройишингга андак хилоф этдим-о!

*Пешонаси қаро бўлсин гуломнинг
Мен аларни мисли тавоф этдим-о!
Бой эрдилар бобо, бобокалоним
Қул аждодин аларга ёр этдим-о!
Икки дунё мани учун тору танг
Гуноҳимни ўзим бисёр этдим-о!*

Нихоят меҳмонлар китобдан бош кўтардилар. Сўнг алламаҳалгача мазкур ҳикоятни муҳокама қилиб, турфа фикру мулоҳазалар баён этишди. Ҳаяжонларини батамом босиб олгач, мумтоз китобларни варақлашда давом этишди.

– Биродарлар, – деди ниҳоят меҳмонлар сардори кўзлари ёниб, – бу Шайхур Раиснинг (Ибн Сино) китоблари бор экан. Ана шу китобнинг ягона нусхаси Техрон кутубхонасида бор деб, ўқиган эдим. Каранглар-а...

Улар ногаҳоний илҳақлик ила ўша томонга интилишди ва аллақандай тоза эҳтиром ила саргайган саҳифаларни варақлаб парчалар кироат қилишди.

– Бу китоб ҳали ўзбекчага таржима қилингани йўқ – деди кўзойнакли амаки дадамга, – агар сиз шу эзгу ишга қўл урсангиз, савоб бўларди-да!

Новча амаки бувимнинг рухсатлари билан китобларнинг айрим саҳифаларини суратга туширди. Кейин улар ўша қуюқ мулозаматлар билан кетишга рухсат сўрадилар.

Эртаси дадам ҳақиқатдан ҳам таржимага киришдилар. Бувимга ялиниб-ёлвориб, ҳар куни бир-икки бетдан ўқитар ва форс-тожик тилидан ўзбекчага ағдарардилар.

Ҳоҳишингиз бўлса китобдаги ҳикоятлардан бири билан танишишингиз мумкин.

* * *

Одил Анушервоннинг рўзгориди ҳеч нимарса ҳикматдан кўра қадрлироқ саналмасди ва ул аср ҳақимлари ҳам ҳаммадан эътиқодли ҳамда қаноатбахш эдилар.

Бир куни Анушервон Бузургмеҳрни ҳузурига чорлаб, деди:

– *Истардимки, мумтоз насихатлар тингласам, уларда сўзлар сиқик маъно теран бўлса.*

Бузургмеҳр бир йил муддат сӯраб мазкур ҳикматларни жамлади ва уларни «Зафарнома» деб атади ҳамда Анушервонга элтди. Унга (Анушервонга) маъқул тушиди, тасарруфидаги бир шаҳарни унинг (Бузургмеҳрнинг) хусусий мулкига илова этиб, ушбу каломларни зар ҳарфлар билан битишни буюрди. Китобни доим ёнида тутиб, кўп вақтини унинг мутолаасига бахш этадиган бўлди.

Бузургмеҳр сўзга оғиз очиб деди:

– Устозимдан савол айлардим, у ҷавоб қайтарарди,

Дедим:

– Эй, устоз, худодан нима тилайинки, унда жаъми яхшиликлар жамулҷам бўлсин?

Деди:

– Уч нарса: сиҳатлик, эминлик ва товонгарлик ,

Дедим:

– Ишларимни кимга ишониб қолдирай?

Деди:

– Ул одамгаки, асл шоҳиста бўлса.

Дедим:

– Ким билан эмин бўлай?

Деди:

– Ҳасадхўр бўлмаган дўст билан.

Дедим:

– Биҳиштга сазавор қиладиган нарса недур?

Деди:

– Ёшликда илм олмоқ, ҳақ иш билан банд бўлмоқ.

Дедим:

– Одамлар олдида мўътабар этадиган айб нимадар?

Деди:

– Ўз ҳунаридан воқиф этмоқлик.

Дедим;

– Дўст ношоиста ва номақбул чиқса, у билан орани қандоқ қилиб узмоқ керак?

Деди:

– Уч восита ила: зиёратига – кўришига кам бориш, ҳол сўрамаслик ва ундан ҳожат истамаслик.

Дедим:

– Ишлар ҳаракатга боғлиқми ёки тақдирга?

Деди:

– Ҳаракат тақдирни яратади.

Дедим:

– Ёшлардаги қайси хислатлар кадрли ва кексалардаги қайси яхшиликлар афзал?

Деди:

– Ёшлардаги андиша-ю, жасорат ва кексалардаги донишмандлик ҳамда сокинлик.

Дедим:

– Кимдан ўзимни тортай, токи орамиз узоқ бўлсин?

Деди:

– Лаганбардор, хушомадгўй, фирибгар, хасис; бировнинг ҳақиға хиёнат қиладиган одамлардан.

Дедим:

– Сахий ким?

Деди:

– Ул ким саховат этса-ю, дилшод бўлса.

Дедим:

– Ул нимадир, одамлар излашади-ю, истаганча топишолмайди?

Деди:

– Уч нараса: сиҳатлик, шодлик, мухлис дўст.

Дедим:

– Яхшилик мақбулми ёки ёмонликдан нари юриш?

Деди:

– Ёмонликдан нари юриш жами яхшиликларнинг дебочасидир.

Дедим:

– Айб саналадиган хислат недур?

Деди:

– Саҳоват, магар у миннатли бўлса.

Дедим:

– Донишмандликдан далолат берадиган фазилат недур?

Деди:

– Ростгўйлик.

Дедим:

– Мардликдан далолат берувчи жасорат недур?

Деди:

– Агар қодир бўлсанг, кечирмок.

Дедим:

– Оқиллар қиладиган яхшиликларнинг қайбири қадрлироқ?

Деди:

– Ёмонни ёмон йўлдан қайтаришлари.

Дедим:

– Одамларнинг қилмишларидан қайбири зиёнлироқ?

Деди:

– Уларнинг одамлардан яшириб бўлмайдиган жами айблари.

Дедим:

– Тирикликнинг қайбир соатлари зое кетган ҳисобланади?

Деди:

– Бировнинг ҳақиға яхшилик қилиш имкони бўлиб, уни дариг тутган дақиқалар.

Дедим:

– Кимнинг ўғитларига қулоқ тутган киши хор бўлмайди?

Деди:

– Аввал муаллимларнинг, кейин оқиллар ва ота-онанинг.

Дедим:

– Ҳаётнинг ҳаловати нимада?

Деди:

– Фароғат ва эминликда.

Дедим:

– Ўлимдан баттари недур?

Деди:

– Бенаволик.

Дедим:

– Дўстликни барбод қиладиган иллат недур?

Деди:

– Тўрт нарсa: буюкларнинг – бахиллиги, донишмандларнинг – худписандлиги, аёлларнинг – беҳаёлиги ва эркакларнинг – ёлгончилиги.

Дедим:

– Одамларнинг ишини барбод қиладиган нарса недур?

Деди:

– Ситамкорларнинг таърифи.

Дедим:

– Дунё кимлардан товондор (қарздор)?

Деди:

– Донишмандлардан.

Дедим:

– Нетайки табибга ҳожат қолмасин?

Деди:

– Кам еб, кам ухлаб, кам сўзла.

Дедим:

– Оқил ким?

Деди:

– Кам гапириб, кўп тинглайдиган, кўп биладиган.

Дедим:

– Хорлик недан?

Деди:

– Танбаллик ва бадахлоқликдан.

Дедим:

– Ранж недан?

Деди:

– Ёлғизликдан.

Дедим:

– Ҳамият-у номусни барбод этадиган нарса недур?

Деди:

– Таъма,

Дедим:

– Жаҳонда устунлик недандур?

Деди:

– Беминнат хоксорликдан ва саховат кўрсатиб, мукофотдан воз кечмоқликдан.

Дедим:

– Дунёда нима нишли (заҳарли)?

Деди:

– Икки нарса: подшоҳларнинг тундлиги ва товоддорларнинг бахиллиги. Дедим:

– Хоксорлик недур?

Деди:

– Юзи ёруғлик ва ўз-ўзидан мамнунликдур.

Дедим:

– Кимдан тадбир сўрайин?

Деди:

– Уч фазилатли: пок, яхшиларга муҳаббат қўйган ва билимдон одамлардан

Дедим:

– Яхшиларнинг яхшилиги нимада?

Деди:

– Хоксорлик, беминнат саховат ҳамда мукофот таъма қилинмаган хизматида.

Дедим:

– Ул нимадурким, одамлар доим эҳтиёж сезадидар?

Деди:

– Уч нарса, хирадманд (доно) янада донороқ одамларга, мард ҳарбийлар билан суҳбатга, ожизлар хийлакорликка, ва зоҳид (тарки дунё қилганлар) агар инсофли бўлишса ибодатга.

Дедим:

– Одамлар хушҳол эслаб юрадиган нарса нимадур?

Деди:

– Уч нарса; муомалада зугм ўтказмаслик, ёлгон демаслик, тил билан бировни ранжитмаслик.

Дедим:

– Билим олсам, нимага эришаман?

Деди:

– Агар бечора бўлсанг, бузург-у номдор бўласан, агар қашшоқ бўлсанг, товодгарга айланасан, агар машҳур бўлсанг, тагин ҳам машҳурроқ бўласан.

Дедим:

– Мол-мулкни нималардан аямаслик керак?

Деди:

– Қавмлардан одамларнинг ҳақини узиш, ота-она эҳтиёжларини қондириш, душманни дўстга айлантириш ва дўстни душман билан яраштиришдан.

Дедим:

– Ул нимадур ейилмайди лекин кишини тўқ тутади?

Деди:

– Яхшилар суҳбати, ёр дийдори, ярашиқ чопон, муътадил ҳаммом, муаттар ҳид.

* * *

Луқмони Ҳакимдан: «Доно ким?» деб сўрадилар.

Деди:

– Дунё неъматларини охиратгача сақламаган киши.

Дейишиди:

– Тавондор ким?

Деди:

– Ақли тўқис бўлган киши.

Дейишиди:

– Ҳеч ким билмайдиган, кўрмайдиган, лекин интиладиган манзил недур?

Деди:

– Оқибат.

Дейишиди:

– Баҳраманд бўладиган кишини охир-оқибатда қурбон қиладиган ширинлик недур?

Деди:

– Ҳасад.

Дейишиди:

– Хароб бўлмайдиган бино нима?

Деди:

– Адолат.

Дейишиди:

– Охир-оқибат ширинликка айланадиган аччиқлик нима?

Деди:

– Сабр.

Дейишиди:

– Охир-оқибатда аччиқликка айланадиган ширинликчи?

Деди:

– Шошмашошарлик.

Дедилар:

– Қанақа либос ҳеч қачон эскирмайди?

Деди:

– Яхши ном.

Дейишиди:

– Қайси душман ҳамма дўстлардан кўра яқинроқдир?

Деди:

– Нафс.

Дейишиди:

– Одамлар қайси касалликни даволашдан оғиз?

Деди:

– Аблахликни.

Дедилар:

– Қайси дарддан одамлар ўзларини чеккага олишмайди?

Деди:

– Ишқдан.

Дейишиди:

– Ҳамма настликдан наст бўлган баландлик недур?

Деди:

– Кибр.

Дейишиди:

– Қайси либос эркагу аёлга яхшилик олиб келади?

Деди:

– Ростлигу поклик.

Дейишиди:

– Уйқу нима?

Деди:

– Енгил ўлим.

Дейишиди:

– Ўлим нима?

Деди:

– Боқий уйқу.

Дейишиди:

– Ҳамма хуррамликларнинг боиси недан?

Деди:

– Буюклар сўзидан.

Дейишиди:

– Охир-оқибатда ноҳуш манзилларга олиб борадиган йўл недур?

Деди:

– Мазлумлар ва бечораларга зулм.

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ

ЗИЁРАТ

Биз Шоҳи зинданинг беш асрдан бери очилиб ёпиладиган боғдоди эшигидан киришимиз ҳамоно, дадам Американи кашф этган Колумбдай ҳаяжонга тўлиб, завқ-шавқ билан монолог ўқишга киришдилар.

– Дунёнинг бирор китъасида бунақа обида йўқ. Бу ерда еттинчи асрда арабларга қарши курашда қурбон бўлган суғдий билан кечагина, яъни йигирма биринчи аср арафасида овқатдан заҳарланиб ўлган йигитча ёнма-ён ётишади. Уларни асрлар ҳам, мазҳаблар ҳам ажратолмайди. Мана бу зиналарни санаб чиқиб, санаб тушинг – адашиб кетмасангиз, гуноҳлардан ҳолисиз.

Рости гапки, мен бу сафсаталардан зерикабошлайман. Чунки аввал келганимда ҳам шунга ўхшаш таъкидларни тинглашга тўғри келган. Бир-бирига ўхшаш ялтироқ кошинлар, соқов макбаралар, тору танг йўлаклар, баланд-баланд зиналар ҳам файзли эмас. Булардан кўра шортик кийиб олган чет эллик чолларни кузатиш мароқлироқдай. Уларнинг ёшига ярашмаган чакқонлик билан, ҳовлиққанча фото ва кино аппаратларини ишга солишлари, туршакдай бужмайиб қолган кампирларнинг алланималар деб чулдираши, таржимонга бот-бот мурожаат этиши; ғужанак бўлиб олган афтодаҳол гадо ғалатиروқдай.

Чет элликлардан нигоҳимни узиб, дадамнинг бугунги

меҳмонларига разм соламан. Боя ҳикояни ўртасидан бошлаганим учун уларни таништириш имкони бўлмай қолганини тан олишим керак, албатта.

Меҳмонларнинг сарғишроғи – Москвадан – таржимон, иккинчиси-Тошкентлик. Дадамнинг нақл қилишларича, журналист экан; бир маҳаллар бирга ишлашган эмиш.

Улар ҳайрат оғушида эдилар. Москвалик таржимон бошини батамом орқага ташлаганича қадимий, ўймакор устунга, беҳисоб вассаларга тикилиб қолган эди. Ногаҳоний мўъжиза билан юзма-юз бўлиб қолгандай гажакдор нақшларни оҳиста пайпаслаб кўрар, кониқиш ила бошини сарак-сарак тебратарди. Тошкентлик меҳмон эса вужудлари кулоққа айланиб, дадамини тингларди. Бундан руҳланган дадам янада ҳаволаниб, баланд пардаларда давом этардилар.

– Мана бу – Қозизода Румий макбараси. Қўш гумбазли. Бўёқларига қаранг – беш асрдан бери зарра хиралашгани йўқ. Кимёгарларимиз унинг таркибида ўттиз хил элемент борлигини аниқладилар. Тадқиқот эса давом этяпти. Қозизода Румийни Жалолиддин Румий билан чалкаштириб юбормаслик керак. Бу киши шоирлик қилмаганлар; асосан математика, астрономия билан машғул бўлганлар. Аввал Амир Темур саройида бош мунажжимлик, кейин Улуғбек расадхонасига раҳбарлик қилганлар, Қори Ниёзийнинг қайд қилишларича, Қозизода Румий билан у кишининг шогирди Али Қушчи Нютон биномини ўша пайтлардаёқ ёзиб қолдиришган экан. Айрим манбаъларга қараганда, машҳур Зижи Кўрагонийни ёзишда ҳам бу киши иштирок этганлар. Ўзлари асли римлик – шунинг учун Румий дейишади.

– Энциклопедияда Қозизода Румийни Туркиянинг Бурса шаҳридан деб ёзишган, – деди Тошкентлик меҳмон. – Амир Темур Боязид Султонни мағлуб қилгач, у ердан бир талай олимларни ҳам олиб келган.

Улар уччовлашиб, шу масалани муҳокама қилакетишди. Лекин англашимча, бир тўхтамга келишаолмади. Менинг эътиборимни эса Қозизода Румий қабри қаршисида чўнқайиб олиб, тиловат қилаётган икки отахон тортди. Улар ховучларини очганларича узок дуо ўқишди.

– Бу ерда ўнлаб макбара ва гумбазлар бор, аммо уларнинг бирортаси иккинчисини такрорламайди, – давом этдилар дадам ва ўнг томондаги обидани кўрсатдилар, – мана бу сағана кимники эканлиги маълум эмас. Қайсибирам бетавфиқ унинг – устидаги мраммари кўпориб кетган. Бу ерда шоир ётибдими, жаллодми, маликами – билиб бўлмайди. Аммо гумбазга қаранг, гумбазга – у саккиз қиррали. Эрон усталари қурган деб тахмин қилишади. Чунки Техронда ҳам шунақа макбаралар бор экан-да.

Биз Қусам ибн Аббос қабрини зиёрат қилаётганимизда дадам тўтиқушдай тагин ўша машхур афсонани такрорладилар.

– Бу қабрдан йилнинг маълум фаслларида сирли садо янграйди. У темирчининг сандонга муттасил болға ураётганини эслатади. Эмишки, бир замонлар душман мўру малахдай бостириб келганда, суғд лашкарлари шу ерга кириб яширинганмиш. Ҳозир улар қилич ясаётганмиш– қачонлардир чиқиб, душманга зарба беришармиш.

Мен астойил кулоқ тутдим, аммо ҳеч қандай садо эшитмадим. Меҳмонлар ҳам бу овозни илғашмади.

– Мен бир неча бор эшитганман, – дедилар дадам, андек иккиланганимизни сезиб.

Қадимий чорпахил ғиштлар қалашиб ётган тор йўлакдан ўтиб, устини хас-хашак босган, айримлари чўкиб кетган қабрлар оралаб юрдик. Бир маҳал асфальт йўлак бошланди. Унинг икки томонидаги қабрлар анчайин серхашам эди. Қора, оқ мраммарлардан бокиб турган эркакларнинг қиёфасида амалдорларга хос виқорми, замзамами намоён эди.

Дадам тушунтиришда давом этдилар.

– Ўн бешинчи асрда аристократиянинг қабристони алоҳида бўлганидек, ҳозир ҳам улар қиборликларида қолганлари йўқ.

– Ҳатто қабрда ҳам, – кўшиб қўйди меҳмонлардан бири.

– Мана бу одам ўн йилдан кўпроқ амалдорлик қилди, – дедилар дадам – қора мраммарга ишора этиб,– мамлакатда қайта қуриш бошланиши билан сирлигина вафот этди.

– Қандай сирли, – қизикди москвалик меҳмон.

– Ҳали-вери ўладиган эмасди-да, – дедилар дадам, – беҳосдан...

– Одамнинг жони омонат нарсаси, – деди суҳбатдошлари, – чирт

этиб узилиб кетиши ҳеч гап эмас.

– Эл оғзида бу одам ҳақида турфа ривоятлар юрибди.

– Хўш?

– Гўёки у тирик эмиш. Ўрнига бошқа мархумни кўмдириб, ўзи жуфтакни ростлаб қолганмиш.

Бу жавоб фақат меҳмонларнигина эмас, мени ҳам қизиқтириб қолди. Ажабландим: бир бойвуччанинг ўрнига бошқа бегуноҳ камокқа олинганини ёки пул аралашиб, ўзга бир ўсмир Афғонистонга жўнатилаганини эшитган эдим. Аммо нариги дунёга...

– Нега ундай қилиши мумкин, – ажабланди меҳмон.

– Металл (олтин) жамғариб қўйган бўлса, ажралиб қолмайин; дегандир-да. – ўсмоқчилади Тошкентлик меҳмон.

Улар шу мавзуда бир муҳлат баҳслашиб олишди. Дадам меҳмонларнинг мунозараларини бўлиб, узилиб қолган каломларини давом эттирдилар.

– Хуллас, бир ҳамшаҳаримиз бу одамни вафотидан олти ой ўтгач, Чита шаҳридаги бозорда учратиб қолади.

– Йўк-ей, – ажабланди меҳмон.

Мен тафсилотни эшитиш илинжида қулоғимни динг қилдим.

– Ха, ҳалиги ҳамюртимиз ўша ёққа майиз олиб борган экан, кўриб қолибди: мужикка ўхшаб соқол қўйворган, кийимлари ҳам алланечук эмиш. Овозидан, қадам олишидан таниб қолибди. Ҳеч сир бой бермаса ҳамки, шубҳага тушибди, баччагар. Майиз харид қилмаёк, туёғини шиқиллатибди.

Меҳмонлар тагин баҳсу мунозарага киришиб кетишди. Мен эса хангоманинг давомини эшитишга илҳақ бўлиб турдим. – Орадан уч ой ўтгач, университетда ишлайдиган бир домла «мархум»ни Москвадаги меҳмонхонада кўриб қолади. Андак лакаловлик қилиб, салом беради-ю, бориб кўришади. Бир маҳаллар «Жигули» олишга кўмаклашганини айтиб, миннатдорлик изҳор этади. Ишонасизми, шу одам Самарқандга келиб, сирлигина ўлиб қолди.

Меҳмонлар қулишди. Мен эса ачиндим. Кўз ўнгимга сабил қолган «Жигули» келди.

– Демак, мафия аниқ ишлаган, – деди тошкентлик меҳмон.

– Лекин бу кўча гаплари бир-бирига унчалик қовушмайди, –

давом этдилар дадам, – биров уни тоғдаги қишлоқда муллалик қилиб юрганини айтса, бошқаси Эронга ўтиб кетганини тахмин қилади. Балки булар бари сафсатавозликдир, хангомадир...

– Аммо бу одам шаънига самарқандликлардан илиқ гапларни ҳам кўп эшитганман, – деди тошкентлик меҳмон ва марҳумни анча сифатлади.

Биз совук мармарлар оралаб йўлда давом этдик. Бир қабр устига мўъжазгина мис ҳайкал ўрнатилган бўлиб, унинг остида «Ҳожиқурбон Ҳамидзода» деб ёзилган, икки қатор тожикча шеър битилганди. Тошкентлик меҳмоннинг кўзлари ногаҳонда нурланиб кетди; ҳаяжондан вужуди енгилгина қалтиради.

– Ҳожиқурбон ака журналистикани биздан уч йил олдин битиргандилар, ўша пайтдаёқ университетда машҳур эдилар; гаплари бағоят тағдор, пурмаъно бўларди.

– Начора – қисмат. Лаънати авария...

Оқ ва қора мармарлардан ишланган навбатдаги сағана жуда башанг эди.

– Бу одам ҳам собиқ мансабдорлардан, – давом этдилар дадам.

– Хизматлари каттами?

– Билмадим, ҳар қалай сангтарош оқ ва қора мармарларни тенг ишлатибди-ку. Бунда бирор ҳикмат бордир.

Биз йўлакнинг поёнига қараб энганимиз сари сағаналар кичрайиб, ҳашамсиз бўлиб борарди. Биз негадир очик колдирилган қабр қаршисида тин олдик.

– Мана бу қабр...

– ... ўз эгасини кутмоқда, – дадамнинг каломларини давом эттирмакчи бўлди москвалик меҳмон.

– Йўқ, бу очофат лаҳат ўлжасини комига тортолмай, алданиб колди, – дедилар дадам.

Ажабландим. Чунки бунақасини сира эшитмагандимда. Меҳмонлар ҳам сукут сақлаб, дадамнинг оғизларини пойлашди. Буни ҳис этган дадам иззатталаблик билан бир лаҳза тин олдилар. Тошкентлик меҳмоннинг тоқати тоқ бўлиб, тергаб қўйгандан кейингина давом эттирдидар.

– Бизда Зомини деган маҳалла бор. Тарихий манбаъларга

караганда, улар бир неча аср муқаддам Зоминдан келиб қолишган экан. Аммо тожиклашиб кетишган. Шу маҳаллада Маҳмуди жўжа деган одам бор; паррандачилик фабрикасида ишлайди. Тегирмонда туғилган сичқон сахий бўлади, деганларидек, бутун маҳалласини жўжа билан таъминлайди. Шу одамнинг ўғли Афғонистонда эди. Бир куни: «Бола нобуд бўлди», деган нохуш хабар келди. Аскарлар сандикқа солинган йигитни олиб келишди. Ўзим ҳам боргандим – анчайин тантана билан кўмишди.

– Очишдими?

– Йўқ, рухсат бўлмади! Лекин буёғини эшитинг. Орадан икки кун ўтгач, шу парранда фабриканинг бир ходими Тошкентга бориб, аэропортда ҳалиги «мархум»ни кўриб қолибди. Кўзларига ишонмасмиш, боякиш, «Сен ҳақиқатан ҳам ўзимизнинг Маҳмуд аканинг ўғлимисан», деб сўрармиш бот-бот. «Ҳа, дебди у, аммо мени учратганингизни ҳеч кимга айтмаслигингиз керак». «Нега?» ажабланибди экспедитор. «Москвага жуда муҳим топшириқ билан кетяпман». «Қанақа топшириқ?» «Бу – ҳарбий сир, чайналибди солдат, ҳатто самолётдан тушиш ҳам ман қилинган, аммо ҳаво айниганлиги учун бир соатга ижозат беришди». Экспедитор деганини биласиз-ку – қилни қирқ ёрадиган туллак бўлади. Кўнглига ўт тушибди. Самарқандда бўлиб ўтган нохуш гапларни сир тутиб, аскарнинг дилидаги асрорларни суғуриб олаверибди. «Полковникнинг ўзи чакириб, шу документларни Москвага олиб борасан», деди, калавининг учини чиқарибди ўсмир. Экспедитор ҳалиги дипломатни қўлга олиб, салмоқлаб кўрса, зилдай эмиш. Тўхта, дебди, бу ерда бир асрор борга ўхшайди. Аэропортда ҳомуза тортиб ўтирган, бир ҳардамҳаёл милиционерга учрашиб, бошлиғини суриштирибди, унга бағоят муҳим гапи борлигини айтибди. Экспедитор бошлиққа барча тафсилоту гумонларини гапириб, дипломатда ҳужжатлармас, пул борлигидан шубҳаланаётганини баён этибди. «Афсуски, биз ҳарбий операцияларга аралашолмаймиз», дебди у нонемас ҳам. «Ундай бўлса аралашадиган одамнинг телефонини беринг», дебди эзмалик билан. Ўзи бу дунёнинг остига ё кезма етади ё эзма деган гап бор. Шундай қилиб, бошлиқ қарасаки, тагига етмаса қўймайдиган қайсарлардан. Телефон қилиб, бир

полковникни чакирибди. Ҳалиги полковник дипломатни қўлга олибди-ю: «Бу пул эмас, наша» дебди. Зудлик билан комиссия тузиб очишса, дарҳақиқат ... Лекин дипломатнинг ичидан бир машъум мактуб ҳам чикибди. «Гена! Ҳавфсизлик учун бу солдатни гумдон қилиш керак! Унинг уйига юборилган гробда айтган нарсаларинг бор. Мен боргунча ҳидини чиқарма...» деб ёзилган экан.

Шундай қилиб, оператив группа тузишибди, Бу ерга келиб хабар олишса, темир тобутни аллақачон ўмариб кетишган экан, хумпарлар! Барини қўлга тушириб, камаб юборишди.

– Солдат тинчми, ишқилиб, – хавотирланди москвалик меҳмон.

– Ҳа, у ҳам жўжапурушлик қияпти,

Биз йўлда давом этар эканмиз, меҳмонларнинг бири қўйиб, иккинчиси бу кабоҳатга қўл урган олчокларни лаънатлашарди. Лекин менинг хаёлларимда бошқа нарсалар айкуш-уйқаш эди.

Биз қисматлар кўрғазмасида давом этдик.

– Энди мана бу қўш қабр ҳақида гапираман, – дедилар дадам, – бу ерда тоға билан жиян ёнма-ён ётишибди.

– Демак, улар бир кунда...

– Улар бир-бирларига жуда меҳрибон бўлишган. Дўконларда пахта танқис бўлиб қолган ўша йилларда магазинга пахта келиб қолади, «Менга қара, жиян, дейди тоға, иккаламиз бир той пахта харид қилиб қўйсак дегандим – кўрпа-тўшак, дегандай...» «Ҳа, ҳа, келинингиз ҳам айтиб юрганди», маъқуллайди у. Улар пахтани тоғанинг эски «Москвич «ига ортиб, уйга олиб келишади. Тоға симни ечиб, тойнинг ўртасида иккига тақсимласа...

У киши шу ерга келганда, одатдагидек тин олдилар. Мен бетоқатланиб, воқеанинг давомини тахминлай бошладим. Эҳтимол, пахта тойи орасидан ҳам наша чиққандир; балки тоға харислик қилиб, кўпроқ олмокчи бўлгандир жомадаронлик қилишгандир.

– ... пачка-пачка пул целлофанга ўралиб, тахлаб қўйилган экан.

– Бечора тоға-жиян, – уларга ачинди меҳмон.

Мен эса ажабландим. Чунки тоға-жиянга хавасим келиб турганди-да, шу тобда. Қани-ку, мен ҳам...

– Улар саросимага тушишмайди. Тоға кўпни кўрган, қайвони одам эмасми – пулнинг устини пахта билан енгилгина ёпиб, савол

назари билан жиянига қарайди. «Қўпроғини сиз олинг, дейди жиян, менга озроқ тегса ҳам розиман». «Йўк, жиян, дейди тоға, нима бўлса, ўртасидан арралаймиз. Ранда, теша қилиб юрмаймиз». Лекин ҳидини чиқарган – номард! Ҳатто хотинга ҳам...

Гап шу ерга келганда меҳмонлар беихтиёр кулишди ва негадир шундай қизикарли суҳбатдан чалғиб кетишди.

– Тўғри, – деди москвалик меҳмон, – ҳамма гапни оламга ёядиган – хотин! Сталин нима учун уруш йиллари атрофидаги арбобларнинг хотинларини қамаб қўйган. Ҳарбий кенгаш режаларини билиб қолишса, гапнинг ҳиди чиқиб, душман сирдан вокиф бўлишини ўйлаган.

– Лекин бу – ўта жаллодона усул.

– Бир киши катта қўйни сўйибди-ю, қопга солиб, ертўласига қўмибди, – дадам мавзуга яқинлашиш ўрнига тагин ҳам йироқлашдилар. – Хотинига айтибдики: жаҳл устида ярамас солиқчини сўйиб қўйдим; огоҳ бўл – оғзингдан гуллаб қўйма! Эртаси маст бўлиб келиб, хотинини дўппослаб қолибди/атайин/. Аёл фарёд солиб козигами, милисагами – ишқилиб, арз-додларни сўрайдиган маҳкамага борибди. Эри қотиллик қилганини тўкиб солибди, албатта. Ҳалигилар ертўлага кириб қарашса... «Хотинимни синаш учун шундай қилган эдим», дермиш овсар. Шунга ўхшаб...

– Овсар эмас, туллак экан, – деди меҳмон.

– Энди хотинни дўппосласа – жим ўтирмайди-да, – деди жавобан москвалик меҳмон.

– Барибир, айтмаслиги керак эди, – деди шериги. – Шарқда шунақа.

– Шарқ ахлоқи ҳеч қачон мунофиқликни ёқламаган, – эътироз билдирди москвалик меҳмон. Мен Ибн Сино билан Ҳофизни ўқиб, бунга тагин бир бор имон келтирдим.

Шундан кейин Сино билан Ҳофизнигина эмас, Улуғбек билан Донишнинг ҳам руҳи безовта қилинди; уларнинг буюклиги, эминлиги, устиворлиги таъкидланди. Дадам меҳмонларнинг диққатини тортишга мажбур бўлдилар.

– Биродарлар, биз мавзудан четга чиқиб кетдик-ку! Мен сизларга тоға-жиян қисматини гапираётган эдим.

– Ҳа, ҳа, давом этинг.

– Хуллас, уларга йигирма беш мингдан тегади. Икковлари ҳам имкон қадар босиқлик билан иш тутиб, машина харид килишади, кизларга бисот, иморат дегандай...

– Тирикчилик.

– Хуллас, орадан бир ярим йил ўтиб, шўрлик тоғани терговга чакириб қолишади. «Сизда эллик минг сўм пул бор, дейди терговчи, китмирона синчковлик билан, шуни ўз кўлингиз билан топширмасангиз, фалон моддага биноан...» Тоганинг капалаги учиб кетади – ахир, мол балоси – жон балоси, дебди машойихлар. Бунинг устига савил қолгур пул сарфлаб қўйилган. «Жияним хабар бердим», сўрайди тоға беҳудуд ғазабини тийиб. «Йўқ, хотини келиб айтди», дейди у хийлакорлик билан. Тоға уйига келади-ю, қўшотар милтиғини олиб чиқиб, жиянини отиб ташлайди. У аслида аёлни отмоқчи бўлади-ю, аммо ажали қистамаган эканми, уни тополмай, жиянини аспаласопинга жўнатади.

– Жаҳолат, – деди меҳмонлардан бири.

– Йўқ, бу – монокультура оқибати, – деди иккинчиси.

– Униси ҳаммас, буниси ҳам, – дедилар дадам. – Бу бориб турган лакаловлик. Жиянда тарикча айб йўқ экан! Унинг хотинида ҳам. Барига «Озодлик» радиостанцияси сабаб бўлибди.

– Қандай?! – ажабланишди ҳамроҳлар.

– Бизнинг пахта заводимиз билан Россиядаги тўқимачилик комбинати корчаллонлари орасида хуфя шартнома бор экан. Улар пахтани жўнатиб, орқасидан телеграмма йўллашаркан. Бу телеграммада рақамдан бўлак ҳеч вако бўлмаскан. Мазкур рақам эса орасига пул яширинган пахта тойининг номери бўларкан. У ердаги муттаҳам пулни санаб оларкан-у, фалон тонна пахта олдиқ, деб коғоз жўнатаркан. Ошириб кўрсатилган ана шу ҳужжат асосида булар банкадан пул ўмаришаркан.

– Да, айланма каллоблик, – деди москвалик меҳмон.

– Бир куни «Озодлик» радиостанцияси: «Олти миллион тонна пахта етиштирадиган ўлкада ярага босадиган бир сиқим пахта топиш амри маҳол. Одамлар қашшоқ: супрасини коксанг, чанг чикмайди», деб «туҳмат»килибди. Республиканинг собиқ раҳбарлари

душманнинг бу янги иғвосидан тутакиб, ўша куни жўнатиладиган ҳосилни халққа сотишга қарор қилибдилар. Ҳалиги пахта тойи бора-бора тоға-жиянга тегиб қолибди. Бир ярим йилдан кейин пахта заводининг директори қўлга тушиб, милиса ҳикилдоғидан олгач, бор гапни айтибди. Изкувар терговчилар номерига қараб суриштириб боришса, шу дўконга тушган экан. Пахта харид қилганларнинг барини сўроғдан ўтказаетганда, тоға соддадиллик қилиб, лақиллаб қўйибди. Бўлмаса терговчи билмаган экан.

– Ҳўш, кейинчи?

– Кейин тоға жиянни отади-ю, болохонасига чиқиб олиб, ўзини химоя қилади. Отишма бошланади. Йўқ, ўқ тегиб ўлди, шўрлик. Уларни ёнма-ён кўмишди.

Меҳмонлар надомат ила бош тебратишди. Негадир терговчини роса айблашди. Биз йўлда давом этдик ва давр тақозоси билан кичрайиб қолган, илма-тешиқ бўлган қабр қаршисида тўхтадик.

– Шоҳи зиндада афсона ёки ҳақиқатлигини билиб бўлмайдиган жумбоқлар бир талай, – дедилар дадам, – мана бу қабр Қозим ака деган эронийга тегишли. Ҳакиру фақир одам эди, раҳматли.

– Демак, Самарқандда эронийлар ҳам яшашади, – сўради меҳмон.

– Ҳа, уларнинг маҳаллалари, колхозлари бор. Лекин ўзбеклашиб, тожиклашиб кетишган. Паспортларига ҳам «ўзбек» деб ёзилган.

Дадам эронийлардан чиққан машхур кишиларнинг номини тилга олдилар, уларни бирма-бир сифатладилар. – Хуллас, биз тагин мавзудан чалғиб кетдик, – дедилар у киши. – Мана шу қабр устида гоҳи-гоҳида ярим кулочча келадиган нақшин илон пайдо бўлади. Уни ўзим кўрганим йўқ, аммо гувоҳларнинг нақл қилишича, қизғиш, яшил рангда товланаркан. Одамдан унча чўчимаскан ҳам.

– Мумкин, – тасдиқлади меҳмон, – бу мўъжиза эмас.

Мен учун эса бу ҳол негадир мўъжизавий бўлиб туюлди. Хатто енгилгина хавотирга тушиб, ҳас-хашақлар орасига кўз югуртириб қўйдим.

– Лекин шуниси мўъжизаки, – давом этдилар дадам, – ўша илон – илон эмас!

– Марҳумнинг руҳи, демоқчимисиз, – қизикди меҳмон.

– Билмадим! Ҳарҳолда бир ҳикмат бор.

– Масалан?

– Қозим ака уч фарзанд кўрганлар-у, аммо норасидаларнинг бари бир ёшга тўлмай нобуд бўлган. Бу кишининг ўзи операция пайтида узилди. Тасодифни қарангки, ўша пайтда хотини огироёқ экан.

Аёлнинг кўзи ёришиши олдидан тушига эри кириб: «Фарзанд кўрган кунинг ўзга қиёфада кириб бораман – чақалоқни бало-қазолардан сақлайман», дебди. Шундай килиб денг, гўдак дунёга келган куни уйда мана шу илон пайдо бўлади.

– Буниси энди афсона, – шубҳасини яширмади тошкентлик меҳмон.

– Мен ҳам дастлаб шундай деб уйлагандим, – дедилар дадам, – аммо ўша илонни кўрганлар билан гаплашгандан кейин фикримдан қайтдим.

– Хўш, хўш, кейинчи?

– Аёл дастлаб сесканиб юрибди-ю, кейин кўникибди. Айрим кунлари илон бешикнинг ичига кириб, чақалоқнинг пойида кулча бўлиб ётаркан. Аёл уни меҳрибон оҳангда қойиб хайдаркан. Шу тарика чипор оиланинг эркин аъзосига айланиб қолибди. Уйдагилар уни бир зум кўришмаса, кумсайдиган, дараклайдиган одат чиқаришибди. Бир йилдан кейин эса ўз-ўзидан йўқолиб қолибди. Одамларнинг айтишича, мана шу қабрдаги илон ўша чипор эмиш.

– Эҳтимол, – деди сариқ сочли меҳмон, бу гапдан таажжубга тушиб. Бошқалар ҳам ажабланишди ва турфа тахмин, эҳтимолларни баён этишди.

Биз тағин бир неча қабрлар пойида тин олиб, марҳумларни хотирладик, Аммо бу одамлар ҳақида тасаввурим бўлмагани учун зерикабошладим. Назаримда ҳар бир қабрда илон бордай эди.

Катталар, айникса машҳур созанда Ҳожи Абдулазиз ибн Абдурасул ҳамда академик Воҳид Абдулло қабрлари наздида сукут сақлаб, бу сиймоларни эҳтиром ила хотирга олишди; алламаҳалгача уларнинг хислатларини санашди.

Биз Шоҳи зиндадан кеч қайтдик.

ҲАЗОРАДАН – ЯЛЛАМАГАЧА

Оиламиз ҳаётида жиддийгина ўзгариш юз берадиганга ўхшаб қолди. 1982 йилнинг кузида Тошкентга кўчадиган бўлдик.

Киндик кони тўкилган тупроқни ташлаб кетиш, боболар заминидан, уларнинг қабрларидан андак бўлса ҳам узоқлашиш жаъмики кўникмалардан воз кечиш осон эмас, албатта. Бувим, амаким, ёр-қариндошлар, кўни – кўшнилари, кишлокдошлар бунга рози эмасдилар. Ойим эса дадамга зорланарди.

– Муалим, машшохийлар, дарахт бир жойда кўкаради, дейишган.

Дадамнинг жавоби тайёр эди. Ўша машшохийлар «Кун кўрмасанг, кўчиб кўр» ҳам дейишган.

Лухтак лақабли ёқимтой итимиз, заҳматкаш асалариларимиз, эндигина ҳосилга кирган гилос ва шотутларимиз... Эҳ-хе, озмунча эмасди кадрдон бисотларимиз. Аммо начора. Ноиложлик.

Бундан бир йил муққадам дадам ишларидан ажралиб қолдилар. Бунинг сабаби менга қоронғу, албатта. Кейин нақ етти ой давомида иш излашга тўғри келди. Аммо она юртимиз Самарқандда у кишибоп бирорта юмуш топилмади. Рўзгоримиз учун серғусса кунлар эди ўша пайтлар.

Хуллас, кунлардан бирида дадам Тошкентга йўл олдилар-у у ердан мамнун қайтдилар.

Дадамни «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасига бўлим мудири қилиб олишибди.

Дилимиздаги мавҳум ғашлик, ногаҳоний ғусса чекингандай бўлди. Биз яна дастурхон устида ҳазил-мутуйиба қиладиган, баралла қиладиган бўлдик. Бувим бўлсалар ҳамон дадамни Тошкентга кетиш фикридан қайтариш пайида бўладилар.

– Қариган чоғимда мани ташлаб кетасанми? Набираларимни кўрмасам, ажалимдан олдин...

Дадам у кишини гапларини бўлиб далдалар берардилар.

* * *

Машинамиз гоҳ ўнг, гоҳ чап томонга вазмингина чайқала-чайқала шоҳ кўчага чиққач, амаким тезликни оширдилар.

Кувончларим беҳудуд ҳаяжонга айланди. Чунки ҳали ҳеч қачон бундай олис сафарга отланмагандим. Кўч-кўлонимизни Тошкентга олиб бориш амаким иккаламизнинг зиммамизга тушгани дилимга ғурур солди; мустақиллик туйғусидан энтикиб кетдим. Энг муҳими, бу узоқ йўлда менга нотаниш бўлган борлиқни томоша қилиш истаги дилимга тинчлик бермасди.

Қадрдон манзилгоҳлар ортда қолабошлади. Йўл чекасидаги ёзувларни ўқишга зўрға улгурардим. «Мўлиён», «Обираҳмат», «Чўпон-ота»... ҳосили ярим-ёрти йиғиштириб олинган қарам пояларда думбаси лорсиллаган семиз-семиз қўйлар, елини тўлишган говмишларни боқишаётган болаларни кўрдим. «Уларнинг бирортаси мендан узоқ сафарга чиккан эмас», деб ўйладим ва бундан аллақандай коникиш туйдим. Ҳадемай машинамиз баландликка ўрлай бошлади. Қизил, сариқ «жигули»лар «жик» этганча бизни қувиб ўтиши ноўнғайроқ эди. Аммо тезда уларга эътибор бермаслик кераклигини тушиндим.

– Улуғ, хозир Зарафшондан ўтамиз, – огоҳлантирдилар амаким машинамиз пастга қараб энабошлагач.

Бу дарё ҳақида кўп эшитгандим. Гарчан харитада эгри-бугри, беўхшов чизикка ўхшаб кетса ҳамки, бувимнинг бир ривоятларидан кейин у менга нариги соҳилни кўз илғамайдиган, ичидаги наҳанг баликлар тирик мавжудотни қомига тортадиган уммон бўлиб гавдаланганди. Ҳадемай узун ва сербар кўприк пайдо бўлди. Мен ҳаяжон билан пастга қарадим. Назаримда дарё каттароқ анҳорга ўхшаб кетди. Ариқдагидан фаркли ўлароқ бу зилол сув беҳад ва беҳисоб шағал уюмлари орасидан оқарди. Негадир туйғуларим алдангандай бўлди.

Шу пайт эътиборимни кўприк бошидан турган амаким тенги киши тортди. Шляпасини бостириб кийган бу одам бизга қўл кўтарди. Кабинамизда жой бўлишига қарамай амаким тезликни сусайтирмадилар. Мен андак ажабландим. Автобус ҳайдаганларида, дуч келган хоҳишмандни миндириб олардилар. Тушиб кетаётганида у ҳам имкон ва инсоф доирасида мурувват қиларди.

– Амак, миндирмадингиз-ку, – сўрадим ажабланиб.

– Эй, қўй, безгакка ўхшайди.

«Безгак» деган калом у кишининг бисотларида йўқ эди.

Яқиндан бери хуш кўрмайдиган одамларни «безгак»ка чиқарадиган бўлиб қолдилар. Демак, халиги одам... ғалати.

Машинамиз пишкирганча йўлнинг танобини тортарди. Кенг, текис асфальт кўча, унинг икки томонидан бот-бот ўзгариб турадиган мавжудот серкирра ва бетакрор эди. Сербар тасмага ўхшаган қора асфальт ғизиллаб машинамиз остига кириб кетаётганга ўхшар, йўл чеккасидаги тут дарахтлари, сим ёғочлар аввал секин силжигандай бўлар ва сўнгги дақиқада шиддат билан орқага чекинар, бундай пайтда «шип»-«шип» деган овоз чиқарди. Айрим юк машиналари, тракторларни ортда қолдирганимизда дилимни ғурурга ўхшаш туйғу жўш урарди.

«Жомбой» деган ёзувдан ўтишимиз билан бекатда турган тўрт-беш аёл ва бир эркак ҳам бизга қараб аллақандай иккиланиш билан бетартиб қўл силкиган бўлишди. Уларга эътибор ҳам бермадик, менимча амаким бу йўловчиларнинг миниш-тушиши сустлиги, бунинг устига сал йўл босмай, манзилга келганини айтиш эҳтимоли борлигини ҳисобга олган бўлсалар ажаб эмас.

Ўнг томонда ястаниб ётган яхлит пахтазор пайдо бўлди. Бесўнақай машиналар жўяклар бўйлаб имиллаб юрар, якка-дукам одамлар кўзга ташланарди. Мен андак ҳаяжонландим. Гарчи телевизорда бундай манзарани ҳар куни кўраверганим учун бадимга урган бўлса ҳамки, амалда ҳақиқий пахтазорга биринчи бор дуч келаётгандим. Пахта териб юрган кишиларга ҳасадимми, ҳавасимми келиб кетди.

«Ҳазора» деган ёзувга ёнма-ён турган отахон анча узоқдан туриб қўл кўтарди.

– Олаимизми, Улуғ, – сўрадилар амаким.

– Давай.

Бу одам мўйсафидларга монанд кийинган, оппоқ салла ўраган бўлса ҳамки, нисбатан ёшлиги, нари борса дадам тенги эканлиги кўриниб турарди. Чунки соколи қопқора, юзлари ажинсиз, қомати мункаймаган, баръакс тик эди. Лекин бошини бир томонга хиёл ҳам қилиб туришида мўминлик, ҳокисорлик, зорланишга ўхшаш ҳолати зоҳир эди.

Машинамиз унинг ёнгинасиға бориб тўхтади.

– Қаерга борасиз, – сўрадилар амаким мен эшикни очишим билан.

– Ассалому-алайкум, – деди у жавобан мен билан амакимни андак хижолатда қолдириб. – Насиб бўлса Ялламагача...

– Қаерда у –Яллама, – сўрадилар амаким.

– Тошкентга етар – етмас.

– Мининг.

У қулидаги тугунни ғайритабиий чаққонлик билан менга узатди ва «бисмиллоҳ» деб юқорига кўтарилди. Жойлашиб олар – олмас кўлини дуога кўтарди.

– Илоҳи омин! Йўлимизни равон, сафаримизни беҳатар қилсин!

Амаким икки кўлларини рудан узиб (чўчиб кетдим) юзларини силадилар. Мен иккиланиб қолдим.

– Қани бўталоғим, сен омин қилмадинг-ку, – мен томонга ўгирилиб, аллақандай гинаомуз насиҳатгўй оҳангда тергади у. Ва шу билан бирга мени ортикча кистамай, ҳатто жавобимни кутмай ўша жарангдор, нимаси биландир зоҳиран ёқимли оҳангда давом этди. – Шу Ялламада денг бир савоби жаноза бўлиб қолибди. Ҳа, энди бир бориб келмасак бўлмас...

Эътиборимни йўлнинг икки томонидаги ҳадсиз-ҳисобсиз симёғочлар тортди. Ёз бўйи уларга осилганича ҳосил туккан тоқлар эндигина устига кўрпа тортилган кишилардай ярим-ёртироқ кўмилганди ва бетон қозиклар жажжи симёғочлар галасига ўхшаб мунғайиб қолганди.

– Нима, уларнинг муллasi йўқми, – сўрадилар амаким, янги ҳамроҳимиз алланималарни уқтиргач.

– Бор, бор! Аввал денг ҳосилот-посилот бўлган баобрў одам. Лекин чаламулло. Араби имлога тиши ўтмайди. Бунинг устига кироат киламан, дейди-ю мурғимаржонга ўхшаб, кулқуллаб қолади.

Худи шу пайтда, кутилмаганда машинамиз ҳам маржонтовуқдай кулқуллаб «йўталиб» қолди. Амаким асабийлашиб рулни ўнга бурдилар ва тормозни босдилар. Эрталаб ҳам бир бор шундай бўлганди. Кўчни ортиб бўлгандан кейин амаким роса уннагандилар. Кўллари қора мойга буланиб, аллакимни «безгак» дегандилар.

Тағин ўша қисмини ечиб олиб, у ёқ бу ёғини роса пуфладилар-у

шоша-пиша жойига қўйиб, винтларини бурадилар.

Мотор гуриллаб ўт олди. У соатдай бир маромда ишлай бошлади. Катта кўчага бемалол тушиб олганимиздан кейин амаким ҳалиги кишига изоҳ берган бўлдилар.

– Мен ўзим дежурний автобус ҳайдаيمان, аввал беш йил мана шу машинани ҳайдаганман, кейин менга автобус беришди.

– Бисёр хўб, бисёр хўб, – маъқуллаб турди у киши.

– Армиядан келиб, иш излаб юрган бир болани гаражга олиб бордим-у: «Жўра, дедим, мана шу машина саники. Яхши қара, ғилдираги айланиб турса, куруқ қолмайсан». Безгакни қаранг, бир ой ўтмай қарбюраторни ишдан чиқарибди.

Ҳалиги амаки бош тебратиб маъқуллади. Касбу корини ҳурмат қилган, эъзозлаган одам икки дунёда ҳам хор бўлмаслигини таъкидлади. Мен «икки дунё» деган жумла устида бош қотираётганимда янги ҳамроҳимиз амаким сари андак эгилиб мурожаат қилди.

– Иним, сўраганининг айби йўқ – исми – шарифлари...

– Ҳикматулло.

– Бисёр хўб, бисёр хўб. Оллоҳнинг ҳикмати. Мани отим Муҳаммадризо. Локинда қишлоқда ҳам, ишхонада ҳам Қори ака дейишади. Бир куни ведомостга ҳам “Қори ака” деб ёзишибди. Ўзлари ёзиб, ўзлари сарсон-у саргардон қилишди. Бизнинг авлодлар асли Самарқандлик. Хўжа Аҳрори вали бобоқалонимиз бўладилар. Хўжа Аҳрор қишлоғида аммавачаю – холавачамиз анчагина. Ҳар намози Жума борганимда қариндош-уруғларни кўриб келаман. Тақдир, нон-насиба дегандай падари бузрукворимиз бир замонлар туз тортиб Ҳазорага келиб қолганлар.

– У киши ҳам муллолик қилганларми?

– Шундоқ, иним. Бу бизга – ота касб.

– Бизнинг ҳам дадамиз шоферлик қилганлар, – унга ҳамдам эканлигини таъкидлади амаким.

– Локинда,– давом эттирди ҳалиги амаки, – бандасини тупроқ тортади, дегандай, дадамиз Хўжа Аҳрорга меҳмончиликка бориб, ўша ерда узилдилар. Васиятларини бажо келтириб, аждодлар пойига қўйдик.

У отасининг тағин бир талай хислатларини улуғлагач, гап оҳангини ва ўз ҳолатини заррача ўзгартирмасдан амакимга савол берди.

– Падари бузрукворингиз ҳаётмилар?

– Йўк...

– О-о, – нола чекди у киши ва жуда маъсум кироат, ички дард билан хиргийи қилди.

– Отоси ўлмаган ким бор.

Оноси ўлмаган ким бор?!

Бир лаҳзалик сукут чўкди. У киши тағин саволда давом этди.

– Волидаи мухтарам бормилар?

– Шукур.

– Бисёр хўб, бисёр хўб. У кишининг дуоларини олинг. Кексалик ганимат. Ака– укаларчи...

– Акамиз Тошкентга ишга кетиб қолдилар. Кузовдаги кўч ўша кишиники. Кетманг, шу ерда юринг дедим. Бўлмади чоғимда.

– Ҳа, энди нону насиба, иним нону насиба. Акангизнинг ризк-насибалари ўша томонларга сочилган экан, уни териб емокдан ўзга чора борму?! Оллоҳнинг иродаси.

– Энди анча ўрганиб қолган эдик-да, – ўкинганнамо бўлдилар амаким.

Қори амаки тағин бояги оҳангда хониш қилди.

– Най ўзи андоқ ҳикоятлар килур.

Ул жудоликдан шикоятлар килур.

Эътиборимни йўлнинг икки томонидаги қалин дарахтлар тортди. Унинг чеки кўринмасди. Лекин бу дарахтлар анча пакана эди. Яккам-дукам наваларнинг учиди дилдираб турган сарғиш, кизғиш, жигарранг барглар сўнгги дақиқаларга махтал эди. Ногаҳоний шамоллар йўл чеккасидаги ўт-ўланларни, шағал уюмларини бокира барглар билан юпкагина ўраб қўйганди. Кўчанинг нариги бетидан ўтаётган машиналар шамоли баргхазонларни зарб билан ҳавога кўтарар ва улар эрингандай сустгина пирпираб тағин пастга тушишарди. Қори амаки эса худди монолог ўқиётгандай кизикқолик, эҳтирос билан гапида давом этарди.

... Каттаси Афғонистонда. Ҳар гал мактуб битганда қайта-қайта

тайинлайман. «Ўғлим, сиз бизнинг қанотимиз, кунимиз битиб, дорулбақога йўл олганда, бел боғлайдиган, дилхун бўлиб йиғлайдиган зурриётимизсиз. Ўзингизни эҳтиёт қилинг! Зинҳор базинҳор командирларнинг гапини икки қилманг! Афғонлар даврасига тушиб қолганингизда Хўжа Аҳрори валидай бузрукворнинг авлоди эканлигингизни ёдга солинг. Зеро мусулмон оламида бобокалонингизни билмайдиган бандаи мўмин йўқдур...».

Орага бир неча дакикалик вазмин сукунат чўкди. Уни амаким буздилар.

– Ҳеч гапмас. Мен ҳам ўша ерда хизмат қилганман. Аввал танк ҳайдадим, кейин мошин. Бир грузин полковникни олиб юардим. Жуда хушфёъл одам эди. Боя Жомбойда турган эркак билан аёлларни кўриб, ўшани эсладим. Бир куни кетаяпмиз, денг. Ёмғир ёғаяпти. Йўлда бир эркак билан тўрт аёл кўл кўтариб қолди. Биттасининг кўлида ёш боласи ҳам бор. – «Ҳикматулло, деди командир, тўхта, шу болали аёлни олиб кетайлик». Мен машинани тўхтатиб, аёлни таклиф қилсам, ҳалиги эркак нима дейди денг: – «Эй, моторони шўрави. Ин чоҳораш ҳам ҳамсарам. Хуб мешавадки, ҳаммаи мо равем!». ¹

Шундай деб амаким қаҳ-қаҳ отиб кулдилар. Қори амаки ҳам кулгидан ўзини бир лахза тийиб, кўшиб қўйди: – «Ҳа, шариатда бу норавомас».

Амаким шавковар ҳикояларини давом эттирдилар.

– Ҳалиги афғоннинг гапини командирга таржима қилиб бергандим денг, қорнини ушлаб кулади. – Бизда фақат битта ўрин бор, дедим кейин афғонга тожикчалаб, кабинада бошқа юклар кўп. – «Ундай бўлса, ўзим бораман, дейди, безгак, булар йўлини топиб кетаверади. Полковникка тушунтириб бергандим, жаҳли чикди. ...ебди, деди. Ҳайда!».

Улар тағин кулишди. Менинг эътиборимни эса нагоҳонда қаршимизда пайдо бўлган ва бир маромда ёниб-ўчаётган қизил чароқлар тортишди. Биз темир йўлга якинлашгандик. Амаким тезликни сусайтириб бориб, тормозни босдилар. Мен гоҳ чап, гоҳ ўнг томонга бурилиб, интиқлик билан поездни кута бошладим. Чунки поездни ҳам фақат киноларда кўргандим, унинг ўзини томоша қилиш завқли эди, албатта. Кўп ўтмай дилни ваҳимага солувчи аюҳаннос

чинкириш янгради ва баҳайбат паравоз пайдо бўлди. Мен зудлик билан унинг вагонларини санашга киришдим. Аммо ўн учтадан кейин адашиб кетдим. Чунки вагон деразасидан туриб менга тилини чиқарган бола эътиборимни тортди, чалғитиб қўйганди.

Поезд ўтиб кетгандан кейин ҳам алламаҳалгача йўлни очишмади. Темир йўлдан ўтиб олганимиздан кейин ҳалиги киши амакимга мурожаат қилди.

– Иним, фикри ожизимча, бу йигитча жиянингиз?

Сўнг суҳбатдошининг жавобини ҳам кутмай номимни, нечанчи синфда ўқишимни суриштирди. Жавобимни эшитиб, мамнун бош силкиди.

– Бисёр хўб, бисёр хўб. Ўқиш керак, бўталоғим. Замон – ўқиганники. Раҳматли дадам айтардилар. «Муҳаммадризо, мандан санга уч насиҳат: биринчидан, бировнинг ҳақиға хиёнат қилма, иккинчидан, ёлғон гапирма, учинчидан, ўқи, ўғлим, ўқи!» Мана шу кишининг насиҳатларини бажо келтирдик – бир жойимиз кам бўлмади. Баръакс иззат-обрў топдик.

– Қаерда ўқигансиз, – сўради амаким.

– Мир Арабга бордигу киролмадик, – деди у хижолатомуз. Сўнг қўшиб қўйди: – Бухородаги мулловаччалар мактабини биларсиз.

– Чўзмагандирсизда...

– А, лаббай?

– Чўзмагандирсиз, – бу гал бош бармоқларини кўрсаткич бармоқларига енгилгина ишқаб ишора қилдилар амаким.

– Йўқ, йўқ, у даргоҳлар бисёр пок. Ўзи имло билан кироатдан йўкрокмиз, ўқиймиз-у шаррос эмас. Вақтида имкон бўлмади денг... Шунинг учун интернатдаги шумтакаларга тайинлайман. «Ҳай, харкаллалар! Ўқисаларинг бўлмайдими?! Эрта ўзингга асқотади-ку!» Йўқ, телевизор кўриш билан шумликдан бошқа гап йўқ.

– Хизмат интернатдами, – масалага равшанлик киритмоқчи бўлдилар амаким.

– Ҳа, расадхона пойиди шум болалар интернати бор. Бир кори ҳол қилиб, шу ерга тушиб қолган етиму есирлар. Бойваччалари ҳам йўқ эмас. Балоғатга етгунча ушлаб туришади, кейин ё қаматишади ё озод қилишади.

Гарчанд Қори амаки «каматишади» деган иборани одатдагидек беихтиёр тилга олган бўлса-да, дафъанат хушёр тортим: болакайларнинг қамалишини тасаввур қилиб кўролмасдим. Бу нохуш калом амакимни ҳам лоқайд қолдирмади.

– Нима, жиноят қилганлари борми?

– Ҳа-да бир ишқал қилмаса, жазоламайди-ку. Энди одамларга пичок-мичок санчгани, зино-пино қилганларини суд қилишади. Енгилроқ бўлса, кечиришади.

– Сиз у ерда?...

– Қоровулман, иним. Бир кеча-кундуз постда тураман-у, бир кеча-кундуз озодман. Аввал «ҳонаи ғарибон»да турардим. Тинч эдим. Бир заифа санитар билан ғижиллашиб, муросамиз бузилиб қолди. Жуда бадгап, беандиша эди, гарданшикаста. Охиратни ўйламай, чолу кампирларни беҳурмат қиларди, жувонмарг! «Хонани саситибсизлар», «Полни кир қилибсизлар!», «Яхши одам бўлганларингда, бунақа хор бўлмасдиларинг»... Босмачининг додини берган, немисни кирган не-не одамлар ана шу дилгир, шаллақи олдида ожизу нотавон эдилар. Чунки бу дилсиёҳ дўзахи мададга муҳтож мўйсафидларни ҳар балога гирифтор қилиши мумкин эди. У хонасалот билан директор ҳам ҳисоблашиб муомала қиларди. Инсофу диёнат ҳам ҳаминқадар эди, падарланатида. Ҳар куни халтасини тўлдириб кетарди. Бир куни денг, шаппа ушладим, хунагани. «Ойимтилло, дедим, бу дунёда увол деган нарсаси ҳам бор – шу ожиз-у, нотавон бандаларининг ризкига хиёнат қилган одам дўзахнинг ўзгинасига тушади-ку!». У индамай гадои халтасини бўшатиб чиқди-ю, дадиллашиб: «Сан художўйни бу ердан қуритмасам, инсон эмасман!» деди. «Сан жипирикдан забонкўтоҳлик жойим йўқ», дедим мен ҳам. Кейин устимдан ёзди. «Қори хизмат пайтида намоз ўқийди, бу кексаларнинг тарбиясига ёмон таъсир қилади» деб ёзибди. Бир кун директор чақирди. «Қори ака, энди нима қиламиз», деди чайналиб. Унинг шу сўроғидан: «Ё ариза ёзинг, ёки намозхонликни йиғиштиринг», деган маънони ўқиб олдим. Кўрқоклигини қаранг, зангар, занчалишнинг! Бор-ей, деб ариза ёздим. Бир куни чойхонада Турдивой деган танишим билан ҳамнишин бўлиб қолдик. Ўзи аввал амалдор эди, кейин урилганди – мен ҳозир ишлаётган жойда

коровуллик қиларди. «Қори ака, ўрнимга ишга бормайсизми, деб қолди, ариза ёзган эдим, катталар: ўрнингизга одам топинг, дейишяпти. Нима учун кетяпсиз?» сўрадим. Чунки ҳаммаси жойида бўлса, иссиқ жойни совутмайдида! «Хай бошқа иш топдим», деди миждовланиб. «Мен хизмат пайтида намоз ўқийман-ку, буёғи қандок бўларкин», сўрадим ўсмоқчилар. «Буни ўзим гаплашаман!», деди.

Катталар тартиб ўргатишди: «Болаларнинг бирортаси чиқиб кетмасин!» «Бу ерга бегона одам кирмасин», «Кечаси ухлаб қолинмасин». Хўп дедим. «Мулло Турдивой, дедим паноғи худодан аввал, кўпни кўрган, кўпни сўраган одамсиз: о бу даргоҳнинг паст-баландини айтиб кетмайсизми?! Қўл-оёғимни боғлаб, сувга улоқтирмангда! Кимга қандай муомала қилишни сал шипшитиб кетинг!». У ўйланиб қолди, кейин айтдики: «Лагерда Юра деган бола бор. Шу ҳароми билан соз бўлиб олинг. Дордан қочган бу ярамасларнинг командири ўша! «Хўп, дедим, бу бошқа гап»!

Етти кунгача мен билан ҳеч кимнинг иши бўлмади. Менинг ҳам... Бир куни директор, тарбиячи, муаллимларни кузатиб, чой ичиб ўтирган эдим, ичкари эшик таққилаб қолди. Қарасам, ўғлимга ўхшаган елкалари келбатли бир ўсмир турибди. «Қани, бўталоғим, кир дедим, бир пиёла чой ич. Ўзим ҳам ким билан гаплашишни билмай, гунгга ўхшаб ўтиргандим». «Амаки, менинг номим Юра, деди у жойлашиб олгач, ўзбекчалаб». «Шундайми, дедим билдирмасликка олиб, бисёр хўб, бисёр хўб. Сан бўталоғим, ўғлимга жуда ўхшаркансан. Армиядан келса, таништириб қўяман.» Бир пиёла чойдан кейин қўйнига қўл солдим: «Юражон, нима жин уриб, бу ерларга тушиб қолдинг?» «Тухматга учрадим, амаки», деди у. Биламан, гуноҳкор бандаки бор – бари шундай дейди. «Ҳа, майли, хафа бўлма, овутдим, худо хоҳласа, бари яхши бўлиб кетади».

Шу тарика гаплашиб кетдик. «Амаки, мен художўй одамларни жуда ҳурмат қиламан», деди бир пастдан кейин.

Билмадим – ханнотлик қиляптими, синаб кўраяптими?! – Бир амаким монах. Дадам тириклик пайтида кўргани боргандик. «Жигарим Юрий, деди бўйнимга осилиб, худони шафе келтириб айтаманки, сани бир бор тушимда кўриб, бўйнингга крест тақиб қўйдим». Устма-уст чўқинар, дадам иккаламизга қодир илоҳий

кудратга сиғинишимизни қайта-қайта тайинларди. Хайрлашишимиз олдидан бўйнимга бут такди: «Юрий деди бу соф олтиндан – уни эҳтиёт қил!». Мен бутни тўрт йил муалимлардан яшириб юрдим. Милисаларнинг қўлига тушгандан кейин, бутни юлқиб олишди.

Аввалига, бу бола мени алдаяпти, деб ўйладим. Кейин қарасам, қўзлари тиниқ. Дадаси қачон, нега ўлгани, милисалар қўлига тушиб қолганининг боиси билан қизиксам ҳамки, сўрамадим. Ярасини янгилаб қўйишдан андишага бордим. Аввал руҳини кўтаришга аҳд қилдим. «Хафа бўлма, отагинам, дедим, кимки ёшлигида азоб чекса, улғайгач худо омадини беради. Хали ҳамманинг хаваси келадиган мулло йигит бўласан». Шундай қилиб олдимдан дили яйраб чиқиб кетди. Бу гал манти пиширтириб келдим. Бир болага: «Ҳай, ўғлим, Юра акангни чақириб юбор», дедим. «Юражон, дедим етиб келгач, бир ўзимнинг томоғимдан ўтмаяпти – ўтир, чой ичайлик!», «Қори амаки, сиз жуда хушфеъл экансиз, деди у, Турдиқул Насриқулович эшигини таққиллатсангиз, «Сен билан гаплашадиган гапим йўк», деярди. «Нега у девона Насриқулович бўлиб қолди, сўрадим ажабланиб. «Болалардан бири, амаки, деган экан, мен сенинг амакининг эмас. Турди Насриқулович бўламан, дебди. Қайсар одам эди – ташқарига чиккани қўймасди. «Ҳа. Энди тартиб-қоида шунақада. Нима қилсин?» Сувнинг олдини боғладим. «Тўғри, тартиб қоида бор, лекин шароитни ҳам ҳисобга олиш керак-ку! Ота-оналар келишса, ичкари киритмасди. Панжарадан туриб гаплашишарди, зор-зор йиғлашарди». Мен индамадим: маъқуллашни ҳам, рад этишни ҳам билмай қолгандим. «Мана оқибат нима бўлди, – давом этди у, бир куни сигарет чекиб ўтирганда, папирос портлаб кетди». «Иби, иби, папирос ҳам портлайдими, ўғлим?!» «Болалар унинг ичига билдирмай милтиқнинг пистонини солиб қўйишганда. Бир оз тамакисини олишган-у... Бақириб юборди. Фантамас деган бола бор. Шу ғилдиракли каламуш ясаган. Каламуши радио билан юради. Битта шоиримиз ҳам бор. Ўша шеър ёзди. Ҳалиги каламуш тиркишдан ўтиб, шеърни Турди Насриқуловичга олиб борди». «Унда нима деб ёзилганди», сўрадим.

*Айтай ўзингга –
Сигарет портлади,
Навбат – ўзингга!*

Шундан кейин ўрнига сизни топиб келди».

«Аммо Юражон, мен тамаки чекмайман-ку», тагин олдини олдим.
«Лекин сиз дўзах азобидан кўркасиз – бегуноҳ болаларга золимликни
раво кўрмайсиз», деди у. Мен индамадим.

Юра кетгандан кейин дилтанг-у, дилғаш бўлдим. Бу шайтонлар билан гапимиз қочиб қолса, оқибати қандоқ бўлади, деб ўйладим. Якшанба куни эди – бир маҳал Юра уч болани эргаштириб келди. Бирови корейс қолган иккитаси ё ўзбек ё тожик». Қори амаки, деди Юра, мана шу учови бир йилдан бери ота-онасини кўргани йўқ. Булар футбол ўйнаб, бир каттаконнинг деразасини синдириб қўйишгани учун ҳибсга олинган. Кўзларидан кўриб турибсиз: қўй оғзидан чўп олмаган мўмин-қобил болалар. Бир гап бўлса, ўзим – кафил». Ҳалигилар денг бўйингинасини қисиб, мўлтираб ўтирибди. Раҳмим келди: учовининг ҳам пешанасидан ўпиб: Борақолинглар, болаларим», дедим. «Қори амаки, неча соатга жавоб беряпсиз?», – сўради биттаси. «Соати борми, болам, дедим, шом қўнмай келсаларинг бўлдида». Дарвозани очиб, тагин сўрадим: «Кирапуллларинг бўлмаса – берай». «Йўқ, дейишди, керак эмас». Кетишди. Кейин кун ботар-ботмас, Юра хавотир тортиб олдимга чиққан ҳам эдики, ҳалигилар ҳовлиқиб келиб қолишди. Эшикни очиб, ҳол-оҳвол сўрадим. «Яхши, яхши», дейишади-ю кўзлари Юрада. «Хўш, деди Юра болаларнинг бирига савол назари билан тикилиб. «Саккиз юзу кирқ», деди у ҳам жавобан. Дилимга ўт тушди. Шу пайт Юра корейс болага русчалади: «Стариком надо расчитатся!» У ҳам жавобан кистасидан битта юз сўмликни чиқарди-ю, каравотим устига ташлаб юборди. Қўрқиб кетдим. Улар ичкари равона бўлгандан кейин ҳам ҳаёлимни йиғиштиролмай ўтирдим. Кейин Юрага одам юбордим. «Ҳеч нарсадан ранжиганим йўқ, дедим, аммо мени алдайсан, деб ўйламагандим» Қори амаки, ҳозир барини айтиб бераман». «Бундан не ҳожат, унинг гапини бўлдим, айтчи, бу бадбахтлар қанақа кори бад қилиб келишди?» «Улар -киссавур», деди беихтиёр. «Ваҳ-ваҳ дедим, одамларни қон қакшатиб келишибди-ку, нобакорлар! Бу гуноҳга ман

бахтикаро ҳам шерикман. Гуноҳи азимга ботдим. Садакаи садқисар қилиб берган мана бу пулни ол-у мен билан алоқани уз!» дедим. «Майли, ҳайдасангиз кетаман, лекин пулни олмайман», деди у. Умримда денг, қўлимга ҳаром пул тутмаган одамман. Бу киссамга солсам, – бунисини куйдиради, унисига солсам – унисини. Нима қилишимни билмайман. Кейин намози Жумага бордим-у мачитнинг назри-ниёз қутисига ташлаб юбордим.

Амаким қаҳ-қаҳ отиб кулдилар. Шу билан бирга диққат эътиборларини заррача сусайтирмай тезликни оширдилар. Турфа манзаралар бир-бирига яна ҳам зудроқ ўрин алмаштира бошлади. Чап томонга оппоқ ва совуқ мрамрлари мунгайиб турган қабристон кўринди. Қори амаки қўлини дуога очди ва тушкун бир кайфиятда, шикаста оҳангда хиргойи қилди:

Томи йўқ, айвони йўқ, йўқ туйнуғи.

Сан совуқ лаҳмда ётибсан, қиблагаҳ!

– Ҳалиги пулни энди катта домла оладими, – сўрадилар амаким юз сўмликни эслаб.

– Зинҳор! Авваллари назр-ниёз мачитнинг ҳаражатиға кетарди. Ҳамма бут бўлгандан кейин имомимиз билан мутаваллимиз ана шу пул устида андак ғурбатга бориб қолишди. Энди, ғийбат қилиш увол-у локинда эшитишимча, бир-бирларини айблаб, шикоятлар ҳам ёзишган экан. Икковларига ҳам яхшилик билан жавоб бериб юборишди. Энди, инсоф бор – барака! Шундоқ азиз жойда туриб, мурсою мадора қилишмаса... Бош имом ўрнига сиз тенги бир ургутлик йигитни тайинлашди. Мир Арабни битириб, Арабистонда хизмат қилган эканлар. Ўзлари ҳожи – Маккаи мукаррамда бир неча бор бўлганлар. Кўрсангиз – ҳавасингиз келади. Ана одоб-у, ана заковат. Курон кироат қилганларида, баданингизга ларза қиради. Шу киши келганларидан бери назр-ниёз пули тинчлик фондига ўтадиган бўлган. Бир куни ул ҳазратга учраб, айтдимки: «Ман хонаи ғарибонда хизмат қиламан. Мачит ҳисобидан шу мўйсафидларга андак назр қилсак, савоб бўлур». Табассум қилиб дедиларки: «Улар совғани олиб, устимиздан шикоят битишмасмикин?» Йўқ, йўқ, дедим. Оллоҳу

аълам, улар бисёр хокисор одамлар. Хаёл суриб дедиларки: «Бу андак нозикроқ ва бизга ножоиз».

Машинамиз ҳамон пишкирганича олдинга талпинарди. Қори амаки тин олмасдан, завқу шавққа тўлиб, алланималарни ҳикоя қилар, амаким эса кула-кула у кишини тағин гапга соларди. Қори амаки увол ва савоб хусусида гап юритаётганда йўлнинг икки чеккасида азимжусса тераклар пайдо бўлди. Уларнинг бирига окиш кўкимтир от боғлаб қўйилганди. Отнинг бадани терак билан шунчалик ҳамранг эдики, ҳа деганда уларни фарқлаб бўлмасди. Икки томонидаги терак шоҳлари йўл теппасида бир-бири билан айқашиб, узун, кенг ғорга ўхшаб қолганди. Машинамиз ана шу «ғор» ичига кириб кетди. Кейин бетартиб оломон кўринди. Одамлар кўй эчкиларининг арқонидан тутиб туришар, аллакимлар уларнинг қўлларини ғайритабиий силқирди. Қори амаки сукунатни бузди.

– Иним, фикри ожизимча, бу ерда бозор йўқ эди-ку.

– Ҳа-а, – дудмал жавоб қайтардилар у киши.

Қори амаки хиргойи қилди:

О-ов, бугун бозорга ўхшайди,

Етимлар зор қақшайдиёв-в...

– Етимлардан, гапиринг, етимлардан – дедилар амаким, – Юра билан саз бўлиб олдингизми?.

– Ҳа, ота-бола бўлиб кетганмиз. Яхши гап билан илон инидан чиқибди, иним. Меҳрибонлигимни, ширинсуханлигимни дариф тутмадим. Бола аввал мендан ҳижолат чекадиган бўлди. Киши ўз қилмишидан ҳижолат тортдими – билингки, дилида нури мунаввар бор. Бир куни келган эди, сардафтарини варақладим.

«Дадамнинг бошлиғи уни командировкага жўнатиб, ўзи уйимизга келарди. Ойим икковлари дилхушлик қилишарди. Мен нима қилишимни билмасдим. Дадам сирлигини жон берди. Лекин насихати кечагидай ёдимда: «Юра, деди ғамғузур оҳангда, уйдан чиқаётганингда, бу дунёда камокхона, қабристон дарвозалари ҳам борлигини унутма, болам».

Кейин ойиси ўша ўйнашига тегадиган бўлибди. Юра тўй куни

бошини олиб қочибди. Бола дуч келган поездга миниб, Самарқандга келиб қолибди.

– Бечора бола, – надомат чеккан бўлдилар амаким.

– Юра бу ерга келиб, денг қиморвозларнинг қўлига тушиб қолади. Қимор ўйнайди. Кейин ўғрилиқ қилади. Машина ғилдирагини ечиб олаётганда, қўлга тушади.

– Афсус...

– Нимасини айтасиз, бирам қўли гул болалар борки... Бир куни денг, ўша каламушини чоптириб юрадиган Фантамас лақабли болани чакириб, гапга солдим. «Бўталоғим, дедим мани фаҳмим кўтоҳлик қиляпти, айтчи, бу касофат каламушинг қандай қилиб юради. «Уни радио билан йўлга соламан», дейди. «Ё навзамбиллоҳ!, дедим, локинда ҳар чанд килсам ҳамки, тагига етолмадим. «Қори амаки, деди Фантамас бироздан кейин, хонангиз совуқ экан, агар рози бўлсангиз, иситиб берардим». «Яна бирор қори ҳол қилиб қўймайсанми, бўтам? Сўрадим шубҳаланиб.

«Йўқ», деди ҳижолат бўлиб. «Ундай бўлса, майли», дедим.

Қори амаки бир оз ўйланиб қолди. Алланимани эслашга уринди. Кейин амакимга мурожаат қилди.

– Деразага қўйишади-ку – ёзда салкин беради. Оти нима?

– Конденсатор.

– Ҳа, шуни ичини очди-ю, бир нималарини алмаштирди. Сим топиб келиб улади. Кейин токни улаган эди, иссиққина шамол берадиган бўлди. Зум ўтмай, уйчам ҳаммомдай исиди. «Менга қара, Фантамасжон, дейман иккиланиб, бу ҳам Турдивойнинг папиросига ўхшаб портлаб кетмайдими?» У менинг соддалигимдан мазза қилиб кулди. «Йўқ, амакижон, хавотир тортманг, мен сиз айтган ёмон болалардан эмасман». «Фантамасжон, дейман, кўнглим бузилиб, қўли гул бола экансан. Ота-онанг борми?» Дадам ҳам ойим ҳам борлар, дейди – байрамда кўргани келишади. Сиз уларни ичкарига киритасизми?» «Нега киритмайин, болам», дейман. Хўш айтчи, нега сени бу ерга олиб келишди?» «Ётоқхонадаги холодилникни бузиб қўйганим учун» дейди у. «Вой, ноинсофлар-ей, битта холодилник деб...». «Биттамас, тўртта», дейди соддадиллик билан. «Нега бундай килдинг», сўрайман. Унинг орқасида суюклиги бор. Ўша керак бўлиб

колди. Гапига қараганда, ҳаводан сув оладиган ускуна ясамоқчи бўлган экан. Фаҳмим етмагани учун роса тушунтирди. «Мана, қаранг, деди ҳеч тушунмаганимдан кейин ойнангизда томчилар пайдо бўлди-а. Бу қаердан?» деди. «Ҳа, энди ойна терлаяпти-да» «Ойна тирик эмас, у терламайди» деди у. «Ҳа, бўлмаса қаердан муждо бўлди» сўрадим. «Бу ҳаводаги сув, деди у, хоначангиз исиди, ойна эса совук. Ойнага теккан буғ дарҳол сувга айланади. Шу тарика саҳрода ҳам тоғда ҳам сув олиш мумкин. Бунинг учун совук сатҳ керак. Мен холодильник совуклигини олдим-у, мослама ясадим, лекин у ҳаммаси бўлиб бир кунда икки стакан сув берди, холос. Кейин тағин бир холодильникни бузишга тўғри келди.

– Аломат, – хайратларини яширмадилар амаким.

Мен ҳам ажабландим. Дарҳақиқат, шу усул билан сув олса бўладигандай эди.

– Шофёрларга, чўпонларга, геологларга ана шунақа аппарат ясаб беришса аломат бўларди, – дедилар амаким.

Қори амаки давом этди.

– Фантамасжон, – дедим хайратлашатуриб, мана бу пулни ол, керак бўлади. Ҳеч қўнмайди денг. Эҳ, дунёи бевафо, деганлари шу экан-да. Кексалар уйида чол-у кампирлар боланинг овозига зор, бу ерда болақайларни бошини силайдиган одам йўқ. Фарқи шуки, бу ерда болақайлар ўн саккиз ёшга кирадиган кунга интизор. У ерда эса кексалар охирги кунини кутиб ўтиришибди. Эҳ, худо нохуш дарвозаларининг бунча қўп бўлмаса?! Ҳаммамиз жимиб колдик. Қори амаки тағин давом этди.

– Ҳозир денг шатрамаларнинг бари мени ҳурмат қилади. Локинда ҳаммасининг дилида дард бор. Андак камситсангиз, калондимоғлик қилсангиз, қаттиқ ботади. Бир кун денг, интернатимизга шоирлар келадиган бўлиб қолишди. Юрага айтдим-ки, шоирлар – бисёр улуғ одамлар. Ҳаммани сафарбар қил, чароғим, токи Тошкентдай жойдан келиб, биздан дилранж бўлиб кетишмасин, булар, тарбия қўришмаган, дейишмасин. Болалар клубни роса тозалашди, йўлакларни супуришди. Директор хонасида дастурхон безадик. Кейин директор, ўринбосар, мен, Юра тўртталамиз останага чиқиб, меҳмонларни кутиб олдик. Уч киши бўлиб келишди. Ҳалиги шоири

калон директор, ўринбосар билан кўришди-ю, мен билан Юрага эътибор бермади. Андак нописандлик қилди, баччағар. Ҳа, майли, дедим – катта одамлар. Аммо Юрага каттик ботди. «Қори амаки, нега улар сизга қўл чўзишмади?» деди. «Эй, ўғлим, кўй, бундай гапларга эътибор берма», дедим. Залга кирдик. Шоири калон сўз олди. «Сизлар киноларда, телевизорларда шоирларни бот-бот кўриб турасиз. Бугун эса ҳақиқий тирик шоирларни кўриш шарафига муяссар бўлиб турибсиз! Биз ўз шеъримиз билан сизларни тарбиялашга жилла ҳисса қўшолсак, ўзимизни бахтиёр деб билурмиз», деди. Ҳавойироқ экан: ўзини мактади – камина ундоқ, камина бундоқ. Казо-казолар билан ҳамнишин бўлганини, Оврупада ҳам нуфузи баландлигини гапирди. Шерикларини ҳам Саъди-ю Навоийнинг шогирдлари қилиб кўрсатди. «Энди, деди сизга «Куррага пахта керак», деган шеъримни ўқиб бераман». Жазавага тушиб, ўқиб кетди. Ҳар тўрт қатордан кейин такрорлайди. «Куррага пахта керак», «Куррага пахта керак». Бир маҳал денг, баравж ўқиётганда, пешонаси бурни аралаш мушдай бир помидор келиб урилди-ю, қарсиллаб ёрилди.

Шу ерга келганда, амаким қаҳ-қаҳ отиб кулиб юбордилар. Қори амаки ҳам қўшилиб кулди. Мен аввал кулдим, кейин кўз ўнгимда юзи помидор шарбатидан қизарган, уни шоша-пиша артиб олаётган киши гавдаланди. Ачиндим.

– Ким қилди, ким қилди, деб қолди директор. Топиб бўладими, энди уни?!

– Юра қилгандир-да, -аниқлик киритмоқчи бўлдилар амаким.

– Йўқ, йўқ, у менинг ёнимда қўйдайгина бўлиб, беозор ўтирганди. Локинда битта-яримтасига имлаб юбормадимикин, деб хавотир тортдим. Яхши бўлмади! Меҳмонлар жуда оташин бўлишди. Аразлаб чой ҳам ичишмади. Директор қўли қалтираб, уларнинг талай коғозларига муҳр босди. «Сизлар садқаи шеър кетинглар» деди ҳалиги шоир болаларга караб. Ҳовлига чиқсам, меҳмонларнинг машинаси бор-у, шофёри кўринмайди. Бир маҳал ошхонадан топишди. Жиннига ўхшаб, хоҳалаб кулди, денг, маст десак, мастга ўхшамайди. Шоири калон ғазабга минди. Кейин билсак, болакайлардан қай бири унга наша чектириб қўйган экан. Шоири калон жаҳл билан калитни юлиб олди-ю, эшикни очди. Қарасак,

кабинада билакдай илон кулча бўлиб ётибди.

Амаким тагин мириқиб кулдилар. Менинг ҳам кулгим келди. Қори амаки жим тургач, давом этди. Шундай қилиб, шоирлар аразлаб пиёда кетишди.

Йўлдаги текисликлар, боғлар, пайкаллар ўрнини ўркач-ўркач қирлар эгаллай бошлади. Улар мен аввал кўрган тоғлардан яссирок, яланғочроқ эди. Қори амаки тагин эътиборимни тортди.

– Мулло Ҳикматулло, биласизми – инсонга энг зарур нарсa нима? Ногаҳонда бундан саволни кутмаганлари учун бўлса керак, амаким бир лаҳза иккиланиб турдилар.

– Билмадим. Соғликдир...

– Сихати тан керак, лекин ундан ҳам зарурроғи-чи?

– Пул! Пул бўлса, ҳамма нарсага эришиш мумкин. Ишга кириш ҳам, ўқишга жойлашиш ҳам...

– Йўқ, кескинроқ эътироз билдирди Қори амаки, – бандаси учун энг зарур нарсa – рух!

– Рух? – бу сўзнинг моҳиятини тушунмай, савол бердилар амаким.

Унинг нималигини мен ҳам билмасдим. Қизиқиш билан кулок тутдим.

– Ҳа, рух, – давом этди Қори амаки, – Шунинг учун ҳам ҳамиша инсоннинг руҳини кўтармок керак. Сиз ўзини осган, отган одамларнинг бирортасини эслайсизми? Ўша кишиларнинг сихати жойида бўлган, пули ҳам... Локин руҳлари тушиб кетган, дунёдаги умидлари узилган, диллари озор тортган. Бу – жуда ёмон. Шоир дегани – бамисоли гавҳари шамчирок – ўша озор тортган дилга нури мунаввар, қувваи хофиза ато этмоғи керак. Бу дунё-ю у дунёда энг катта гуноҳ – инсон фарзандига озор етказмок, дил шишасини синдирмок, кўнгилни чўктирмок. Мавлоно Саъдий ёзадилар:

Май бинуш, мазҳаб бисўз-у оташон дар Каъба зан.

Сокини бутхона бош-у, мардумозори макун!

Яъни: май ичсанг ҳам майли, ҳатто мазҳабингни ёқсанг, Каъбага ўт қўйсанг, бутхонага чўқинсанг ҳам майли. Локинда, локинда инсон

фарзандига озор етказма. Ҳа, энди кадимги шоирлар улуғ бўлган – улар бисёр ҳикматли гапларни айтишган. «Қуррага пахта керак», деб хашаки ғазал битишмаган.

Аввал Қори амаки, сўнг амаким кулишди.

– Хонаи ғарибонда, – давом этди у киши, Инқилоб она деган кампир бор эди.

Қори амаки шундай деди-ю, жуда муҳим нарсa ёдига тушгандай тин олди. Сўнг эҳтиёткорлик билан амакимдан сўради.

– Мулло Ҳикматулло, кулоқлардан нечта?

– Қанака кулоқлардан, – тушунмадилар амаким.

– Чурвакалар, насибахўрлар...

– Болаларми? Ҳа, учта.

– Бадавлат экансиз, бадавлат. Худо умрини берсин! Сизга ўхшаб савобталаб бўлишсин! У киши тин олди ва гапнинг оҳангини ўзгартириб, давом этди.

– Шу – шўрлик Инқилоб ая бефарзанд эди. Ёшлигида босмачи билан жанг қилган, ўттиз еттинчи йили турмушга чиққанда ғаламислар тўй куни куёвни «халқ душмани», деб олиб кетишган. Кейин уни кутган. Шундай қилиб, умр ўтган. Бир куни шеригим: «Инқилоб ая оғирлашиб қолди, васият қиляпти», деб қолди. Кори савоб деб, хонасига кириб бордим. Ш ўрлик кампир муштдеккина бўлиб қолибди. Қарасам, дили чўкиб, руҳи тушиб кетган. Бир оз шакаргуфторлик, ҳазил-мutoйиба қилиб кулдирдим, уйимга меҳмон бўлишини сўрадим. Эртаси ҳийла ишлатдим. Шу сизнинг жиянингиз тенги (у мени имлаб кўрсатди) бир ўғлим бор. Шунга пича пул бериб, тайинладим: мана бунга гул сотиб ол, кейин Инқилоб аянинг хоналарига кирасан-у, у кишини яқинлашиб келаётган байрам билан муборақбод қиласан! Мани мактабимиз кашшофлари юборди, дейсан. Босмачилар билан курашларингизни ўрганиб, тасанно айтдик, сизни мактабимизга таклиф этгани келдим, дейсан. Ҳозирги болаларни биласиз – саллани ол деса, каллани олади. Айтганимдан ҳам оширибди: кампир денг, ўғлимни кучоқлаб, хўнг-хўнг йиғлармиш. Эртаси бутун хонаи ғарибонда дув-дув гап бўлиб кетди. Нима дейсанки, Инқилоб онани мактабга фахрийликка сайлашибди, бутун мактаб жамоаси у кишининг соғайишига интизор эмиш. Санитар ҳам

энди кампир билан ўзгача муомала қилаётганмиш. Хуллас, Инқилоб она тузалди. Мана сизга – қувваи дил!

«Мулло Муҳаммадризо, деди Инқилоб она мени кўриб, соғайишинга интизор бўлган одамлар борлигини билсанг, бу дунёда касал бўлиш ҳам мароқли экан. Пионерлар денг хизматларимни ипидан игнасигача ўрганиб чиқишибди. Мадорга кирсам, ўзим бориб, гапириб бераман». Кейин йиғлади, дилхун бўлиб йиғлади. Майли, дедим, дарди дили енгил тортсин.

– Бечора кампир, – ачиндилар амаким, – вақтида хизматни килган-у...

Қори амаки у кишининг гапини бўлди.

– Тағин бир мисол. Хонаи ғарибонда бир муйсафид пайдо бўлди. Ўзимизнинг ўзбеклардан. Карасам, отахон асабий. Ҳеч ким билан гаплашмайди. Сездимки, дилида дарди – беҳудуд. Овқат емайди. Нон, сув, тамом... Энди бизнинг ошпазлар гоҳида чўчка гўштини ҳам пишираверарди. Шунинг учун отахоннинг кўнгли тортмаяпти, деб бир икки бор овқатга ҳам чақирдим – йўк, келмади. Билдимки, кўзига ҳамма нарсa балодай бўлиб кўринади. Хуллас, бу ёруғ оламдан кўнгли узилган. Битта яримтадан суриштириб, бир ўғли борлигини, тарғиботда ишлашини билиб олдим.

«Тарғибот»нинг нималиги менга қоронғу эди. Ҳарқалай Қори амаки изоҳ бериб қолди, яъни: рўзномаларда одоб-ахлоқ ҳақида ёзаркан, давраларга чиқиб, шу хусусида ваз айтаркан. Тавакқал қилиб, ўша одамникига йўл олдим. Бундан муддао: агар у рози бўлса, отахонни қишлоққа олиб кетмоқчи эдим – чойхонамизга шунақа бир хокисор одам дараклаб юргандик. Хуллас, сўраб-суриштириб топдим. Анча ҳаялликдан кейин бир ўрис аёл чиқди. «Киринг, киринг», деди ўзбекчалаб. Кирдим. Зудлик билан кўрпача ташлади, дастурхон ёзди. Дилим равшан тортди. Сездимки, одобли заифа экан. Сўрайвермаганидан кейин ўзимни таништирдим, муаллимни излаб келганимни агар у киши кўнса, отахонни... Аёл жавобан йиғлаб юборди. Дийдалари шашкатор бўлиб йиғлади. Равшан бўлишича, бобойнинг ўғли бошқа бир бевага уйланиб, бу хонадонни тарк этган экан. Ўғли кетгандан кейин у билан бормабди-ю, хонаи ғарибонга қараб йўл олибди.

«Сиз у нокасимас, менинг отам бўласиз, кетманг, деб зор-зор йиғладим, деди аёл, аммо ғурурлари йўл бермади – кетиб қолдилар». Иккаламиз ҳам ҳаёлга толиб қолдик. «Синглим, дедим, агар сиз моне бўлмасангиз, хўжайинингизнинг олдиларидан бир ўтсам – отахон у кишига керак бўлмаса, бизга керак! Аёл ўйга толиб, сўради: «Сиз самарқандликми?», «Ҳа, самарқандликман», дедим. Қўяқолинг, у самарқандликларни унчалик хуш кўрмайди, деди. «Нима, самарқандлик арпасини хом ўрибдими ёки бирортанинг думини босиб олибдими». Шаҳри ёқиб, ўзи ёқмагани ғалати-ку жаҳлга миндим. Ҳа, энди хотин, бола-чақани, отани кадрламаган нонкўр бошқаларга меҳр кўярмиди, деди аёл ҳам. У ҳам менга ўхшаб, у ерлик, бу ерлик деган айирмачиларни жинидан баттар ёмон кўраркан. Қисса кўтоҳ, боришимга маслаҳат бермади. «Ўша бева аёлнинг ўғли билан муштлашиб, судлашиб юрибди, қўйинг, дилингизни хуфтон қилади», деди. Локин отахонни олиб кетишимга ҳам рози бўлмади. «Эртага бориб, ўзим олиб келаман, набиралари жуда ҳам соғинган, деди. Фақат, сиз бирга бўлинг, кўндиришга кўмаклашинг», деди. Аммо эртаси борсак – кечикибмиз – отахон саллани шундай сиртмоқ қилиб, ўзларини ҳожатхона бўтоғига осиб қўйибдилар. Ўша ўрис аёлникидан чиқардик. Отасининг тазиясига ҳам келмади, ҳароми.

У киши тагин тин олди. Атрофимиздаги тоғлар ҳам аллақандаё ғуссалардан озор тортгандай бўлиб кўриндилар. Ҳадемай тоғлар силсиласи орасидан бир дарё отилиб чиқди ва худди пойга тушгандай биз билан ёнма-ён чопа бошлади. Кейин бу пойгага дарёнинг нарёғида пайдо бўлган поезд ҳам қўшилди. Бизнинг машинамиз сингари дарё билан поезд ҳам торгина дарага қараб қисилиб борарди. Улар бора-бора тўқнашадигандай эди назаримда. Кейин тош дара кўринди. Йўл тор ва қалтис эди. Аммо амаким бутун диққат-этиборини йўлга қадаб, машинани мохирлик билаш бошқарардилар. Мен гоҳ дарёнинг, гоҳ поездни, гоҳида эса тепамизда осилиб турган тош қояларни аллақандай ваҳима ва ташналик билан томоша қилардим, ҳайратланардим.

Биз дарадан ўтиб олдик. Хавфу хатарлар ортида қолгач, катталар тагин гапга киришиб кетишди.

– Бизнинг кишлокда ҳам шунга ўхшаш бир гап бўлганди, –

дедилар амаким, – Маннонча деган ўзини осиб қўйганди. Кожзаводда ишларди. Ўша ердан спирт олиб чиқиб, тўй марака қиладиганларга сотарди. Бир қўшниси именение қилмокчи бўлган экан, беш литрча олиб келиб берибди. Тошкентдан бир амалдор ҳам укаси билан келган экан ҳалиги тўйга. Зиёфатдан бориб, иккаласи ҳам касал бўлиб қолибди. Докторга олиб боришибди – фойда бўлмабди. Бир хафтадан кейин иккаласининг ҳам кўзи кўр бўлиб қолибди.

– Кудратингдан, – ёқасини ушлаб, бошини сарак-сарак қилди Қори амаки.

– Кейин десангиз, Москвадан доктор чакиришибди. Ҳалиги катта доктор шундай палатага кирибди-ю: «Булар заҳар ичишган», дебди. Ваҳима бўлиб кетди. Гумонлар, шубҳалар дегандай. Ҳалигиларнинг акаси ўринбосаридан кўрибди, укаси бўлса ўйнашидан. «Йўқ, дебди ҳалиги доктор, бир вақтда бир хил заҳар ичгансизлар». Кейин улар қаердан нима ичишганини бирма-бир гапириб беришибди. Докторлар бир маҳал Маннонча олиб келган аракнинг юкини текшириб кўришса, бориб турган заҳар бўлиб чиқибди. Шўрлик коронғуда адашиб, спиртнинг ўрнига бошқасини ўмариб чиққан экан. Тергов кунлари кўркқанидан ўзини осиб қўйди, шўрлик. Қурилишнинг кранига...

– Ҳа, ҳа, биламан, таъзиясига боргандим. – илиб кетди Қори амаки, – жасадни баланддан туширолмай роса овора бўлишди. Бола чақалари чирқиллаб қолди. Насби бад – қоиши жон. Унинг акаси билан жўрачилигимиз ҳам бор.

– Маннон ака биланми?

– Ҳа, салатпуруш. Жўрамиз бўлса ҳам жуда корчаллон одам. Шайтонлиги бор, бадбахтнинг. Каминани бир бор бошлаб туширган. Ёдимга тушса, гоҳ кулгим келади, гоҳ аччиғим. Намангандан – азиз жойларни зиёрат қилиб келаётгандим. Бир маҳал стансада биров кучоқлаб ўпа кетди. Қарасам– ўша. «Ҳа, дедим, салатпуруш, нима гап?» «Ҳа, энди Қори ака, нону насиба». Кўзлари аланг– жаланг. «Сизни худонинг ўзи етказди», деди. «Иби», дедим. «Бу ёққа юринг». Иккаламиз телефон кутисига кирдик. «Ўн бочка салат олиб келган эдим, барини сотиб бўлдим. Лекин оркамдан одам тушди. «Милисам», сўрадим. «Йўқ, милиса бўлса, ўттиз-қирк бериб, қутилардим. Киссавур. Ана биттаси қараб ўтирибди. Тагин иккита

шериги бор. Ҳозир пулни сизга бераман, маҳсини бўрвойига жойлайсиз», деди. «Киссавурлар оёғимни кесиб кетсачи?». «Йўк, улар: пул манда деб ўйлашади». Рози бўлдим. Бир маҳал автобус келиб қолди. Энди ҳалиги киссавурлар ҳайрон: пул кимдалигини билишмайди. Тиқилинча минаётган эдик, Маннонча: «Қори ака, қўлтиқнинг тагига эҳтиёт бўлинг», деб бақирди. Ҳайрон бўлдим. Каломи Шарифни шапалоқдай халтачага солиб, қўлтиқка тумор қилиб юрадиган одатим бор эди. Шу пайт ҳалиги занғар киссавур чопонни даст кўтарди-ю, туморни шартта узиб, қочди. Ҳайрон бўлдим. Автобус йўлга тушгандан кейин денг, Маннонча қотиб-қотиб қулади. «Ҳа», десам – ҳалиги киссавурлар туморни пул деб ўйлашди, бошлаб чалғитдим, ж...ларни! дейди.

Шу гапдан кейин амаким ҳам қулиб юбордилар. Қори амаки давом этди.

– Вой, ман соддақулни қаранг – лаққа тушиб, ишониб ўтирибман.

Биз шип-шийдим чўлга чикдик. Тўрт томонда бирорта тоғ ёки дарахт кўзга ташланмасди. Уфқларда туташ осмон шишадай беғубор ва бокира эди.

– Жанозага соат нечада боришингиз керак, – сўрадилар амаким тезликни сусайтириб.

– Тўртда чиқаришади, – деди Қори амаки.

– Ҳа, улгурар эканмиз. Мен ярим соатда карбюраторни очиб, тозаламасам, йўлда подвадит қиладигандай.

– Майли, майли, иним, мен ҳув чеккага чиқиб, намози пешинни ўқиб оламан, – деди у киши итоаткорона.

Амаким машинани сарғайган ўтлоқлар устига олиб, тормозни босдилар. Қори амаки белбоғини олиб, анча ичкари кирдилар, уни ёйиб, намоз ўқишга киришдилар. Амаким ўтиргични кўтариб, алланималарни излашга киришдилар. Мен ҳам сал иккиланиб турдим-у, пастга тушдим. Бу ерда хониш қилиб ётган қора чигирткалар бисёр эди. Уларнинг бири қўйиб иккинчиси дард билан хазонрезгилик ҳақида хазин қўшиқ айтгандай бўларди. Беихтиёр чўл бағрига қараб одимлаб кетдим. Кўчадан ўтаётган машинадагилар чўнқайиб намоз ўқиётган Қори амакига қараб қулишарди. Чўл шамоли мен номларини билмайдиган турфа ўсимликларни илдизи билан кўпориб, яланглик

бўйлаб ғилдиратиши завкли эди. Ана шу сарҳадсизлик сингари бу ердаги ўсимликлар, кушлар, ҳашоротлар ҳам мен учун янги бир олам, сирли борлик эди. Уларнинг аксариятини биринчи бор кўраётгандим. Янада ичкарироқ одимладим, жумбоқларга лиммо – лим чўл табиатини мириқиб томоша қилгим келди, лекин узоқлашиб кетсам, амаким ховотирга тушишларини ўйлаб, орқага қайтдим.

Биз тагин йўлга тушдик. Ҳадемай бир оҳангда гувиллаган овоздан уйқум келабошлади. Мен уйқу исканжасидан кутулиб чиққаним сари у сирли бир фароғат бахш этар, аллалар ва киприкларим ўз-ўзидан қисилаверарди. Ҳадемай Қори амакимнинг гаплари қулоғимга узук-юлуқ ярим ёрти бўлиб кира бошлади. «... ҳукумат сағирпарвар бўлгани учун» ... «аввалги бойлар мачит, кўприк курдирганлар», «... мурувват керак».

Мен кўзимни очаман. Бир оҳангдаги овозлар ва сарҳадсиз йўл мени шавқовар қудрат билан аллалайди, қулоғимга узук-у булук жумлалар киради.

– Дилингда нима бор?

– Руҳи мунаввар.

– Тилингда нима бор...

Тушимда варрак учираётган эмишман. У бир маромда гувиллармиш. Ипни амакимга тутқазибман. У киши кимнидир «безгак» дебдилар. Сўнг уйқу аралаш «шип-шип» деган овоз қулоққа чалина бошлади. Баджаҳл санитар аёл негадир ҳарбийча этик кийиб олганди. У мададга муҳтож чоллар, кампирлар, болаларни қамчи билан «шип-шип» эткизиб саваларди. Унинг қўлини ушлайман, деб уйғониб кетдим. Чап томонда қатор дарахтлар. Улар ёнидан ўтганда, шипиллаган овоз чиқади Ўнг томонда қовун чош қилиб ўтирган амаки бизга умидвор тикилади. Кўзларим тагин қисилади.

– Улуғ, тур, ана Сирдарёга келдик, – дедилар амаким.

Кўзимни очдим – бояги дарахтлар ўрнини қора темир панжаралар эгаллаганди. Икки томонда ёйилиб оқаётган сув улуғвор ва ваҳимали бўлиб кўринди. Соҳилда ўтирган қатор балиқчилар пўккакларидан кўз узмай, умидвор тикилиб ўтиришарди.

– Акамга тушгача етиб бораман дегандим, анча кечикдим, – хавотирландилар амаким.

Қори амаким бир далдакор гап айтмокчи бўлдилар-у, индамай қўяқолдилар. Тағин бироз юрганимиздан кейин Тошкентдаги азиз жойлар, яхши одамларни эслаб, уларга ҳамду сано ўкидилар.

Қанча йўл юрганимизни эслолмайман – йўл чеккасида катор машиналар кўзга ташланди. Амаким тезликни сусайтириб, уларнинг ёнидан эҳтиёткорлик билан ўтиб кетаётганларида, қаршимизда милиционер пайдо бўлди. Унинг ишораси билан амаким машинани бир чеккага олиб, тўхтатдилар. Мен ўнг томондаги пахтазор, унда сочилган одамларни томоша қилаётганимда, милиционер етиб келди ва эндигина пастга тушган амакимдан ҳужжатларни суриштирди. Амаким шоша-пиша ва қўрқа-писа ҳужжатларини чўздилар. У қоғозларни синчиклаб ўқиғач, юкнинг нималиги билан кизикди. Амаким тағин аллақандай қоғоз чўздилар.

– Энди, – деди у ҳужжатларни сумкасига солар экан, – уччовларинг ҳам тушиб, мана бу пайкалдан бир соат пахта терасизлар.

Мен кувониб кетдим. Чунки умримда пахта термагандим, уни чанокларидан ўз қўлим билан олишга иштиёқим баланд эди. Аммо бу ногаҳоний таклиф амаким билан Қори амакини каттиқ ташвишга солиб қўйди.

– Акам эрталабдан бери йўлимга қараб ўтирибди, тушунсангизчи, – дедилар амаким.

Қори амаки ҳам зорланди:

– Укажон, болаларингизнинг ҳузурини кўринг. Мен жанозага боряпман – нақ ярим соатдан кейин чиқаришади.

– Ничево подобного, – деди милиционер кескин, сўнг чеккада пахта тераётган бир неча кишини кўрсатиб, зарда билан уқтирди, – ана шу кишилар райкомда ишлашади. Мажлисдан қолиб, пахта теришяпти. Жаноза эмиш...

Менинг ортимдан улар ҳам хомушгина пахтазорга киришди. Пахта оз эди, айрим чанокларида осилиб қолганини ҳисобга олмаганда, теришга ҳам арзимасди. Фикри-зикрим пахта теришда бўлгани учун бу ердаги ҳолат ва манзара ҳам тушимдагидек узук-юлук эди. Қори амаки жимиб қолди. Анча нарида турган одам телбагоҳ оҳангда бакириб, сўради: «Ўша ерда Синдор йўқми-и?» Мен

ажабланиб, Қори амакига қарадим. У киши Синдорнинг кимлиги, бор-йўклиги билан кизикмасданок, инкор маъносида қўл силкитдилар. Ҳалиги киши бошқа томонга ўгирилиб, тагин ўша саволни такрорлади. Ёнимдаги одамлардан бири сипойиروق (амалдор бўлса керак) эди. Шериклари унга алланималарни тушунтиргач «Ҳа, Фалончи Фалончиевич докладларида буни айтганлар», деди. Кўп ўтмай худди шу каломни айнан такрорлади.

– Юринглар, нарирок борамиз, – дедилар амаким, – у ерда пахта кўпрокка ўхшайди. Безгаклар...

Бир неча кадам нарига ўтдик – бу ерларда ҳам шумшайиб турган ғўзапоярлардан ўзга ҳеч вақо йўқ эди. Нарироқда – тележкада пахта чош этилганди. Унинг устида бир бола атрофга олазарак алангларди. Пайкалга тартибсиз сочилган одамлар гап сотишар, нималарнидир муҳокама қилишарди. Мен ҳадемай зерика бошладим. Бундан кўра йўл шавковар ва сербўёк эди.

Амаким устма-уст соатга қараб олгач, терган пахтамизни жамлаб, тележка томон олиб кетдилар. Қори амаки иккаламиз машина томон йўл олдик. Кўп ўтмай амаким ҳам етиб келдилар – биз йўлга тушдик. Аммо Қори амаки батамом жимиб қолганди. Амаким бир-икки бор гап қўшганда ҳам маъқуллаб қўйишдан нарига ўтмадилар. Назаримда у кишининг руҳи батамом тушиб кетганди.

Остидан темир йўл ўтган баланд кўприкка етишимиз билан «Яллама» деган ёзув кўринди.

– Мен етиб келдим, – дедилар Қори амаки ўксик оҳангда.

Амаким машинани бир чеккага олишлари билан, у киши чўнтақларига қўл чўздилар.

– Йўқ, йўқ, қўйинг, керак эмас, – ранжиганнома рад этдилар амаким, – дуо қилсангиз бас!

– Дуо ҳам қиламан, локинда буни ҳам оласиз, – дедилар у киши ва пулни амакимга чўздилар. Амаким тагин тархашлик қилгач, пулни менинг кўкрак чўнтагимга чакқонгина суқиб, бизга равон йўл, узок умр, бокий омад тиладилар.

Биз йўлда давом этдик. Йўлнинг бу ёғида ҳам манзаралар рангоранг эди, аммо назаримда, Ҳазорадан Ялламагача бўлган бўёқлар бундан кўра куюкроқдай таассурот қолдирганди манда.

Ҳадемай, «Тошкент» деган ёзув кўзга ташланди.

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

ТАНИШИНГ: РОМЭН

Бугун 1982 йилнинг сўнгги куни.

Янги йилни биринчи бор Тошкентда кутиб оляпмиз. Она юртимиз – Самарқанддан йироқдалигимиз, бу муъжаз тантанада меҳрибон моможонимиз, амаким, янгамулломнинг йўқлиги дилдаги зоҳирий бир кемтик бўлса ҳамки, уни хаспўшлашга, сир бой бермасликка ҳаракат қилардик. Ўтаётган йил ҳақида сўз кетганда, дадам бот-бот унинг некадамлигини такрорлардилар, жумладан, Тошкентдан янги уй олганимиз, укам Феруз дунёга келганлигини эсга солардилар.

– Юринглар, қўшниларни табриклаб чиқамиз, – деб колдилар бир маҳал дадам.

Ногаҳоний бу таклифда ҳалиги кемтикни тўлдириш ва янги қўшнилар билан ҳамжиҳатликни, қадрдонликни мустаҳкамлашдек яширин, эзгу бир туйғу мужассам эди. Буни биз ҳис этдик ва беихтиёр у кишига эргашдик.

Эшигимиз қаршисида – Маратларнинг уйи. Марат эса – укам Мирзонинг тенгдоши. Унинг дадаси Муҳаммадрасул амаки қайбирам институтда математикадан дарс берадилар. (У куни алгебрадан мураккаб вазифани бир зумда ечиб, обдон тушунтириб ҳам бердилар.)

Биз сигнал тугмачасини устма-уст босдик. Аммо акс-садо бўлмади.

– Булар оталариникига кетган, – дедилар ойим аллақандай ўкинч билан.

Бу ўкинчда биз ана шундай имкондан маҳрумлигимизни ёдга солиш туйғуси, аниқроғи, ғуссаси мужассам эди. Дадам бунга эътибор бермагандай бўлиб, учинчи қаватга йўл олдилар. Ўнг томонда Аббос муаллим (дадам у кишига шундай деб мурожаат этадилар) яшайди. Бу қўшнимиз дадамдан анча ёш. Ўзи баҳоят дидли, хушфёъл. Биринчи учрашувдаёқ, Аббос амаки менда яхши таассурот

колдирганди. У қўл бериб кўришгач, дадамнинг сихатини суриштириб, салом айтишимни тайинлади. Кафтимда эса сафсар гулникига ўхшаш муаттар хид колганди ўшанда ва ундан алламаҳалгача сархуш бўлиб юргандим. Аббос муаллимнинг юксак дид билан кийиниб юришини ҳам таъкидлаб ўтишим керак.

Шимининг чизиғи ҳамиша тигдай бўлади, туфлисига гард ҳам юктирмайди, мўйловчаси ихчам гавдасига мос тушганини айтмайсизми?!

Эшикни уй бекаси Бэла муаллима (гоят хушбичим ва шакаргуфтор аёл) очди ва бизни кўриб беҳад кувониб кетди. Аббос муаллимга озорбойжончалаб алланима деди, ойимнинг қўлидан Фирузни олиб, бағрига босди, мастона бош тебратди. Аббос муаллим ҳам ҳаяжон оғушида колди-ю, дадамини бир неча бор ўпди, ойимга эҳтиром ила таъзим бажо келтирди.

Стол байрамона безатилганди. Аммо менинг эътиборимни, энг аввал рангли телевизор тортди: уни илк бор кўраётгандим. Диктор аёлнинг гилосранг лабларига, байроқларнинг алвон бўёғига ҳайратланиб бокдим.

Мезбонлар ҳам бизга гиргиттон эдилар. Қайта-қайта дастурхондаги турфа неъматларга таклиф этишар, бизга ҳамду сано ўқишарди. Аббос амаки дадамга гоҳида, «гардаш», гоҳида «Нусрат ака», деб мурожаат этар, ташрифимиздан беҳад хурсандлигини яширмасди. Лекин шу билан бирга, негадир «мусофир» деган каломни, аллақандай дард билан бот-бот тилга оларди.

Дастурхон атрофидан ўрин олдик. Бир неча дақиқали суҳбатдан сўнг менга шу нарсга аён бўлдики, Аббос муаллим йигирма етти ёшида Боку шаҳри яқинидаги паррандачилик фабрикасига директор бўлган экан. Кейин ишида аллақандай чалкашликми, ноҳақликми содир бўлиб, бу ёкка келиб қолибди. Бу ерда паррандачилик фабрикасига ветврач бўлиб жойлашган экан, тўрт ойдан кейин директор ўринбосари қилиб тайинлашибди.

– Ҳали ёшсиз, тағин кўтарилиб кетасиз, – дедилар дадам.

Бу гап Аббос амакига жуда ёқиб тушди ва ўзбек халқини улуғлаб қўйди. Улар омадлар учун қадах уриштиришди. Шундан кейин дадам йўлагимиздаги бошқа кўшнилари ҳам бирров табриклаб чиқишни

таклиф қилиб қолдилар. Аббос амаки андак тархашлик қилиб турди-ю, кейин рози бўлди.

Учинчи қаватда Аббос амакидан ташқари Тўлқин амаки деган киши яшайди. Тўлқин амакини биринчи бор кўрган киши унинг ғайритабиий семизлигидан ажабланиши турган гап. Тўлқин амаки ўзининг «Москвич»ига минса, унинг бир томони майишиб қолгандай бўлади. У кишининг хурраги бизнинг уйга баралла эшитилиб туради.

Эшик очилиши билан шовқин солганча гуриллаб ичкари кирдик. Телевизорда «Баригал» янграб турган экан. Кимдир биринчи бўлиб куйга ҳамоҳанг хиромон этиб кетди. Қувончдан энтиккан Тўлқин амаки ҳам лапанглаб давра айлана бошладилар. Кейин дадам, бийим. Аббос амаки... Гавжум давра сархуш қийқирар, болалардай беғубор қувонарди.

Ўрмонда кучлилар яшайди, деган нақл бор. Бу – табиатнинг бешафқат қонуни. Ожизлар ўзларини бир чеккага олишга мажбур. Ана шу қонун табиатдагина эмас, жамиятда ҳам амал қиларкан. Айни лахзада даврадагилар ўзларини бирин-кетин чеккага олабошладилар. Чунки, Аббос муаллим бу борадиги беқиёс маҳоратини намоён қилиб қўйган эди. Вой-бўй, ҳозиргина бир неча киши сармаст рақс қилаётган сахн эндиликда унинг бир ўзига ҳам тору танг бўлиб қолганди. Аббос муаллим гоҳ қулочини кенг ёйиб, гоҳ муштини тугиб давра айланиб қолар, юз-кўзларида ҳам турфа ифодалар такрорланарди. Эҳ, гўзал эди буларнинг бари! Бэла муаллима таърифлаб бўлмас бир ибо билан бошини андак ҳам қилиб турар, яноқларига пушти ранг югурганди.

Аббос муаллим ўзининг шакаргуфторлиги, юксак дидлиги, самимий эҳтироми билан қўни-қўшнилари дилидан жой олган эди. Бугун эса бетакрор рақси билан катта-ю кичикни ром этди.

Дунёнинг ишлари ғалати: айрим кишиларда не-не ноёб хислатлар мужассамлашган бўлади-ю, бошқа бировларда шимилдириқ ҳам йўқ. Ҳа, майли.

Кейин иккинчи қаватга тушдик. Бу ерда Абдусаттор амаки билан Мўмин амаки яшашади. Биз Абдусаттор амакиникига кирсак, қолган қўшнилари шу ерда жамланишган экан. Катталар янги йилни ана шу даргоҳда пешвоз оладиган бўлишди. Мен сирғаниб чиқиб, юкори

кўтарилдим.

Тушимга амаким кирибдилар. Иккаламиз машинада кетаётган эмишимиз. Олдимиздан оҳулар тўдаси ўтиб кетибди. Шу пайт амаким Аббос амакига айланиб қолибди. Лекин мен бундан заррача таажжубланмай, завқ-шавқ билан гаплашиб кетаверибман.

* * *

Дадам ишга шу қадар берилиб кетдиларки, ҳатто уйга ҳам даста-даста хат кўтариб келадиган бўлдилар. Кун бўйи у кишига маҳтал ва интиқ бўлиб ўтирсак ҳамки, биз билан суҳбат қурмай, алламаҳалгача ўша мактубларни ўқийдиган, таҳрир қиладиган одат чиқардилар.

Ана шу жонсиз номаларда инсон тақдирининг ғалати шодликлари ва ғуссалари, турфа орзулари ва надоматлари жамулжам эди. Эҳ-ҳе, нималар хусусида ёзишмасди одамлар. Чигал тақдирлар, талаб-у эҳтиёжлар, пўписа-ю пичинглар... Биров ўзини даволаган врачга ҳамду сано ўқиса, ўзга биров докторлар дори-дармонни рўйирост пуллашаётганидан тажанг. Кимдир қадимий обидалар ер билан яксон бўлаётганини дил тўла дард билан куйиниб ёзса, бошқа биров рус кизига уйланган ўзбекнинг бугунги бахтиёр ҳаётини ҳафсала ва ҳавас билан таъриф этган бўларди.

Дадамнинг ижозатлари билан улардан бирини эътиборингизга ҳавола этмокчиман. Хатга «Ота-онамни излайман», деб сарлавҳа қўйилган. Уни дафтарга тушириб, газетага йўлланган ўсмирнинг саргардонликлари ва изтироблари кишини ҳаяжонга солмай қўймасди.

Ана шу сардафтарни варақлашга иштиёқингиз бўлса, марҳамат! Лекин, дадам уни тер тўкиб «рандалаганликларига» қарамай, у газетада анчайин қисқариб, ярим-ёртирок бўлиб чиққанини ҳам айтиб қўйишимиз керак.

Хуллас...

Ҳурматли редакция!

Менинг номим Ромэн, фамилиям Шомуродов. 1962 йили Жиззахда туғилганман. Уч ойки, ота-онамни излайман. Даракламаган жойим қолмади. Ҳамкасбларим бу хусусда газетага ёзишни маслаҳат беришди.

Менга ёрдам беришларингизни илтимос қиламан.

Мен ақлимни таниб, ётоқхонамизнинг бетон деворларини эслаб қолганман. Уйдан бош олиб кетишимгача нақ тўрт манзилгоҳга кўчганимизни ҳам айтиб ўтишим ортиқчалик қилмас. Аммо турлитуман қурилиш ташикilotлари ёки янги совхозлар тасарруфида бўлган бу бошпаналар бир-биридан деярли фарқ қилмасди. Қўшилар ҳамнишин бўлиб қолганда, гапни бетон кулбаларининг совуқлигидан бошлашарди. Ёзда эса тош деворлар ҳил берганда, одамлар пахса кулбаларини қумсаб қолишарди. Баҳор юз кўрсатган чоғи уйнинг олдидаги шагал аралашган бир қаришгина намчил тупроқни тимдалаб, не-не умид-ла гул, ниҳол қадашарди. Аммо даштан кўчиб келган бефаҳм қўшиларнинг моллари уларни бир ҳафтадаёқ кемириб, хоку туроб қиларди. Шўрдан емирилаётган деворлар, фэйзсиз балконлар, қўланса ҳидлар...

Лекин бу дунёда ана шундай ночор кулбаларга ҳам зор одамлар йўқ эмас-ку!

Опам (ойим) билан дадамдан доимо ачимсиқ бўёқ ҳиди анқиб турарди. Чунки улар кўчма коллоннада бўёқчи бўлиб ишлашарди. Тузуккина топишарди ҳам. Гоҳида чакана ишларга ёлланишарди. Ойим бир умр пул жамғариш, кичикроқ ҳовли сотиб олишни, унинг ваннаси бўлишини орзу қиларди. (Биз яшаган уйларнинг бирортасида ванна бўлмаган, ҳожатхона ҳам ҳовлида эди.)

Мана энди орадан йиллар ўтиб, ўйлайман: хўш, ҳаққимиз йўқмиди бунга?! Бор эди! Аммо, нафсиламбирини айтганда, бунинг учун оилавий ҳамжиҳатлик, ўзаро эҳтиром оқсоқ эди. Энг ёмони, уларнинг иккови ҳам (ота-онани ёмонлаш – гумроҳлик, лекин кимларгадир сабоқ бўлиши учун ҳақиқатни гапирган маъқул) арақ ичишарди. Андак кайф қилгандан кейин эса эртадан кечгача бўёқ суртишдек чиркин ва машаққатли меҳнат, қафасга ўхшаб инсонни исканжага оладиган деворлар, бефаҳм ва жоҳил қўшилар... хуллас, турмуш деб аталган огир араванинг шавқсиз, истиқболсиз, ҳолдан тойдирувчи сиртмогидан атиги бир дақиқа бўлса ҳамки озод бўлишар, болаларга ўхшаб қийқиришарди. Бундай сершавқ лаҳзаларда ойим она шаҳри – Уфани қумсаб қолар, ҳар гал: «...Кўзларимга ёш кила», деган татарча ҳазин қўшиқни куйлар ёки бўлмаса олинажаск уйимизнинг оппоқ қилиб

бўялган, шинам хобгоҳларини, меҳмонхоналарини кўз ўнгига келтириб, ўзи ҳам энтикиб кетарди, бояқиш! Дадамнинг ҳам сўник кўзларида аллақандай ёлқин пайдо бўлар, Фориш тоғлари бағридаги она қишлоғини, унинг бахмал ёнбағирлари, ойнакўз булоқларини таъриф тавсиф этиб кетарди. Негадир миллий гурури ҳам андак жунбушга келиб, ўзбек халқини улуғлаб қоларди.

Лекин, эрталаб уйқудан туриб, улар ўзларини оппоқ қилиб бўялган шинам хобгоҳларда ёки ёнбағирдаги булоқ бўйларида эмас, шўрдан емирилаётган бетон катакларда кўришарди. Ишхонада эса уларни одатдагидек чапланиб кетган жомакор, бадбўй бўёқлар, кўрс ва нопок амалдорлар, асабий ҳамкасблар куттишарди.

Йўқ, менинг уйдан кетиб қолишимга уйимизнинг ноўнгайлиги, дадам билан ойимнинг арақ ёки вино ичиб валдирашлари ҳам сабаб бўлгани йўқ. Оилада ёлғиз фарзандлигим, болаларга қўшилиб кетавермаслигим ўқитувчиларнинг нўписа-ю дашиномларига ҳам чидаса бўларди. Барига аблаҳ прораб сабаб бўлди.

Кейинги пайтларда уйимизга бот-бот келадиган бўлиб қолди у. Пули кўп эди, бу корчалоннинг. Ҳар гал ташириф буюрганда, арақ, коньяк ва яна аллақандай неъматлар кўтариб келар, негадир менинг ҳам кўнглимни олиш пайига тушарди. Уни кўрганда, дадамнинг авзойи бузилар, ойим эса, аксинча очилиб кетар, яноқларига қизиллик югурар, гаплари пайдар-пай бўлиб қоларди. Эзма прораб икки нарса билан фахрланишдан чарчамасди. Биринчидан, жиззахлик маишхур арбобнинг жияни эканлиги, иккинчидан, Самарқандда аллақандай институтни битирганини гап орасида ҳуда-беҳуда тиқиштиргани тиқиштирган эди. Дадам эса ўзига хос қайсарлигидан қолмасдан ҳар гал арбобнинг жияни эканлигига ҳам, институтни битирганига ҳам ишонмаслигини юзига солаверарди. Ойим бу ноҳуш ва ноўнгай вазиятни юмшатиш пайида бўлар, дадамга танбеҳ берар, бошлиқларни ҳурмат қилиш лозимлигини ўқтирарди. Меҳмон бўлса, ана шу гаплар учун ҳам қадаҳ уриштиришни таклиф қилиб қолар ва улар якдиллик билан ичишарди. Кўп ўтмай, дадамнинг кайфи ошиб, алланима деб валдирар, гўлдираган бўлар кейин жимиб қоларди. Меҳмон худди шуни кутаётгандай учиб қолган дадамни икки қўлтигидан олиб, қўшни хонага ўтқазиб ётқизар ва мени «арақ олиб

келишига юбориш» пайига тушарди. Ойимнинг ҳам шунга мойиллигини кўриб, нафратларим жўш урар ва ҳар гал бу даргоҳдан батамом бош олиб кетиш фикри менга тинчлик бермасди.

Мен арақ олиб келмадим, бош олиб кетадиган манзилим ҳам йўқ эди. Шунинг учун Жиззах-Зарбдор маршрутида автобус ҳайдайдиган таниш шофёрга ёлланиб, йўловчилардан пул йигардим. У хушфеъл ва сахий эди – смена охирида икки-уч сўм чўзарди. Лекин шининг охирлаб қолишини сира истамасдим, чунки уйга бориш мен учун дўзах азобиға тенг бўларди. Ойим билан дадамнинг мenden хижолат чекиб, сохта мулозимат қилишидан ижирганиб кетардим.

Кузнинг аёзлигина кунларидан бири эди ўшанда. Экранда Самарқанд обидалари намойиш қилинаётганди. Осмонўпар миноралар, нилий гумбазлар, гавжум бозорлар ва энг муҳими, жуда ҳам бахтиёр бўлиб кўринаётган сертабассум одамлар дилда ҳавас уйғотарди. Шу пайт алланималарни қўлтиқлаганича прораб келиб қолди. Майда-чуйдаларини столга қўйиб, ойимга қандайдир совға узатди-ю, эътиборимизни экранга қаратди.

– Мен ўқиган институт ана шу мадрасанинг ёнгинасида. Ҳа, беш йил. Лекин Самарқандда яшаиш учун ё пул кўп бўлиши керак, ёки тожикчани билиш зарур. Чунки Самарқанд – иккинчи Бомбей. Биз тожикчани ўрганолмадик, лекин пул ўшанда ҳам бор эди: институтдан ҳам стипендия олардик, отецдан ҳам.

Менинг гашим кела боилади. Ҳадемай уйда ўтиришим ҳам ортиқчалик қилишини ўйлаб, гурурим таҳқирланиб кетди. Сирганиб таиқари чиқдим ва қисматга қасдма-қасд биринчи автобусга миниб, Самарқандга жўнадим.

Энди ўша дақиқаларни эсласам, анчайин гўрлигим, журъатсизлигим, нўноқ ва лакаловлигимга ўзим ҳам ишонч ҳосил қиламан. Автостанцияга тушгандан кейингина мени нохуш ўй босди: бугун қаерда тунайман, эртага қанақа тирикчилик қиламан деган ваҳимадан ўксиб кетдим. Ўз гўшасини илк бор тарк этган, тақдирнинг қоронгу кўчасида адашиб қолган мендек – бир мусофир ўсмирнинг шу топдаги ҳолати, кечинмаларини тасаввур қилиб кўриш қийин эмас, албатта. Бунинг устига ярамас прораб таъкидлаганидек, менда пул ҳам кўп эмасди, тожикчани ҳам

билмасдим. Гувиллаб ётган, одамлар ўз тирикчилиги билан банд бўлган бу шаҳри азимда хору хасдек беқадр эканлигимни илк бор ҳис этдим ва йиғлаб юбормаслик учун пастки лабимни қаттиқ тишиладим.

Автобекатга кираверишда деворга ёпиштирилган эълонда гишт заводи ва суперфосфат комбинатига ишчилар кераклиги, уларга яхши маош, ётоқ берилиши ёзилганди. Ана шу эълон тақдиримнинг нажот нуқтаси бўлиб туюлди менга. Таваккал қилиб гишт заводида танладим.

Бу пастқам ва бефайз жойларни қадим-қадимдан Маховхона дейишаркан. Заводнинг катта ҳовлисига киришингиз билан пишиқ гишдан пастгина қилиб қурилган ва бир-биридан фарқ қилмайдиган хумдонлар, ҳар ер-ҳар ерга уйиб қўйилан гишлар, бир маромда гувиллаб ётган механизмлар эътиборингизни тортади. Мен кимга учраиши, гапни нимадан бошлашни ҳам билмасдим. Алламаҳалгача қўпол коржосма кийган ва қайноқ хумдонлардан гишт ортилган аравачаларни зўр бериб тортиб чиқаётган одамлар билан мулоқотда бўлишни ўйлай бошладим, аммо улар ўз юмушлари билан шунчалик банд эдиларки, менга эътибор беришни ҳам эп кўришмасди.

Бўш хумдонларнинг бирига бош суқиб, ним қоронғуда бир неча киши ивирсиб юрганини кўрдим.

– Киравер, навқирон дайди, уялма, – деди жингалак сочли киши ичкаридан русчалаб.

Мен бу ногаҳоний таклифдан қувониб, ичкари кирдим ва вужудим роҳатбахш ҳароратни ҳис этди. У ўзини Гена деб таништирди.

Йўқ, энг аввало, хумдонда мен кутмаган манзарага дуч келганимни таъкидлаб ўтишим керак. Чапроқда лўлилар давра қуриб ўтиришар, шовқин солиб, карта ўйнашарди. Ундан нарироқда бир оёғи мажруҳ чол алланима ясарди.

Гена мени гапга солди. Уйдан бош олиб кетганимни, шу ерга ишга кирмоқчи бўлганимни айтдим.

– Менга тилло берса ҳам ишламасдим шу заводда, – деди у.

– Нега? – ажабландим.

– Оловнинг ичига кириб, гишт ортиш жўн иш эмас! Хумдонни тўлдириб хом гишт териб чиқишади. Пишгандан кейин... Қара, мана

шу хумдонни бўшатишиганига бир ҳафтадан ошган. Лекин ҳали ҳам ҳаммомдай исик. Маошлари бўлса икки юзнинг нари-берисида. Мардикор бозорида бўлса ҳар кун икки-юк беш сўм бор. Яна иззат-икром...

Мени жилла таскин топдим: шу одамнинг этагини тутсам, хор бўлмайман, деб ўйладим.

– Бу одамларнинг ҳаммаси шу ерда ётадим, – сўрадим гарчанд бунга ишонч ҳосил қилган бўлсам-да.

– Ҳа, бизнинг Узоқ Шарқда: «Қаер исик бўлса – ўша макон инсоннинг ватани» деган нақл бор. Бу ер исик. Пулсизлар, дайдилар учун бундан қулай жой топиш амримаҳол. Пул, паспорт талаб қилишмайди.

Тез орада шеригимнинг анчайин эзмалигига ишонч ҳосил қилдим. Гапи тугаб қолғудай бўлса, ўқиган китобларини ҳам бир бошдан айтиб беришдан тоймасди. Одоб юзасидан унинг монологини тинглаб ўтирганимда, икки лўли жанжаллашиб, бир-бирининг гирибонидан олиб қолди. Шунда бир лўли аёл гайритабиий чаққонлик билан улар томон отилди-ю, иккаласининг ҳам юзига тарсаки тортди. Ҳалиги баджаҳл эркаклар шашитларидан қайтишиди. Улар тин олиши билан, хумдон тўридан сурнайга ўхшаи чолғунинг ҳазин овози янграб қолди. Оҳангида шарқона оҳу нолалар билан билан бирга европача шўхроқ, дилкашироқ овозлар уйғунлашиб кетганди. Дилимда ҳаяжон пайдо бўлди. Лўлилар ҳам тин олишиди.

– Аблямит чалаяпти, – деди Гена гамгузор оҳангда.

Мен Аблямитнинг кимлиги, сердард ноласининг боиси билан қизиқсам ҳамки, бу ҳақда сўрашга, негадир дилим дов бермади; чунки илк дақиқадаёқ бу гарибхонада бир-бирининг сардафтарини титкилаш ёки ярасига туз сепиш таомилига тўғри келмаслигига ишонч ҳосил қилгандим. Бу бандаларнинг аксарияти ҳам, инчунин, ўзимдек тақдир деган сўқир ҳақиқатнинг қалтис ҳазили ёки ногаҳоний зарбаси билан шу гўшага келиб тушишигани ҳеч кимга сир эмасди.

– Аблямитни кўргим келаяпти, – дедим шеригимга.

– Борақол, – акаларча меҳрибон оҳангда жавоб берди Гена.

У ўрта ёшлардаги, новча киши эди. Кўзларини ярим юмганича,

бошини бир оҳангда мастона тебратиб чаларди. Унинг эскигина йигма каравоти атрофида давра бўлиб ўтирган беш-олти чоғли киши ҳам жисман шу ерда, ҳаёлан эса аллақандай хотиралар оғушида эдилар. Бу ногаҳоний навода тоғларнинг сирли сукунатидан бошлаб, қалтис қисматнинг ачиқ сабоқларига муҷассам эди.

Бояги ногирон чол бир неча қадам нарида ўтириб олиб, сўргичдан йирик нақшин олма ясарди. Бунинг учун сўргичнинг учини ип билан боғлаб, тескари ўғирар, кейин велосипед насоси билан дам берарди; сўргич кўз ўнгингизда йирик олмаган айланиб қоларди. Чол унинг орқа томонини ҳам зичлаб боғлагач, озгина қирмизи ранг югуртириб юборарди. Ёнида ана шунақа ўйинчоқлардан бир талайини уйиб қўйганди.

Аблямит тин олгач, ҳамма ўз юмушига қараб йўл олди. Фақат чап билагига «1953» рақами ёзилган барваста ва бадқовоқ киши ҳалиги мўйсафидга русчалаб сўз қотди.

– Чол, роса пул йиғяпсан-а?!

– Қўйсангчи, Артур, – инжилди у.

– Бир стакан мурувват қилсанг бўлармиди.

– Уялсангчи – сендай пайтимда ...

– Ёлгон! – унинг сўзини кесди Артур, – сен жанг қилмагансан, – ўзингни ўзинг отгансан!

– Артур!!! Худо ҳақи ҳақорат қилма!

– Ундай бўлса, томогимни тақиллатма-да, қурумсоқ чол!

– Ишонсангчи...

– Чиқар!

Чол чўнтагидан, ноилоҳ «Чаима» чиқарди. Қўли қалтираб, стаканни яримлатди.

– Қўли қалтирашини қаранг, бахти қаро чолнинг, норози бош тебратди Артур ва таҳдидона буюрди: – тўлдир, ярамас!

– Артур, – яна зорланди чол.

– Қўй, қанжсиқ! Биқинингга тепаман!

Артур дегани тўлдириб қўйилган винони шашит билан бир неча қултум қилиб ичди-ю, лабини сидириб ташлади ва хумдондан чиқиб кетди. Мен ўта қўпол бу муомаладан дилгир бўлиб кетдим. Генага Артурнинг суллоҳлиги ҳақида гапиргандим, у қўл силтади.

– Ўтибор берма! Хумдоннинг ўз қонунлари бор! Умуман яқинлашма у – иблис рецидивистга!

– Шу ерда яшайдими, – хавотирланиб сўрадим.

– Йўқ, ўйнашлари, ғумашталари лак-лак. Мабодо сенга сўз қотса, русчани билмайман, деб туравер.

Гена бошқа ҳамхоналар ҳақида ҳам ҳол-бақудрат маълумот берди. Жумладан, Аблямит дегани Улуғ ғалабадан кейин дадасини кутиб ўтирганда, Кримдан буёққа кўчириб юборишган экан. Ҳозир ҳам, ҳар йили кекса онасини ўша ердаги уйига олиб бораркан. Бечора онаси остонада ўтириб олиб, ўксиб-ўксиб йиғларкан. Ичкаридан бир семиз аёл чиқиб, уларни роса уришиб бераркан.

Гена хумдондаги тартиб-қоидалар ҳақида анча гап сотди. Бирор ҳафтадан кейин, шолча кўрпаларни кўтариб, қўшни хумдонга ўтарканмиз. Бу ер совиб қолармиш. Гўшамизни милиция босиб қолиши хавфи ҳам эҳтимолдан ҳоли эмаслигини айтгач, пул билан ҳужжатларни ишончли жойга яшириб қўйишни тайинлади.

– Пулим ҳам, ҳужжатим ҳам йўқ, – ростини айтдим.

У кулди. Бизнинг жамиятимизда пулсиз ва ҳужжатсиз киши – дайди итдай беқадр эканлигини исботлашга киришиб, бирор соат чамаси эзмалик қилди-ю, сўнг ухлаб қолди.

Менинг эса киприкларимга сира уйқу қўнмасди. Таассуротларим шу қадар айқаш-уйқаш ва остин-устун бўлиб кетгандики, уларни ўйлаб, охирига етолмасдим. Атрофни зулмат қоплагач, уйимиздагиларни кўз ўнгимга келтириб, дилимни ғусса босди. Балки саросимага тушиб, мени излашаётгандир, бояқишлар. Эҳтимол айбни бир-бирларига тўнкашаётишгандир. Майли, дейман ўзимча, инсоннинг иззат-нафсини паймол қилиш нималарга олиб келишини билиб қўйишсин.

Биз саҳарлаб апил-тапил ювиниб олди-у, Регистон томон жўнадик. Ҳадемай тонг гира-ширасида хўмрайиб турган миноралар кўзга ташилди. Тан олишим керак, улар мени ҳеч қандай ажаблантирган ёки ҳаяжонга солгани йўқ. Телевизорда кўрганимдек бўёқлари ҳам тантанавор ва байрамона эмасди. Менинг фикру зикрим бошқа томонда: бугун пул топиш, тирикчилик ўтказиш учун қўйилган илк мустақил қадамим ҳақида эди. «Хўжайиним» ким

бўлади, неча сўм беради, деб ўйлардим.

«Гўзал» деб номланган дўкон билан мадраса оралагида тўпланиб турган оломон мардикорлар эканлигини дарҳол сездим. Уларнинг аксарияти асабий, серзарда одамлар бўлиб туюлди менга. Мардикорларнинг кўпчилиги тинмай арзон сигарет чекар, баҳслашишарди. Худди бизникидек, уларнинг ҳам кийимлари эски, гижимланган эди. Бу одамлар орасида болакайлардан тортиб, олтмишларни қоралаб қолган даққи эркакларгача учрар; уларнинг ёшигина эмас, тоифаси, миллати ҳам турли-туманлиги сезилиб турарди. Азбаройи боласини боқиб учун келган деҳқондан тортиб, бир замонлар киборлар жамиятининг арзандаси бўлиб, кейин баднафслик ёки ичкилик сабаб шу кўйга тушиб қолган сипойи амалдоргача, ногаҳонда стипендиядан маҳрум бўлган студентдан тортиб, бетайин мусофиргача бор эди, бу тонгги анжуманда.

Хўжайинлар (бу ерда уларни «сойбикор» дейишаркан) озчилик, лекин дарҳол кўзга ташланишади. Сойбикорлар, назаримда, андак такаббурроқ, нописанд. Улар кўп ҳолда тожикча гап бошлашсада, русча, ўзбекчани ҳам равон гапиришади. Хўжайин яқинлашиши билан мардикорлар уларга пешвоз чиқишар, қиёфаларига хокисорлик ва меҳнаткашлик хислатларини беришга уринишарди. Сойбикорлар эса кўп ҳолларда, гавдаси йирикроқ, мускуллироқ мардикорларни излашарди. Бу ўринда шуни айтиб ўтишим керакки, мен Генадан анча ёш бўлсам ҳам гавдам у билан тенг эди. Лекин шунга қарамай, бизга эътибор беришмасди, падарқусурлар. Сермуруват хўжайин излаётган турли қаланги-қасангилар сойбикорга эргашиб кетар, Гена бўлса бу омадсизликдан танг бўлар, бетоқатланарди. Ёнимиздаги икки студентни бир аёл ўн беш сўмдан ёллаб, том шувоққа олиб кетгач, бир бақалоқ амаки мен томон анча дадил юриб келди-ю, ҳа йўқ, бе йўқ, сўради:

– Пахта теришга борасанми?

Мен нима дейишни билмадим ва савол назари билан Генага боқдим. Мен буёқда қолиб, сойбикор Генага тушунтира кетди. Унинг ўрнига пахтага борсам, кунига ўн сўмдан тўлармиш. Мен қувондим, чунки ойлаб пахта териб, шимилдириқ ҳам ололмаган кунларим кўп бўлганди, аммо қутилмаганда, Гена рад этиб қолди. Сабабини эса

айтмади ҳам. Бу гал бир мўйсафид Генага харидор бўлди.

– Мен билан ўтин ёрасан – ўн беш сўм бераман. – деди.

– Иложи йўқ, – деди Гена бу гал ҳам ва мен томон имлаб, қўшиб қўйди, – укам бор, уни ташлаб кетолмайман.

Чол индамади. Гена уни қўлдан чиқармаслик илинжида давом этди: «Иккаламиз ҳам борайлик, майли, унга ўн сўм берақолинг. Ташлаб кетгим келмаяпти». Отахон жавоб қайтаришни ҳам лозим топмай, бошқа мардикор излаб кетди. Шундан кейин биз томон бирор киши йўламади. Одамлар ҳам сийраклашиб қолдилар. Гарангсиб турганимизда, дўппи кийган (буниси ҳам бақалоқ) бир киши келди-ю, сал нарида туриб, ариқ қазиш учун тўрт киши кераклигини эълон қилди. Гена иккаламиз ҳеч иккиланмай, унга яқинлашдик ва хайрихоҳ илжасайдик. Бизга бир деҳқон билан студент ҳам қўшилди. Хўжайин ўн сўмдан бермоқчи бўлди – биз индамадик. Сукут эса машойихлар айтганидек, аломати ризо.

Хўжайиннинг эски маркадаги «Волга»си бизни шаҳардан ташқарига олиб чиқди. Кейин магистрал кўчадан ўнгга бурилиб, анча йўл юрдик. Ниҳоят, бақалоқ тормоз босди. Бу ер чойхона, дўкон, сартарошхонага эга бўлган кичик бир қишлоқ эди. Машинадан тушгач, бир-биримиздан ва атрофдаги одамлардан бегонасираб, нимадандир андак хижолат чекиб турдик. Сойбикор қадимги бойларга хос виқор билан қаршимиздаги ариқни кўрсатиб, «ремонт» қилишимиз зарурлигини уқдирди. Биз ариқнинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб ишимиз кўламини чамалаган бўлдик. Бақалоқ чойхонада ивирсиб юрган кишилар билан биргаликда кетмон, белкурак дараклади.

Ниҳоят, биз ишга киришдик. Азбаройи ишининг кўзини билишидан бўлса керак, деҳқон беихтиёр ишбоши бўлиб қолди. У студент иккаламизга ариқнинг икки рошини текислаб кетишни тайинлади. Гена икковлари бўлса, унинг остини тозаламоқчи бўлишиди.

Гарчанд белкуракларимиз занглаган бўлса-да, студент иккаламиз гайрат билан ишга киришиб кетдик. Анчайин узоқлашганимиздан сўнг деҳқон билан Гена ниманидир гаплашиб олишиди-ю, бизни чақиришиди.

– Бунча тез ишлаш шартмас, – деди деҳқон меҳрибон оҳангда, – бундайига ўзларингни чарчатиб қўясизлар.

Биз шаштимиздан тушиб, уларга кўмаклаша бошладик. Тупроқ остидан эски калиш, целлоффон халта, чинни синиқлари сингари боло-ю баттарлар чиқар ва биз уни тупроққа қўшиб, нари улоқтирардик. Чойхонада ҳам ёш-яланглар тўпланишиб, қозон илишиди, карта ўйнашга киришишиди. Бақалоқ ялпайиб ўтириб олганича, сабзи тўзграй бошлади.

Бирор соатлар чамаси ишлагандик, шекилли, қайданам жиккаккина бир чол пайдо бўлди ва чойхонада ўтирган кишиларга алланималар деб дашном бера бошлади. Мен қизиқсиниб қулоқ солдим.

– ... йилдан бери ҳашар қилиб қазирдик. Сув ичадиган ариқларингни ҳам мардикор тозалаб берадиган бўлса... суф-ей!

Чойхонадаги бекорхўжалар ноўнгай бўлишиди, шекилли, гапни ҳазил-мутуйибага буришиди. Бақалоқ отахонга кампирлар ҳақида гапириб, зўрма-зўраки аския қилди. Бошқалар кулган бўлишиди: чол жавобан, яктагини шартта ечди-ю, дарахтга илиб, олдимизга тушганича ариқ қазиишга киришиди. У кетмонни аниқ мўлжалга урар ва зилдай лойни чаққонлик билан нарига улоқтирарди. Отахон биз билан бирор оғиз ҳам гаплашмади, аксинча нохуш қовоқ уйиб, кетмон ураверди. Унинг бир ўзи ҳам ариқнинг ёнини текислар, ҳам остини тозалар ва энг хижолатлиси, тўртталамиздан кўпроқ юмуш бажарарди. Ноўнгай бўлиб, андак гайрат қилдик. Деҳкон отахондан ниманидир сўраган бўлди, лекин саволи бежавоб қолди.

Ҳар қалай мўйсафид тин олди. Кейин қўлини асабий силтаб, яктагини кийди. У жўнаб кетиши билан биз ҳам чойхонадагилар сингари дафъатан енгил тортдик. Ҳалигилар мўйсафидни бир оз гийбат қилишиди; давранинг тўрида ўтирган зиёлинамо киши, ҳатто файласуфона гап ҳам қилди.

– Бу чол ойнага қараса ҳам, аввал ундаги доғни кўради.

Одамлар гапнинг охирини ҳазилга буриб, мўйсафидни уйлантириб қўйиш зарурлигини таъкидлашиди.

Тушликка бизни чойхонага чақиришни унча эп кўрмаган бўлишса ҳамки, таомил, одамгарчилик юзасидан ош бериб юборишиди. Аммо шундан кейин ишимизда унчалик унум бўлмади. Имиллаб, тезроқ кеч тушишини кута бошладик.

– Ўн кун ишласак, юз сўм бўлади, – деди Гена хумдонга қайтар эканмиз, – кейин квартира оламиз – одамлардай яшаймиз.

Аммо тонг билан уйғотганимда, ялқовланиб, фикридан қайтиб қолди.

– Бугун дам олақолайлик, Ром, – деди лоқайдгина, – пулимиз бўлса – бор.

Биз бир эмас, икки кун давомида шаҳарда санқиб юрдик. Жамгармамиз тугаб, тирикчилик ваҳимаси босгандан кейин нажот маскани ҳисобланган – мардикор бозорига боришга қарор қилдик. Бу гал бизнинг харидоримиз серсавлат, калондимоғ амаки бўлиб чиқди. У ҳам «Волга»сига таклиф этди. Биз, негадир савдолашмадик ҳам.

Дастлаб уни катта амалдор деб ўйлагандим. Кейин билсам, шунчаки врач экан. Унинг ҳовли-жойи жуда серҳашам, дабдабали эди. Мен тўласинча ганчкорлик қилинган айвонни, бир-бирини такрорламайдиган қимматбаҳо қандилларни, зарҳал суви билан жимжимадор қилиб бўялган устунларни биринчи бор кўраётгандим.

Ҳовли ўртасида ёзлик айвон. Унинг томи рухли тунука билан қопланган, ёғочлари зўр дид, ҳафсала билан ўймакорлик қилинган.

Карниз ва шипдаги бўёқлар гаммаси ҳақида гапирмасам ҳам бўлади.

Хўжайиннинг таклифи билан Гена иккаламиз ана шу айвон ўртасига қўйилган стол атрофидан жой олдик. Лекин, қимматбаҳо столларга ўтиргач, ўзимизни ноўнгай сеза бошладик. Кейинроқ ўйлаб кўрсам, ўшанда бизни бунчалик ноқулайликка солган нарса – хўжайин билан орамиздги тавофут экан. Атрофдаги ҳамма нарса: муомаладаги нописандликдан тортиб, ногаҳоний ҳашамгача сени хору хасдан беқадр эканлигини ёдингга солаверса, ўзингни эркин тутиб бўбсан!

Хўжайин рус тилида анча чайналиб, айвон ёнидан ёмғир суви учун чуқур қазиишимиз кераклигини айтди. У ноўнгайликдан чиқиши, учун атайин ўзбекчалаб кетмон, белкурак сўрадим. У тагин русчалаб ҳамма нарса топиб берилишини, фақат яхши ишлашимиз зарурлигини, тутила-тутила тушунтир-ю, ишига жўнаб кетди. Биз енгил тортидик.

Шу кетишда тушдан кейин пайдо бўлди ва ўзича ишимизни

кўздан кечирди. Унинг ланж қиёфасидан ишимиздан мамнунлиги ёки норозилигини англаб олиш қийин эди. Айвондаги креслога эндигина ялтайиб ўтириши билан икки киши кириб келди. Ногаҳоний меҳмонларнинг ёши каттароғи ҳазил-мутойиба қилиб гапиришдан – хўжайинга анча яқин, синашта эканлиги, иккинчисининг эса ҳуркиб туришидан бу дабдабали даргоҳга биринчи бор қадам ранжида қилганлигини англаб олиш қийин эмасди. Эсангизни қотирадиган сохта табассумлар, ясама ҳолтурсликлардан кейин меҳмонлар сардори муддаога ўтди.

– Бу киши – (у шериги томон имлади) қўшимиз. Иккаламизни Тожикистонга тўйга айтиб кетишган. Энди боргандан кейин, бир кун-икки кунда қайтиш мушкул. Уларни биласиз – жуда меҳмондўст халқ.

– Тушунарли, тушунарли, – сохта ҳиринглаб, унинг сўзини кесди хўжайин.

– Бир ҳафтага...

– Бир ҳафтаси нима бўлади, – деди хўжайин яна мижговланиб, – ўн кун.

У ҳиринглаб папкасини очди, иккита касаллик бюллетени варақасини суғуриб олди. Сухбатдошларига аллақандай пайдар-пай саволлар бериб, жавобларини қозоғга туширди. Меҳмонларнинг ёшироғи иккала бюллетенни ҳам олди-ю, стол чеккасига ийманибгина пул қўйди.

Булар сермулозаматлик билан хайр-хўшлашиб чиқиб кетгач, пижама кийган икки киши кириб келди. Улар кўп вақт кўришмай бир-бирини соғинган қадрдонлардай ўпишиб кўришишди. Хўжайин мамнун жилмайиб, уларни столга таклиф этди. Зум ўтмай дастурхон устида Тошкент суви, коньяк, турфа газаклар пайдо бўлди. Гаплари, ҳазил-мутойибаларидан улар қўшни – хўжайиндай серсавлати терговчи, қоқсуяроғи қайбирам институтда домла эканлигини тахминладим. Меҳмонлар ўқтин-ўқтин бизга қараб қўйишаётгани учун бўлса керак, хўжайин изоҳ берди.

– Билмадим, қақшамагур эгаси бу ҳовлида қандай яшаган экан. Обпартови йўқ. Эрталаб Регистонга тушиб, шу иккаласини олиб келдим. Бу ҳовли ҳали кўп пул ейдиганга ўхшайди. Элликка олгандик,

тагин ўн кетди.

– Зато биздай қўшниларни топдингиз, – кўкрагига урди домла.

– Ҳовли олма, қўшни ол, – жим ўтирмади терговчи ҳам ва беихтиёр қўшнисига ҳамдардлигини изҳор қилакетди, – мос тушидик, мос тушидик. Локинда биз ҳам доғда қолганмиз: жуҳуд нақ олтмишини санаб олиб, Исроилга жўнади. Йигирмага расмийлаштиргандик яна шунча кетади-ёв!

Хўжайин билан терговчи асосан пул ҳақида гапиришарди. Чувак домла бўлса, уйимизни бузган ҳалиги иблис прорабга ўхшаб, гап орасига Жиззахдан чиққан машҳур арбобнинг номини қистириб ўтар, у кишининг жияни эканлигига урғу берарди. Ўзи бошқа ёқдан келган бўлса керак, самарқандликларни камситишга мойилроқ эди.

Гап бошқа ўзанга бурилди: вилоятнинг нуфузли бир мансабдори ногаҳон сирли жон бергани ҳақида баҳслашиб қолишди.

– У ўладиган эмасди, – деди домла, – ўлдиришди. Самарқандда мафий бор. Бундан кўз юмиб бўлмайди.

Хўжайин домланинг гапини маъқуллади. Аллақандай обком котиби билан савдо идорасининг бошлиги ҳам ваннада сирли жон беришганини, бундан жуда ажабланганини гапирди.

– Билишимча, – деди терговчи – ўша мафий бўлажак қурбонни кузатиб юради. У ваннага кириши билан, ташқаридан туриб, трубага ток тегизади.

Улар узоқ баҳслашишди. Домла терговчиларни латтачайнарликда айблади. Хўжайин унинг гапини кесиб, қадаҳ таклиф қилди. Кейин улар латифанома саргузаштларни айтишга ўтдилар.

– Биттасига яхшилик қилсам, «Духтуржон, яхшилигингизни қандай қилиб қайтаришни билмай қолдим», деди, қақшамагур. «Инсон пулни кашф этгандан бери бунақа саволга ўрин қолмаган», дедим.

Хўжайиннинг бу гапидан мазза қилиб кулишди. Терговчи наша сотувчи бир лўли ҳақида ҳикоя қилди: тергов бошланиши билан ҳалиги лўли бориб, жиннихонага ётиб оларкан. Булар чора кўролмай халак бўлишаркан.

Домла яҳудий билан чукчи ҳақида латифа айтгач, андак кайфи ошиб, хиралик қила бошлади. «Зато бизнинг авлоддан унақаси

чиқмаган», деган каломни уч марта такрорлади. Кейин ҳатто қўшниларига ҳам нописандлик қила бошлади. Терговчи хавотирга тушиб, ўтиришига якун ясашни таклиф қилди – улар қўзгалдилар.

Хўжайин кечга яқин иккаламизга ўттиз сўм бериб, совуққина хайрлашди. Мен йўл-йўлакай нуқул ана шу одамлар ҳақида ўйладим. Чунки бунақа тоифаларни аввал учратмаган эдим. Назаримда уларни ёмон одамлар деб бўлмасди, аммо аллақандай гайритабиийликми, жумбоқми бор эди бу нусхаларда. Бу хусусда Генанинг фикри билан қизиқдим.

– Ёмон одамлар эмас, дейсанми, – ҳатто жаҳлга минди Гена, – улар бориб турган буржуйлар, наҳанг бўлиб кетган порахўрлар! Кўрдингми, пора олишни салкам фазилат деб билишади, зулуклар! Ихтиёр менда бўлса, барини гишт заводга ишга қўярдим. Шунда билишарди...

Кечаси билан «буржуйлар» ҳақида ўйлаб ётдим. Дарҳақиқат, мана шу хумдонда ётган ёки ўтхонадан гишт ташийдиган одамлар билан уларнинг орасидаги фарқ нимада? Ҳамма ҳам инсон фарзанди-ку? Бу ерда ақлга сизмайдиган аллақандай тенгсизлик, адолатсизлик борга ўхшар, нимадир нотўғри қурилгандай бўлиб туюларди. Нега терговчи уларни фош қилмайди? Нега райком, обком...???

Эртаси, индини ишга чиқмадик. Ҳаммомга кирдим, уйга хат ёздим. Сихат-саломатлигимни билдирдим-у, адресимни сир тутиб қўяқолдим. Учинчи кун ишга хумдонга ўтиб, обдан жойлашиб олганимизда фалокат рўй берди: хобгоҳимизни милиция босди. Биз саросимага тушдик: одамлар пуллари, ҳужжатларини яшира бошладилар. Чиқиб қочишининг иложи йўқ эди: ҳар бир эшикда баджаҳл соқчи турарди.

Ҳалиги ногирон ўрис чолдан ўзга ҳеч ким қаршилик кўрсатмай, милициянинг машъум қора машинасига чиқа бошлади. Чол эса ўзича исён қилиб, милиционерларни «фашистлар», «газандалар» деб атади.

– Биз суварак эмасмиз-ку, – деди у милиция капитанига тик боқиб, – этик билан эзгилаб кетаверсанг! Инсонмиз!

Капитан газабга минади, деб ўйлагандим. Аммо ундай бўлмади. Ўша совуққонлик билан чолга танбеҳ берди.

– Валдирама, қари шайтон! Инсондай яша, деб олиб кетяпмиз-да!

Ўн беш чоғли одам миндик. Лекин машина ҳамон жилмас, милиционерлар тагин аллакими излашарди. Кўп ўтмай улар Артурни дараклашаётгани маълум бўлди. Лекин табиийки, уни топишолмади.

– Гена, – сўрадим такроран, – бизни қамаб қўйишмайдими?

– Йўқ, уйга жўнатишади, дедим-ку, – жеркиб берди у.

Баримизни бир хонага қамаб, сўроқ бошлаб юборишди. Капитаннинг тортмасида бир талай сураатлар бор эди. Ҳар биримиз билан гаплашганда, ҳужжатларни суриштирар ва сураатларга қараб-қараб қўярди. Чолни кексалар уйига юбормоқчи бўлишганди, у тагин жанжал кўтарди.

– Бормайман, у – қамоққа! Хумдонда яшайман! Мен Брест учун...

Милиционер уни зарб билан олиб чиқди.

Генага эса икки кун давомида Самарқанддан чиқиб кетишни таклиф қилишди, акс ҳолда ёмон бўлишини таъкидлашди.

– Отинг нима, қаердансан, – сўради бошлиқ мендан, у билан юзма-юз бўлишим билан.

Гена айтгандай қилиб, батамом бошқа ном ва жойни тилга олдим. Капитан ёнидаги милиционерга маъноли имлади. У мени қўшни хонага олиб кирди.

– Нега ёлгон гапирасан, найрангвоз, – деди у иккаламиз ёлғиз қолганда, кимни лаққиллатмоқчисан?!

– Ёлгон эмас! – рад этдим.

Шу пайт милиционер столни (атайин) тебратиб юборди. Унинг устидаги ручка гилдираб тушиб кетди.

– Ол, – деди буйруқ оҳангида ручкага имлаб.

Мен энгашиб уни оламан, деганда, аблаҳ биқинимга шундай зарб билан тепиб юборди-ки, азбаройи нафасим ичимга тушиб кетди.

– Итдан тарқаган, бродяга, – деди жаҳл билан.

Мен сал нафасимни тиклаб олиб, башарасига туширишни мўлжаллаб турганимда, у зарб билан судраб, тагин бошлиққа юзма-юз қилди. Бу гал ростини айтдим. Мени Жиззах шаҳар ички ишлар бошқармаси ихтиёрига топиширишга қарор қилишди.

Қарасам, ишининг рафтори нохуш. Эртаси ҳожатхонага кириш баҳонасида навбатчи милиционернинг кўзини шамғалат қилиб, жуфтакни ростлаб қолдим. Лекин кечқурун хумдонда эски

танишлардан ҳеч ким йўқ эди. Тимирскиланиб юрган икки-уч киши билан гаплашгим ҳам келмади. Мардикор бозорига эртароқ йўл олиш илинжсида барвақт ухладим.

Бу гал ўттиз ёшлардаги хушқомат киши мени Регистон – Боғибаланд автобуси билан шаҳарнинг бошқа томониغا олиб кетди.

– Лойхоналарни қўмасан, – деди, нима иш қилишимни сўрагач.

Аммо пул масаласида гап бўлмади.

Биз унча катта бўлмаган дарвозадан ичкари киришимиз билан, тахминан йигирма беш ёшлардаги бир жувон истиқболимизга чиқди; уни гўзал, сулув, шоҳиста дейиш камлик қиларди. Ҳис-туйғўлари ўтмаслашиб қолган эркак ҳам бу сиймони кўрганда, табиат шу келинчакка келганда бор маҳоратини ишга солганига ишонч ҳосил қилиши турган гап эди.

Хўжайин унга тожикчалаб алланималар деди. Жувон эҳтиром ила унинг гапини маъқуллаб турди. Жувоннинг нозик табассуми билан маъқул ишорасини қилиб, бош тебратиб туриши ҳам бетакрор эди.

Ҳовли каттагина бўлиб, тўрда янги уй қурилганди. Усти шиферланган, деворлари лойшувоқ қилинган бу уйнинг чор атрофида бир нечта лойхона бор эди.

– Ана шу лойхоналарни қўмиш керак, – деди хўжайин, – тупроқни мана бу дўнгликлардан оласан. Бу ерда ўн-ўн беш кунлик иш бор.

Иш бошлайман, деб турганимда бека янги уйнинг ҳали қоқилмай, лопилаб турган тахталари устига дастурхон ёзди: нон, пиёлада мураббо қўйди, кейин бир коса ширчай олиб келди. Мен унинг малоҳатидан хижолат тортиб, нигоҳларимни олиб қочдим, андак каловландим.

Хўжайин ишга жўнаб кетиш олдидан шарт-шароитларни тагин бир бор тушунтириб берди.

– Бугун янгамуллонг шу ерда – нима керак бўлса, айтавер.

Беканинг шу атрофда бўлиши, негадир дилимга илинжлик солди. У кўрсатган замбилгалтак билан кетмонни олиб, шаҳд билан ишга киришиб кетдим.

Бир маҳал эндигина йўлга кирган болакай мувозанатини зўрга сақлаганича, тебрана-тебрана келиб қолди, «амақ, амақ» деди ва замбилгалтакни имлаб кўрсатди. Бола оппоқ, соғлом бўлиши устига

бели зич қилиб боғланган қирмизранг курткаси, шу рангга ҳамоҳанг туфлиси ўзига жуда ярашиб тушган эди. Болакайни меҳр билан бағримга олгандим, у тагин замбилгалтак томон имлайверди. Кейин замбилгалтак устига шолчани тушадим-у, болани авайлабгина кўтариб унга ўтқаздим. Йўлга тушишимиз билан, у аввал хурсандлигидан қиқирлаб кула бошлади, сўнгра бу хушчақчақлигидан ўзгаларни ҳам воқиф этгиси келди, шекилли, ойисини чақиришга киришди. Кўп ўтмай, янгамулло пайдо бўлди. У сезилар-сезилмас хавотирда бўлса ҳамки, чинни лабини табассум тарк этмаганди. Беканинг ана шу нимтабассумида қат-қат қувонч барқ уриб турарди. Мен ундан нигоҳларимни олиб қочдим, сўнг ўғлига сўз қотаётганидан фойдаланиб, қоматига кўз ташладим. У семиз ҳам, ориқ ҳам эмасди, бўйи ҳам шу ёш, шу ҳуснда худди шундай бўлиши керак эди. Бу қоматда мувозанат ва мутаносибликлар заррача бузилмаганди. Либослари-чи, либослари, Тивитдан қўлда тўқилган свитер, гумбаз кўйлак ва атласи лозимага бунчалик уйғун бўлишини тасаввур қилиб кўриш ҳам қийин.

Болакайни авайлаб туширмоқчи бўлгандим, норози бўлиб инжилди.

– Отинг нима, отинг, – сўрадим уни жаҳлидан тушириш ва танишиб олиш умидида. Болакайнинг ўрнига янгамулло жавоб қайтарди:

– Номи – Рафиқжон, амакиси.

Ниҳоят, бека ўғлини бағрига босиб, уйи томон жўнади. Мен унинг ортидан бир дона қилиб ўрилган қоп-қора, узун ва бўлиқ сочига, беназир қоматига ҳавас билан қараб қолдим.

Кечқурун иш ҳақимни (ўн сўм) олиб, қадрдон ётоғимга жўнадим ва хумдонда тахминан қирқ ёшлардаги гапга чечан бир киши билан танишиб қолдим.

– Отим – Бекмурод, лекин Ўзбекистонда ҳамма мени Бек, деб атайди, ҳатто газетага ҳам Бек деб ёзишди, – деди шеригим андак мақтанчоқлик билан.

Шеригимнинг очиқ кўнгиллиги, дангаллиги дастлаб менга ёқиб тушганини тан олишим керак. У яқинда қамоқдан чиққанини, тақдир уни кўп балоларга гирифторм қилганини ҳам яширмади. Нима учун

қамоққа тушганини ўзи гапирмагани учун, мен ҳам сўрамадим.

– Бола-чақаларингиз ҳам бўлса керак-а, – сўрадим шеригим ҳақида тўлароқ тасаввурга эга бўлиш илинжиди.

– Бола бор-у, чақа йўқ, – деди у ҳазилга йўйиб, сўнг Каттақўргонда хотини, икки ўгли борлигини айтди. Ўғиллари ҳақида гап кетганда, андак фахрланиб ҳам қўйди.

– Айниқса, кичиги жуда шустрий. Ўзимга ўхшайди.

Мен ҳам жисзахлик эканлигим, ҳозир мардикорлик қилаётганимни яширмадим. Шу тариқа бир-биримизга изҳори дил қилдик. Кейин гапимиз тугаб қолди ва Бекнинг таклифи билан, беихтиёр карта ўйнашга қарор қилдик. Шеригим ёнидан карта чиқарди, кафтига қўйиб, чандастлик билан аралаштирди. Унинг илтимоси билан карта тахламини икки марта буздим. Карта аралаштириш, сузишдаги чаққонлигини кўриб, Бек бу машғулотнинг кифтини келтиришига ишончим комил бўлди. Маҳоратига тан берганимни айтганимда у хижолат чеккан бўлди.

– Қартада устамонликдан кўра тасодиф, омад кўпроқ қўл келади. Ишинг ўнгидан келса...

Уч-тўрт қўл ўйнагандан кейин, у машғулотимиз шавқлироқ бўлиши учун, йигирма тийиндан тикишни таклиф қилди. Мен рози бўлдим. Нўноқроқ ўйнасам ҳамки, қўлим баланд келаверди ва бундан ўзим ҳам ажабланиб, қизиқишим ортаборди. Шунинг учун бўлса керак, Бек элик тийиндан тикишни таклиф этганда ҳам, ҳеч иккиланмай рози бўлдим. Ўйин охиригача гоҳ қўлим баланд келиб, гоҳ омадим чопмай турди ва беш ярим сўм ютдим. Ютуқни шеригимга қайтармоқчи бўлгандим, у рад ишорасини қилиб, босиқлик билан изоҳ берди.

– Қимор – мардлар ўйини!

Эрталаб Бек ҳам мен билан бормоқчи бўлганда, андак иккиланиб қолдим: хўжайин билан бека менинг бу ўзбошимчалигимга қандай қарашаркин? Аммо бари бир унинг таклифини рад этишга журъатим етмади.

Эр-хотин ишга жўнаш тараддудини кўришаётган экан. Бекни қайтариб юборишмасин деган, ниятда дарҳол изоҳ беришга киришдим: ишни тезлаштириш ниятида уни олиб келганимни

уқдирдим. Лекин хўжайиннинг юзидан бирор ифодани ўқиб олишим қийин бўлди.

– Майли, майли, – жонимга оро кирди бека.

Янгамуллонинг ишга киядиган либослари, аниқроғи, ана шу кийимларни танлашдаги юксак диди ҳақида гапирмоқчиман. Йўл-йўл юбкаси ва унга ҳамранг костюми унчалик қимматбаҳо матодан тикилмаган бўлса ҳамки, соғлом, дуркун қоматига жуда ярашиқ, кузги-қишқи туфлисининг ранги ҳам ана шу либосига монанд эди. Причёскасини таърифламай қўяқол. Сочини орқага таранг тортиб турмаклагани учун бўлса керак, оппоқ пешонаси янада кенгроқ бўлиб кўринарди. Юбкасининг бели зичлаб боғланганидан, кўкси бўлиқроқ бўлиб кўзга ташланарди.

Улар енгилгина хайрлашиб, чиқиб кетишди. Беканинг гўзаллиги шеригимни ҳам лоқайд қолдирмади.

– Ром, – деди бир оздан кейин, – дунёда гўзал аёллар ҳам кўп-а?! Хўжайинники мазза экан!

Уйда мен тенги ўсмир қолди. Кейин билсам, у хўжайиннинг укаси экан. Бу бола кўзимга анчайин олифтанамо бўлиб кўринган, ишимизни бот-бот назорат қилаётган бўлса-да, кейинроқ яқинлашиб қолдик. Тушликда биз билан бирга ўтирди. Акаси қишлоқ хўжалик техникумида дарс беришини, янгаси эса гинеколог-врач эканлигини айтди. Ўзи бўлса -шофёрлик қиларкан.

Биз гайрат билан ишладик. Бир кунда иккита чуқурни кўмиб, устини текислаб қўйдик. Жўнаб кетишимиз олдидан Бек мени сал хижолатга қолдирганини ҳам айтиб ўтишим керак, албатта. Хўжайин иккаламизга ҳам ўн сўмдан чўзганди, у андак ялтоқланиб, тагин беш сўм қўшишини таклиф қилди, хўжайин айтганини бериб, қўшиб қўйди.

– Эр-хотин иккаламизнинг бир кунлик даромадимиз ўн беш сўмга етмайди.

– Сизларда малохо¹ бўлиши керак, – илжайди шеригим.

Хўжайин жавоб қайтаришини лозим топмади. Жавобан менга ҳам беш сўм узатди.

– Йўқ, – дедим, – шу ёғи етарли.

Йўлда Бек мени роса койиди: бошиқа мардикорлар йигирма сўм

олишини айтиб, мени нобакорликда айблади. Индамай қўяқолдим.

Кечқурун тагин (бу гал менинг таклифим билан) қарта ўйнадик. Ўн сўмлар чамаси ютгач, омадим қочди. Зум ўтмай, буд-шудимни ютқизиб қўйдим. Лекин қарта ўйнашга бўлган иштиёқим оловланиб қолаверди.

– Бўпти, – дедим, – эрта давом эттирамиз.

– Бугун-чи?

– Пулим қолмади.

– Ҳечқиси йўқ, қарзга ҳам ўйнаш мумкин.

Биз тагин давом эттирдик ва чамаси икки соатлар давомида мен шеригимдан эллик сўм қарздор бўлиб қолдим.

Эртаси Бек Боғибаландга боришдан бош тортиб қолди. Негадир уни боришини ўзим ҳам хушламай турган эдим. Дилимда эса ҳамон икки орзу оловланарди: биринчидан, бекани кўриш, унинг беҳудуд гўзаллигидан баҳраманд бўлиш, иккинчидан, тагин қарта ўйнаб, омадимни синаш эди.

Бугун беканинг янгидан-янги қирраларини кашф этгандай бўлдим. Унинг қирра бурни, ҳадемай узилиб тушадиган шабнам томчисига ўхшаган марварид халқаси, бир дона олтин тиши ва сутдай оппоқ юзига ярашиб тушган икки кулгичига, негадир аввал эътибор бермаган эканман. Буларнинг бирортаси бўлмаса, унинг ҳуснидаги кемтиклик сезилиб қоладигандай эди. Олтин тишининг гилосранг лабларида акс этиши, кулгичининг нозик ҳаракати, батамом табиий эди. Яна шуни сезиб қолдимки, янгамулло лабини сира бўямас, юзлари, кўзларига бўёқ тегизмас экан. Андак пардоз берса, яна очилиб кетадими ёки унинг жозибасига путур етадими, буни айтишим қийин эди.

Мен тупроқ ва девор кесакларини бирин-кетин замбалгалтакка ортаман ва зарб билан суриб кетаман. Мечкай чуқурлар уларни комига тортади. Айниқса, янгамуллонинг қораси кўрингудай бўлса, гайратим ўз-ўзидан жўшиб, бор кучимни ишга соламан.

Кечқурун хўжайин ҳаяллади. Пулга жуда зориқиб турган бўлсам ҳамки, бекага сир бой бермадим.

Бек хумдонга мендан кейин келди. Унинг кайфи бор эди.

– Қалайсан, мардикор, – сал димоғдорлик билан савол берди у ва

негадир янгамуллони суриштирди: – Нозанин юрибдиларми?

Менинг сал гашимми, рашкимми келди.

– Юрибди, – дедим хушламайгина.

– Оёғи жуда гўзал экан, – деди андуҳ билан, – эҳ, менинг ихтиёримда бўлса, кечаси билан ухламасдим. Уни ҳам ухлатмасдим.

– Нима, қарта ўйнаб чиқармидингиз, – ҳазилга бурдим.

– Эҳ, қоқвош, боласан, – деди у ва нописанд қўл силтади.

Биз йигирма бир ўйнадик ва мен тагин эллик сўм қарздор бўлиб қолдим. Ҳарқалай, шеригим ўйинни давом эттиришдан бош тортди. Лекин ижарага кўчиб чиқиш ниятида эканлигини, пул зарур бўлиб қолаётганини ҳам гап орасига қистириб ўтиб, дилимни гап этди.

Мен Бекнинг кўзга кўринмас сиртмоғига илиниб қолганимни кейинроқ фаҳмладим. Ҳафта давомида ҳар бир тийинни тежашга тўғри келди. Автобусда билет олмай, кечқурун овқат емай, хўжайиндан олган эллик сўмни Бекка бердим. Аммо қолган қарзни ҳам тезроқ узиб, у билан алоқани камайтиришим кераклигини чуқурроқ ҳис қила бошлагандим. Чунки шеригим мени бўлар-бўлмас ишга югуртирадиган бўлган, изимни батамом қўлга олиш пайига тушганди.

– Бугун ишга бормай қўяқол, – деди у бир куни, – шаҳар айланамиз ишдан бой бўлса, ҳўкиз бойиб кетарди.

Биз кўчага чиқдик, негадир, беихтиёр янгамулломни қўмсаб қолдим. Нигоҳларим ўшанга ўхшаган аёлни излай бошлади. Лекин, афсуски, бозорда ҳам, дўконларда ҳам унақаси йўқ эди. Тўғри, айрим жувонлар нимаси, биландир унга ўхшаб кетарди, аммо яқинроқ борганда, бирининг бурни катта, яна бирининг оёғи ингичка ёки юзига бўёқ чапланган бўлиб чиқарди.

Янгамуллодай бир соҳибжамолни излаётганимни Бек ҳам сезиб қолди.

– Юр, – деди, – янгангга ўхшаган – бир кетворганини кўрсатаман.

Мен унинг ортидан мамнун эргашдим. Сиеб бозоридан чиқишимиз билан бир-бирига ўхшаш қатор қандолат дўконлари бошланди. Уларнинг ташиқи кўринишигина эмас, сотиладиган ширинликлари ҳам бир-бирига монанд эди. Целлофан халтачаларга солинган конфетлар, қотиб кетган печеньелар, кекслар...

Биз худди шундай дўкончалардан бирининг қаршисида тин олдик. Бу ерда харидор қўшни дўконлардагидан ҳийла кўпроқ эди. Лекин уларнинг аксарияти асабийроқдай бўлиб туюлди менга.

Мен дўконга назар ташладим ва арзонгина бахмал дўппи кийган кекса яҳудийни кўрдим. Очигини айтганда, у беўхшов одам эди. Қошлари ўсиб, кўзини тўсиб қўйган, бурни жуда узун, бадқовоқ бир одамни кўз ўнгингизга келтириб кўринг-а. Яҳудийнинг кийимлари ҳам уриниб кетган ва шу ўхшовсиз рўдаполар орасида ўзи ҳам роса гижимланиб кетган одамга ўхшарди.

Шу пайт дўконнинг орқа эшигидан тахминан ўн етти ёшлардаги бир қиз кириб келди. Унинг жемпири ҳам, бошидаги телпаги ҳам оддийгина эди. Қизни кўриб, пештахта рўпарасидаги кишилар жонланиб қолдилар, уларнинг юзидаги анчайин тунд ифода ўрнини, аллақандай илиқлик эгаллади.

Мен бу қизда, дафъатан янгамуллонинг ёшлигини кўргандай бўлдим: қизнинг кенг пешонаси, оппоқ бўйни ва ҳали яхши етилиб улгурмаган нозик кўкрагини тасвирлаш учун менда сўз ва маҳорат етишмаслигини тан олишим керак. Лекин янгамуллодан фарқли ўлароқ, бу қиз жилла бўлса ҳамки табассум қилмас, бисотида ширин сўз ҳам камчилдай эди. У ҳангоматалаб харидорларнинг ҳожатини тезроқ чиқаришдан ўзгасини ўйламасди.

Биз ҳеч нима харид қилмай йўлда давом этдик. Ҳа, у гўзал эди, лекин буни ҳис қилмас ёки чиройидан ўзи мамнун эмасдай туюларди.

– Бу жуҳуд қизини фақат ойнинг охирида дўконга олиб чиқади, – изох берди Бек.

– Нега? – қизиқдим.

– Шундай қилмаса, плани бажарилмай қолади.

Хаёлларим билан банд бўлиб кетаётганимда, ҳеч қачон ёдимдан кўтарилмайдиган нохуш бир ҳол, аниқроғи, номаъқулчилик юз берди. Шоҳизинда қабристонини қаршисида кўзи ожиз қаландар дўнгроқ жойга ўтириб олганича, бу бебақо ва бевафо дунёдан ҳасрат-надомат ўқирди. Унинг олдидан белбоғ тўшалган, йўловчилар анча-мунча танга, ҳатто гижимланган бир сўмликларни ҳам ташлаб кетишганди. Биз индамай ўтиб кетдик. Аммо нарироқ боргач, шеригимнинг нияти бузилди.

– Ром, – деди сирли ва хавотирона – ҳозир орқага қайтамиз. Мен қараб тураман, сен гадойнинг пулини оласан. У кўрмайди. Бирор гап бўлса мен...

– Ундай қилолмайман, – дедим чўчиб.

Бек индамади. Лекин бу жоҳилнинг ана шу сукутида ҳам беҳад интиқом ҳисси намоён эди. У орқага қайтди. Мен ҳам ноилоҳ унга эргашидим. Баттол, заррача иккиланмай гадойнинг қаршисида чўнкайди-ю, қогоз пулларни олиб, чўнтагига солди. Қаландар эса ҳамон одамларни инсоф, диёнатга чорларди.

«....бировнинг гийбатин қилманг
Ва ёлгон сўзламанг ҳаргиз!»

Шеригим энди тангаларни териб олишга киришганда, қори унинг билагидан шаппа ушлади. Бек жон талвасасида қаландарни тепиб юборди ва қўлини чиқариб олиб, ўзини одамлар орасига урди. Менинг ҳайратимни бундан ҳам оширган нарса шу бўлдики, қори ўрнидан сапчиб туриб, гизиллаганича рақибини қувиб кетди. Унинг қалбаки кўрлигини ўйлаб ҳам кўрмаган эдим. Во ажаб! Аммо Бек барибир тутқич бермади.

Кечқурун шеригим мени беҳудуд нафрат билан қаршилади.

– Сен аблаҳ, сволочни сўйиб ташлайман, – деди қаҳрга миниб.

– Нима қилдим, – дедим, алашим бўғзимга тиқилиб.

– Нима қилдим, дейди-я, шўрпешона, дайди ит! Солмайсанми башарасига онангни... кўрни! Ҳамроҳини ёлғиз қолдиришини, сотқинлик дейишади. Кўрнамак!

Мен индамай қўяқолдим. Шу тобда қарзни қисталанг қилса, нима дейман?! Лекин шукурларки, қарзни таъна қилмади, баттол.

Эртаси Бек ишга боришимга монелик қилди.

– Бир ерга меҳмондорчиликка борамиз, – деди сирли илжайиб, – ҳаммомга кириб, тузукроқ кийиниб олишимиз керак.

Ноилоҳ рози бўлдим. Ҳаммомдан чиққач, у ўзига янги шим сотиб олди. Кечга яқин Регистон-Ҳишрав автобусига миндик. Анчайин қизиқсам ҳамки, ҳамроҳим борадиган манзилгоҳимизни сир тутди. Автобуснинг сўнги бекатидан кейин ҳам анча пиёда йўл юришга

тўғри келди. Кейин йўлни яқин қилиш ниятида шудгор орасидаги ёлғизоёқ йўлга бурилиб, яхлит ва кимсасиз майдон ўртасидаги дала шийпони қаршисида тин олдик. Бу ерда бир нечта «Жигули» ва «Волга» турар, ўрта ёшлардаги киши сихкабоб пиширарди. Шийпон айвонида давлат арбобларининг портретлари, алақандай мажбуриятлар, сиёсий докладчилар ва атеистлар рўйхати. Ичкаридан эса гала-говур эшитилиб турибди.

– Бизлар Саъдуллонинг жиянлари бўламиз, – деди шеригим кабобпазга салом-аликдан кейин.

– У киши шу ерда, – деди кабобпаз хайрихоҳ оҳангда.

Ана шу гаплар уларнинг пароллари эканлигини ўшанда хаёлимга ҳам келтирмагандим.

Биз ичкари кирдик. Уйчада ўн чоғли киши берилиб қарта ўйнардди. Уларнинг тагига қалин кўрпачалар тўшалган, ёнларига парёстиқлар қўйилган. Мезбонлар бизнинг саломимизга анча совуқ жавоб қайтаришгани, ҳатто ўринларидан ҳам жилишмагани менга галати бўлиб туюлди. Тўрда ёнбошлаб ётган, чехрасида зукколик аломатлари зоҳир бўлган киши (кейин билсам Саъдулло дегани шу экан) шеригимдан ҳол сўраган бўлди.

– Бек, қалайсан?

– Юрибмиз. Тупроқ устида.

– Бу бола? – у савол назари билан менга синовчан назар ташлади.

– Бу қоқвош – шогирдим бўлади, – жавоб берди Бек.

Саъдулло жавобан шеър ўқиди.

«Бе пир марав дар амони,

Магар ту Искандари замони»¹

Ўзини бағоят эркин тутуши, одамларга дашном беришидан ҳам Саъдулло шу давранинг норасмий атамани эканлигини билиб олиш мумкин эди.

Даврадагиларнинг барча диққат-эътиборлари ўртадаги пул билан қартада эди. Сокингина бўлиб кўринган ана шу даврада чигал ички галаёнлар, исёнлар давом этаётганини тахминлаш қийин эмасди. Бу мўъжиза майдони кишининг қўлини голибона кўтариб юбориши ёки зум ўтмай хону монини куйдириб, кафангадо қилиши мумкинлигини тасаввур ҳам этолмагандим ўшанда.

Улар бир-икки қўл ўйнагач, Бек қўшилишига иштиёқ билдирди. Даврадагилар савол назари билан Саъдуллога қарашди.

– Сан гирромсан-да, жўра, – деди сардор норози оҳангда.

Шеригим тавба-тазарру қилган бўлди ва ўртага ўн сўм ташлади.

– Майли, қартани янгиланглар, қозилашган қариндош бўлмас, – деди Саъдулло, гарчанд унинг оҳори тўкилмаган бўлса-да.

Сардорнинг ёнида ўтирган жиккак корейс қартанинг янги пачкасини очиб, чаққонлик билан суза кетди. Мен бу ҳолнинг асрорини кейинроқ тушундим.

Айрим қаллоблар қартанинг орқасига, қиррасига тирноқ билан белги қўйишлари ва гирромлик қилишлари мумкин экан. Шу билан бирга ўзимнинг ҳам лақмаларча алданганимни ҳис этдим. Ахир, қўйнидаги ҳар бир карта олчоқ Бекка таниш бўлиши мумкин-ку!

Аламимни тийиб, атрофдагиларга разм сола бошладим. Саъдулло ўша лоқайд ҳолатини бузмаганча, бепарво қарта танларди. Ютадим, бой берадим – гуё унга бари бирдай эди. Атрофдагиларга тожикча, ўзбекча, русча сўз қотар, бот-бот интизомга, ҳалолликка даъват этарди. Унинг ёнидаги Лигай бўлса ички тўйгуларини унчалик ҳам жиловлолмасди. Қўли баланд келиб банкни, яъни ўртадаги чошни йигиштириб олаётганда, беҳад қувонар, бой берганда бесаранжом бўлаверарди. Лигайга ёнма-ён ўтирган ака Бухор эса ўзини жуда ночор, бечораҳол тутар; нуқул омадсизликдан нолирди. У ҳатто ўртага эга бўлганда ҳам қувонмас, гўёки шундан ҳам нарозидай бўлиб туюларди. Эллик ёшлардаги кўзи қисик, ўзи асабийроқ амаки (даврадагилар унга «поччо», деб мурोजаат қилишарди), бир-бирига ўхшайдиган икки бойвачча жуда берилиб кетган эдилар. Уларнинг айримлари қарта ва пулдан кўзларини узишга қизганиб, ўртадаги сикхабобни ҳам пайпаслаб топашарди.

Ўйин охиригача шеригим эллик сўм ютди ва бундан беҳад қувонди. Унинг ютуғи менинг ҳам дилимга аллақандай илиқлик солганди. Қўлимга пул тушса, шу ерга келиб, омадимни синаб кўришга қарор қилгандим, назаримда бу одамлар анчайин мард, ҳалолдай эдилар.

Эртаси Рафиқжон мени кўриши билан одатдагидек, «амақ, амақ», деганича югуриб келиб, бағримга отилди. Янгамулло ҳам мени кўриб қувонди, ҳаяллаб кетишимнинг боисини суриштирди. Мен дам

олганимни айтган эдим, у қоникмаган оҳангда давом этди:

– Мен бўлсам, ота-онангизни кўргани кетгансиз, деб ўйлабман.

Бу жувонга ота-онам ҳақида айрим узук-юлуқ, дудмал гапларнигина айтган эдим. Уларни деярли согинмаётганимни тан олганимда, бу жувон надомат билан мени бағритошликда айблаб, дашином берганди. Тагин таъна-маломатлар қилишидан чўчиб, зудлик билан ишга киришиб кетдим.

Ўша куни бир ноҳуш воқеа рўй берди-ю, бу бокира аёлда ўзига хос ўктамлик ҳам борлигига ишонч ҳосил қилдим. Янгамулло магазинга чиқиб, бир ўзим қолганда, қаерданам Бек пайдо бўлди. Уни кўриб, дилим гашилди. Шеригим муддаога ўтмас, нуқул хўжайинларни суриштирарди. Уйда ҳеч ким йўқлигини эшитиб, мамнун жилмайди, сўнг пул зарур бўлиб қолганини айтиб, машғум қарзни қувлик билан ёдга солди.

– Шу ҳафта ичида узаман, – қатъий сўз бердим.

– Ҳафта ичида, деб юрма, – маслаҳатомуз гап бошлади у, – мен сенга осон йўлини кўрсатаман.

Мен индамадим. Чунки у кўрсатган йўл нуқул ноҳуш бўлишини яхши билардим.

– Мен атрофга кўз-қулоқ бўлиб тураман, – давом этди у, – ичкари кир: тақинчоқми, янги либосми бўлса олиб чиқ. Бог эшикдан чиқамиз-у, жўнаб қоламиз. Қорамизни ҳам топишолмайди, аблаҳлар!

Рости гапки, кўрқиб кетдим. Ҳамроҳим буйруқ оҳангида давом этди.

– Анқовсирама! Тез бўл! Шустрий бўлиш керак! Бирортаси келиб қолмасин. Сандиқларни, бўхчаларни оч – аёллар атлас-патласга ўч бўлишади.

– Йўқ! – бош тортдим, – кирмайман!

Унинг қовоғи баттар осилди. Атрофга бот-бот асабий ва хавотирона назар ташлай бошлади. Ҳозир ишни қўйиб, ўзи уйга кириб кетса, қандай йўл тутаман, деб турганда баттол мени бурчакка тиқиб борди-ю, бўйнимга пичоқ тиради. Ҳозир ўлиб қоладигандай даҳшатга тушдим.

– Кирасанми, йўқми, сволоч, – таҳдидона сўради у.

Мен розилигимни бўйнимга олиб, бош силкидим. Шу пайт

кутилмаган ҳол содир бўлди. Жаллод шеригим пичогини гилофига солишига улгурмай, остонада бека пайдо бўлди. Ўзи газаб огушида эди, қўлида белкурак бор эди.

– Нима гап? Қаҳрли нигоҳларини Бекка қадади у.

– Пулимни бермаяпти, – айбни менга тўнкамоқчи бўлди шеригим.

– Пул? Қанча?

– Юз сўм.

– Ёлгон, эллик сўм, – дедим ўпкам тўлиб.

Янгамулло бир лаҳза иккиланиб турди. Сўнг юмшаган бўлди.

– Мен ҳозир топиб келаман, – деди ва шошилинч чиқиб кетди. Бек хавотирга тушиди.

– Бу ойимтилла милицияга кетган бўлмасин, тагин?!

Мен индамадим. Кўп ўтмай янгамулло тагин остонада пайдо бўлди. Унинг овози ҳамон қалтирарди. Менга пулни чўзиб (билишимча қўшни аёлдан қарз олиб чиқди) шеригимга беришни тайинлади.

Бек пулни санаб олди-ю, сирганиб чиқиб кетди. Янгамулло ҳамон қаҳридан тушмаганди. У таиши билан у Бекнинг кимлиги, у билан алоқамни суриштирди.

Кечқурун ишни битириб, хумдонга қайтиш тараддудини кўраётганимда, янгамулло мени йўлдан қайтарди.

– Кетманг! Шеригингиз ёмон одам экан. Мана бу хоналардан бирини жиҳозлаймиз, шу ерда яшайверасиз.

Лойсувоғи батамом қуриб улгурмаган, поллари лопиллаб турган уйчага майда чўян печка ўрнатдик. Бека каравот, кўрпа-тўшак топиб берди. Шу тариқа бу даргоҳнинг ўз одами бўлиб қолдим.

Энди мен янгамуллонинг гўзаллигига эътибор беришдан умуман хижолат чекадиган бўлгандим. Чунки у меҳрибон опамдек, менга яқин бўлиб қолганди. Уйимиз, хумдонни ҳам бора-бора унута бошладим. Аммо дала шийпони сирли бир сароб янглиз, ҳамон хаёлларимдан кетмас, ўзига чорлагани чорлаган эди. Мени ногаҳоний омад кутаётгандай бўларди ўша кўримсиз, лекин мўъжизакор шийпонда.

Бир куни янгамулло хушчақчақ кайфиятда кириб келди. Анчайин майда-чуйда кўтариб келишидан, бугун маош олганлиги сезилиб турарди. У мендан ўзгача бир оҳангда ҳол-аҳвол сўрагач, бешта ўн

сўмликни узатиб, тайинлади.

– Ромэнжон, мана буни олинг-у, майда-чуйда харид қилиб, уйингизга бориб келинг. Ота-онанинг қадрига етиш керак.

Мен бош силкиб маъқулладим ва беихтиёр ота-онамни ўйладим. Дарҳақиқат, бечораларнинг гуноҳи нимада? Нега ҳаётда бунчалик азият чекишлари керак улар? Дарҳақиқат, уларни топиш – менинг фарзандлик бурчим.

Эртаси йўлга отландим. Аммо Регистонга бориб, лаънати шийпон янада сеҳрлироқ куч билан дилимни ўртантира бошлади. Сўнг Жиззахга борадиган машинани кутмай, яна Хишрав томон йўл олдим.

Қозон бошида бир шопмўйлов киши уннаётган экан. У менга гумонсираб тикилди.

– Мен Саъдулло аканинг жияни бўламан, – таниш каломини қўладим.

У хайрихоҳ жилмайди.

Давра мени одатдагидек, совуққина қаршилади. Бу гал менга таниш кишилардан ташиқари алақандай орден тақиб олган бир амаки ҳам бор эди. Одамлар унга «амак» деб мурожаат қилишарди. Ўйин авж пардада давом этарди.

Бир давра ўйиндан кейин ўртага ўн сўм ташладим. Банкир¹ менга ҳам тўртта қарта тутқазди. Қўлим ўртача бўлса-да, умид билан ўйинга шўнгиб кетдим. Ҳадемай шавқовар ҳангома мени ўзининг сеҳрли оғушига олди.

Икки ўйинда Лигайнинг қўли устма-уст баланд келди. Мен гоҳ бой бериб, гоҳида голиб келиб, ўйин охиригача ўттиз сўм ютдим. Бу – ака Бухорнинг ўша кунги даромадига (у икки минг сўмдан кўпроқ ютуқ соҳиби бўлганди) нисбатан денгиздан томчи бўлса ҳамки, дилимга катта қувват ато этганди. Бугун ўттиз сўм ютдимми, демак келажакда ўттиз минг ҳам олиб кетишим мумкин, деган далдакор умид қанот ато этганди менга.

Уйга қайтгач, янгамуллога ёлгон тўқидим:

– Ойимлар кўчиб кетишибди. Қаяқа кетишганини қўшнилар ҳам билишмаскан...

Ёлгон гапимни дадиллаш учун анча қийналганимни гапириб, ундан маслаҳат сўраган бўлдим.

– Мантиқни мададга чақириш керак, – деди у сирли сукунатдан кейин.

– Қандай, – мағзини чақолмадим унинг гапини.

– Уларни излаб топиш керак!

Тагин икки кундан кейин сармойам уч юз сўмдан ошди. Олам кун сайин кўзимга мунаввар бўлиб борарди. Ҳатто янгамулломнинг ҳам янгидан-янги жозибаларини, дилни ўртантирувчи ноёб қирраларини кашф эта бошладим. Менинг назаримда, унинг оппоқ юзи, қирра бурни, адл қомати европача эди-ю, кийиниши, андиша ва ҳаёси осиеча эди. Ана шу мужассамлик, уйғунлик уни яна ҳам мукаммал қилиб юборганди.

Ўша кун айвонда Рафиқжонни ўйнатиб ўтиргандим. Кўшни аёл боғ эшигидан кириб, одатдагидек: «Дўсру келин, дўсру келин», деб чақирди. Янгамулло югуриб чиқди ва улар қувонч билан ўпишишиди. Бу кўшни аёл ҳам ёшлигида сулув бўлганлигини англаб олиш қийин эмасди. Аммо шафқатсиз йиллар ўз ишини қилганди: унинг ёноқларида ажин пайдо бўлган, кўз остилари андак салқиганди. Ростини айтсам, бу ҳол дилимга мавҳумгина гашилик солди. Қамчидай қарсиллаб юрадиган янгамуллом ҳам вақти келиб, анча шу аёлдай сўлиб қолади, деган нохуш хаёлдан ўкиниб кетдим.

Ҳадемай беканинг завқ-шавққа тўлиб гапга киришиб кетиши мафтун қила бошлади мени. Йўқ, уларнинг нима хусусда гапиришаётгани мени заррача қизиқтирмасди. Ана шу мулоқот пайтида беканинг жозибаларга лиммо-лим нозик ҳаракатлари, имо-ишораларидан батамом сеҳрлангандим. У гапга киришиб кетгач, гоҳида монолог ўқиётгандай завқ-шавқ билан тўлиб-тошиб гапираётгандай, гоҳида ним табасум ила бошини мастона тебратар, шакаргуфторлик қиларди. Бу ҳол ҳам узоқ давом этмас, ҳадемай лабларини чуччайтирар, ногаҳонда қорачиқлари оловланиб кетарди. Нималарнидир маъқуллаб ёки инкор этиб, оппоқ нозик бармоқларини ҳаракатга солганда, рақс тушишига тараддуд кўраётган соҳибжамолга ўхшаб кетарди. Суҳбатдошини лутф билан тинглаганида, ҳам юпқа ва ҳақиқ лабларига туташ кулгичлари яққол кўзга ташланиб, табассумида ўзгача бир малоҳат ва самимият барқ урарди. Шу тобда бу вужудга четдан зоҳиран назар ташлаган киши

беканинг бағоят хушқилиқлик билан бир меъёردа бот-бот бош тебратишини кўриб, суҳбатдошини тинглай билиш ҳам ўзига хос санъат эканлигига ишонч ҳосил қилар, ундан алланималарни ўргангиси, таассуб этгиси келарди.

Гўзал, ҳам гўзал эди буларнинг бари. Бу жозибача олдиди, ҳатто «гўзал» деган каломнинг ўзи ҳам андак гариб ва қашшоқдай бўлиб туюларди.

Бу гал шийпонга катта умидлар билан тўлиб-тошиб келгандим. Аммо таасуфлар бўлсинким, бу балои азимлар зуд ўтмай, будшудимни ютиб олишди. Алам суяк суягимдан ўтиб кетди. Ҳатто чойхоначини ҳам рози қилолмадим.

Шундан кейин бу ярамас шийпонга қадам қўймасликка қарор қилдим. Паспорт олиш, ишга жойлашиш, ота-онамни топиш сингари инсоний бурчларни адо этиш истаги юзага қалқди. Лекин бу дунёда ақл бовар қилмайдиган ва ақлга бўйсунмайдиган ҳолатлар озмунча эмас: кўп ўтмай, ўша бадбахт шийпон сеҳрли бир маскандай, жавоҳир тўла афсонавий гордай ўзига чорлай бошлади. Иштиёқим кундан-кун оловланар, пулсизлик сиртмоғи янада шафқатсизроқ исканжасига оларди.

Батамом пулсиз қолган дамларингизни ўзингиз ҳам бир эсланг-а. Муҳтожлик, деб аталадиган, малъун қора куч силлангизни қурилади, ҳиқилдогизни бераҳмлик билан бўғади. Мен учун эса пул фақат ночорликдан қутқарувчи халоскоргина эмас, балки бири – минг бўлиш эҳтимоли бўлган омад калити эди. Мен янгамуллонинг чиройига эътибор ҳам бермай қўйгандим, миямнинг миллионлаб хўжайралари бир фикру зикр – пул топиш билан банд эди.

Гоҳида кўнглим ноҳуш кўчаларга кирар, бирор нарсани ўмариб, пуллашни ҳам режалаштириб қолардим. Аммо бу қилмишимдан бека воқиф бўлса, гурурим ер билан яксон бўлишини ўйлаб фикримдан қайтардим.

Шундан хомуш кунларнинг бирида дилимда умидбахш нур йилтиллаб кетди, хўжайин эллик сўм чўзиб, ота-онамни дараклашни маслаҳат бериб қолди. Бу ўзининг гапи эмас, хотинининг қистови эканлигини дарҳол фаҳмладим. Лекин шу топда менинг отам ҳам, онам ҳам қарта ўйнаш эканлигини тасаввур қилиб кўролмасди у.

Бу гал фантомас ўйнайдиган бўлди. Мен учун нотаниш бўлган ана шу ўйиннинг сир-асрорларини обдан ўрганиш учун алламаҳалгача индамай одамларнинг ҳис-ҳаяжонларини кузатиб ўтирдим. Фантомас деган ўйинда учтадан карта улашишаркан. Кимнинг қўли баланд бўлса, яъни тасарруфидаги карталарнинг умумий йиғиндиси салмоқли чиқса, банк ўшаники экан. Жуда жўндай. Шундай эмасми? Аммо, бу ўйиннинг нозик томонлари кўплигини ҳам фаҳмлай бошладим. Чунки қўли анча баланд ўйинчи ҳам доғда қолиши ҳеч гап эмас экан-да. Масалан, учта ўнлик келса-ю, рақибингизнинг кафтида шунча еттилик тушиб қолса, у голиб чиқаркан. Учта тузи бўлган қиморбоз эса, уларнинг иккаласини ҳам доғда қолдириб кетаркан. Шунинг учун ҳам бу ўйинда асосан омадга суяниш мумкин экан.

Одатдагидек, Саъдулло қарта улашиши билан асаблар таранглашиб, ҳазил-мутойибага чек қўйилди. Очкўз, харис нигоҳдр карталарга қадалди. Йўқ, бу ҳаннотларнинг юз ифодаларига заррача ишониб бўлмасди: кишининг раҳми келадиган даражада бечораҳол бўлиб ўтирган мана шу ака Бухорнинг қоқсуяк бармоқлари орасида нуқул тузлардан иборат катта ютуқ яширин бўлиши ҳеч гап эмас. Сохта табассум қилаётган Бек, Лигай ёки почча жар ёқасида турган бўлиши, ҳадемай хонумони куйиши жуда ҳам мумкин.

Даврада ўша асабий, қисқа каломлар бир оҳангда янграйди. «Ё жамишид!», «Гарткам», «Давай», «Навбати ки?!» Қарта ёки банкни олаётганда, бармоқлар ва овозларнинг қалтираб кетиши, ногаҳоний зарбадан надомат билан тебранган бошлар, дард билан инграшлар ёки ногаҳоний қаҳ-қаҳалар.

Ўртага мен ҳам ўн сўм таиладим. Ҳадемай бор пулни Саъдулло йиғиштириб олди. Бу гал ҳам қўлимга тузли карта тушмади. Давра тахминан уч-тўрт бор айланганда, менга ўнлик, валет (қарга) ва еттилик тушди. Бу – энди чинакам омад эди. Ўртадаги саксон сўм сўзсиз – меники! Лекин омад шундай юз кўрсатганда, саксон сўм билан қаноатланиб қолиш бориб турган гувроҳлик бўлур эди.

Ҳаяжонимни яшириш учун бошимни ҳам қилиб олдим. Нима бўлса ҳам қўлим билан чўнтагимни бу қашқирлардан сир тутишим шарт эди. Ҳадемай кураш майдонида Лигай, амак ва ака Бухор тўртталамиз қолдик.

– Ўтдим! – деди ака Бухор ва ўртага юз сўм ташлади.

Мен, негадир сесканиб кетдим. Лекин банкдаги улуш кўпайганидан қувондим ҳам. Наҳотки, бу ипирисқининг қўли меникидан баланд бўлса, деган шубҳа келди ҳаёлимга. Кейин кутилмаганда, Лигай ҳам, амак ҳам юз сўмдан қўйишиди. Менинг чўнтагимда эса сариқ чақа ҳам қолмаганди. Дилимни ноҳуш гусса босиб келабошлади. Қўлим шундай баланд келиб турганда, наҳотки...

– Биродарлар, – илтижо қилдим, – мени қарздор қилиб турунглар! Худо хайрларингни берсин!

Улар заҳарханда қилишиди.

– Иби, иби, – деди ака Бухор, – о, қартани пули бор одам ўйнайди-да, дардингни олай!

Ярамас Бекнинг пичинги ундан ҳам ошиб тушиди.

– Ром, пулинг бўлмаса, янгангни тикиб қўяқол. Бизга ўша жонон ҳам бўлаверади.

Вой, тубанлар-эй! Оғзим ошга текканда, ўйиндан чиқариб юборишди-я! Қўли меникидан анча паст бўлса ҳамки, бор пулни Лигай йигиштириб олди.

Шу ярамас шийпонни унутиб, ишга, ўқишга киришга; ота-онамни топишга қатъий қарор қилдим бу гал. Лекин тезда шу ҳақиқатни англадимки, «иккинчи Бомбей»да омад дарчаларини бирма-бир очадиган қудрат фақат пул ва яна пул экан. Паспорт учун рўйирост беш юз сўм сўрашиди. ВАЗ устахонасига ишга жойлашиши учун ҳам тахмина шунча «малахо» чўзишга тўғри келаркан.

Аммо, айрим тасодифлар сабаб бўлиб, ҳаётимда силжшишлар бўла бошлади. Янгамулло бозорга сабзи, пиёз харид қилгани юборганди ўшанда. Бозордан шундай чиқдим-у, гўшт дўконига Саъдуллони учратиб қолдим. У гўштни лахта-лахта қилиб кесиб, қанорага илиб қўйганди. Пештахтада эса кўзлари олайиб қолган буқанинг беўхшов боши. Харидорлар гавжум эмасди, лекин бу билан юзма-юз бўлганларини, деярли қўлдан чиқармасди. Харидор кўз қирини ташилаган жойидан лахми узунасига кесиб, кўз-кўз қилганича тарозига қўяр, унинг салмоғи ҳам кўпинча, мўлжалдагидай бўлиб чиқарди.

– Ҳа, жўра, кел, – ниҳоят мен томон юзланди у, қўли андак

бўшаши билан.

Мен нима дейишимни билмай, дудуқландим. У орқа эшик томон имлади.

– Шийпонга келмаяпсан, – қизиқди ичкари кириб, курсидан омонатгина жой олишим билан.

– Чатоқ... чўнтак.

У индамай, тагин гўшт сотишида давом этди. Саъдулло ўз ишини обдан биладиган, қадрлайдиган қассоблардн эканлиги сезилиб турарди. Саранжом-саришта ишлар, гўштни сариёгдай текис ва осон кесар, катта суякларни ҳам болта билан бир уришида мўлжалдагидай иккига бўларди.

– Менга қара, жўра, – деди бу гал харидорлар санжомлашгач, – бирор ҳафталик ёрдамнинг керак. Харкалла¹ шогирдим ўқишга кетиб қолди.

– Нима иш қиламан, – қизиқдим.

– Бозордан мол олиб келамиз, сўямиз.

Мен дарҳол рози бўлдим ва у билан салкам ўн кун астойдил ишладим. Саъдулло билан бўлган кунларимни батафсил ёзиш унчалик шарт эмасдир, аммо шуни таъкидлаб ўтишим зарурки, бу қиморвоз қассоб валломатлиги, жўмардлиги билан менга ёқиб қолди. Паспорт олиб, ишга жойлашиш учун минг бир андиша-ю ҳижолатвонлик билан беш юз сўм қарз сўраган эдим, вазиятини зарра ўзгартирмай, тортмасидан бир пачка пул олиб берди.

– Бойиб кетсанг, қайтарарсан, – деди қўл силтаб.

Негадир, кўзларимга ёш қалқди. Ҳаёт йўлимни топиб олишда шу бир пачка (минг сўм) пул нақадар асқотишини айтиб ўтишим ортиқча. Лекин шуниси жуда галатики, орадан бир кун ўтгач, паспорт ҳам, иш ҳам ҳаётим учун иккинчи, учинчи даражали вазифага айланиб қолди. Бу пул билан шийпонда масрур ўтириб, тагин омадни синаб кўриш орзуси пайдо бўлди менда.

Одатимга кўра, бу гал ҳам дарҳол қўшилиб кетмадим. Банкдаги пул уюми кўнайиб, даврада шовқин кучайгач, ўртага улуш қўшдим. Иккинчи қўлда саксон сўм меники бўлди. Ваҳоланки қўлимдаги қарталар унчалик мақтанадиган эмасди. Ишончли қарталарга эса ўйин охирларида эга бўлдим. Икки еттилик ва валетдан иборат эди

улар. Қўлим ҳамманикидан устунлигини дилдан ҳис этдим.

Одамлар бирин-кетин чекина бошладилар. Даврада Саъдулло, Амак, Лигай тўртталамиз қолдик. Навбат менга келганда, ўтдим ва юз сўм ташладим. Ёнимда ўтирган Амак жонланди. Билмадим, менинг бу ҳаракатим ҳамиятига тегдими ёки қўлига ишондимми, ҳайтовур андак писанда билан юз сўм қўйди. Қолганлар ҳам ўзларини четга олишмади. Шу тариқа давра икки-уч айланганда, Саъдулло қарталарни очишини таклиф қилди. Мен салкам уч минг сўмлик хирмонни йиғиштириб олдим.

Ўйиндан ташқари бўлса ҳамки, ака Бухоро одатдагидек зорланди:

– Иби, о бизани кафангадо қилдинг-ку, дардингни олай.

Бек ҳам ялтоқланиб, қўлимга оч эчкидай умидвор боқди.

Ана шу сармоя бир ҳафтадан кейин ўн уч минг сўм олиб келишини хаёлимга ҳам келтирмагандим ўшанда,. Менинг кўзимга картадан бўлак ҳеч нарса кўринмайдиган, ҳатто тушларимга ҳам шудгор ўртасидаги ўша сеҳрли шийпон бот-бот кириб турадиган бўлди.

Галдаги ўйинлардан бирида нима бўлди-ю, бефаҳм почча билан ярамас Бек жанжаллашиб қолишди. Фикру зикрим картада бўлгани учун улар нима боисдан гижиллашиб қолганини англолмадим. Ниҳоят, Бек қизишиб кетиб, поччанинг иззат-нафсига тегди.

– Сен, аблаҳ келгинди, тожиклардан қолган хотинни олиб юрибсан.

– Ярамас, – ўшқирди почча ҳам; унинг гапини бўлиб, – сен манглайи қора инсон бўлмаганингда, синглингни қиморга тикиб, ютқазиб қўймасдинг!

Бек пичогига қўл чўзди. Унинг билагидан тутиб қолишди. Мен зимдан Саъдуллога разм солдим. У ўзини бепарво тутишига ўринаётган бўлса ҳамки, бу ҳолдан газабга минганини англаб олиш қийин эмасди.

– Жўралар, – деди икки жанжалкаш тин олгач, – энди тирамогача¹ танаффуз қиламиз. Колхозчилар далага чиқишади. Шийпон уларга керак.

Қартавозлар норозилиklarини яширишмади. Аммо сардор гапидан қайтмаслигини улар яхши билардилар. Шунинг учун бўлса

керак, кўплар почча билан Бекка заҳарларини сочишиди.

Шундан кейин мен бекор қолиб, бошқа юмушлар билан шуғулландим. Паспорт олдим, ВАЗ устахонасига ишга жойлашдим. Лекин белимга боғланган ўн беш минг сўм кўп ўтмай, мени турфа кўйларга солишини тасаввур ҳам қилиб кўролмасдим. Хаёлимдан эндигина унут бўлган туйғуларим тагин жумбушга келиб, янгамуллони беҳудуд дард билан қўмсайдиган, излайдиган бўлиб қолдим. Зотан энди менга завқ-шавқ ато этадиган ўзга машғулот ҳам қолмаганди. Қарта ўйнаш шавқидан маҳрум эдим, ишимни ёқтирмасдан, ота-онамни эса деярли унутгандим. Бунинг устига мазкур даргоҳнинг мардикори эмас, анча эрка меҳмонига айланиб қолгандим. Уйга майда-чуйда олиб келишдан ташқари, икки бор мардикор ҳам келтириб, йўлақларга бетон ётқиздирдим. Мендаги бу ўзгаришлардан янгамуллониң ҳайрати ошган сари менинги унга бўлган меҳрим ҳам ошиб борарди. Аниқроғи, мен уни севиб қолгандим. Гоҳида туни бўйи у билан бирга бўлишни ўйлаб чиқардим. Назарида беканинги ўзи ҳам бунга мойилдай эди.

Бир куни ҳовлида ёлғиз қолдим ва ўша гўзал сиймони дард билан қўмсай бошладим. Бу истак дақиқа сайин оловланди ва лоақал унинг либосларини кўриш, ўзига хос муаттар ҳидидан баҳраманд бўлиш ниятида сирганиб, хобгоҳига кирдим. Хона хийла торлиги учун бўлса керак, қўшқаработ уйнинг нақ ярмини ишғол этганди. Крахмалланган чойшаблар шу қадар оппоқ ва силлиқ эдики, қўл тегизгудай бўлсангиз, мутаносиблик бузилишидан хавотирга тушардингиз. Тошойна олдида атр, упа, тароқ. Жажжигина биллур қадаҳга солинган тилло тақинчоқлар. Мен саркаш туйғуларимни жиловлолмай, алланимани излашга киришдим. Лекин нимани излаётганимни ўзим ҳам билмасдим.

Ниҳоят, тошойнанинги пастки тортмасидан беканинги оппоқ сийнабандини топдим. У жуда оппоқ ва каттагина эди. Мен энтикиб кетдим. Шаҳвоний туйғуларим исён қила бошлади. Қаршимда қаработда ярим ялангоч ҳолда ётган сертабассум янгамулло гавдаланди.

Ҳа, мени бунчалик айблашга шошилмаслигингизни сўрардим. Ҳали бирорта аёлни огушига олмаган бўйдоқнинг ҳис-туйғулари,

эҳтирослари сиз учун бегона бўлмаса керак?

Кейин нимадандир чўчиб кетдим ва хижолат тортиб, ташиқарига чиқдим. Бу бачкана ҳаракатимдан хижолат бўлиб юрдим: бебошликларимни тийишига қарор қилдим.

Аммо унинг рухсори яна тинчимни ола бошлади. Бу соҳибжамол менинг ягона саробимга айланиб қолганди. «Ўн беш минг сўм пулим борлигини билса, менга майл қўяр». Бу фикр бошимга бежизга келган эмас. Юз эллик сўм маош учун саҳармардондан ишга отланадиган, ўзининг камалакранг жозибасини ҳам унутиб, кун бўйи меҳнат қиладиган аёл учун ўн беш минг ҳазилакам пул эмас-ку, ахир?!

Паришон хаёлларим билан сарбасар бўлиб юрган ана шундай кунлардан бирида, янгамулло қоматига чиппа ёпишиб турадиган чарм камзули (коженкаси)ни кийганича, ўглини етаклаб, хонамга кириб келди. Мен бир лаҳза каловланиб қолдим, лекин ўзимни тутиб олиб бойваччалигимни билдириш учун ўнгай вазият излай бошладим. Бека эса қизим сенга айтаман, қобилида иш тутиб, ўзлига шакаргуфторлик қиларди.

– Рафиқжон, катта йигит бўлсанг, сен ҳам шу амакингга ўхшаб мен билан дадажонингни ташлаб кетмайсанми, а?

– Янгамулло, – унинг сўзини кесдим, – маошингиз ҳали ҳам юз эллик сўмми?

Томдан тараша тушгандай, ногаҳоний саволимдан у ажабланди. Индамагач, давом этдим.

– Менда ўн беш минг бор. Керак бўлса, марҳамат!

Белбогимни ечиб, унинг қаришисига ёзиб қўйдим.

– Қаердан олдингиз? – кўзлари катта очилиб, хавотирона оҳангда сўради у.

Мен унинг юзига боқиб, ўта жиддийлашганидан, чеҳрасидаги кулгичлари батамом йўқолганини кўрдим.

– Қиморда ютдим.

Беканинг авзойи баттар бузилди. Мен кутган ҳолнинг батамом акси рўй берганини кўриб, ўзим ҳам ноўнгай ҳолга тушдим. У индамай чиқиб кетди ва шу дақиқадан эътиборан мен учун етти ёт бегонага айланиб қолди.

Кечқурун хўжайин ҳам мен билан ўзгача оҳангда сўзлашди. Унинг

наздида бетайин ва шубҳали бир одамга айланиб қолган эдим. Жуда алам қилди. Тўғри, хўжайин кўчиб кетишимга шаъма ҳам қилган эмас, аммо бир неча дақиқалик суҳбатдан кейин бу даргоҳдан насибам узилганига ишонч ҳосил қилдим. Мавҳум ва тушқун бир ҳолатда қолгандим. Зотан севган машғулоти, меҳр қўйган одами даргоҳидан жудо бўлиб, қўли ҳар томондан узилиб қолган кишининг ҳолатини тасаввур қилиб кўриш унчалик қийин эмас.

Шаҳардан квартира дараклаб юрганимда, янгамулло тагин жонимга аро кирди.

– Сизнинг ўрнингизда бўлсам, Амэт бобонинг ҳовлисини сотиб олиб, ота-онамни кўчиртириб келардим, – деди.

Амэт бобонинг ҳовлиси автобус бекатининг шундайгина тўғрисида. Чол Қримдан ҳовли харид қилгани, бу ердаги уйини сотишга қўйгани қулогимга чалинганди. Аммо уни сотиб олиш ҳаёлимга келмаганди. Фикрим анчайин паришон бўлгани учун индамай қўя қолдим. Ҳарорат бўлса, тупроққа тушган уруғ, албатта, униб чиқади. Назаримда менинг дилимда ҳам аллақандай илиқлик бор экан, шекилли, янгамулло яхши ният билан сочган уруғ ниш ота бошлади. Бояқиш ота-она ҳақида яна бош қотирадиган бўлдим. Ёлғиз ўғил сифатида аллақандай надоматлар мени қийнай бошлади. Бечора ойим ўз ҳовлиси бўлишини, унинг топ-тоза ваннасини дард билан орзу қиларди.

Хуллас, ҳовлини савдолашдик ва буд-шудимни санаб бериб, Жиззах томон йўл олдим. Аммо уйга келиб, дилимдаги ҳудудсиз ҳаяжон ўрнини ногаҳоний гусса босди. Ота-онам бу даргоҳдан аллақачон кўчиб кетишган экан. Қўшилاردан тайинли жавоб ололмагач, уларнинг ишхонасига бордим. Кадрлар бўлимидаги аёл дадам билан ойим ажрашиб кетишганини айтиб, дилимни баттар хуфтон қилди.

Ҳурматли редакция! Мана, уч ойки, уларни излайман. Бормаган жойим, даракламаган одамим қолмади, десам ишонаверинг. Ишхонамдагилар бу хусусда газетага ёзишимни маслаҳат беришди. Мен саргузаштларимни дафтарга тушириб, сизларга юбордим.

Ота-онамнинг дарақларини топиш ва фарзандлик бурчимни адо этишимга ёрдам берарсизлар деган умиддаман

Эҳтиром ила: Ромэн Шомуродов. Самарқанд.

ЎТТИЗИНЧИ БОБ

МЕНИНГ ОЙИЖОНИМ

Бундоқ ўйлаб қарасам, мен сизга бувим, ўртоқларим, ҳатто муаллимларим ҳақида анча батафсил ҳикоя қилибман-у, бу ёруғ оламдаги энг яқин кишим – ойим хусусида узук-юлуқ гаплар билан чегараланиб қолибман.

Биз Тошкент (аниқроғи, Калинин райони)га кўчиб келгунимизча мен меҳрибон моможонимнинг бағрларида вояга етдим. Шу туфайли бўлса керак, ойимнинг меҳрига зорикканимни эслолмайман. Фақат жонажон Самарқандни тарк этганимиздан кейингина, она меҳри, деган муқаддас туйғуни чуқурроқ, теранроқ туя бошладим. Оила, деб аталадиган мукамал вужудни ойимсиз тасаввур қилиш мудҳиш эди. Чунки, у киши ана шу соғлом вужуднинг уриб турган юраги эдилар. Лекин надоматлар бўлсинким, бизни дея ўз юракларини анча эрта ҳасталантириб қўйдилар у киши.

Ойимнинг фақат биз – фарзандларгагина эмас, дадамга, кариндошларга, ҳатто кўни-кўшниларга ҳам борлигини баҳшида этадиган жонсўз сиймо эканлигини анча кейин тушундим. Йўқ, буни шунчаки ҳамду сано, деб ўйламанг. У кишининг жонфидолигига ўнлаб мисоллар келтиришим мумкин. Бир воқеа хусусида гапириб берсам, ўзингиз ҳам бунга ишонч ҳосил қилишингиз турган гап.

Аниқ ёдимда: 1 Май байрами (1983 йил) арафаси. Айвонда ўтириб олиб, дарс тайёрлаётган эдим. Ойим ромдан бошларини чиқариб, одатдагидек енгилгина хавотир билан укаларимни кузатиб ўтирган эдилар. Бир маҳал у киши зорланиб, менга мурожаат қилиб қолдилар.

– Улуғжон, қўлимни тут, ўғлим...

Мен картдан ирғиб пастга тушдим. У кишининг ранглари докадай оқарган, вужудлари ҳолсизланиб қолганди. Ойимни суябгина картга ўтказганимдан кейин, юракларини ушлаб, кўзларини юмдилар.

– Нима бўлди, – сўрадим билинар-билиномас қалтираётган бармоқларидан ушлаб.

«Ҳеч нима», дегандай бош тебратдилар бийим. Укаларимга бирор кор-хол бўлганидан хавотирга тушиб, дарҳол пастга қарадим. Йўк, Моҳинбону Фирўзни кўтариб юрар, Дилафрўз билан Мирзо болакайлар даврасида эдилар. Одатда, ойим – қаттиқ кўрккан, дафъатан ҳаяжонланган пайтдагина шу куйга тушарди. Ён-атрофларга ҳам аланглаб назар ташладим, лекин дилга дард бўлиб ботадиган бирорта нохушликни кўрмадим. Бэла муаллима болаларга озорбойжончалаб хотиржамгина дашном берар, тўғримиздаги уйнинг йўлаги олдида таниш амаки эски «Москвич» моторига уннарди. Фақатгина бир аёлни ҳисобга олмаганда, бу ердагилар деярли таниш эдилар. Мен нотаниш аёлга разм солди ва эътиборимни, энг аввал унинг соябони ўзига тортди. Бу соябон (кейин билсам, японча экан) гулсафсарнинг оч бинафша рангида бўлиб, соҳибасини куёшдан тўсиб турарди. Аслида куёш ҳам унчалик куйдирадиган даражада эмасди. Лекин бу қотмагина хоним сохти-сумбати, рангпарлиги андак бўлса ҳам бузилишини хуш кўрмайдиганларга ўхшарди.

Дарвоқе, гап соябонда ҳам эмас. Бу аёлдан ойим нега бунчалик ваҳимга тушиши, жон ховучлаши керак?! Бизнинг микрорайонда бегона одамларнинг бот-бот пайдо бўлиб туриши янгилик эмас-ку!

– Бийижон, нимадан кўркдингиз-а? – ажабланиб сўрадим.

Ойим такроран сарак-сарак бош тебратди.

Йўк, у кишини унчалик куён юрак деб бўлмасди. Самарқанддаги мактабимизда болакайлар зир қакшашарди ойимдан. Қимор ўйнаётган ёки бирор ножўя иш қилаётган бебош шатрамаларга «Шаропова (ойимнинг фамилияси шунақа) келяптилар!» – дейишса бас – бари тум-тарақай бўларди. Дадам ҳафталаб командировкага кетганда ҳам хайхотдай, бунинг устига дару деворсиз ховлида бизни она бургутдай зийраклик ҳамда меҳрибонлик билан кўриклаб ётардилар. Ойижоним туфайли мен мактабда кўкрак кериб юрардим.

Янги манзилгоҳга кўчиб келганимиздан сўнг турфа нохушликлар сабаб бўлиб, ойим зиғирча кўнгилсизликдан ҳам ҳадиксирайдиган, чўчийдиган, гоҳо тунлари нохуш тушлардан фарёд чекиб уйғонадиган бўлиб қолдилар. У кишининг илк юрак-дардларига ўзим сабаб бўлдим ва бу хусусда алоҳида тўхталишга тўғри келади.

Кўчиб келганимиздан икки кун ўтгач, ойим мен билан

Моҳинбонуни эргаштириб, ҳовлисида терак, акация ва эманлар айқашиб ўсиб ётган мактабга (унинг пештокига «Ойбек номидаги 14-ўрта мактаб» деб ёзилганди) олиб бордилар. Мактаб директори Ҳалима Турдиева хушбичимгина аёл экан. У бизни иссиқ қарши олди.

– Мен ўқитувчиман – дедилар ойим салом-алиқдан кейин, – кексалар айтгандай, нону насиба тортиб, шу юртларга келиб қолдик.

– Ҳечқиси йўқ – гапни илиб кетди директор ҳам табассум билан тасалли берган бўлиб, – мен ҳам, масалан қашқадарёликман.

– Мени ташвишга соладиган нарсаси, – давом этдилар ойим, – болаларимнинг тақдирини. Дадаси иккаламиз уларни ростгўй, ғурурли қилиб тарбиялашга ҳаракат қилганмиз. Янги жойда бирор киши уларни андак бўлса ҳам камситиши, иззат-нафсига тегиб қўйишидан жуда-жуда қўрқаман.

– Бу гапларни ҳаёлингизга ҳам келтирманг, – деди директор қулиб, – мактабимиз намунали ўқув даргоҳи ҳисобланади. Яқинда биринчининг ўзлари байроқ топширдилар.

Ўша куни синф раҳбаримиз – рус тили ўқитувчиси Светлана Петровна мени болалар билан таништириб, ўзаро инок бўлишимизни тайинлади ва олдинги партага ўтқизди. Ойим қайта-қайта хайрлашиб чиқиб кетар экан, томоғимга шўртаккина туйғу тикилгандай бўлди. Лекин бу бегона болалар мени йиғлоқига чиқаришмасин, деб ҳаёлимни бошқа томонга қалғитдим.

Орадан бирор ҳафта ўтгач ойимга ҳам қўшни 45-мактабдан ўз таъбирлари билан айтганда «озгина иш» топиб беришди. Кейин синглим Дилафрўзни ҳам ўша мактабга ўқишга олиб кетдилар.

Тан олишим керак, дастлаб синфдошлар (айникса, қизлар) каминани анчайин эъзозлашди. Табиийки, мен ҳам муҳитга мумкин қадар тезроқ сингишиб кетиш учун ўзимни эркин, хушмуомала тутишга ҳаракат қилдим. Аммо, айникса, дарсада жавоб бераётганимда айрим болалар ўзаро шивирлашиб нутқимни, аниқроғи, самарқандча шевамни мазах қилаётганини фаҳмлаб қолдим. Бора-бора эса улар устимдн куладиган, очиқчасига мазах қилдиган одат чиқаришди. Бу ҳол эса мени жуда тутактириб юборарди. Табиатан андак баджаҳллимни ҳам тан олишим керак, албатта. Шунинг учун уйда қаҳрга миниб қолсам, дадам таниш мақолни такрорлаб қоладилар:

«Қоранинг қони чикқунча, сарикнинг жони чиқади». Хуллас, бир куни катта танаффус пайтида А. деган бола билан худди шу хусусда ғижиллашиб қолдик. «Бу опасини бийи деб чақиради», деди-ю, қаҳ-қаҳ отиб кулди у. «Онани «опа» дейиш – бориб турган бефаҳмлик», дедим жаҳлга миниб. Иккаламиз шу тариқа санлашиб турганда, бир новча бола рақибимни киш-кишлаб қолди. «Пачакилашиб ўтирасанми – сол башарасига, тожикнинг!» Мен чидаб туrolмадим: ҳалиги новчанинг нақ башарасини мўлжаллаб зарб билан мушт туширдим. У дод деди. Худди шу пайт кимдир гирибонимдан тутди ва гугурт чўпи учигаги фосфор солиб отиладиган ясама тўппончани юзимни ўнглаб, резинани босди. У гумбирлаб кетди, ўнг кўзим чимиллаб оғриди ва икки кўлим билан уни беркитдим. Ҳадемай ўқитувчилар, завучимиз Мария Ғаффоровна етиб келишди.

Мен шу топда ўзимдан кўра ойимдан кўпроқ хавотир торта бошладим. Мени бу ҳолда кўрса, не қўйга тушаркин, боякиш?! «Гез ёрдам» мени шифохонага олиб кетди. Докторларнинг бири қўйиб, иккинчиси кўзимни текшираётганда, ойим пайдо бўлдилар. Врачлар йўл бўшатишди. Ойижоним худди гўдакни кучоклагандай, мени бағриларига босдилар, киприклари орасидан симоб томчисидай ёш сизиб чиқди. Кейин эса биринчи бор хаво етишмаётгандай оғизларини каппа-каппа очиб нафас олдилар, беихтиёр юракларини чангалладилар. Докторлар мени қўйиб ойимга дори ичиришди, муолажа қилишга киришишди, қайта-қайта далда беришди.

Йўқ, қорачиғим зарарланмаган экан, фақат мижжаларимга аллақандай заррачалар қадалибди, холос. Лекин менинг қорачиқларимни четлаб ўтган сочмалар ойимнинг юрагини тешиб ўтганини анча кейин ҳис қилдим. У киши бир умрга хастадил бўлиб қолишларини ўшанда ҳаёлимга ҳам келтирмагандим.

Ойимнинг иккинчи бор юрак тутқаноғига Аббос муаллимнинг кичик ўғли Иоска (Юсуф), аниқроғи, уни машина нўқиб кетиши сабаб бўлди. Бу нохуш ҳол шундайгина йўлагимиз олдида юз берди. Қизил «Жигули» Иоскани уриб кетди-ю, бир неча қадамгача сургаб борди. Болақайни биринчи бўлиб ойим ердан кўтариб олдилар. Шўрлик Иоска халоскорини топгандай, икки кўли билан ойимнинг бўйнига чирмашди. Унинг юзидан сизаётган қон ойимнинг елкаси бўйлаб

окишда давом этди. Ҳадемай Бэла муаллима фарёд чекканича югуриб келди. Аммо қалт-қалт учиб тушаётган Иоска карахт қўллари билан бийижонимни тагин ҳам каттикроқ кучоклаб олди. Мен унинг бу ҳаракатидан: «Нечун мени бу куйга солиб қўйдинг, ойижон?!» – деган дашномни укиб олгандай бўлдим.

«Тез ёрдам» уни олиб кетди. Ранги докадай оқарган ойижоним менга мажолсизгина суяндилар. Миллиард кишиларнинг ўпкаси учун етиб ортадиган ҳаво – ойимга келганда, тагин камлик кила бошлади ва бу жуда ачинарли эди.

Хуллас, шунака гаплар. Мана ойим бугун тагин юрак чангаллаб ўтирибдилар. Ўқ отилган эмас, ҳеч кимни машина ҳам ургани йўқ. Демак, шу фалокатларга тенг келадиган бир нохушлик яқин.

Мен зудлик билан ойимга сув, дори бердим. Алламаҳалдан кейин масала андак равшанлашгандай бўлди.

– Улуғжон, – дедилар у киши, – пастга кара-чи, укаларинг ўйнаб юришибдими?

– Ўйнаб юришибди, – дедим ҳозиржавоблик билан.

– Анову аёл кетдими?

– Қайси? Соябонлими? Ҳа, кетди!

Бийим енгил тортгандай бўлди. Демак, ҳамма гап арвоҳга ўхшаган ўша хонимда. Балки, у ёвуз ниятли кишидир: укаларимни ўлдирмоқчи бўлгандир? Эҳтимол, уларни ўғирлаш пайидадир?! Балки, ашаддий жосусдир... Хуллас, ўйлаб ўйимнинг тубига етолмасдим.

Шундай қилиб, бу жумбоқ сирлигича қолди.

Мен аёлни қарийб ёддан чиқарган эдим. Ўша куни мактабдан қайтаётиб, уни ногаҳонда автобус бекатида учратиб қолдим ва беихтиёр сесканиб тушдим. Чўчиб кетишимнинг боиси сизга равшан бўлса керак: мабодо ойим унинг беҳосият шарпасини сезиб қолса, не ҳолга тушади, деб хавотир тортгандим-да. Мен соябонли аёлни зимдан кузатмоқчи бўлдим. Аммо у шиддат билан келаётган «Волга»ни тўхтатиб, орқа ўриндиғига ястанганича ўтириб олди-ю, жўнаб кетди. Менинг эса хаёлларим паришон бўлиб қолди. Кейин уни учратиб қолганимдан ойимни вокиф этиб қўйгим келди-ю, тагин мулоҳазага бориб қолдим.

Эрталаб дадам ойимга дашном бердилар:

– Тушингизда нола чекдингиз! Нимадан қўрқасиз?...

У кишининг узилиб қолган каломидан: «...ахир, ёнингизда мен борман-ку», деган мазмунни ўқиб олиш кийин эмасди.

Ғалати. Ўша тун ўзим ҳам нохуш тушдан уйғониб кетдим. Эмишки... уйимизга чипор илон кириб қолибди. Ойим жон талвасасида кичкириб, ўрнимиздан жилмай туришни тайинлабдилар. Атрофга ҳар қанча алангласам ҳамки газандани учратолмасмишман. «У зонтикнинг ичига кириб кетди», дермишлар ойим ташвишланиб.

Эҳ, ланъат! Лаънат бўлсин барига!

Тасаввуримда мудҳиш қора кучга айланиб қолган соябонли хонимни учинчи бор новвойхона олдида учратиб қолдим. У ёлғиз эмасди: ойим раҳбар бўлган IX «Б» синфида ўқийдиган бола билан бирга эди. (Айрим андишаларга қўра бу боланинг номини шартли равишда Меҳрож деб атамоқчиман). Сафсар гулли зонтик кўтарган аёл яккам-дуккам томчилаётган ёмғирдан химоя қилиш учун Меҳрожни ўз пинжига тортиб олганди. Ногаҳонда онам пайдо бўлишидан чўчиб, атрофга аланглаб қўйдим. Кейин ўзимни босиб олиб, уларни кузатдим. Аёл Меҳрожнинг костюмдаги чанглари қоккан бўлар, тугмаларини назокат билан ушлаб қўяр ва нималар ҳақидадир эҳтирос билан гапирарди. Меҳрож эса аёлнинг сеҳрли кўзларига тикилиб қолганди. Гарчанд, одамларнинг ўзаро суҳбатларига кулоқ тутиш одобсизлик ҳисобланса ҳамки, ўша томонга қараб силжий бошладим. Аммо соябонли аёл навқирон суҳбатдошининг пешонасидан ўпиб, у билан хайрлашди-ю, жўнаб қолди. Меҳрож ҳам нон харид қилиб, хаёллар огушида уйига жўнади. Мен эса аллақандай ғулғулалар, васвасали ўйлар исқанжасида қолгандим. «Нима жин уриб Меҳрож унинг домига тушиб қолдиркин?» «Бу Ёсуман аёл ойимнинг ўқувчисини нималар деб авради экан?» «Ойим булардан воқиф бўлса, ҳоли нима кечади?» Хуллас, сарҳисобсиз, сарҳадсиз эди ўйларим.

Ана шу учрашувни ҳам онамдан сир тутишга аҳд қилдим, аммо хато қилган эканман. Буни эса кейинроқ фахладим. Мазкур хато хусусида сўз юритишдан олдин сизни Меҳрож ва унинг оиласи билан таништиришга тўғри келади.

Меҳрожлар қаршимиздаги уйнинг биринчи каватида яшашади. Биз уларникига бир неча бор меҳмон бўлиб ҳам борганмиз. Тўғри, дастлаб Меҳрожнинг ойиси – Махфират хола меҳмон бўлиб келгандилар бизникига. У киши олиб келган «Сказка» деган тортни укаларим билан бир зумда пакқос туширгандик. Бу аёл ойим билан асосан ўғли хусусида гаплашганди. Унга алоҳида эътибор беришни, назоратга олиб, яхши ўқитишни илтимос қилганди ўшанда.

– Меҳрож ўзимнинг ўғлимдай гап, – дедилар ойим ўшанда, – айтмасангиз ҳам, бор меҳрим – бахшида.

Аёл – Меҳрож оиладаги ягона фарзанд эканлигини таъкидлаб, у ота-онанинг ёруғ оламдаги ягона умидлари эканлигини аллақандай шикастга оҳангида гапирди. Негадир раҳмим келди у кишига.

Махфират хола иккинчи гал келганда, бизни ҳам уйига таклиф килди. Дадам бир-икки кун иккиланиб юрдилар-у, ниҳоят ойимнинг кистови билан рози бўлдилар.

Илк меҳмондорчиликда менга аён бўлган нарсалар ҳақида сўз юритадиган бўлсам, гапни Махфират холанинг меҳмоннавозлиги, пазандалигидан бошлашга тўғри келади. Стол шунақа ҳафсала билан безатилгандики, ҳайратга тушмай иложингиз йўқ эди. Синги қилиб пиширилган қатлама, сомсалар; ранго-ранг винегредлар, салатлар; кейинрок сузилган шўрва, манти... буларнинг бари уй бекасининг юксак дидидан далолат берарди. Махфират хола атрофимизда гиргиттон бўлар, турфа неъматлар билан сийларди.

Меҳрожнинг дадаси архитектор экан. У киши ҳам дадам билан улфатлашиб қолди. Улар аслида Ленинободдан бўлиб, бир неча йил Чимкентда ва бошқа жойларда ҳам яшашибди. Тўрт йил муқаддам шу районга кўчиб келишган экан.

– Нону насиба, нону насиба, – дедилар дадам бу гапни эшитиб, – мана биз ҳам...

Шу тарика улар билан борди-келди қиладиган бўлиб қолдик. Ҳар сафар ҳамнишин бўлганимизда, аёл ўғлидан гап очар, унинг табиатидаги заррача ўзгаришдан ҳам ташвишга тушаверади. Махфират холани тушуниш қийин эмасди. Менинг ойим беш фарзандига тақсимлаган меҳр-муҳаббатини у яккаю-ягона жигаргўшасига бахшида этганди. Бу аёл таърифга сигмайдиган

даражада оилапарвар эди.

– Мен шу аёлнинг бир фазилатига тан берганман, – дедилар бир куни дадам, уларниқидан қайтиб келгач, – ҳар гал борганимизда бу аёл диван билан шкафни ёки телевизор билан китоб жавонининг ўрнини алмаштириб қўйган бўлади. Шу билан уйга файз киргандай, гўёки бошқа хонадонга кириб қолгандай бўласиз.

– Мен Махфират опадан энг аввал пазандаликни, дастурхон безашни ўрганишим керак, – тан олдилар ойим, грузинча дейсизми, арманча дейсизми – қотириб қўяди.

Мавзудан тагин чекиниб кетганим учун узр. Гоҳида шунақа йўл тутишга мажбур бўларкан киши. Футболчи ҳам дарвозани мўлжалга олган ҳолда, тўпни ёнга, орқага ошириб туради-ку.

Хуллас, соябонли аёл билан Меҳрожнинг суҳбат қуриши менга батамом тинчлик бермай қўйганди. Орадан бирор ҳафта ўтгач, бу мулоқотдан ойимни воқиф қилиб қўйишга қарор қилдим.

– Бийи, – дедим бир куни у киши хотиржам ўтирганда, – ҳалиги аёл Меҳрожларнинг қариндошими?

Ойим сергак тортди, аниқроғи, сесканиб тушди. Саволимга савол қайтарди.

– Сен уни кўрдингми?

– Ҳа.

Ойимнинг авзойи ўзгарди. Жиддийлашиб, савол беришда давом этди. Барини батафсил гапириб берганимдан кейин мени уришишга киришди.

– Гўсала! Шунча вақтдан бери оғзингга талқон солиб юрибсанми?! Хумбош!

Мен бошимни ҳам қилиб ўтирдим. У киши ўзини босиб олгач, менга буюрди.

– Югуриб бор, Меҳрож акангни чақириб кел! Бийим чақиряптилар, химиядан консультация ўтказармишлар, дегин.

Афсуски, Меҳрож билан ойимнинг мулоқотларини тинглашнинг иложи бўлмади. Ойим уни меҳмонхонага олиб кириб, роса қойиётганлари, изза қилаётганларини ҳис қилиб турдим. Гоҳида қулоғимга узук-юлуқ гаплар ҳам чалиниб қоларди. «Мен сенга айтгандим-ку, ўша жодугар билан гаплашмагин», деб. Меҳрож

алламаҳалгача жим турар, сўнг гўлдираб қўярди. Ойим овозларини пасайтириб, уни койирдилар. «Махфират опа эшитса, ўлиб қолади-ку!»

Кейин Мехрож уйдан қизариб-бўзариб чикди-ю, бошини ҳам қилганича жўнаб қолди. Назаримда хавф-хатарнинг машъум шарпаси чекингандай бўлди. Бу дилсиёҳликлар, нохушликларнинг барига ўша соябонли аёл сабаб эканлигини ҳис қилсам ҳамки, масаланинг туб моҳиятига етолмай, азият чекардим. Ўша аёлнинг машъум арвоҳи қайта пайдо бўлмаслигини жуда-жуда истардим. Лекин надоматлар бўлсинким, ундай бўлиб чиқмади.

Орадан қанча вақт ўтганини аниқ эслолмайман. Бир куни эшигимиз қўнғироғи узиб-узиб жиринглади. Мен одатдагидек, шошилишча илгакни туширдим ва кутилмаганда, қаршимда турган... соябонли аёлни кўрдим. Қўрқиб кетдим, ҳеч нима демай, эшикни қарсиллатиб беркитдим.

– Ким у? – сўрадилар ойим.

– Соябонли аёл, – дедим гуноҳ иш қилиб қўйгандай писиниб.

Ойим бир лаҳза қотиб қолдилар, кейин эса ўқтамлик билан бизга кўрсатма бера бошладилар.

– Моҳинбону, столни беа, Улуғ, чой қўй!

Дадамга эса илтимосу илтижо оҳангида буюрдилар.

– Муаллим, сиз кетиб қолманг! Дилимга қувват бўлинг!

Чақирилмаган меҳмонга ойимнинг ўзлари пешвоз чикдилар. Уларнинг юзма-юз келишлари мен кутгандек-нохушлик билан бошланмади. Аксинча, икковлари ҳам дилларидаги ҳад-худудсиз ғазаб ва нафратларини жиловлаб, сохта табассум билан анча куюк ҳол-аҳвол сўрашишди.

– Раҳмат, Рухсора Шароповна, – деди назокат билан соябонли аёл, – мен сизни худди шундай тасаввур этгандим. Туйғуларим зарра бўлса ҳам алдамаганини қаранг-а!

Ойим бош силкиб маъқулладилар ва уни меҳмонхонага таклиф этдилар. Мен чой олиб кирдим. Аёл ҳамон сўзида давом этарди.

– Шу ҳам ҳаво бўлдимиз? Эрталаб осмон очик эди, зум ўтмай ёмғир қўйиб берди.

– Баҳор хавоси-да, нима дея оламиз, – қулиб елка қисдилар ойим,

– деҳқонларга ҳам қийин бўлди.

Мен эса ажабланардим. Наҳотки бу аёл ана шу мужмал гапларни муҳокама қилиш учун келган бўлса?!

Наҳотки, онаминг, бутун оиламизнинг таҳлика-ю, ташвишлари замирида ана шу жўн гаплар ётган бўлса?!

Йўк, ундай эмас! Уларнинг икковлари ҳам ролларини боплаб ижро этаётган актёрларга ўхшашарди шу тобда. Уларнинг юракларидаги гапни мен тахминан қуйидагича изоҳлаган бўлардим:

Ойим. Сен – ярамас илонга кўзим учиб турган эмасди. Тезроқ дардингни айтгин-у тўёгингни шикиллат!

Соябонли аёл. Сен – ипириски муаллима йўлимга тўғанок бўляпсан. Ҳали совунимга кир ювмабсан!

Ойим. Ёмонлигингдан ҳам худо сен – гўрсўхтани ана шунақа бахтсиз қилиб яратган!

Соябонли аёл. Илоҳо, у сани ҳам бахтиқаро қилсин!

Ойим. Сан гуноҳларга ботган бандасан – қарғишинг ўзгагамас, ўзингга уради.

Йўк, улар ҳамон табассум ила, сокин гаплашишар, Орол денгизининг қуриётганлиги, Афғонистондаги воқеаларни сўзлаб, надомат билан бош тебратишарди.

Эҳ, макри минг туяга юк бўладиган аёллар!

Энг зукко дипломатлар ҳам ип эшолмайди сизнинг олдингизда!

– Мен бир бахтсиз аёлман, – мақсадга андак яқинлашмоқчи бўлди меҳмон.

Лекин ойим, кутилмаганда унга нохушроқ зарба бериб юборди.

– Ўзини қоралаган ва бахтидан нолиган кимсалар ўзгаларни ҳам ёмонлаш, бахтсизлигини юзига солиш мақсадида шундай йўлни танлашади.

– Қўркманг, сизни ёмонламайман, – заҳарханда қилди меҳмон.

– Ҳарҳолда, мақтагани келмаган бўлсангиз керак, – истехзоли кулди ойим.

– Ҳа, тўғри лекин рост гап ҳам совуқ бир нафрат ва ғазаб билан айтилса, тухматга ўхшаб кетар экан. Биз аёллармиз – назокатдан ўзи маҳрум этмасин!

– Узр. Бунинг устига сиз менинг меҳмонимсиз, – икки қадам

орқага чекинган боксчиларга ўхшаб, гап ўзанини ўзга ёкка бурдилар ойим.

Улар тагин бош мавзудан чиқиб, гўшт ва сутнинг ноёблиги, кимматлигидан нолиб кетишди.

– ...картошка деганнинг ўзи нима, – давом этарди меҳмон, – бир килосини тўрт сўм деб ўтирибди, сўхтаси совуқлар! Гўшtdан қиммат-а, гўшtdан!

– Ойлик олиб яшайдиганлар қийин, – қўшилдилар ойим, – амалдорларга эса барибир: уйларига келтириб ташлашади.

Рақиблар ҳамон асосий масалага яқинлашишдан чўчишарди. Шунинг ўзи ҳам бош мавзу оловдек лов этиб ёниб кетадиган эканлигидан далолат берарди. Аммо муддао теграсида от суриб юриш билан иш битмасди ахир! Шунинг учун ойим мақсадга ўтдилар.

– Мен ҳақимда сизга Меҳрож гапирган бўлса керак-а?

– Ҳа, ҳа ҳурмати жуда баланд экан сизга.

– Меҳрож – мўмин-қобил бола, жавоб бердилар ойим, – андак соддалиги бор, холос. Бўлмаса ўзи онасига ўхшаб тиришқок.

– Лоақал тиришқоқлигимни эътироф этганингиз учун қуллук! Синчков экансиз! Начора: олма остига тушади-да!

Ойим андак хушёр тортиб, давом этдилар.

– Мен сизни эмас, Махфират опани назарда тутяпман.

Орага сукунат чўкди. Пружина юмшаш ўрнига баттар таранглашгандай бўлди. Меҳмон ғазаб ва ҳаяжонларини имкон қадар жиловлаб, аввалгидан ҳам пастроқ пардада давом этди. У овозига ёқимлилиқ беришга уринса-да, зарда ҳамда кесатик оҳанглари сезилиб турарди.

– Унинг ҳақиқий онаси – мен эканлигимни бинойидай биласиз!

У ойимнинг юзига бир лаҳза синчков назар ташлаб, фикридаги ўзгаришларни уқиб олишга ҳаракат қилди. Сўнг овозини кўтариб, давом этди:

– Шунинг учун ҳам соямдан сесканасиз!

– Овозингизни кўтаряпсиз, демак, сиз ноҳақсиз, – дедилар ойим.

– Йўқ, ҳақиқат именна баланд овоз билан айтилиши керак! Токи у гофил бандаларни уйғотсин! Бу – менинг шиорим! Бошқасини тан олмайман! Тан олмайман! Меҳрожни тўққиз ой вужудимда олиб

юрганим – ҳақиқат!

– Халқимизда бир мақол бор, – фикр айтмоқчи бўлдилар ойим. Лекин суҳбатдоши у кишининг гапини лабидан юлқиб олди.

– Вой, мақолга бало борми?! Меҳрожнинг томирларида менинг коним оқаётганлигини тан оласизми? Зеро бу ҳақиқат ҳар қандай мақол-у афоризмдан кудратли-ку!

– Биз жазавага тушиб кетяпмиз!

Меҳмон тағин алланима балоларни гапирди. Надомат чекиб, кўзига ёш олди. Бу курашда ойим бой бериб қўйишидан чўчиган дадам ниманидир баҳона қилиб, ичкари кирдилар. Ҳалиги аёл вазиятни батамом ўзгартирди, ўзини хору хасдай забун кўрсатиб, дадамга илтижо қилишга киришди.

– Домла, лоақал сиз мени тушунинг! Сизни журналист-ёзувчи дейишди. Суриштириб келса, қонун ҳам мен томонда. Наҳотки, мавжуд қонунни, адолатни ҳимоя қилмасангиз?!

Дадам каловланиб қолдилар. Сўнг савол бердилар.

– Боланинг кўнгли ким билан бўлишда?

– Гап худди ана шу ерда, – бурролик қилди аёл, – эндигина кўндираман, деганда, Рухсора Шароповна уни йўлдан уряптилар!

– Йўқ, сиз уни йўлдан ураётганда, мен болага ҳақиқатни айтдим, – дедилар ойим. – Агар Махфират опа оналик қилолмаган бўлса кетавер, дедим! Ёки нотўғри айтибманми?!

– Нима кераги бор эди бу гапларнинг?! Нечун бу зуғумлар, ситамлар?! Тушунсаларинг-чи, ахир, мен ўшанда уни болалар уйига топширишга мажбур эдим. Гўрингда тўнғиз қўшғур қайнонам билан ярамас эрим...

– Биз учун бу тафсилотларнинг кераги йўқ – унинг сўзини бўлдилар ойим. – Ҳамма гап шундаки, Махфират опа уни ўн олти йил бағрида эъзозлаган.

– Лекин, – тағин ойимнинг сўзини кесди суҳбатдоши ва чап маммасини икки қўллаб ҳовучлаганча, давом этди, – мана бундай қилиб сут эмизгани йўқ!

– Сутингизни сиз ҳам болангиздан дариғ тутгансиз. У аёл бўлса, чақалокнинг иштончаларини ювган, тушларида чўчимасин, деб бағрига босиб ётган, ўғайлигини бирор нокас айтиб қўймасин деб,

шаҳарма-шаҳар кўчиб юрган! Бу ҳазилакам жасорат эмас! Бундай пайтда бағритош одам ҳам шафқат қилади, инсоний туйғулари жунбушга келади.

Орага мавхумгина сукунат чўкди. Монологлар гуёки тугаб қолгандай эди. Лекин соябонли хоним овозини пасайтириб, киноялигина давом этди.

– Ҳа, шафқат керак! Фақат у аёлга эмас, мен ҳам раҳму шафқатга муҳтож ва дахлдор одамман! Келинлар, бундай қиламиз: сиз менга болаларингиздан бирини беринг – олиб кетавераман! Махфират хола ҳам жабр кўрмайди, мен ҳам. Ахир, сизларда беш фарзанд-ку! Бунинг устига сизлар замоннинг пешқадам, гуманист кишилари. Коммунист бўлсаларинг ҳам ажабмас?!

Балконда бу гапни эшитиб ўтирган Моҳинбону иккаламиз чўчиб кетдик. Синглим бегона бир аёлга эргашиб кетишни кўз олдига келтирди, шекилли, дил тўла дард билан йиғлаб юборди. Шукурким, ойим шиддат ила қарши зарбага ўтдилар.

– Сиз жўжаларини ҳимоя қилиш учун ўзидан неча чандон кучли қалхатга ташланган товукни кўрганмисиз? Ёки ини бузилган мушук ҳали кўзи очилмаган боласини авайлабгина тишлаб, ўзи билан олиб кетганини кузатганмисиз? Ахир, биз инсонлармиз-ку!

– Катта ҳарф билан ёзиладиган, – гап сукдилар дадам.

– Мен жигаргўшаларимни ана шу она товукдай бало-қазолардан ҳимоя қилдим, мушукдай авайлаб олиб юрдим. Сизга ўхшаб, туғасолиб, етимхонага топшириб юбормадим!

Молодец, мамаша!!!

– Қисматимни юзимга соласиз, деб ўйламагандим, – андак бўшашди аёл, – лекин бизнинг ҳар биримизни қандай кўргиликлар қутаётганидан беҳабармиз.

– Мени тушунмадингиз, – давом эттирмакчи бўлдилар ойим, аммо суҳбатдошлари бунга имкон бермади.

– Гапни айтиб қўйиб, «мени тушунмадингиз, ундай демоқчи эмасдим», дейиш бориб турган мунофиқликдир!

Ойим ҳам овозларини кўтариб, аллақандай чигал иборалар билан рақибларининг ножинслигига шаъма қилдилар. Машмаша авжга чиқа бошлади. Боядан бери сукут сақлаб ўтирган дадам фалсафа сукдилар.

– Бир донишманд айтган экан: икки киши жанжаллашаётган бўлса, билки, айб ақллисидадир. Ваҳоланки, икковларингни ҳам ақлли аёллар деб биламан. Бир пиёладан чой ичиб, ўзларингни босиб олинглар.

Дадам бунга ҳам каноат қилмай, пиёлаларга чой қуйиб баҳсгўйларга узатдилар. Мавзуни бошқа ёққа буриш, вазиятни мўтадиллаштириш илинжида боягина газетадан ўқиган хабарларини ҳикоя қилишга киришдилар.

– Капитализм ҳақиқатан ҳам инқирозга учради. Англияда сигарет, наша чекувчилар орасида ўн олти-ўн етти ёшли ўсмирлар ҳам бор экан. Эрондаги пахта плантацияларида ҳатто ўн тўрт ёшли болаларни ҳам ишлатишаркан. Американи айтмай қўяқолай: негр автомашина харид қилса, ҳафталаб қозонни кантариб қўйишга тўғри келаркан.

Бу топда халқаро аҳволга бало бормиди?! Дадамининг ўзлари ҳам буни ҳис этдилар, шекилли, сирғаниб чиқиб кетдилар. Аёллар баҳсни қолган жойидан давом эттиришди. Аввал аста-секин, кейин эса анча жиддий мунозара бошланиб кетди. Соябонли аёл оғимдан Меҳроҷга йўл кўрсатмасликни сўрар, гоҳида пўписага ўтар, аммо нуқул рад жавобини оларди. Машмаша авж пардаларида кўтарилганда, Моҳинбону иккаламиз тагин хавотирга тушдик. Бу гал дадам уларнинг олдига анча жаҳл билан кирдилар.

– Энди бундай, синглим, – анча салмоқ билан зардалигина гап бошладилар у киши, – хотинимнинг юраги хаста. Бунақа қилсангиз, касал бўлиб қолади. У ҳали бизга керак!

– Хўш, менчи? Мен ҳам инсонман! Онам бахтли бўлсин, деб туккан! Ёзувчи экансиз – маслаҳат беринг, йўл кўрсатинг!

У ўзига хос сўзамоллик билан жабрдийда ва жафокаш эканлигини исботлашга киришди.

– Ҳукуматимиз ғамхўр, – далда бердилар дадам, – бизнинг жамиятда бахт учун курашган одам бенаиб қолмайди. Сиз ҳам детдомдан бирорта бола олиб, вояга етказинг! Ҳа, энди...

Бу холис маслаҳат аёлга мутлақо ўтиришмаганини унинг авзойидан уқиб олиш қийин эмасди.

– Менинг ўрнимда бўлганингизда, именно шундай қилармидингиз? – сўради у истехзо билан.

Дадам нима дейишни билмай андак дудукландилар, сўнг иддао аралаш овозларини кўтардилар.

– Шу, бизни тинч қўйинг, илтимос! Дилсиёликка ҳеч тобим йўқ!

– Мен ҳеч нима демайман, – деди аёл тагин бир оз давом этган нохуш гуфтигўдан кейин, – ўзига ҳавола қилдим: қизларингиз мендек бахтикаро бўлсин!

Дадам тутакиб кетдилар. Кўзлари ола-кула бўлиб, юзлари таниб бўлмас даражада ўзгарди. Кейин ҳалиги аёлга қараб бақириб юбордилар.

– Тур-ей, жипирик!

– Маданиятсиз!

Чақирилмаган меҳмон ташқарига чиқиши билан соябонини олдим, ғизиллатиб бориб, қўлига тутқиздим ва эшикни ёпдим.

Ойим дадамнинг кўкракларига бош қўйиб, йиғлашга тушдилар.

ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ

НОГОҲ БОЛТА БОТДИ ЧИНОР ЖИСМИГА...

Тошкентга кўчиб келганимиздан кейин бизни биринчи бўлиб йўқлаб келган киши – дадамнинг ўртоқлари Садриддин амаки бўлдилар. У киши умр йўлдошлари билан бир талай майда-чуйда (Самарканднинг пўлоти нони, шўрданак ва ҳоказо) кўтариб келдилар. Бир кеча меҳмон бўлишди, тирикчилигимиз, қўшнилариимиз, кайфиятимиз билан кизиқишди. Улардан кейин дадамнинг собик ҳамкурслари Мўмин амаки Шеркулов келдилар. Сўнг амаким, тоғам, қариндошлар, қўшнилар... хуллас, ёлғизлатиб қўйишмади.

Шу орада ўзимиз ҳам дадамнинг ишхонадагилари ва бошқа ўртоқларини меҳмонга чақирдик. Одил Ёкубов, Машраб Бобоев, Неъмат Аминов сингари казо-казо ёзувчилар меҳмонимиз бўлишди.

Самарканддаги ҳовлимизда меҳмондорчилик учун жамики шароитлр бўлса-да, одамлар аҳён-аҳёнда келишарди. Бу ерда эса аксинча: шароит кўнгилдагидай эмас-у, турли жойлардан келадиган хуштакаллуф меҳмонларнинг кети узилмайди.

Бугун дадам эргаштириб келган меҳмон – амаким тенги, йўқ, у кишидан ҳам ёшроқ – тахминан йигирма тўрт-йигирма беш ёшларда эди. Меҳмонни таърифламокчи бўлсам, унинг қорачадан келганлиги, новчалигини алоҳида таъкидлаб ўтишга тўғри келади. Темир (кумуш) тишлари йирик-йирик бўлиб, қоп-қора мўйловчаси остида яққол кўзга чалиниб туради. У ҳақда тагин нима десам бўларкан ?! Кийимлари уринганлиги, эскирганлигиданми ёки бошқа сабабданми хижолат чеккан, ҳадиксираб турганга ўхшаб кетарди. Бошқа меҳмонларга ўхшаб қорачикларида севинч нурлари жилоланмас, аксинча, атрофга дардчил ва махзунроқ боқарди.

Дадамнинг – ойимга берган қисқа ва андак мавҳумроқ ахборотидан менга шу нарса аён бўлдики, унинг номи – Ҳожимурод (дадам шунчаки, Ҳожи дардилар) экан. У тўғри камокдан чиқиб келаётганини эшитгач, ойим нимадандир хавотирлангандай бўлдилар. Менинг эса қизиқишим чандон ошиб кетди. Негадир бизнинг замонамизда одамларни тиканли сим ортида тутиш тасаввуримга сира ҳам сиғмасди. Бунинг устига Ҳожимурод дегани қотилга, хоинга ёки жосусга ўхшамас, зотан, ёмон ниятли одам бўлса, дадам сира ҳам эргаштириб келмаган бўлардилар. Кўз ўнгимдан эса, киноларда кўрганим – қутурган овчаркаларга эргашиб юрадиган ва ўзлари ҳам ана шу кўппаклардай қопоғон фашистлар, концлагер деб аталадиган машъум қисматгоҳда очликдан силласи қуриган, қоксуяк одамлар гавдаланаверди. Не-не укубатларни бошдан кечирган бувим замонага шукроналар ўқиганда, дадам хорижий юртларни ёмонлаганда, муаллимларим бизга берилган бахтдан энтиқиб яшашимиз зарурлигини бот-бот такрорлаб турганда, шундай навқирон кишининг қамалишини тасаввур қилиш жўн иш эмас, албатта. Демакки, ё бу одам жуда ёмон, ёки уни қамаганлар ўша фашистлардек тошбағир.

Талай саволларимга жавоб топиш илинжида нуқул дадам билан меҳмон атрофларида парвона бўлиб юравердим, устма-уст чой дамлаб келдим, бир чеккада дарс тайёрлаган киши бўлиб, зимдан меҳмонни кузатдим, унинг гапларига қулоқ тутдим.

Дастурхон бошида кўп гапирилмади. Меҳмон дадамнинг устма-уст ва шу билан бирга андак пайдар-пай саволларига мухтасаргина жавоб қайтарар, тафсилотларни гапиришни эп кўрмас ёки нохуш

хотираларни эслашни хушламасди. Дилидаги аллақандай беҳудуд нафратми, армонми очилиб гапиришга, табассум қилишга монелик қилар, гоҳида бир нуктага узок тикилиб қолар, бошини билинар-билинемас тебратиб, надомат чеккандай бўларди.

– Беш йил, – деди у сиқикқина қилиб, дадамнинг: «Кўришмаганимизга неча йил бўлди», деган саволига жавобан.

– Ўшанда мактабда ишлардингиз-а?

– Ҳа, пионервожатий эдим.

– Эсимда, эсимда: газетада босилган мақолангизни ҳам кўрсатгандингиз.

– Шеърларимни ҳам.

– Бир шеърингизни ёдлаб ҳам олгандим.

Дадам аввал андак эслаб олдилар, сўнг бир оз тутилиб, гоҳида меҳмоннинг мададига суяниб, шеър ўқидилар.

*Ҳаётда рўй берар ғаройиб ишлар:
Воажаб, воажаб нечун кишилар
Бурро тўтиқушни, ҳассос булбулни
Қафасга солишар,
Аммо ҳеч қачон
Маъшум бойқуш,
Ё шум загизгон
Қафасга солинмай, озод юради,
Даврон суради.*

Меҳмон билинар-билинемас жилмайди. Шунда унинг кўзларида нури мунаввар йилтиллаб кетди. Бу нур меҳмонга шоҳисталик ва шафиқлик ато этгандай бўлди. Шу тариқа Ҳожи (мурод) ўз сардафтарини бирин-кетин варақлашга киришди. Йўқ, у кўпроқ ўша пайтда ёзган ҳаётбахш, қувноқ шеърлари, ҳамду сано билан йўғрилган мақолаларини тилга олиб, ўзининг ношуд, нотавонлигидан надомат чеккан бўлди. Ўтган йиллар давомида бошидан кечирган мусибатлари кўзини мошдай очиб қўйганини таъкидлади.

Алламаҳалдан кейин меҳмонхонада дадамга ва Ҳожи акага ўрин солмоқчи бўлаётганда, ўзим учун ҳам кўрпа олиб кирдим. «Майли,

дедилар ойим ҳам, – эркаклар бир уйда ёта қолишсин.»

Лекин биз ярим тунгача ухламадик.

– Ярамас терговчи креслога ўтказди-ю, давом этарди меҳмон, икки билагимдан унинг суянчиғига, тўпиғимдан оёғига зичлаб боғлади. Қимирлолмай қолдим. Кейин бошимни кучоғига олиб, бор кучи билан чапга буради. Азбаройи шакартомирим узилгандай бўлиб кетди. «Бўйнингга ол, деяпман, бўйнингга ол», дерди нуқул. Ўзим тенги ўзбек бола-я! Ўйлаб ўйимга етолмайман: бу даражада ваҳшийлашишга қачон улгурди экан?! Қачон? Нахотки мунис оналаримизнинг дилкаш аллаларини, хушовоз хофизларимизнинг дилбар қўшиқларини тингламаган; Қодирийни, Айнийни, Ойбекни ўкимаган бўлса, бу йирткич?! Унгача бикинимга роса тепишган, уриб тишларимни синдиришганди, фашистлар! Хуллас, ўлиб қолишдан қўрқдим-у, бўйнимга олдим.

– Барибир, хато қилибсиз, – унинг сўзини бўлдилар дадам.

Меҳмон ҳам андак жимиб қолди. Сўнг ўзгача оҳангда давом этди.

– Домла, кечирасиз, аччиғингиз келмасин: юмшоққина ўринга чўзилиб олиб, бу гапни айтиш осон. Баданингизга озгина игна сукилса, қанча азият чекасиз. Ҳатто ари чақишидан ҳам чўчийсиз. Менга дўзах азобини рўпара қилишди, дедим-ку! Инсон улар учун азбаройи май қўнғизидек гап эди. Истаса, товони остига олиб, эзгилаб кетаверарди, олчоклар! Ҳибса олган кунлари кэпэзга ётқизишди. Ишонасизми: беш кишилик хонага ўн олти кишини тикиштиришди. Аш-шу ўпкамиз учун ҳаво етишмай қолди. Деразани очиб қўйишни илтимос қилдим, аммо-лекин қўнишмади. Ҳавони, табиат бериб қўйган ҳавони раво қўришмади-я! Тасаввур қияпсизми? Шундай одамлардан мурувват ва адолат кутиш мумкинми? Ҳеч қачон! Йўқ, мен ўшанда ҳам мурувват ва адолатдан умидимни узмаган эдим: судга ишонардим. Ўша ерда монолог ўқиб, ҳақиқатнинг бешафкат зарбаси билан уларни мажақлаб ташламоқчи бўлгандим.

– Хўш, кейинчи? – давомини эшитишга шошилдилар дадам.

– Барини рад этдим судда: ичганим ҳам йўқ, ҳеч кимга қўл ҳам қўтарганим йўқ, бари тухмат! – деб туриб олдим. Бу ерда бикинимга тепишмади, тишимни синдиришмади, кекиртагимни ҳам тоблашмади. Ҳатто «сиз-сизлаб» муомала қилишди. Аммо-лекин рад этиб

бўлмайдиган уйдирма фактлар, далиллар билан ҳиқилдоғимдан тутишди улар. Сўзни биринчи бўлиб ярамас Т.га беришганди, у раис билан партком ўргатган ўша гапларни худди тўтикушдек такрорлади: «...бир касалванд одамман. Тўй-маърака ҳам камдан-кам бораман! Желудка чаток. Правления мени гражданской обороणाга бошлик қилиб қўйгандан бери, ичкиликни оғзимга олганим йўқ. Ўша куни жин урди-ю, бир борай, дедим. Энди кишлоқчилик. Хизмат қилиб юрган эдим, бир маҳал укамиз – Ҳожимуроджонни кўриб кўриб қолдим. Сал кайфи бор эканми, ҳар хил пичинг гаплар қилаверди. Текинхўр ҳам деди, нон емас ҳам. Аввал индамадим – бир касалванд одам бўлсам... Кейин: «Укажон уйинга бориб ёт, кайфинг ошиб қолибди», дедим «Сен – ипирисқи манга ақл ўргатасанми?» – деб гирибонимдан олди. «Ман мухбирман, ёзувчиман, уруғингни қуритаман, сан иблисни!» – деди. Укамиз ҳазиллашдим, чиндан қилдим – билолмадим. Бир маҳал денг, итариб юборди, бошим бориб бетонга тегди. Ўлдириб қўймасин деб, дод солдим. Одамлар етиб келишди. Мен бир касалванд одамман. Шундан бери бош оғрийди денг. Докторлар сатресение, дейишяпти».

– Ҳа, чечанлик қилибди, – тан олдилар дадам, – эгри мўридан эгри тутун чиқади, деб бежиз айтишмаган.

– Кейин сўзни гувоҳларга беришди. – давом этди Ҳожи ака, – улар ҳам «жабрдийда»нинг гапини тўла-тўқис маъқуллаб чиқишди. Охирида сўзга чиқиб, барини рад этдим: мен хизмат қилиб юрганда, аблах Т. маст ҳолда гирибонимдан олгани, зўрға қочиб қутулганимни гапирдим. «Лекин суд ҳайъатидан илтимос, балки, талабим шуки, – дедим, – аш-шу спектаклни бош режиссёрини топиш шарт. Булар – учаласи ўшанинг кўрсатмаси билан ўқувсизгина рол ўйнаётган артистлар! Модомики шундай қилинмас экан, сизлар – қонунларимиз ҳимоячиларидан ихлосу эътиқодларим бир умрга сўнади». Адвокатим ҳам роса чираниб кўрди, аммо бизда адвокатнинг гапи сариқ чақага олинмаслигини ўшанда қаердан ҳам билай?! Қарангки, врачларимиз ҳам сотилган экан: медэкспертиза мутасаддилари Т. жиддий жароҳатланганлиги, бунинг устига менинг қонимда анча-мунча алкоголь борлиги хусусида ҳужжат беришибди. Муҳрида илоннинг расми акс этган бу увада қоғозларни рад этишга қудратим етмасди,

албатта: саксон саккизинчи моддани кўйиб, нақ тўрт йилга кесиб юборишди, ножинслар!

– Ярамаслар! – жаҳлга миндилр дадам ва бир оз сукутдан кейин давом этдилар. – Лекин, барибир раиснинг сиздан бунчалик қасос олиши сабабларини тушунолмадим.

– Сабаблари кўп бўлса керак, газетада ҳаммаси бўлиб беш қатор шеърим босилганди.

*Порахўр читтакни тутиб, зағизғон,
Деди: бу одатдан кеч, текинтомоқ.
Сенга айтавериб, йиртилди томоқ.
Читтак ҳам порани узатиб шу он
Деди: бу йиртилган томоққа – ямоқ!*

Раиснинг порахўрлигини билардим, аммо лақаби зағизғон эканлигини ҳаёлимга ҳам келтирмагандим. Умуман бу шеърни ёзишда ҳеч кимни назарда тутган эмасман. Аммо-лекин раисга қаттиқ ботган экан. Ундан кейин бир мақоламиз чиқиб қолди. Районимизда ресторанлар, маишатгоҳлар кўп қурилаётганлиги, лекин поликлиника, мактабларга кам эътибор берилаётганлигини ёзган эдим. Бунга қолхозимиздан ҳам мисоллар келтиргандим. Бир куни раис чақириб қолди. Қарасам, авзои чаток. Гапни ҳам чувалаштириб ташлаяпти денг. «Ҳожимурод, мақоланг чиққан экан, тасдиқланмай турибди-ку. Район раҳбарлари дарғазаб... Бу мақолангга неча сўм беради ўзи? Ҳа, майли, гап бунда эмас. Энди рестораннинг очилиш маросимига ким келганини биласан-а? Шахсан ўзлари... Шунинг учун бир нарсა ёзсанг, аввал сўрашинг керак». Раис билан бўлган мулоқотимизни редакциядагиларга айтгандим: «Ноъмақул қилибди, сўраш шартмас!» дейишди. Бу гал қишлоқ магазинларида арақ жуда кўплиги, китоб эса умуман йўқлигини ёздим. Бир ҳафта ўтмай тўйхонада мана шу мунофиқликни уюштиришди.

– Бу ҳақда редакциядагиларга хабар бердингизми?

– Район газетасидан тортиб – Бирлашган Миллатлар Ташкилотигача такрор-такрор ёздим. Тариқча нафи бўлмади. Илоннинг ёғини ялаган раисимиз қилгиликни қилиб қўйиб, дадамга

далда ҳам берибди: «Бўлган иш бўлди, бирор йилдан кейин ўзим чиқариб оламан.» Отамиз ҳам содда-да, туллакнинг шу гапига лаққа тушибди. Колхозимизга Шароф Рашидов келганда, арзга кираман, деган экан, умуман яқинлаштиришмабди. Кейин оғайнилардан пул тўплаб, Москвага йўл олаётганда: «Ундай қила кўрманг, айб ўзимдан ўтган эди», деган мазмунда мактуб йўлладим.

– Нега ундай қилдингиз? – ажабландилар дадам.

– Зукко одамлар ашшундай маслаҳат беришди, – деди ва бир лаҳза сукутдан кейин давом этди, – Емел деган шэфимиз бор эди, казармада. Лақаби шунақа эди унинг.

– Русми, – сўрадилар дадам.

– Миллатини билмайман, эҳтимол метис бўлса, аммо-лекин ўзбекча ҳам, тожикча ҳам гапираверарди. Русчани-ку кийиб қўярди. Ўша айтдики, ҳозирги амалдорлар орасида зармасти кўп, улар отангни бир корихол қилиб қўйишдан ҳам қайтишмайди. Фаррух, Ато амаки деган шерикларим ҳам буни маъқуллашди.

– Да, бу гапда жон бор, – қўшилдилар дадам ва беихтиёр сўрадилар: – Емель дегани қанақа шэф эди? Назоратчими?

– Йўқ, ўзимизнинг маҳбуслардан.

– Нима жинойт қилган?

– Эй, бу катта тарих.

– Одам ўлдирганми? – қизиқишлари сўнмади дадамнинг.

– Йўқ, мусичага ҳам озор бермайдиган одам. Гаплари ҳам тагдор, жўяли. Улар шунчаки битиб кетган амалдорлар, порахўрларнинг бойлигини тортиб олишган. Пугачёвга ўхшаб...

– Ғалати, – қизиқишлари ортди дадамнинг, – олганларини булар ҳам ночор кишиларга тақсимлаб берганми?

– Назаримда ундай қилишмаган, барини жамғаришган. Лекин жа-а тадбиркорлик билан иш кўришган улар. Бўрига ўхшаб, нуқул изларини йўқотиб юришган. Бугун Тошкентда бирорта ҳаромхўрни тунашса, эртаси Бухоро ёки Қаршида бошқа бир муттаҳамни қон қақшатишган.

– Да, қизиқ, – суҳбатдошларини тергаб қўйдилар дадам. Менинг кўз ўнгимда эса «Капитан қизи» фильмидаги воқеалар узук-юлук бўлиб гавдаланди. Бойлигидан ажралиб, хонавайрон бўлган

хокимлар, қасоскор казаклар ва уларнинг тадбиркор саркори.

– Емелнинг одамларидан тўрт-бештаси фақат разведка билан шуғулланган. Аш-шу пати юлинадиган товук қаердан қўшимча даромад қилади, жамғармани қаерга қўяди, уйида қачон, ким бўлади – барини аниқлашган. Гоҳида телефон қилишган, монтёр, страхование агенти бўлиб уйларига киришган, қаерда нима борлигини чамалаб қўришган. Ҳамма нарса аён бўлгач, Емел юзига ниқоб кийиб, икки шериги билан бостириб кирган. Кўп хоналардан эллик, юз минг сўмлаб пул ёки бойлик ўмариб чиқишган. Шуниси қизиқки, жабрдийдаларнинг аксарияти шикоят қилишмаган.

– Бош ёрилса, дўппи остида, – дедилар дадам.

– Йўқ, милиция аш-шу бойликларни қаердан топганини суриштириб қолиши мумкин-да.

– Пул кетса кетсин, обрў кетмасин.

– Партбилет ҳам, – қўшиб қўйди Ҳожи ака ва сўзида давом этди, – лекин бу дунёда бир умр чап бериб яшаб бўлмайди-ку! Улар Навоий шаҳрида қўлга тушишган. Операциянинг обдон пухта тузатилмаганлиги чап берган, бояқишларга.

– Хўш, қизиқишлари тағин ошди дадамнинг. Ўзимнинг ҳам вужудим кулоққа айланиб, меҳмонни тингладим.

– Йўқ, операцияни ҳам жа-а хом, деб бўлмайди. Ашаддий бир порахўр терговчининг изига тушишган, улар ўшанда. Ҳамма нарса аён бўлгач, Емелнинг шерикларидан бири терговчига ички ишлар министрлиги номидан телеграмма йўллаб, зудлик билан Тошкентга етиб келишини тайинлайди. Терговчи учиб кетгач, тунда Емел ҳалиги уйнинг сигнал тугмачасини босади. «Хўжайинингиздан телеграмма келди», дейди ичкаридан овоз берган бекага ва у эшикни кия очиши билан сукулиб ичкари киришади-ю, тўппончани тўғрилашади. Тасодифни қаранг-ки, ҳалиги аёл эрини кузатиб қўйиб, ўйнашини таклиф этган экан.

Шу ерга келганда, дадам кулиб юбордилар: меҳмон бир лаҳза жимиб тургач, давом этди.

– Ҳалиги ўйнаш буларни терговчининг одамлари, деб ўйлайди, шекилли, қўрқиб кетиб, ярим яланғоч ҳолда иккинчи қаватдан сирганиб тушади-ю, ўзининг Емелнинг шериклари ўтирган машинага

уради. Ҳайдашни буюради. Табиийки, улар кўнишмайди. Шунда прокурорлигини айтиб, пўписа қилади. Шу тариқа саннашиб турганда, одамлар тўпланадилар, милиция пайдо бўлади. Уларни олиб кетишади.

– Емел-чи, – сўрадилар дадам. Дарҳақиқат, шу топда мени ҳам қароқчиларнинг ўша сардори қизиқтираётган эди.

– У ўзини чекқароққа олади. Ҳар қалай пулига ишонади. Аммо-лекин ҳалиги ўйнаш ҳақиқатан ҳам прокурор бўлиб чиққандан кейин дўстларни қўтқаришнинг иложи бўлмай қолади. Бунинг устига ишнинг рафтори ҳам ўзгача тус олади. Ножинс прокурор қуйидаги мазмунда тушунтириш хати ёзади: дўстимни кузатгани келсам, андак кечиккан эканман, шунда бека дастурхон ёзиб, анор, анжир қўйди. Мен энди улардан танаввул киламан, деб турганда, бу қароқчилар бостириб киришди.

– Вой қорчалон-ей, – дедилар дадам.

– Судда, – давом этди меҳмон, баҳсу мунозара авж олиб, масала чигаллашиб турганда, орқада ўтирган Емел ўрнидан туради. «Хўш айтинг-чи, дейди у прокурорга, – анору-анжир еб ўтирган бўлсангиз, нега ташқарига ярим яланғоч ҳолда югуриб чиқдингиз?»

Прокурор саросималаниб қолганда, судья Емелнинг кимлиги билан қизикади. «Мен уйга бостириб кирган ўша қароқчи бўламан!» – дейди у. «Буни исботлаш керак», дейди судья. «Мен йўл қўйган хато – бунинг исботи, дейди Емел, – ўшанда ўйнашлар кучоклашиб ётиши мумкинлигини ҳисобга олмаганман». Хуллас, ҳужжатлар қайта терговга оширилди ва бир неча ойдан сўнг суд Емелни етти йил муддатга озодликдан маҳрум этади.

– Шерикларини-чи, – қизикдилар дадам.

– Гап шунда-да, Емел бор айбни бўйнига олиб, уларни қутқариб қолади. Аммо-лекин Емел дегани қамоқда ҳам шоҳона яшади. Чунки шериклари дуч келган итнинг оғзига пул билан уришарди. Баракда туғилган кунини нишонлади, денг, маҳоват эмас-у, юз шишалар арак билан коньяк қуйиб берди.

– Қамоқда ичимликни қаердан топишади, – қизиқиб қолдилар дадам.

– Назоратчиларнинг ўзлари олиб келишади. Аш-шу турма

бошлиғи ҳам Емел билан соз эди. Зиёфатга казо-казолар келишди. Мен ўшанда «Тушкунлик» деган шеъримни ўкиб бергандим, Емелнинг кўзларидан ёш чикиб кетди.

– Демак, яхши шеър экан-да, – унинг сўзини бўлдилар дадам, – кани эшитайлик-чи.

Орага мавҳумгина сукунат чўкди. Ҳожи ака паст ва маҳзун оҳангида шеър бошлаб юборди:

*Бу тун бобожоним кирмиш тушимга
Эркалаб сўзламиш марҳум мўйсафид:
Қўйгин, кеча қолгин золим дунёдан
У дунё – бебақо
Сердард, ноумид.
Бу дунё ғуссасиз, ғамсиз, жигарим.
Пулга зориқмайсан – пулсиз бу олам.
Буйруқ бермас бунда одамга одам
Ташивишдан, гийбатдан қутулгун абад...
Бу ерда асаблар эркиндир бирам...
Бу ерда, бу ерда ҳатто йўқ ўлим
Келақол бўтам!*

Улар тагин жимиб қолишди. Сўнг меҳмон давом этди.

– Шу-шу бўлди-ю Емел билан ака-ука бўлиб қолдик. «Истасанг, – деди у, – мен шерикларимга айтиб, раисингни гумдон қилишим мумкин.»

– Да, – ажабланардилар дадам.

– Кўнмадим. Аммо-лекин қўли узун эди, шоввознинг. Пул бор эди-да! Жини ёқтирмаган тийиқсиз назоратчиларни танобини тортиб қўяр ёки умуман ишдан бўшатиб юборарди. Орада уч-тўрт кунлаб бедарак бўлиб ҳам кетарди. Лекин жамғарган пули бир умрга етса керак! Ўзи ҳам айш-ишратнинг гадоси эди.

– Пул одамни бахтли қилиши мумкин эмас, – ўз ақидаларини айтдилар дадам. Айниқса, кинғир йўл билан топилгани.

– Мен панжара ортида шунга ишонч ҳосил қилдимки, – деди Ҳожи босиқлик билан, – бизда пул деган нарса, истаган эшигингни

очадиган сеҳрли калит экан. Пулинг бўлса, қамокхонада ҳам жаннатдагидай кун кўрсанг, пул бўлса, йўлингдаги ғовни, нохуш рақибни олиб ташласанг, пул бўлса, ўқишга кирсанг, шифохонага жойлашсанг... Пулсиз маҳбусларнинг кадри – кумурскадан ҳам паст эди.

– Факат маҳбусларникигина эмас, – дедилар дадам бу гал хайрихоҳ оҳангда.

– Энди у ерда инсон кадри – сариқ чақага тенгда. Шунчалик хўрлашдики..

– Хафа бўлманг, такдим, – далда берган бўлдилар дадам.

– Йўқ, хафа бўлмайман! Кўзим мошдай очилди. Қамок сабоқ бўлди. Қисматга қасдма-қасд яшашни ўргандим.

Бу билан меҳмон нима демоқчи бўлганини англолмадим. У бир лаҳза сукут сақлагач, сўзида давом этди:

– Пул топиш керак, пул! Ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам.

– Қамок сабоқ бўлди, дегандингиз, демак, ундай эмас эканда, – надомат билдирдилар дадам.

Меҳмон тағин жимиди. Мен уни ухлаб қолди, деб ўйлагандим. У эса хотираларини мушоҳада тарозисига солиб кўраётган экан.

– Лагерда Фаррух деган рассом бола билан дўстлашиб қолдик. Олтин йигит эди. Шу айтардики, ҳаётда ҳар ким ўз дидига яраша сабоқ олади. Мадомики мен олган сабоқ сизга ўтиришмаган экан, начора, домла?!

У ўзини оқладими, дадамни айбламоқчи бўлдики, ҳайтовур яхши тушунолмадим. Шу топда мени Фаррух деган рассом йигит кўпроқ кизиқтириб қолганди. Не гуноҳ қилиб ҳибсга тушиб қолдийкин, шўрлик?! Ҳар қалай дадам жонимга ора кирдилар.

– Бу, рассом қанақа ножўя иш қилиб қўйган?

– Эй, бир фалокат! Ўзи рассомларнинг табиати ғалати бўлади. Болага ўхшаб кетишади улар. Тушуниш керак, боякишларни. Фаррух ҳам тасодифан тушган.

– Қандай? – шошилдилар дадам.

– Бола пакир дарё бўйидаги бир теракни яхши кўриб қолган.

Дадам кулдилар.

– Одам итни, мушукни, какликни яхши кўриб қолиши мумкинدير,

аммо...

– Аш-шуда, ишонишмайди, – деди Ҳожи ака, – Фаррух ўша азимжусса теракни таърифлашга тушса, ўзингиз ҳам меҳр пайдо қиласиз унга. Танасига икки кишининг қулочи зўрға етарди, дейди. Сағриси жимирлаб турадиган оппоқ дулдуллар бўлади-ку. Теракнинг бадани ҳам шунга ўхшаркан. Ҳатто шамол бўлмаганда ҳам барглари бир маромда дилкаш хониш қилиб ётаркан. Мен аш-шу таърифлардан кейин «Бойсундаги окбадан терак», деган шеър ёздим. Ҳоҳишингиз бўлса, ўқиб бераман, аммо лекин узунрок.

– Майли, кейин ўқирсиз, – дедилар дадам, – аввал Фаррухни гапиринг: нима жин уриб қамалиб қолди?

– Фаррух бора-бора ўша теракни ҳар куни соатлаб томоша қиладиган, бошқа ёқларга кетганда, соғиниб қоладиган бўлади.

– Хўш?!

– Кейин зўр ҳафсала билан унинг расмини чизишга киришади. Бир куни эрталаб бўёк-мўёқларини кўтариб келса, терак одам бўйи баландликдан арраланиб, шохлари ерда хоку туроб бўлиб ётган эмиш. Табиийки, Фаррух тутақиб кетибди, оташин бўлибди: «Мен хун оламан, унинг қушандасидан!» – дебди. Бир донишманд айтган экан: «оғзимдан чиққан сўз – менинг ҳокимим, бўғзимда қолган калом эса қулим». Жаҳл билан Фаррухнинг оғзидан чиққан ўша сўз – кейинрок қишанга айланишини ҳеч ким ҳаёлига келтирмаган албатта. Маълум бўлишича, бир ҳамқишлоқларининг асалариси кўчиб, шу терак қавагига жойлашган экан. Асаларичи ҳарчанд қилса ҳамки, ариларни чиқариб ололмабди; кейин азимжусса теракка арра солибди. Бўлган гап шу! Орадан бир неча ой ўтгандан кейин – Фаррух дарёдан ток билан балиқ овлаётганда...

Негадир меҳмоннинг каломи узилиб қолди. Ва дадамга савол билан мурожаат қилди:

– Кўрганмисиз, шунақа балиқ овлашни?

– Ўзим овлаганман, – ҳозиржавоблик қилдилар дадам ва сўзларини далиллаш учун бўлса керак, тафсилотини ҳам ҳикоя қилишга киришдилар.

– Симнинг бир учини илгак қилиб, симёғочдаги токка уладигу бўёғини сувга ботирдик. Зум ўтмай баликлар, қурбақалар чалканча

бўлиб чиқаверишди.

– Фаррух ҳам шундай қилган-да, – давом этди Ҳожи ака, – кирғокдаги болалардан бири балиқлар оқиб кетишидан чўчиб, ўзини сувга отади ва зум ўтмай калқиб чиқади. Уни ток урган бўлади. Яна тасодифни қарангки, ҳалиги бола асаларичининг ўғли экан. Фаррухнинг бундан бир неча ой олдин айтган ҳалиги гапи ўзгача маъно билан протоколларга қайд этилади. Шундай қилиб, қамаб юборишади.

Меҳмон жимиди. Дадам ҳам индамадилар. Мени эса уйку боса бошлади. Орадан канча вақт ўтганини эслолмайман, бир маҳал уларнинг ғўнғиллаб гаплашишларидан уйғониб кетдим.

– ...тожик эди-ю, паспортига «ўзбек» деб ёзилганди, Ато амакининг. Ўзи – асли бухоролик. Икки марта партиядан ўчирилиб, уч марта қамоққа тушган эди, шўрлик.

– Ҳа, демак...

– Йўқ, йўқ, у ерда қотиллар ҳам, безорилар ҳам бор эди, аммо Ато амакининг кип-қизил пролетарлиги билиниб турарди. Биз комокхоналар билан бирга комсомол комитети учун маъмурий бино курдик. Эрталаб солдатлар куршовида ишга жўнардик. Кутурган овчаркалар, вишкадаги сўхтаси совуқ соқчилар, ранги заҳил назоратчиларга биз кўникиб кетдик, лекин Ато амаки нафрат билан қарарди буларнинг барига. «Сен ана шу газандаларнинг расмини чиз, – дерди Фаррухга, – токи келажак авлод биз комсомол штабларини қай тарзда курганимиздан воқиф бўлсин!» Фаррух бўлса аш-шу Ато амакини расмини чизди. Бўйи баравар қилиб... худди тирикдай. Емел: «Менинг портретимни шунақа қилиб чизсанг, минг сўм бераман,» деди. «Мени кечирасиз, Емел ака, – деди Фаррух, – сизнинг расмингизни чизолмайман.» У ерда Ато амакидан бошқа ҳеч ким ёлчителиб ишламасди ҳам. Чунки жон куйдириб ишлаганни занғар маҳбуслар хуш кўришмасди. Шунга қарамай Ато амаки баримиздан илгарилаб кетарди.

Уйку киприкларимни каттиқрок исканжага ола бошлади. Меҳмоннинг гапи қулоғимга узуқ-юлуқ бўлиб кирарди. Ора-чуроада тушимга ҳам ана шундай чала-чулпа воқеалар кириб, хотираларим билан чалкашиб, чувалашиб кета бошлади. Концлагер, инсонни ғажиб

ташлайдиган даражада конга ташна овчаркалар тушимга кирдими ёки хотирамда чарх урдими – ўзим ҳам эслолмай қолдим. Итдай вафодор жониворни одамхўр йирткичга айлантирган кишилар ким эканлигини ўйладим, улардан зоҳиран нафратландим.

– ...Эллингичи йили пахта заводини кўтаради, Ўзбекистон бўйича биринчи ўринга чиқаради. Шунда унга орден беришади. Тошкентда орденни тантана билан тақиб қўйгач, бир пиёла чой узатишади. Ато амаки одати бўйича чойни ичиб, унинг шаммасини деразадан ташқарига иткитиб юборади.

– Хўш, хўш, – тергаб қўйдилар дадам суҳбатдошларини.

– Кўриниб турибдики, бу ҳаракатда бирорта бадбинлик ёки ғайритабиийлик йўқ. Аммо чойнинг юқини ташқарига отиб юбориш унга ўн йилга тушишини ўзи ҳам, суҳбатдошлари ҳам ўшанда ҳаёлларига келтиришмаган, албатта. Чунки чой юқи дераза ортида ўрнатилган Сталин бюстининг бошига бориб тўкилишини тасаввур қилиб ҳам қўришмаган-да, улар.

Уйқум баттар хуруж қилди. Аммо Ато амакининг тақдирини билиш истаги ундан устун келиб, иккала тирсагимга суяниб олдим. Оқланиб келгандан кейин, – давом этди меҳмон, шаҳар яқинидаги колхозга ҳисобчи, бригадир бўлади. Кейин раисликка кўтаришади. Ато амакининг айтишича, олтмишинчи йилларнинг ўрталарида гўшт тайёрлашни кўпайтириш ҳақида қарор чиққан экан.

– Ҳа, Хрушчёв пайти эди, – маъқулладилар дадам, – шахсий моллар билан отларга қирон келганди.

– Ато амакининг колхозида икки юз бош зотли қорабайир бор экан. Отахон аш-шуларни гўштга топширилган қилиб расмийлаштиради-ю, барини Қизилқумга ҳайдаттиради. Олти ойдан кейин келган ревизия эса бу найрангни англаб қолади. Ато амакини бу гал кўзбўямачиликда айблашади: партиядан ўчириб, ишини терговга оширишади.

– Бечора, бечора...

– Билмадим неча йил ҳам ётиб келгандан кейин Бухородаги пахта заводига ишчи бўлиб киради. Энди боши шунча деворга теккан одам қобил-мўмин бўлиб юриши керак-ку. Йўқ, отахон ундай қилмайди. Ётмиш тўққизинчи йили шахсан Брежневга хат ёзиб, обкомнинг

биринчи секретари билан унинг хомийлари пул-у олтин тўплашда Бухоро амиридан ўзиб кетишганини маълум қилади. Улар хатни негадир текшириш учун обкомга қайтаришди. Албатта, партия раҳбарини амирга таққослаш – гуноҳи азим. Бунинг устига, табиийки, текшириш пайтида, саркотибнинг пора олганини кўрдим, деган мард топилмайди. Шундай қилиб, шўрлик Ато амакини тухматчи сифатида етти йилга қаматишади.

Орага бир лаҳза сукунат чўкди. Ҳадемай тушимга дарё соҳилидги азимжусса терак кирди. Унинг устида ўтирган Ато амаки қўлида илондек тўлғанаётган симнинг учини сувга ташлаб юборибди. Аммо балиқ тугул курбақа ҳам калқиб чиқмабди. Ато амаки аламдан йиғлай бошлабди.

– ...чол йиғлаб юборди, – тагин Ҳожи аканинг овозидан уйғониб кетдим. «Обком котиби қамокқа тушса ҳам сенга ўхшаб ёвғон ичиб ўтирмайди, – деди Емел, – у бутун авлодини пул билан таъминлаб қўйган». «Йўқ, Емел, – деди Ато амаки, – сен билан мен бошқа олам, бошқа давр одамларимиз. Менга илк бор партия билети беришганда йиғлаб юборгандим. Чунки у менинг эътиқодим эди!» «Улар эса сенинг аслида сароб бўлган эътиқодингга тупуришди: ярамас билетни икки бор бериб, икки бор ҳам қайтариб олишди, уч бор турмага ташлашди». «Бу гал, – деди отахон, – қамокдан чиқсам, арбобларга ёзиб юрмайман. Халққа мурожаат қиламан! Фарзандларнинг насибасини қирқиб, бойлик жамғараётган нафси ўпконларга қарши бош кўтариб чиқинглар, дейман! Ҳафлатда ётманглар, ўз халқини, миллатини талаётган амалдорларни тошбўрон қилинглар, дейман»... «Сени тутиб, тагин қамашади», деди Емел. Отахон жимиб қолди. Кейин йиғлади. Дард билан, хазин ва беадад умидсизлик билан йиғлади.

Меҳмон тин олди. Дадам алланима дедилар. Мен гапни охиригача эшитолмай ухлаб қолибман. Уйғониб кетганимда, меҳмон шеър ўқирди.

*Болта ботди, ногоҳ чинор жисмига
Бир ингради дарахт, тўкди аччиқ ёш.
Ажаб, ўт кетса ҳам бор вужудига*

*Йигламас эди-ку, берарди бардош?!
Болта сопин таниб, чекканди қайғу,
Ахир, ўз шохидан бўлган эди у.*

Ҳожи ака бошқа бир шеърни бошлаганда, уйқу кучлилиқ қилди-ю, буларнинг бари тушимга улашиб кетди. Атрофи тиканли сим билан ўралган пахта заводи эмиш. Бунт устига чиқиб олган Ҳожи ака муштини ҳавода серпиб шеър ўқирмиш. Синчиклаб қарасам, у Ҳожи ака эмас, Ато амаки бўлиб чиқибди. Кейин Ато амаки ҳам Ҳамзага айланиб қолибди. У эса икки қатор шеърни такрорлармиш:

*Уйгон, уйгон, уйгон...
Ётма гофил бандалар!!!*

ЎТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

Манглайи қора чол

Мазкур санатория хусусида сўз юритадиган бўлсам, энг аввало, унинг табиати бағоят дилкаш ва бетакрор эканлигини таъкидлаб ўтишим керак. Санатория оstonасидан ҳатлашингиз билан вужудингизга майин ва салқингина шабада урилади, дилингизга роҳат бахш этади. Озгина одимлашингиз билан сув сепилган намчил асфалт йўлак иккига бўлинади. Тўғрига кетадиган бўлсангиз, азимжусса чинорлар, тераклар, эманлар, липаларнинг шохлари бир-бирига айкашиб кетиб, ўзига хос «бошпанали» сайргоҳ барпо этганига ишонч ҳосил қиласиз. Икки томондаги дарахтлар ўз вақтида зичлаб ўтказилгани учун бўлса керак, уларнинг таналари бағоят тик ва ҳайратомуз даражада узун бўлиб туюлади.

Бу йўлак сизни ошхона, кўл ва бокқа олиб боради.

Чап томондаги йўлка ҳам шунақа сўлим. Шундайгина асфалт юзига оқ бўёқ билан «Саломатлик сўкмоғи» деб ёзилгани жуда ўринли эканлигига тезда ишонч ҳосил қиласиз. Ҳадемай, дарахтлар орасида пойдевори оқ мармар билан безатилган кўп қаватли бино

кўзга ташланади. Бу – бош корпус.

Биз истиқомат қиладиган хонача ана шу корпуснинг бикинида. У пастрок, кўримсиз, зах. Бизга айтишларича, бир рус аёли (врач) урушдан илгари шу ердаги минерал сув таркибини ўрганиб, биринчи бор беморларни даволаган экан. Ўша пайтларда бу кўримсиз хоначада унинг ўзи ҳам яшаркан, беморларни ҳам қабул қиларкан. Кейин – йиллар ўтиб, шифохона кенгайиб борган, албатта.

Биз келганимизда хонамизда сим кроватлар қўйилган экан. Кўрпа-тўшакни олгач, ётоғимизни ҳам ҳолба-қудрат безашга ҳаракат қилдик.

Назаримда мен гапни анчайин ўртасидан бошлаб қўйганга ўхшайман. Санаторияга келиб қолишимиз тафсилотини андак гапирмасам, тасаввурингиз айқаш-уйқаш бўлиб кетиши ҳеч гап эмас.

Мен каникулга чиқиб, нима қилишимни билмай, дадамнинг таъбирлари билан айтганда, сандироқлаб юрган, кунларим эди. Катталар Самарқандга жўнатишга ваъда беришди-ю, аммо табиийки, бажаришмади. Худди шундай кунларнинг бирида ойим – дадамга жуда муҳим гапни айтадигандай, эътибор талаблик билан дедилар:

– Муаллим, менинг синфимдан тўрт-бешта болани санаторияга ишга сўрашаяпти. У ерда помидор, зардолу¹, олма теришармиш.

– Хўш, – сергакландилар дадам коса остида нимкоса борлигидан шубҳаланаиб.

– Ўн-ўн беш кун ишлашади. Шароит жуда яхшимиш.

– Так?! Иннайкейинчи?

– Шуларга Улуғни ҳам қўшиб юборсакми, дегандим-да.

Дадам яна батафсилроқ сўраган сари у киши бурро жавоб қайтариб, боришим зарурлигига урғу беравердилар. Бахсу-мунозара, одатдагидек, дадам жимиб қолгунча давом этди ва икки кундан кейин биз мактаб ҳовлисида тўпланадиган бўлдик.

Шерикларим – юкори синф ўқувчилари эди. Уларнинг орасида ёши ва жуссаси кичиги ҳам мен эдим. Шунинг учун ҳам ойимнинг ногаҳонда: «Улуғбек, сен буларга раҳбар бўласан», деган таклифи ноўнғай, ҳаттоки ғалати бўлиб туюлди. Кейин билсам, нигоҳлариданок анча-мунча қувлиги сезилиб турадиган новчарок ўсмирнинг ҳар номи Улуғбек экан; ойим ўшани бизга саркор қилиб тайинлаган эканлар.

Адашим ҳақида яна ҳам батафсилроқ гапирадиган бўлсам, шериклари у билан маълум даражада ҳисоблашиб иш кўришини таъкидлаб ўтишим керак. Улуғбек ҳазил-мутойибага уста бўлиб, жини ёктирмайдиган кишиларни писанда қилиш, уларнинг қиёфасига киришни ҳам кифтини келтирар экан. У бизни қабул қилиб олган, кўмаклашган Ғайбулла амаки деган қоровулга, биринчи кунийёк Герасим деб лақаб қўйди. Дарҳақиқат, у «Муму»даги Герасимга жуда ҳам ўхшаб кетарди. Елкалари баҳодирона, нигоҳлари ёқимтой эди, бу амакининг. У гунг эмасди, аксинча кўп гапирарди. Ғайбулла амакининг ити ҳам бор эди. Эгасининг ёнидан жилмайдиган бу чўпон ити шу йил дунёга келган бўлиб, тайинлироқ лақаби ҳам йўқ эди. Эгаси гоҳида Олапар, гоҳида Рэкс деб чақирарди. Аммо бу ёқимтой итни адашим Муму, мен Бўри деб атадим. Унга Бўри деб лақаб қўйишимнинг боиси шундаки, ёш бўлса ҳам олди оёқларининг болдирлари йўғон, панжалари бакувват эди, жониворнинг. Бўри гарчанд ўз хўжасини жуда яхши кўрса ҳамки, бошқалардан ҳам бегонасирамасди. Эркалаб сўз қотишингиз билан оёқларингиз остига чалқанча ётиб олиб, мурувват кутарди. Шунда унинг кўзлари ғариб ва бечораҳол боланинг нигоҳларига ўхшаб кетарди.

– Бугун ўрик терамиз, – деди Ғайбулла ака эртаси қуёш чикар-чикмас, – қоровулхонадан челақ олиб чиқинглар.

Биз ошхона ёнидан ўтиб, катта бокка чиқдик. У тиканли сим билан ўралган бўлиб, қаровсизликдан анчайин ночор аҳволга тушганди. Бефаҳм ошпазлар овқат қолдиқлари, картошка, пиёз пўчокларини дуч келган жойга ағдаришганди. Фаррошлар ҳам уларга ўчакишгандай турли-туман увадалар, дори-дармондан бўшаган шишалар, ишдан чиққан асбоб-ускуналарни шу ерга келтириб тўкишганди. Сасиб-бижғиб ётган бу ахлатлар олдидан тезроқ ўтиш учун жадалроқ юрдик. Аммо ичкари кириб ҳам дилимиз равон бўлмади. Сувсизликдан қовжираган ниҳоллар, остига тўкилганича ачиб ётган олма, ўриклар нохуш манзара касб этганди. Боғнинг пойида помидор, картошка экилган бўлиб, уларнинг ҳам палаклари қаровсизликдан бужмайиб қолганди. Ўртароқда эса плёнка тўшалган бўлиб, устига кимдир пала-партишлик билан ўрик ёйганди.

Ҳадемай Ғайбулла ака узун ходани олди-ю, оёқларини андак

кериб олганича, ғарқ пишган бир ўрикни қоқишга тушди. У дарахт шохларига зарб билан урганда, мева дув этиб тўкилар ва биз териб улгуролмасдик. Мен қоровулнинг мева қоқишини бир лаҳза кузатиб, «Муму» ҳикоясида Герасимга берилган таърифни эсладим.

«... узун ва маҳкам елка пайлари худди пишангдек гоҳ кўтарилиб, гоҳ тушиб турар эдики, ана шу пайтларда уни томоша қилиш жуда ҳам мароқли эди.»

Ғайбулла амаки ҳадемай қўшни дарахтга ўтиб кетди. Биз қокилган мевани пешма-пеш териб, плёнка устига ёйишга киришдик. Бу юмуш қарийб тушгача давом этди. Кейин дам олдик.

Ёдингизда бўлса, И.Тургенев (бу машҳур ёзувчига бот-бот мурожаат қилаётганим учун узр) ишбоши Гаврила ҳақида шундай деб ёзади: «Гавриланинг сирли кўзларига ва ўрдак тумшугига ўхшаш бурнига қарабоқ, бу одамни ишбоши қилиб, тақдирнинг ўзи тайинлаган деб ўйлаш мумкин эди.»

Мазкур жумлани ёдга олишимнинг боиси шундаки, бу даргоҳда ана шу Гаврилага ҳам жуда ўхшаш бир амакини учратиб қолдим. Хоҳишингиз бўлса бу ҳақда батафсилроқ гапириб беришим мумкин.

Санаторияга келганимизнинг учинчи ёки тўртинчи куни эди чамамда. Ғайбулла амаки бизни бош врачнинг хўжалик ишлари бўйича ўринбосари кутаётганини айтиб қолди ва зудлик билан унга эргашдик. Дарвоза олдидаги қоровулхонанинг шундайгина рўпарасида ёғоч карт қўйилган бўлиб, унда икки қўлига суяниб олганича бош врач ўринбосари (Бу ерда уни каттадан кичик «зам» деб атаркан) ўтирарди. Йўқ, унинг кўзларини сирли ёки бурнини ўрнидан тумшук деб бўлмасди. Аммо сохти-сумбати, муомаласи иш йўриғини андак бўлса ҳам кузатган киши уни тақдирнинг ўзи ишбоши қилиб тайинлаган, деган хулосага келиши турган гап эди. Кичикроқ амалдорларга хос ясама камтарлик ва ҳақиқий киборлик, ишбилармонлик ва жоҳиллик сингари таърифу тавсифга сиғмайдиган ҳислат ва иллатлар унинг қиёфасида акс этиб турарди. Замнинг қаршисида эса Ғайбулла амакидан ташқари сантехниклар, тракторчилар, шофёрлар, монтер, боғбон ва менга таниш бўлмаган ўн беш чоғли киши подшои оламдан мурувват кутаётган гуноҳқор бандалардай (эҳ, бизнинг ўзбеклар!) қўлларини ковуштириб,

бошларини бечораҳол эгиб туришарди. Зам бўлса бу ҳолдан роҳатланганданми ёки одамларга яна зуғум ўтказиш, уларни муте килиш учунми бошини ҳам қилганича сукут сақларди. Мен унинг киёфасига разм солдим. Лекин бу мансабдорнинг асабийлиги ёки хушфёллиги, хафалиги ёки мамнунлигини аниқлаб ололмадим. Унинг ярим жиддий киёфасида факат ишни, интизомни ўйлайдиган жонсўз киши акс этгандай бўлар, лекин киши бу ҳолатнинг самимийлигига унча ишонмасди. Ишбошининг киёфасига қараб ички кечинмаларнигина эмас, ёшини ҳам чамалаш амри маҳол эди. Чунки уни қиркда ёки элликда деса ҳам бўлаверарди.

Ниҳоят у бошини кўтарди. Таниш тракторчига юзланди.

– Мотор нима бўлди?

Бу ердаги бандаи-мўминлар, шу жумладан тракторчи ҳам кўп йиллик тажрибаларга таяниб, бу чиновникка қай ҳолда қандай жавоб беришни обдон кифтини келтирадиган ижрочиларга айланиб қолишганди.

– Бугун олиб келаман! – деди кутилмаган ҳозиржавоблик билан.

Зам индамади, тагин бошини эгди: минглаб одамлар тақдирини ҳал қилаётган саркардадай оғир ўйга ботди. Унинг киёфасида файласуфона ўйчанлик билан бирга аллақандай бечораҳоллик ҳам акс этиб кетди-ки, мен унга зоҳиран ачиндим.

Зам бу гал новчароқ кишига юзланди.

– Ман санга шефнинг топшириқларини айтган эдим-а?!...

Узилиб қолган бу каломда аллақандай таҳдид бор эди. Ҳалиги одам буни сезиб, овози енгилгина титраганча, зорланибгина жавоб қайтарди.

– Олиб бордим, лекин ҳалиги одам кўнмади. Шу оддий вентил ҳам бўлаверади, никеллангани шарт эмас, деди.

– Бундай пайтда забон керак? – овозини андак кўтарди ишбошимиз.

– Шеф шундай дедиларми, демак бир гап бор! Балки нозикрок одамдир – кўнглини топиш керакдир. Бугун кириб тушунтир: главврачнинг топшириқлари, де. Келиб қолибсиз, энди занглаган вентиль сизга тўғри келмайди, дегин.

– Ҳўп!

Орага одатдагидек, бир лахза сукунат чўкди. Ишбоши кутилмаганда, Ғайбулла акага юзланди ва уни қойишга тушди.

– Ғайби, сан болаларни ишлатмаяпсан-ку! Қўлингдан келмаса – айт! Буларнинг сроги ҳадемай тугайди. Кейин қолган ишга қор ёғади.

Ғайбулла амаки ўзини оқлаш илинжида алланима деб гулдуради. Иши жуда кўплигидан шикоят қилди. Зам бир парда паст тушиб, насихатомуз давом этди.

– Ҳа, энди ўзингдан қоладиган гап йўқ. Шеф боғ томонга ўтиб қолсалар, асаблари бузилади. Бу болаларнинг ўзи келиб қолгани йўқ. Казо-казоларга телефон қилдилар. Ҳа энди санга ишонгандан кейин ...

Биз ноўнғай ҳолга тушдик. Дарҳақиқат, кейинги кунлар ишимизнинг тайини бўлмай қолганди. Шунинг учун мажлис тугаши билан бокка қараб йўл олдик.

Ғайбулла амакининг кайфи бузилган, бизнинг олдимизда иззат-нафси андак топталган бўлса ҳамки, сир бой бермасликка ҳаракат қиларди.

Бугун ишимиз анча баракали бўлди. Икки пақир олма териб, ошхонага элтиб берганимиздан кейин, кечгача ўрик тердик. Тушликни ҳам шу ернинг ўзида қилишга тўғри келди. Ғайбулла амаки биринчи бор бизнинг даврамида ўтириб чой ичди ва очилиброк гаплашди. Адашим бундан фойдаланиб, унга турфа саволлар бера бошлади.

– Главврач жуда кексайиб қолганга ўхшайди-я!

– Ҳа, етмишдан ошди.

– Нега пенсияга чиқмайди?

Ғайбулла амаки атрофига аланглаб олди.

– Пенсияга чиқса, ўлиб қолади!

У кўзларимизга аланглаб боқиб чиқди, бу гап «ўзаро» эканлигини таъкидлагач, сўзида давом этди: – Чунки, бу ер – жаннат-да. Эрталаб «Волга» уйидан олиб келади. Санитаркалар унгача чой, кофе тайёрлаб қўйишади. Кейин танишларига телефон қилади. Инсоф билан айтганда, бу санаториянинг катта каламуши ўша. Болаларининг барига машина, ховли-жой олиб берди. Катта ўғлини бултур хлопзаводга директор қилиб қўйди.

Биз индамадик. Суҳбатдошимиз бироз ўзгача оҳангда давом этди.

– Лекин кўли узун чолнинг! Айтганини ундириб олади. Мана бу боғ колхозники эди. Бир куни санаториямизга Шароф Рашидов келиб қолдилар. Ишларимизни кўрдилар. Кейин: «Биздан нима талаблар бор?» деб сўрадилар. Шунда главврач уддабурролик қилди: «Талабимиз битта: у ҳам бўлса, сизнинг соғлигингиз. Халқимизнинг бахтига соғ-саломат бўлсангиз бас!» деди. Биз шундай атрофда халқа бўлиб турган эдик, қарсак чалиб юбордик! Қарсак тингач, чол давом этди: «Аммо-лекин жойимиз андак торлик қилиб қолди. Колхознинг мана шу боғини ҳам олсак, жаннат қилиб юборардик.» Биз тағин қарсак чалдик. Шароф Рашидов, ҳа-ям демадилар йўқ ҳам. Аммо эртасиёқ казо-казолар келиб, боғни бизга ўтказди. Бу ерда бир боғбон бор эди. «Муаллим» дердик, раҳматлини. Рўзғори каттароқ эди. Мактабдан тирикчилиги ўтмай қолиб, шу обпартов жойни боғ қилганди. Бечора буёғи Ўратепа, буёғи Самарқанддан ниҳол келтириб ўтказди. Ёнидан пул тўлаб, булдозер ёллади. Колхоз раҳбарлари ҳам қараб туришган эмас, ёрдам беришди, албатта. Шундай қилиб, боғ бизга ўтишини эшитиб, муаллим жуда норози бўлди. Тирикчилиги шу боғдан эди-да. Москвагача ёзди денг – наф бўлмади. Бултур ўлимидан бирор ой олдин, муаллим менинг олдимга келди. «Ғайбулла, деди шикаста овозда, инсонга бир қулоч ер кифоя дейишади, лекин бир қулоч замин ўликка етаркан. Мен ерсиз, боғсиз яшолмасканман. Сен бошлиғинга айт: мени лоақал боғбон қилиб олсин. Бутун санаторияни мева билан таъминлайман. Сизлар боғни кўз олдимда нобуд қиляпсизлар.» Ўйлаб қарасам, гапида жон бордай, мани бир ўзим бу боққа қаролмасам. Бир куни шефнинг кайфи жойида бўлганда, минг бир истиҳола билан муаллимнинг гапини айтдим. «Ҳалиги бизнинг устимиздан ёзиб юрган манглайи қорами», деб сўради у. Нима дейишимни билмай қолдим. Чол эртасигаёқ боғнинг атрофига тиканли сим торттирди. Мендан каттик аразлади. Уч хафтагача саломимга алик олмади.

– Олмаса-олмас, – деди адашим нописандгина қилиб.

– Эй, ёмон кек сақлайди. Бир врачимиз бор эди. Мажлисга десангиз, чолни сал танқид қилди. «Корпусни кенгайтириш керак, токи колхозчи-ю, рабочийлар ҳам даволансин», деди. Шеф сўзга чиқиб: «Мен келганимда, бу ер бойқушлар сайраб ётадиган хароба

эди. Шу корпусни курдирдим, участкани кенгайтирдим, дедим. Яхшиликни билиш керак-да! Бизнинг иш тутишимиз кимга маъкул бўлмаса – тўрт томони қибла!» Кейин олти ойгача ҳалиги врачнинг саломига алик олмади. Ариза ёзишга мажбур бўлди, боякиш!

Шу суҳбатдан кейин менда бош врачни кўриш иштиёки пайдо бўлди, ва эртаси кечки маҳал кабинети олдида туриб, чиқиб кетаётганда учратиб қолдим. У мрамар зинапоядан эҳтиёткорона тушиши билан «Волга» ичида ўтирган норғулгина шофер шошиб тушди-ю, орқа эшикни очди. Атрофда турган уч тўрт киши чолга қараб қўл ковуштиришди, башараларига табассум суртишди.

Букчайиб, муштдай бўлиб қолган бу чолнинг юзида озгина бўлса ҳам файз ёки нуронийлик аломати йўқ эди. Қўл ковуштириб турганлардан бири (тепакал) тиржайиб борди-ю, чолнинг қўлтиғидан олди, йўлма-йўл ўз дардини изҳор қилди. Шеф мийиғида кулиб, унинг гапини маъқуллаб турди. Машинага яқинлашгач, ҳалиги тепакал аллакандай қоғозни чолга узатди ва қўлидаги папкани икки кафтига олиб, столча ясади. Чол қоғозни папканинг устига қўйиб, бармоқлари калтираганча имзо чекди. Тепакал уч марта «рахмат!» деди.

– Мендан салом денг, – қўйиб қўшиб қўйди у, – камина у кишига ҳам яхшиликлар қилган.

Бош врач шофёр ёрдами билан имиллаб кабинага кирди ва орқа ўриндикка чўкиб ўтирди. Машина кўздан ғойиб бўлгандан кейин ҳам унинг киёфаси, ҳаракати алламаҳалгача кўз ўнгимда акс этиб турди.

– Мен бугун шефни кўрдим, – дедим, хонага қайтгач, шерикларимга.

Чунки уларга зикна ва руҳсиз қария ҳақида гапириб бергим келаётганди шу тобда.

– Биз уни сендан аввал кўрганмиз, – деди адашим ва Неъмат деган болага қараб сирли кулиб қўйди. – Чол мажлис ўтказди. Кейин роса йиғлади.

У шундай деди-ю, чолнинг киёфасига кириш учун букчайди, юзини шоптолиқокдай буриштириб, башарасини бечораҳол одамга ўхшатди ва унинг гапларини мазах қилишга киришди. «Қишлоқди болалари келиб, қўлда чўмилади, балиқ овлайди, локинда ҳеч ким

кўрмайди. Ҳамманинг кўзи кўр! Қоровул учун ҳам, завхоз учун ҳам мен ишлашим керак. А энди яхшилиқни билларинг-да! Шу даргоҳда ишлаб, бола-чақангни боқяпсанми – нонингни ҳалоллаб егинда, манглайи қоралар!»

Биз кулдик.

– Кейин йўтал тутиб қолди, бояқишни, – қўшилди Неъмат.

– Сўнг йиғлади, шўрлик, – деди адашим.

– Йиғлагани йўқ, – шубҳа билдирди Неъмат, – назаримда кўзи шилпик: ўқтин-ўқтин ёшланиб туради.

– Йиғлади, – овозини андак кўтариб, ўзиникини маъқуллади адашим.

– Чолга ҳеч ким гап қайтармаган бўлса керак, – сўради шериклардан бири.

– Кичик каламушларнинг бари манглайи қорага бош эгиб, гапини маъқуллаб турди, – деди адашим.

Улар зам билан ошпазнинг шеф наздидаги муте ва сертакаллуфлигини ҳам роса мазах қилишди.

Якшанба – бу ерда сокин кун. Амалдорлар, врачлар келмагани устига, дам олувчиларнинг ҳам аксарияти башанг кийиниб, шаҳарга жўнашаркан. Биз балиқ овига отланиб турганда, хонамизга Ғайбулла амакининг ити кириб келди. Ҳаммамиз бу беозор жониворни эркалашга тушган эдик ҳамки, эгаси остона ҳатлаб қолди.

– Энди сизларга битта хизмат бор, – деди салом-аликдан ва андак ҳазил-мutoйибадан сўнг, – узоқ-яқиндан тўрт-бешта дардман одамлар келган. Шулар ваннага кириб чиқиши керак. Савобини бўлиб оламиз. Аммо главврач билиб қолса, мендан чинакамига аразлайди. Шунинг учун бу ишнинг хидини чиқармаслигимиз даркор. Энди битталаринг дарвозадан ташқарида турасизлар, «пашша» пайдо бўлса, хабар берасизлар. Битталаринг шу одамларни паналатиб турасизлар. Мен ваннахонада бўламан, биттанг менга ёрдам берасан. Қолганлар одамларни битта-битта эргаштириб боради. Бирортаси суриштириб қолгудай бўлса ҳам: «Бу киши адам, мени кўргани келган», дейсизлар. Лекин бозор бўлиб кетмасин.

Қоровулнинг дарвоза олдидаги тору танггина хоначасида ўн чоғли киши ҳадиксирабгина ўтирарди. Бу бечоралар шифо излаб

келган бетоблар эканлигини заҳил юзларидан, букчайган гавдаларидан, машъум қўлтиктаёқларидан билиб олса бўларди. Улардан бири бу лоқайд жамиятнинг лоқайд одамларида андак раҳму шафқат уйғотиш илинжида бўлса керак орден, медалларини тақиб олган бўлса, яна бирининг нигоҳларидаги илтижо-ю тавалло юрагингни эзиб юборар, сени ноўнғай аҳволга солиб қўярди. Она табиат жамики фарзандлари учун тенг саховат қилган оби ҳаётни жамият харислик билан мана шу одамлардан дариғ тутганлигининг боиси ҳозиргача менга қоронғу!

Ўрта ёшларда бўлса ҳамки ҳассага суяниб олган бир амакининг ёнига тушиб, ваннахонага эргаштириб бордим. Жамики беморлар сингари у ҳам ўз дардидан шикоят қилишга тушди.

– Оёғим қакшаб оғрийди, болам! Бормаган жойим қолмади. Бултур десанг келиб чўмилган эдим. Кўрмагандай бўлиб кетдим. Кейин тагин бошланди.

Мен индамадим. Аникроғи, катта ёшдаги бу нотаниш одам билан қай йўсинда муомала қилишни билмай қолгандим. У давом этди. – Месткомимиз икки йилдан бери ваъда беради, аммо путёвка тополмайди. Путёвка дегани қорни катталардан ортмайди, шекилли. Ҳа, майли, бу тийиқсизларнинг ҳам танобини тортадиган кунлар келар.

У бир вақтлар пиллакашлик фабрикасида ишлагани ва ўша ерда бодга чалинганини ҳикоя қилиб берди.

Иккинчи бемор анчайин ёш ва коксуяк эди. Дарду ситам зўрлигидан асабу аламнинг таранглигиданми – ҳайтовур у менга сўз қотмади. Аммо ваннахонага олиб борганимдан сўнг Ғайбулла амакига берган изоҳидан колхозда тракторчи эканлиги, икки йилдан бери жигари зиркираб оғришини англаб олдим. У ваннага кириш олдидан қоровулимизга пул чўзди. Ғайбулла амаки ҳам худди шундай бўлиши керакдай, пулни бамайлихотиргина олиб, кўкрак чўнтагига солиб қўйди. Бу ҳол негадир дилимга ғашлик солди.

Қоровулхонага келсам, беморлар анчагина гавжумлашиб қолишган экан. Бу гал икки кишини эргаштириб бориб, Ғайбулла акага одамлар кўпайишганини айтдим. У ўйланиб қолди.

– Адашинг икковинг, – деди кейин, – ҳамма одамларни боққа

эргаштириб боринглар. Ўша ерда навбат кутишсин. Бўлмаса бозор қилиб юборишади, бу саҳройилар!

Дардкаш «саҳройилар» бизга итоаткорлик блан эргашишди. Мен уларни ўрик, олма билан сийладим.

– Бу боғ ҳам бизга ўхшаб касалланиб қолибди, – деди бир азимжусса отахон, – мени ишга олса, бу боғни қўлинг ўргилсин қилиб берардим. Ойлик бермаса ҳам, майли. Ҳафтада бир-икки бор иссик сувга кирсак бас!

Бу таклифни Ғайбулла амакига айтмоқчи бўлдим-у, аммо фойдаси бўлмаслигини ўйлаб, индамадим. Кечгача айрим беморлар икки мартадан чўмилишга улгуришди. Ўзбекчани билмайдиган, русчани ҳам қийналиб гапирадиган (унинг миллатини билаолмадим) бир чол келаси ҳафта ҳам келишини узок тушунтириб, Ғайбулла амакимга «аванс» берди.

Кулбамизга алламаҳалда қайтдик. Эрталаб эса бизга бошқа топириқ беришди.

– Дарахтнинг устига чиқиб, олма, ўрик терасизлар, – деди Ғайбулла амаки, – кейин вазага солиб, нозикроқ одамларнинг хонасига қўйиб чиқасизлар. Шеф бу одамларнинг кўнглини топиш керак, деди.

Қоровул бизга челақ улашди ва ўша «нозикроқ одамлар»нинг ётоғи номерларини берди. Адашим иккаламиз бош врачдан ташқари етти кишини мева билан сийлашимиз керак экан.

Биз биллур вазага ток барги тўшаб, устига дид билан, олма, ўрик териб чиқдик.

– Биринчи бўлиб шефга кирамиз, – деди шеригим.

Дарҳақиқат, адашимга ҳам, менга ҳам чолни яқинроқдан кўриш, у билан гаплашиш иштиёқи тинчлик бермай кўйганди.

Қабулхонада ҳеч ким йўқ экан. Шеригим бу холдан қувониб, ичкари шошилди. Иккаламиз остона ҳатлаб, баббаравар салом бердик. Бош врач юмшоқ креслога ботиб ўтирар, у тагин ҳам кичрайиб қолгандай бўлиб кўринарди. Лекин чолнинг ортида девор баравари қилиб чизилган расм салобатли эди. Унда мамлакатимиз (СССР) сардори билан республикаимиз оқсоқолининг бўй бараварли киёфалари акс эттирилганди. Уларнинг кўкракларидаги орден ва

медалларнинг саноғига етиб бўлмасди. Бу икки саркор, негадир менга телевизорда мамнун қўшиқ ўқиётган ҳофизларни эслатди.

Адашим аввал ўйлаб қўйган режасига биноан рол ижро этишга киришди. Вазани шефнинг шундоқкина олдига қўйди-ю, орқаси билан тиссарилиб олдимга келди ва шу ердаги муте одамларга ўхшаб, қўлини қовуштириб турди. Мен ўзимни кулгидан зўрға тийиб турдим.

– Отинг нима, – ниҳоят минғирлб сукунатни бузди шеф.

Шу топда унинг учун исмимизнинг заррача ҳам аҳамияти йўқ эди. Буни илтифот деб билгани учун шунчаки сўраб қўйганди у. Адашим буни хис этди, албатта ва ёлғон гапирди.

– Отим – Болтакул, отахон!

Чол кулди. Ғудурлаганича сўз бошлади.

– Бизнинг ҳам Болтакул деган қоквош шогирдимиз бўғич эди. Кейин номини ўзгартириб, Тельман деб қўйгандик. Ҳозир энди биринчи котиб. Бутун районни сўрайди.

– Менинг ҳам орзуим – биринчи бўлиш, – бурролик килди Улуғбек.

Бу гапдан чол ийиди.

– Балли, балли, ана шундай бўлиш керак. Орзу қилибсанми, албатта, етасан. Мен ўттиз икки ёшимда райиҷроқум раиси бўлганман. Мана шу санаторияга ишга келганимда, манглайи коралар йўлни ҳам асфалт қилишмаганди.

У ўзини пойинтар-сойинтар мактаб кетди. Кўп одамларга яхшилиқлар қилганини эслатди. Икки марта мажлис хайъатида республика сардори билан ёнма-ён ўтирганини батафсил гапирди. Шу пайт телефон жиринглаб қолди. Биз кетишни ҳам, кутишни ҳам билмай иккиланиб турганимизда, чол «сизларга жавоб» дегандай бош тебратиб ишора қилди.

– Ҳа майли, – деди шеф билан мулоқотдан қоникмаган адашим, – юр, энди бошқаларига қирамиз,

Учинчи палатада бизни оппоқ қўйлакли, ўрта ёшлардаги киши қаршилади. Вазани қўлимиздан олиб, стол устига қўйди. Ўтиришимизни таклиф этди. Мана ана шу одамни ошхонада ва «саломатлик сўқмоғида» кўрган эдим. У менга маъқул бўлганди. Бугун ҳам у биз билан бамаъни муомала қилди.

Ўн олтинчи хонада эса бунинг батамом аксига дуч келдик. Спорт формаси кийиб олган, қорни қаппайган, эллик ёшлардаги киши бошини иккала кафтига кўйганича шипга қараб ётарди. У ҳатто саломимизга алик ҳам олмади. Бу одамни бадбашара деса ҳаққингиз кетмасди: йўғон бўйнидаги ажинлар шарбати сиқиб олинган анорга ўхшарди. Бақбақалари ҳам қон тепгандек қип-қизил эди. Хонадаги қуланса ҳид терникими ёки ичкиликдан кейинги бадбўйликми – фарк-лаб бўлмасди. Стол остидаги, тумбочка ёнларидаги ҳали очилмаган коғоз пакетларга қараб, ана шу тўнғизни кўргани келадиган одамлар оз эмаслигига ишонч ҳосил қилса бўларди.

– Биз мева олиб келдик, – деди шеригим, гарчанд бу гапга заррача ҳожат бўлмаса ҳам. Жавобан у бошини билинар-билинемас тебратди. Аммо шеригим ана шу махлуқни гапга солиш, писханд қилишга чинакамига жазм қилганди.

– Яна нима истайсиз? Айтинг, олиб келамиз!

Орага сукунат чўкди. Бизнинг жавобга интиқ бўлиб туришимиз уни тутактириб юборди.

– Заҳар! – деди баландроз овоз билан кесатиб.

Адашим лаб жуфтлади, назаримда: «Ҳозир топиб келаман» демокчи бўлди. Сухбатдошимизнинг шуурсиз, тунд қиёфасида нохуш аломатлар пайдо бўлганини кўргач, чўчиб фикридан қайтди. Биз саросималаниб, ташқарига чиқдик. Иккаламизнинг ҳам дилимизда аллақандай ваҳм пайдо бўлганди.

Ўн учинчи хонада бизни эллик билан олтмиш ёшлар орасидаги, сочлари жингалак, ўзи ҳам жиккакрок киши қарши олди.

– Буни ким бериб юборди? Главврачми? Яхши ...

Адашим ўзига хос ясама хуштакаллуфлик, итоаткорлик билан унинг гапини маъқуллаб турди.

– Нечанчи синфда ўқилади, – сўради у шеригимдан.

– Ўнга ўтдим.

– Шоирлардан кимларни биласизлар?

– Навоий, Ҳамза, Ҳамид Олимжон ... кўп ...

– Шамс Қамарничи?

– Биламан, у кишини телевизорда кўргандим, – ёлғонни қалаштирди адашим.

– Ўша Шамс Қамар – мен бўламан, деди у, – мана китобларимни кўринглар.

Шоир бизга тўрт-бешта юпқарок китобларни кўрсатди. Сўнг янги ёзган шеърларидан ўкиб беришга киришди. У ҳарчанд чираниб, кўлларини серпиб ўкимасин, зум ўтмай зерикдик. Ниҳоят шоир бизга ҳазил шеър ўкиб бермокчи бўлди. Менинг тушунишимча, унда бир кизча кийимларини дазмоллагандан кейин бувисининг юзини ҳам дазмоллаб ажинларини йўқотмокчи бўлади. Шоир шеърни ўкиб бўлиб, қаҳ-қаҳ отиб кулди. Шеригим ундан ҳам баландроқ кулди. Мен зўрма-зўраки илжайиб қўяколдим.

– Яна ҳазил шеър ўқийинми, – сўради шоир шеригимдан, унинг ясама қаҳ-қаҳасига алданиб.

– Йўқ, биз шошиб турибмиз, – деди адашим, – ҳозир еттинчи хонага киришимиз керак.

Шоир негадир кўзини биздан олиб қочди.

– О, у табаррук хобгоҳда Маликабону яшайдилар. Лутфан у кишига бағишлаб баллада ёзмокчиман.

Хонада икки аёл чой ичиб ўтиришган экан. Мен уларни ҳам минерал сув фавворачаси олдида бир неча бор кўрган эдим. Шоир тилга олган Маликабону шеригига нисбатан ёшроқ, орастарок эди. Бу аёллар бизга худди оналаримиздек, опаларимиздек муомала қилишди. Чой, шokolод билан сийлашди, ўқишларимиз билан қизиқишди. Ўрикни татиб кўргач, боғбонга ва бизга таҳсинлар айтишди. Мезбонлар жиддий бўлишгани учун шеригим ҳам ўзини жиддий, баодоб тутди.

Бешинчи палатада эса тагин ғалатироқ одам билан учрашишга тўғри келди. Қирқ беш-эллик ёшлардаги озгин бир амаки эди у. Эшикни очди-ку, остонада туриб қолдиқ. Мезбон бизни ичкарига таклиф этиш ўрнига бошдан оёқ разм сола бошлади.

– Ким бериб юборди? – ниҳоят дона-дона қилиб сўради у кўлимиздаги вазага имлаб.

– Главврачнинг шахсан ўзлари, – ҳозиржавоблик қилди шеригим.

– Нима мақсадда?

– Нозик одамларнинг кўнглини олиш учун.

– Обор! – деди у ва беихтиёр кўшиб қўйди: – Прокурор Муртазоев

шунча йилдан бери совға олмаган ва бундан кейин ҳам кристалдай бўлиб қолади.

Қолган хоналарда бунақа ғайритабиий одамларни деярли учратмадик. Кечкурун, илтимосимизга кўра, Ғайбулла амаки биз мулоқотда бўлганларга бирма-бир изох берди.

– Ўн олтинчи палатадаги хўкизнинг фамилияси Тайлоқбоев. Базада мудир. Ҳар йили бир ой ётиб кетади. Пули кўп, занғарнинг. Аблах кўл остида ишлайдиган ўн етти ёшли кизни ... Раҳбар ота бўлиши керак-ку. Бу бўлса ... Қиз боланинг ота-онаси муаллим экан, роса югуришди, ёзишди, бояқишлар. Лекин ҳақиқатдан кўра бунинг чўнтагидаги пуллар ғолиб келди. Менга қолса чиқариб отардим, дарахтга осардим, даюсни!

– Битта шоир ҳам бор экан, – давомини тинглашга шошилди адашим.

– Ҳа, лекин хашаки, ханнот шоир. Устимиздан у ёк-бу ёкка ёзиб юрмасин деб, шеф ўшанга ҳам мурувват кўрсатиб туради; аниқроқ қилиб айтганда, олдига суяк ташлаб қўяди. Шоир ёмон одам эмас-у, аммо жуда лақма. Шеър ўқиб, энсангни қотираверади.

Ғайбулла амаки аёлларга жуда яхши таъриф берди. Лекин прокурор ҳақида гапирганимда тутакиб кетди.

– Вой, занғар-эй! Совға олмаган эмиш?! Мана шу шефповуримизнинг нақ икки мингини қуртдай санаб олди. Ишдан қайтаётганда, шаппа ушлаган экан, халтасидан анча-мунча гўшт, сариеғ чиқибди. Ҳалиям осон кутулди. Бунинг чангалига тушган одам соғ чиқмайди.

Биз санатория ҳаётига шу тарика тез ўрганиб, мослашиб олдик. Адашим эса бу ердаги кўпгина одамларга таасиб этиш, уларнинг устидан кулишни авж олдириб юборди. Биз эса бунинг оқибатидан бот-бот хавотир тортиб қолардик.

– Болалар! – деди у бир куни тантанавор оҳангда, – чолга, ишбошига, Тайлоқбоевга бағишлаб шеър ёздим. Ҳеч ким йўқлигида хоналарига кўйиб чиқаман. Мана буниси главврачга бахшида:

Манглайи қора чол,

Қўлингга қалам ол

Аризангни ёз-у

Пенсияга жўнаб қол!

Биз мирикиб кулдик ва шу билан алланимадан ҳадиксираганимизча, шеригимизни бу йўлдан қайтаришга уриндик.

– Сен қолиб бошқалардан қасос олади, – деди Неъмат, – бировга жабр қилиш яхшимас.

Адашимнинг ишбоши билан Тайлоқбоевга ёзган ҳазил шерлари ҳам кулгили ва ҳайратомуз эди.

Эртаси кечки овқатдан чиққанимиздан кейин адашим яна эътиборимизни ўзига қаратди.

– Ҳозир сизларга Маликаҳоннинг ҳажрида юрган лакалов ошиқларни кўрсатаман.

Унинг таклифи билан биз «саломатлик сўқмоғи» ёқасидаги скамейкага ўтириб олдик ва шериги билан қаерданам Тайлоқбоев пайдо бўлди ва ўзига хос кўрслик билан аёлларнинг йўлини тўсди.

– Маликаҳон, шу скамейкага бир пас кетимизни кўяйлик.

– Узр, бошқа вақт, – чап бериб, олдинга ўтди аёл.

– А қон қимангда, – деди Тайлоқбоев ўша бефаҳмлик билан.

Аёллар бир-бирларига қараб, маъноли қулишди ва йўлда давом этишди. Мутлақо тесқари томонга кетаётган ҳардамҳаёл шоир ҳам аёлларни кўрди-ю, орқасига бурилди. Аёллар буни ҳис қилиб, андак саросимада қолишди, шу шилқимдан қутулиш илинжида бўлса керак – ўнгга – фаввора томон бурилишди. Аммо Шамс Қамар бари бир уларни таъқиб этди ва етиб олгач, ёнидан қоғоз чиқариб, сурбетлик ҳамда мижғовлик билан шеър ўқий бошлади. Биз шеърни эшитолмадик, аммо ана шундай кап-катта одам ўзини хору-хасдай ерга уриши – ўта бачканалик бўлиб туюлди. Шу билан бирга бечора аёлларга ҳам раҳмимиз келди. Бундай назокатсиз, бошқача қилиб айтганда, молтабиат одамлар билан дам олиш – бориб турган азоб эканлигига ишонч ҳосил қилгандек. Чунки шоирдан кейин ҳам икки нотаниш киши уларга хушомадгўйлик қилишди.

– Бугун тунда барини лақиллатаман, – деб қолди бир маҳал адашим.

– Спектакл қўясанми? – сўради Неъмат.

– Ҳа, комедия.

Мен бу гапга унчалик ҳам эътибор бермагандим. Кечаси соат ўн

иккиларда адашим эндигина ухлаётган шерикларни уйғотди.

– Туринглар, ҳозир спектакл бошланади. Фонтан майдончасини сахна ҳисоблашга тўғри келади.

Биз эринибгина ўша томонга юзландик. Ярим тун бўлгани учун у ерда зоғ ҳам учмасди.

– Ҳозир сахнага санаториямизнинг бефаҳм айиғи – Тайлоқбоев чиқади.

Дарҳақиқат, зум ўтмай, кимсасиз майдончага ҳовлиққанича Тайлоқбоев кириб келди. Атрофга аланг-жалаң қараб олгач, скамейкага ястаниб ўтириб олиб, кимнидир кутабошлади.

– Энди сахнага шоир Шамс Қамар ташриф буюрадилар, – деди адашим тантанавор оҳангда.

Ва ҳаммамизни ҳайратда қолдириб, бир қўлда гул, бир қўлда қоғоз (эҳтимол, шеър бўлса) тутган шоир пайдо бўлди. У оппоқ қўйлақ кийиб, галстук боғлаб олганди. Шоир Тайлоқбоевни кўриб, ҳақиқатдан ҳам айикқа дуч келгандай чўчиб кетди, кайфияти бузилди. Тайлоқбоев ҳам унга ёвқараш қилиб қўйди.

– Бу ракиблар бир-бирлари билан гаплашишмайди, – шарҳлади адашим.

Ҳақиқатан ҳам улар яқинлашишмади, бир-бирларига сўз ҳам қотишмади.

– Искирт прокурор кечикяпти, – бетоқланди адашим, – нахотки келмаса?!

Йўқ, келди. Ўзига хос эҳтиёткорлик, туллаглик билан пайдо бўлди у. Аввал дарахт панасидан мушукдай мўралаб, шоир билан Тайлоқбоевни узоқ кўзатди. Кейин бетоқатлана бошлади. Ниҳоят, сабри чидамади, шекилли, тиржайиб ўртага чикди-ю, шоир билан гапга киришиб кетди. Шамс Қамар муштини серпиб шеър ўқидими ёки алланима ҳақида гапирдими – эшитолмадик. Аммо прокурор Муртазоев ёлғондан қаҳ-қаҳ отиб кулди.

– Тузук, тузук, Муртазоев ўз ролини ёмон ижро этмаяпти, – завқланди адашим.

«Комедия»ни мириқиб томоша қилаётганимизда ва бу ҳолдан таажжубимиз ортиб бораётганда, қаерданам навбатчи врач пайдо бўлди. Ҳалигиларга насихатомуз алланималар деди. Назаримда ярим

тунда бу ерда юриш ножойизлигини уктирди.

– Эҳ, финални бузди, ярамас, – жаҳлга минди Улуғбек.

– Финал кизикмиди, – сўрадик.

– Яна учта галварс келиши ва булар жанжаллашиб қолиши кутиларди.

Биз кулдик ва бунинг боиси билан астойдил кизиқиб қолдик. Адашим биздан сир тутмади.

– Бу ўпкаларнинг бари Маликахоннинг номидан: «Ярим тунда сизни фонтан олдида кутаман», деган мазмунда хат олишган.

Тағин гуриллаб кулдик. Улуғбек давом этди. – Бу хатни ўзим ёзиб, хомтамаларнинг хонасига қўйиб чиққанман.

Даврамизда тағин кулги янгради. Мен адашимнинг довюраклиги ва заковатига қойил қолгандим.

Муддатимиз охирлаб қолган кунларимиз эди. Ногаҳоний нохуш хабардан санатория сесканиб тушди: чолнинг ўғли қўлга тушибди.

Биз бунга унчалик эътибор берганимиз йўқ. Аммо санаториянинг оддий фаррошидан тортиб, амалпараст ишбошисигача ўлимга маҳкум этилган маҳбуслардай ғамгин ва ноумид бўлиб қолишди. Одамлар деярли ишлашмас, бурчак-бурчакда тўпланиб, хавотирона шивирлашар, алланималарни муҳокама қилишдан чарчашмасди.

Мен кинолардан беадад ёв бостириб келаётган шаҳарлар фуқароларининг руҳлари шалвираб қолганини кузатганман. Бу одамлар ҳам нимаси биландир ўшаларга ўхшаб кетишарди.

Бизни батамом унутишди, шекилли йўқламай қўйишди. Ҳатто муддатимиз тугагандан кейин ҳам ёдга олишмади. Ойим бу ерда ишлаганимиз учун маълумотнома олишни тайинлаган эдилар. Лекин бош врач бўлмаса, бу хумбошлар бирорта хужжат беришмаскан. Чолнинг эса кораси кўринмай, қолганди. Қабулхонага сўнгги бор борганимизда котиба киз: «У кишининг қон босимлари ошиб кетган, ҳаливери келмасалар керак», деган дудмал жавобни берди.

Биз эртаси, ноилож йўлга чиқдик. Автобус бекатига турганимизда, адашим санатория «каламушларига» сўнгги бор қалтис ҳазил қилди. У телефон будкасига кирди-ю, шефнинг қабулхонасига қўнғирок қилди. Овозини дуриллатиб гап бошлади.

– Алло ким бу? Ҳа, котибами. Хўш, дарҳол ходимларга хабар

беринг: бошврач оламдан ўтдилар. Ҳа, ҳа давлениа. Тақдир! Жаноза-бугун! Ҳа, ҳа...

У трубкани шартта жойига илди. Баримиз чўчиб кетдик, атрофга қайта-қайта аланглаб олдик.

Санаториядан анча узоқлашганимиздан кейингина мириқиб кулишга киришдик.

ЎТТИЗ УЧИНЧИ БОБ

Бойтўра

“Бизда кашшоқлар, камбағаллар йўқ, лекин кам таъминланган оилалар анчагина. Ҳаётда ҳамма нарса – ҳатто ҳаётнинг ўзи ҳам нисбий. Ҳар қанақа камхарж оила тўкин рўзғорга нисбатан камбағал ёхуд кашшоқ ҳисобланади. «Бўлса – хотам, бўлмаса – мотам» ёки «Бой бир кун ўлади, камбағал ҳар куни», деган нақллар бежизга тўқилмаган. У ҳамма жамиятда ҳам амал қилади”.

Дадамнинг бу файласуфона гапларини қувваи хофизам идрок этганича мушоҳада қилаётганимда, у киши давом этдилар. – Фараз қилайлик, қўшнилардан бири – амалдор; иккинчиси – кутубхоначи, санитар ёки фаррош дейлик. Албатта, ҳалиги мансабдор қўшнисига нисбатан икки-уч баравар кўп маош олади. Эҳтимол, бунга ҳам қаноат қилмай, пинҳона пул топар. Боз: амалдор дегани ноз-неъматни арзон нархда, қийналмай харид қилади ёки олиб келиб беришади. Ўзи ҳам, оиласи ҳам автобусга, таксига пул тўлашмайди, чунки хизмат машинаси гижинглаб турган дулдулдай уларга мунтазир. Кўнгли тусаса, амалдор ҳар йили чет элга саёҳат қилади. Бу одам учун ўзига ёки ўғлига қимматбаҳо палто харид қилиш – ҳамирдан қил суғургандай жўн иш. Шўринг курғур қўшни-чи?! Бу рўзғорда каттадан-кичик диқиллаб яшашга маҳкум этилган. Қарз деган буғма илон ҳамиша ҳикилдоғини қисиб туради уларнинг. Камбағал қўшни, яъни кам таъминланган оила чет эл саёҳатини орзу ҳам қилаолмайди. Бу даргоҳда отадан қолган палтони ўғил, ундан қолганини укаси кияди.

Дадам бир неча лаҳза мушоҳадага бориб қолдилар ва диққат билан тинглаётганимга ишонч ҳосил қилгач, давом эттирдилар.

– Эҳтимол мен бир оз ошириб юборгандирман. Фақат амалдормас, жумладан, профессор билан фабрика ишчиси, отарчи билан оддий инженер ва ҳоказоларнинг турмуш тарзида ҳам ер билан осмонча фарқ бор. Ё ба зари, ё ба зўри, ё ба зори!¹ дейишади. Тирикчиликнинг бу бешафқат қонуни одамларни нимага ҳам айлантирмайди дейсан?! Масалан, қишлоқда ёки маҳаллада қўшнилар орасидаги тафовутни уларнинг иморатиданок англаб олиш мумкин. Данғиллама иморатда бой, энг яхши таъминланган; пастак ва хароб хоналарда эса ёмон таъминланганлар яшайди. Этажда эса бир қарашдаёқ бу тафовутни англаш амри маҳол. Бетон деворлар одамларнинг мавқе ва даражаларини яширади. Лекин зукко ва синчков одам ана шу хонадонларга кирмасданок, бой ёки камбағални, қисман бўлса ҳам аниқлаб олиши мумкин.

– Қандай қилиб, – қизикдим.

– Масалан бизнинг домда одамлар деярли ром ўрнатиб бўлишди.

Лекин тўртта балкон ўз ҳолича турибди. Эҳтимолки, ана шу хонадонларда яшайдиганларнинг кўли андак қалталиқ қилаётгандир?!

Бир неча дақиқадан сўнг ромимиздан бош чиқариб қарасам, қаршимиздаги уйларнинг ҳам ҳар бирида беш-олтитадан балкон хувиллаб ётибди. Бора-бора бу сирли балконлар худди оҳанграбодай ўзига тортадиган бўлиб қолди мени. Ажаб, қимлар яшар экан бу даргоҳда?! Уларнинг қашшоқлигига, кечирасиз, кам таъминланганига нималар сабаб бўлдийкин?! Адолатсизликми? Ялқовликми? Ичкиликми? Жамиятми? Тузумми?

Орадан неча кун ўтганини эслолмайман. Бир куни ана шу ромсиз балконларга аллақандай суқ билан қараб кетаётиб, уларнинг бирида VII «Б» синфида ўқийдиган Бойтўрани кўриб қолдим. Илик бир умидбахшликданми ёки бошқа туйғуданми, ҳайтовур қувониб кетдим. Пастдан туриб, учинчи қаватдаги Бойтўра билан одатдагидан кўра қуюқроқ саломлашдим.

Энди Бойтўра хусусида. Йўқ, шошмайлик, аввало ўтган йилдан буён кўпчиликнинг кўзига машъум кўриниб қолган ана шу балкон ҳақида сўз юритмоқчиман.

Бу хонадонда аввал бир милиционер яшарди. Хушфеъл, хушчакчак (гарчан милиционер бўлса ҳам) амаки эди у. Намозигар маҳаллари хотини ва ёлғиз қизи билан сайрга чиқишни хуш кўрарди. Лекин шум қисмат бундай дилхушликларни кўп кўрди бояқишга.

Бир куни кизчаси пуфлаб шишириладиган катта коптогига талпиниб, балкондан тушиб кетади. Буни кўриб турган қизалокнинг ойиси дил тўла дард билан фарёд чекиб йиқилади ва тақдирнинг бу нагоҳоний ҳамда бешафқат зарбасига тоб беролмай, деворга суянганича, жон беради.

Олам эса тасодифларга тўла. Қизалок бўлса ўтирган ҳолатда коптогининг устига тушади-ю, сапчиб кетади. Унинг бирор ери лоақал лат ҳам емайди.

Ёдимда: эрталаб эшик олдида қора чопон кийиб, бел боғланган эркаклар пайдо бўлишди ва мархумани машинага солиб (айтишларича, Фориш томонларга) олиб кетишди. Кейин милиционер ҳам бу машъум хонада яшайолмади, шекилли, аллақерга кўчиб кетди. Балкон бир неча ойгача ҳувиллаб ётди.

Мен Бойтўрани билсам ҳамки, улар айнан шу уйда яшашларидан беҳабар эдим. Унинг ўзини илк бор мактабимиз ҳовлисида, русча синфда (мактабимизда рус ва ўзбек синфлари бор) ўқийдиган болалар даврасида кўрганман. Охудай хуркаклик билан кўзлари жовдираб турган Бойтўрани баттол болақайлар тинмай мазах қилишарди.

– Вот он – настоящий бай!

– Шапка – английский, пальто – французский, башмаки – японский.

Ҳаво совуккина бўлишига қарамай, у бошяланг эди. Йўқ, пальтосини ҳам «французча» деб бўлмасди унинг. Бойтўра учун анча калта ва тор бўлиб қолган бу кийимнинг тўрт тугмаси тўрт хил бўлиб, иккала енгининг учидаги иплар титилиб кетган эди. Ботинкаси ёзлик бўлиб, кўчиб кетган тагчарми мис сим билан боғлаб қўйилганди. Бунинг устига, Бойтўра уни пайпоксиз кийиб олганди. Бу ҳол аслида кулгилимас, ачинарли эди. Унинг ёнини олмоқчи бўлдим-у ҳалиги шумтакаларнинг кўплигидан андиша қилиб қолдим. Лекин ночор ва ноўнғай ҳолда қолдириб ҳам кетмадим: имлаб чақирдим, сўнг эргаштириб кетдим. Шу-шу – иккаламиз яқинлашиб қолдик. Дарсдан

ҳам кўп ҳолларда бирга қайтадиган бўлдик.

Бойтўралар оиласи дарҳақиқат «кам таъминланганлиги»га бир неча бор ишонч ҳосил қилдим. Жумладан, унинг мактаб буфетига яқинлашмаслиги, бирорта газета-журналга обуна бўлмаслиги ҳам ана шу фикримни тасдиқларди. Бу нохушликлардан Бойтўранинг ўзи ҳам хижолат чекиб, кимтиниб юрарди. Мабодо йўлда ўрис болалар кўрингудай бўлса, ҳадиксираб бошқа йўлдан юришни таклиф қилиб қоларди. Ҳайтовур, ғурури йўл бермаганиданми ёки андак мактанчоқлиги сабаб бўлибми – алланималарни баҳона қилиб қоларди.

Каптарни кирғий қувганда у ини томон эмас, мутлақо бошқа ёққа қараб учишини ўқиган эдим. Чунки конхўр ракиб унинг палапонларидан вокиф бўлиб қолиши нохуш ҳолда. Бойтўра ҳам уйидаги сир-асрорлардан мутлақо оғиз очмас, уйига ҳам таклиф этмасди. Лекин мен уни бот-бот уйимизга олиб келардим.

Бечора бўлса ҳамки, хасис ёки кизғанчик эмасди у. Роликли, конкимни инъом этганимда беҳад қувонди ва ерда олачалпак қор бўлишига қарамай ҳайдаб юрди. Шу билан бирга болаларнинг бирортаси сўраб қолса, рад этмай берар ва унинг ортидан завқушавққа тўлиб термулиб қоларди.

Бойтўранинг ўқишини унчалик мактанадиган деб бўлмасди. Кундалигида «тўрт» билан «икки» нисбатан кам бўлиб «уч» кўпроқ учрарди. «Беш» ларим ҳам бор-у, лекин кундаликка қўйдирмаганман» деярди у бу ҳақда гап кетганда сал мактаниб.

Мана, Бойтўра билан яхшигина танишиб олдингиз. Энди юринг уларнинг эшигини тақиллатамиз ва ижозатларини кутаимиз.

Бойтўранинг дадаси хийла қотма, соқоллари ўсган сергап амаки.

Пайдар-пай гапиришидан кайфи борлигини англаб олиш қийин эмас. Унинг либослари уникқан, уринган, ғижимланган бўлиб, бу либослар ичидаги жисми ҳам шу ҳолга тушгандай эди. Оила бекаси тирикчилик деб аталадиган очкўз юҳо шарбатини роса сўриб, тупуриб юборган неъматга ўхшарди. Нукул жавраб гапирадиган бу аёлнинг вужуди қоксуяккина эканлигини ҳам таъкидлаб ўтиш ортиқчалик қилмас.

Бойтўранинг тагин бир акаси, бир синглиси, уч ўғил укаси бор.

Акаси аллақайси билим юртида ўқийди.

– Саккизинчи битирсам, мен ҳам ўша ерга бораман, – дейди Бойтўра, – билим юртида янги усти-бош беришади.

Энди уйдаги жиҳозларга кўз югуртириб чиқамиз. Уччала хонада ҳам бирорда кроват йўқлиги – бу уйда каттадан-кичик шундайгина ерда ётишидан далолат берарди. Ҳарҳолда шифонер, шкаф, совутгич сингари заруратларга ҳам кўзим тушмади. Негадир емакхонага қўйилган, бурагичи ўрнига темир чойнакнинг жўмраги суқиб қўйилган, корпуси оқиш пласмассадан ясалган, экрани ҳийла кичикрок телевизор бор эди. Иситиш батареяларга катор чит иштончалар ёйилган бўлиб, хонани уларнинг бадбўй ҳиди босганди.

Бу оила аслида Фориш тоғлари бағридаги бир қишлоқдан бўлиб, кейин Мирзачўлга кўчма бўлган экан. Бойтўранинг дадаси у ерда аввал совхоз ишчиси, кейин магазинчи бўлибди. Ҳаётлари ҳам анча фаровон бўлган экан ўшанда. ЎҲар хил ирим-сиримларга ишонадиган Бойтўранинг нақл қилишича, Вадим деган аллақандай чолнинг ҳовлисини харид қилишлари жаъми кулфатларнинг боши бўлган эмиш, «Форишлик бобом: «Ўлик чиққан уй бехосият бўлади», десалар ҳам, дадам кулоқ солмадилар», дейди у шу хусусда гап кетганда. Улар ўша машъум ва сертахлика ҳовлида бир йил ҳам яшамай, дадаси катта камомад қилибди. «Бунинг барини, дейди Бойтўра, ўша букир буғалтир қилган. У документларни атайин бузиб, чалкаштириб қўйган. Чунки дадам бир бор унинг муттаҳамлигини исботлаб берган-да!»

Қамалиб кетмаслик учун дадаси ҳовли-жойни, ҳатто уйдаги жиҳозларни ҳам арзон-гаровга пуллабди, ёр-биродарларидан қарз қўтарибди. Тақдир чап қўлини чўзган оила шундан кейин ўзини ўнглолмай қолибди: дадаси тузукрок иш тополмабди, ичкиликка берилибди ва ниҳоят, кун кўрмасанг, кўчиб кўр, деган нақлга амал қилиб, бизнинг микрорайонга келиб қолишибди.

Яна бу ерга кўчиб келишларига ўша кизи балкондан тушиб кетиб омон қолган милиционер сабаб бўлган, у ҳам асли форишлик бўлиб, булар билан қавмлиги бор экан. Бойтўранинг дадасини ишга (сув хўжалиги идорасига боғбон-қоровул қилиб) жойлаштириб қўйган ҳам ўша хушфёъл одам экан.

Хуллас, шунақа гаплар ...

Бир куни Бойтўра билан уларникига борганимда зимдан дадасига разм солдим ва унинг ўйчан, масъум киёфасида дардли изтиробгами, ботиний исёнгами ўхшаш бир туйғу акс этганини кўрдим. Камхаржликнинг қакшол оғриғи унинг суяк-суягидан ўтиб кетган эди. Бола-чақа наздида ана шундай ожизу нотавон бўлиб қолиш аламли эди, албатта.

Қайсибирам кинода кўргандим: бетайин безориларми, аллақандай аламзадаларми хотини, болалари билан кетаётган художўй одамни оёқлари остига олиб роса тепкилашди. Шунда халиги жабрдийда ўрнидан туриб, худога илтижо этди: «Эй, парвардигор, бола-чақам олдида шунчалик шармисор қилгунча, омонатингни олиб қўяқолсанг бўлмасмиди?!

Аччиқ қисмат Бойтўранинг дадасини ҳам ана шу жабрдийда художўй ҳолига солиб қўйганди. Лекин билишимча, бу одам аламини арақдан олишга қўникиб ҳам қолганди.

Пулсизлик. Бундай пайтларда дадам бот-бот такрорлаб турадиган курама дубайтлар ёдига тушади кишининг.

Пулсизлик нимадир, бизлардан сўра,

Саксонинчи йиллар саргардонлигин...

Ёки;

Пул! Сени кашф этгандан буён,

Ҳажрингда зориқиб яшайди инсон!

Ёхуд:

Совуқ металл, увада қозғоз

Ҳамон оз, оз, оз!

Бойтўранинг ойисини эса бунчалик тушқунлик исканжасида қолган, деб бўлмасди. Бечораликнинг жамики зарбаларига қалқон бўлиб келаётган бу курашчан аёлнинг дилини умидбахш орзулар батамом тарк этмаганини унинг далдакор сўзларидан ҳам сезиб олиш қийин эмасди. Бу аёл ана шу яхши кунлар умидида эри, болаларига ҳам юктиришга ҳаракат қиларди.

– Майли. Золимларга худо инсоф берсин! Мен ишга кираман, ойлик оламан. Ҳадемай ўғилларимиз ҳам топармон-тутармон бўлишади. Сиз ҳам ўша курғур аракни ташлайсиз ...

– Лекин мен иприсқи букрининг бошини олмагунча, аламдан чиқмайман! – деди у дилидаги беҳудуд интикомни босиб. – Мени хонавайрон қилди, ҳамширағар!

– Худонинг унга аталган жазоси ҳам йўқ эмасдир...

Сал сукунатдан кейин бечора аёл эрини нохуш хаёлларидан чалғитиш умидида анча тантанавор оҳангда давом этди.

– Ҳозир мен боплаб макаронпалов пишираман. Мазза қилиб еймиз!

Бойтўранинг дадаси индамади. Аёл давом этди. – Шукур қилишни ҳам билиш керак. Уйида бир чимдим макарони билан бир бурда нони бўлмаган одамлар қанча?! Бировлар қамалиб кетяпти, бировларга ажал тегяпти. Худога шукур: биз сиҳат-саломатмиз!

Бунақа машмашалардан озрурдадил бўлган Бойтўра сирғаниб ташқарига равона бўлди. Мен ҳам беихтиёр унга эргашдим. Иккаламиз одатдагидек, микрорайонимиз ортидаги сокин зовур томон йўл олдик.

– Бу зовур эмас, зовурча, – деди Бойтўра етиб келганимиздан кейин, у ўзига аллақандай ички ғурур билан, – чўлдаги зовурлар катта дарёга ўхшайди. Уйимизнинг орқасидаги зовур хавфли эди.

– Нега? – тергаб қўйдим.

– У ерда алвасти бор эди.

Кулгим кистади.

– Ваҳима қилма, – дедим.

– Ишонмайсан-а, Улуғ, – деди гинаомўз – ахир, мен бир неча бор овозини эшитганман, ўзини кўрганман.

– Қанақа экан?

– Барзангидай! Ҳамма ёғини жун босган. Кўзлари ёнади!

– Қаерда кўрдинг?

– Кечаси деразамизни такиллатди. Биз кўрқиб, овоз бермадик. Парданинг ортидан карасам, сочлари ўсиб, елкасига тушган ажина. Алланималар деб ғулдирайди де. Фақат иккита сўзини эшитиб қолдим.

– Нима деди?

– Золото, золото, – деди-ю, ўша қамишзорга қараб кетди.

– Ажина ҳам русча гапирарканда, – ёлғонини фош қилмоқчи

бўлдим унинг.

– Нега гапирмас экан? Ҳозир русчани ҳамма билади.

– Ёлғон.

– Нон урсин – рост! Форишлик бобом: «Бу Вадим чолнинг арвохи, ҳовлисига қизилча¹ кўмган бўлса, ўшанинг илинжида келган, бундай пайтда Кулҳу оллоҳу аҳадни ўқиш керак», дедилар. Менингча бўлса, у арвоҳ эмасди, ҳақиқий алвасти эди. Авваллари қамишзордан эчки бўлиб маърагани, мушук бўлиб миёвланини юз марта эшитганман!

Дилимда энгилгина хавотир пайдо бўлди. Шабадада чайқалиб ётган қамишларга эҳтиёткорона назар ташлаб чикдим. Шеригим бўлса ҳамон ваҳимали гапларни ўзига хос ҳаяжон билан гапирарди. – Лекин адамнинг тахминларича, у арвоҳ ҳам, алвасти ҳам бўлмай Вадим чолнинг бошини олган ўша шериклари эмиш.

– Уни – шериклари ўлдиришганми, – қизикишим тобора ортиб борарди.

– Менингча, шерикларимас, алвастилар бошини олишган. Тобутга қўйишганда, боши бир жойда турмай, юмалаб кетаверган. Кейин суянчиқ қўйишган.

– Бошини танасидан батамом жудо қилишганмиди?

– Ҳа-да.

– Нега? Бир бошдан батафсилроқ гапирсанг-чи!

– Вадим бобо ондатра териси билан қундуз терисини телпак қилиб сотарди. Жа-а бой эди, курғур! Тиллоси кўп, дейишарди унинг. Лекин даргоҳига бирорта бегона одамни йўлатмасди. Ҳовлисида немис овчаркаси бўларди. Бир куни десанг, Вадим чолнинг уйини милиция босади. Райцентримиздан биров «олтини бор» деб ёзиб берган, дейишади. Улар тиллони топишолмайди, аммо чолнинг ертўласини излаётган бир милиционернинг оёғини ногаҳонда қопқон қисиб қолади. Шу баҳона бўлиб, синчиклаб ўрганишса, чол бу қопқон билан мушук тутаркан. Унинг терисини ошлаб, бошлаб бўяркан-у телпак тикаркан. Одамлар қундузники деб сотиб олишаркан. Ондатра ўрнига бўлса эчки терисини ишлатаркан. Ана шу қилмишлари учун камаб юборишди уни.

– Хўш, кейинчи? – дилимдаги хавотир аллақандай ғулғулага

айланган бўлса ҳамки кизикишим устун эди.

– Вадим чол уч йил деганда кириб келди. Кейин овчилик билан машғул бўлди. Қўшотари билан чўлдан сайғоқ, тоғдан алқор отиб келарди. Гоҳида тириклай тутиб оларди.

– Сотишгами?

– Шундай бўлса керак. Тоғда бир ғор бор экан. Қишда ёввойи қаптарлар, какликлар, тоғ эчкилари ана шу қоронғу ғорга кириб жон сақлашаркан. Вадим бобо фонарини олиб кираркан-у, жониворларни қийналмайганига тутиб оларкан. Кейин бўлса, бошини кесиб, қопга соларкан. Юқорида турган шериги пешма-пеш тортиб олавераркан. Бир куни шериги қопни тортиб олиб, шундай ағдарса, ичидан Вадим чолнинг боши юмалаб кетибди.

Рости гапки, этим жунжикиб кетди, хавотирим тағин ошди. Аммо афсона ёки ҳақиқатлигини аниқлаб бўлмайдиган ана шундай мароқли суҳбатдан воз кечиш ҳам жўн иш эмасди. Ҳалиги одам дод деворибди, – давом этарди Бойтўра, – ҳаллослаганича милицияга югурибди. Кейин галалашиб ғордан Вадим чолнинг бошсиз танасини тортиб олишибди.

– Қотилни топишдими?

– Йўқ, тополмади. Милиция бошлиғи буни Вадимнинг қамокда орттирган жўраларидан кўрибди. Форишлик бобомнинг айтишларича, ана шу жониворларнинг деви бўлармиш. «Морбозро мор мекушад, оббозро об мекушад»¹, дедилар у киши, буни ўша девлар қилган. «Менинча бу – алвастиларнинг иши».

– Бойтўра, тур кетамиз, жўра, – дедим атрофга кўрка-писа қараб олгач.

У, йўқ демади. Йўл-йўлакай эса суҳбатни узилиб қолган жойидан давом эттирди.

– Кейин чолнинг ўғиллари ҳовлини сотишга қўйишди. Дадам бобомнинг гапларини ерда қолдириб, сотиб олдилар. Оқибат бунақа бўлди.

Мен Бойтўра билан хайрлашдим-у, ҳатто подъездимизга ҳам кўрка-писа кирдим. Бурчакдан аллақандай кўланка чикиб, кекирдагимдан оладигандай бўлаверди. Тушимда ...

Майли, кўяқолинг – бувим нохуш тушларни гапирма, дегандилар.

Бир куни ойимга бу ночор оила ҳақида гапириб берган эдим, у кишининг шафқат томирчалари зарб билан уриб қолди. Ҳафта ўтмай, мактаб ошхонасидан Бойтуранинг ойисига иш ҳам топдилар. Кейин Бойтўра ҳам ўша мактабга ўқишга ўтди. Шунга қарамай мен у билан бўлишни, бебош болалардан ҳимоя қилишни канда қилолмадим.

ЎТТИЗ ТҶРТИНЧИ БОБ

Диалог ва монологлар

Бугун – 1985 йилнинг сўнгги, серташвиш куни. Уйдаги юмушлар одатдагидан анча мўл бўлиши турган гап. Шунинг учун ҳам бирор баҳона билан сирғаниб ташқарига чиқишни мўлжаллаб турганимда, дадам муддаоимни англаб қолдилар, шекилли, буйруқ оҳангида дедилар:

– Улуғ, телефоннинг олдида ўтир – Самарқандни заказ қилганман – амакинглар билан гаплашиб олайлик. Нол еттига телефон қилиб, коммутатордан суриштириб тур, бўлмаса ёддан чиқариб юборишади, падарқусарлар!

Буни – ипсиз боғланиш, деса бўлади. Такдирга тан бериб, шу соков телефоннинг атрофида тимискиланиб юравериш керак энди.

Чамаси ярим соатлардан кейин коммутаторга русчалаб нималар дейишни мўлжаллаб олдим-у, нол еттини тердим. Аммо кутилмаганда телефонимиз батамом бошқа линияга уланиб қолди. Бир аёл бағоят меҳрибон ва навозишли оҳангда давом этарди.

– ... кадрингиз жуда ўтивотти. Қоронғу тушаверса, бу кичкинангизнинг икки кўзи эшикда бўлади. Шляпангизни кўрсатиб, бир нималар деб чулдирайди денг...

– Ҳа.

– Камчилик йўқ – биздан хавотир тортманг! Ёлғизлатиб қўйишмаяпти: идорангиздан гўшт, колбаса, арақ об келишди. Шоферингиз хабар олиб турибди.

– Ҳа.

– Суви яхши эканми? Шароити тузукми ишқилиб?

– Ҳа.

– Бел оғригингиз йўқолдими, дадажониси?

– Ҳа.

– Ялта – Тошкент эмас, иссиқроқ кийиниб юринг. Ёзда боринг, дедим, иш кўп, деб орқага сўрдингиз. Ордона қолсин шу иш.

– А-а-а.

– Кеча дадам қовун олиб келдилар. Хоразмники экан.

– Да!

– Магазинларни айланганингизда, у кишига ҳам тузукроқ нарса олишни унутманг. Кексаларнинг кўнгли нозик бўлади.

– Ҳа.

– Болаларингизнинг ўқиши яхши. Мана, бари атрофимда навбат кутиб ўтирибди. Алишер билан гаплашасизми?

– Ҳа.

– Салейкум, ада!

– Ўқишларинг тузукми, опангга ёрдам беривоссанми?

– Ҳа.

– Менга қара, гаражнинг калитини олгин-у, кириб мошиннинг бардачигини оч. Ичида битта арақ билан иккита минерал сув бор. Шу сувларни уйга об кир. У ерда музлаб қолса, мошинни расво қилади. Тушундингми?

– Ада, нима девоссиз?! Мошинни сотдик-ку. «Волга» оламинг, деб ўзийиз...

– А? Опангга бер!!

– Ҳа, дадажониси...

– Бу, мошин турибдими?

– Вой, дадажониси, ичвоганмисиз, дейман нима бало. Январда «Волга» беради...

– Кечирасиз, бу ўн уч ўн беш ўн учми?

– Телефонимизми? Йўқ, унақамас!

– Аввалдан шундай демайсизми?! Лақма аёл экансиз-ку!

– Бефаросат.

– Сочи узун, акли калта.

– Ҳўкизвой ...

У трубкани шарақлатиб жойига қўйди. Мен беихтиёр кулиб

юбордим.

– Ҳа, Улуғ. – ичкарида ойимга қўмаклашаётган дадам қизикдилар.

– Шунчаки ўзим, – дедим ва беихтиёр сўрадим, – дада бу йил «Жигули» оламизми?

– Китоб чиқсин қани ...

Алламаҳалгача кўз ўнгимга харид қилинажак машинамизни келтириб, ширин хаёллардан завққа тўлиб ўтирдим. Бир неча дақиқа ўтгач, коммутаторга телефон қилиб, икки аёлнинг суҳбатига шерик бўлиб қолдим. Улар русчалаб нарх-наво ҳақида баҳслашишарди. Аёллардан бири қайта қуриш сабаб бўлиб арақ, шакар, гўшт қимматлашиб кетишини асослашга ҳаракат қилса, иккинчиси бунинг аксини каромат қиларди. Менга уларнинг суҳбати марокли бўлиб туюлмади. Гиж-ғиж рақамлар ва фактларнинг маъзини чақолмасдим. Бунинг устига бегона кишилар суҳбатини тинглаётганимдан дадам вокиф бўлсалар... Дастакни ўрнига қўйиб, алламаҳалгача ойимга ёрдам бердим.

Бу гал коммутатор жавоб берди. Самарқандни сўраган эдим, билдираб алланималар деди. Сўнг трубкада икки эракнинг вазмингина гуфту гўйи давом этди.

– ... бизда илон кўрдингми?

– Илон? У яхши. Мен ундан ёмонлик кўрмаганман.

– Мендан нима ёмонлик кўрдинг? Кесатмай, очикроқ гапиравер.

– Ўзинг барини балодай биласан. Яхшилигингга муҳтож бўлиб қолганимда, мурувватингни дариг тутдинг. Бу – ёмонлик эмасми, ахир?!

– Касов узун бўлса, қўл куймайди, деб эшитганмисан?

– Ўша ипирисқиларнинг қўлидаги косовга айланиб қолганинг аянчли-да!

– Слушай!

– Ўзбекча гаплашаверайлик энди. Онамиз ўзбекчалаб алла айтган, қишлоқда катта бўлдик ...

– Қайсар ва эзма одамсан!

– Бу дунёнинг остига ё эзма етади ё кезма, деган экан бир донишманд. Мен остига етишни, тушунишни истайман.

– Йўқ, именно тушунишни истамаяпсан! Сен землягимсан-ку!

Қандай қилиб ёрдам бераман?! Тирсак яқин бўлган билан тишлаб бўлмайди-ку! Тарафингни олсам, бюро нима дейди?!

– «Земляк»нинг ўзбекча атамалари кўп: ҳамзамин, кишлокдош. Бу – бир, иккинчидан, ўшанда қўлламасанг ҳам бетараф қолишинг мумкин эди-ку!

– Шеф бетарафларни ёмон кўради. – Умуман маҳаллийчилик билан миллатчилик принципсизликдир.

– Ҳамюрти билан миллатдошига носамимийлик қилишчи? Бу жойизми? Нақадар пуч мантиқ!

– Менга қара, бу характеринг билан қандай қилиб қирқ беш йил яшадинг? Қандай қилиб, тагин йигирма-йигирма беш йил умргурзонлик қиласан?! Сен зиммамдаги масъулиятни бундай тарозига қўйиб кўрсангчи!

– Ҳа, ҳа, биламан, ҳозир мақтасанг – мақталасан! Ўшаларга қараб тиржай, ўшаларни мақта. Лекин ишончим комилки, виждонинг сени исканжага олаверади. Бундан кўра мустабид дард йўқ! Дадамга жаназа ўқитганим учун ишдан олдиларинг-а! Нақадар ножўялик! Ҳалиги райком котибини – адашмасам, фамилияси Шеркулов эди – қабристонни обод қилгани учун не-не маломатларга гирифтор қилдиларинг. Одамлар нима дейди?! Сенга ҳам, Опага ҳам, Эшонга ҳам тақдир жанозани, бир кулоч қабри раво кўрмасин, деб қарғамайдими?! Сизлар ...

– Халқ душмани, демокчимисан! – Майли, нима десанг, деявер. Шу гапларни телефонда гапираётганингни ўзи ҳам бефаҳмлигиндан далолат. Лекин билиб қўйки, бу дунёда тариғи пишганнинг товуғи бўлмасанг, уни кўролмайсан!

– Бундай қилиб тарик егандан кўра, гўнг титган афзал-ку, ахир!

Мен чўчиб кетиб, дастакни жойига қўйдим. Ва икки аламзаданинг дардли суҳбатини мушоҳада қилиб кўрдим. Қанака зиддиятлар, асоратлар бўлмайди бу дунёда?!

Ногаҳонда телефон жиринглаб, хаёлларимни тумтарақай қилиб юборди. Мен бувимнинг дилкаш овозларини эшитиш илинжида трубкани кўтардим, аммо аллақандай овсинлар суҳбатига улашиб қолдим.

– ... мен айтмай, сиз эшитманг, овсинжон. Дадам бу дунёда

тузукрок кун кўрмай кетдилар. Душманлари кўп эди – босмачи, деб қамаб юборишди, гўрингда тўнғиз кўпурлар! Ҳеч бўлмаса, нариги дунёлари рўшно бўлсин деб қабрларига қора тош заказ қилдим. Мармарга номларини ўйдириб, атрофига Қуръони Каримдан оятлар ёздирдим. Хўжайин билан тошни қабристонга бешикастгина олиб борсак, биров денг дадамнинг мазорлари устига пишиқ ғишдан сағана қуриб қўйибди.

– Вой, ўлай ...

– Бориб карасам, Инқилоб ая деган бир аёлнинг расмини солиб, «Босмачига қарши курашган актив аёл эди», деб ёзиб қўйибди.

– Вой, ўлай.

– Жоним халқумимга келди, денг овсинжон. Дадамнинг ёмон кўрганлари шу аёл эди: ёвлашиб қолишган экан, қўлга тушиб, қамалиб кетишларида ҳам шу безурёд сабаб бўлган экан. Суриштириб билсам, гўрингда тўнғиз кўпгўр селсоветдагилар адашиб, унинг қабрини дадамники билан чалкаштириб юборишибди.

– Вой, ўлай.

– Овсинжон, ҳукумат мени отса отиворсин, дедим-у, жаҳл билан болтани олиб, барини бузиб ташладим. Хўжайинга ҳам бир эски кетмон топиб бердим. Эртаси уста топиб келиб, оладиганингни ол-у, мана бу тошни ўрнатиб бер, дедим. Шомгача десангиз, айтганимдай қилиб беришди. Буниси майли-ю, овсинжон, шундан бери тобим йўқ. Сал бўлмаса ўлиб қолувдим!

– Вой, ўлай.

– Ўша кечаси десангиз, тушимга дадам билан Инқилоб ая кирибди. Икковлари денг бир-бирларига қараб нуқул йиғлашармиш.

– Вой ўлай.

– Эрталаб ўрнимдан тутолмай қолсам бўладими?! Аввал «скоропомощ»ни чақирдишди. Докторлар дори-дармон қилгандан кейин хўжайин домлани эргаштириб келдилар. Бир ҳафтадан сўнг сал ўзимга келдим. Ҳозир ҳам уйку йўқ. Хоб дорилар зиғирча наф бермаяпти.

– Вой, ўлай! Эшитган бўлсам, инсон эмасман-а, овсинжон! Бўлмаса – борардим.

– Э, ҳозир бировдан гиналайдиган замон эмас!

– Ўзи одамлар жинни бўлган, овсин. Менинг Ялламадаги тоғам денг оламдан ўтдилар.

– Вой эшитмабмиз-ку!

– Ҳа, туйқусда шунақа бўлиб қолди – битта-яримтага хабар ҳам беролмадик.

– Касал эдиларми?

– Йўқ, ўғрилар ўлдиришибди, овсин. Тоғам магазинга қоровулчилик қилардилар. Тирикчилик дегандай, одамларнинг хожатини чиқариб турардилар. Носми, арақми ...

– Ҳа, уяти йўқ, овсин, тирикчилик шерни тулки қилибди. Ўттиз икки тишнинг ўттиз икки иши бор, деган экан машшойихлар.

– Ўлигингни хабари келгур ўғрилар роса дўппослаб, пуллари, арақларини олиб кетишибди. Бошларига каттиқроқ тепишган эканми, золимлар больницада ...

– Во-о-ой...

– Хўжайин моргдагилар билан гаплашиб, жасадни тушдан кейин олиб келдилар. Юзлари маматалок бўлган, десангиз, таниб бўлмайди. Бола-чақалари чирқиллайди, денг энди оҳу-зорига бағри тош одамнинг ҳам дийдасига ёш келади. Буниси ҳам майли, овсин, мурдашув ювиб чикди-ю, «марҳумнинг оғизларида тилло тишлари бор экан, ҳозир қабрдан ҳам тунайдиган ўғрилар чикқан, тишларини олиб қўйиш керак» деб қолди.

– Вой.

– Ҳаммамиз анграйиб қолдик. Тоғамнинг бирорта тишлари тилло эмасди. Ўттиз икки тишлари ҳам соппа-соғ эди. Кириб қарасак, ўлигингни хабари келгур духтурлар адашиб, бошқа одамнинг жасадини бериб юборган экан!

– Во-ой!

– Эркақлар тагин моргга боришди. Суриштириб билишса, «Партсъезд» колхозининг кассири билан алмаштириб юборишган экан тоғамни. У шўрлик ўша куни аварияда ўлиб, духтурларнинг қўлига тушган экан.

– Во-ой!

– Мен айтмай, сиз эшитманг, овсин. Бунда қисматни душманингизга ҳам раво кўрмасин! Кассирнинг одамлари денг,

тоғамни кўмиб бўлишган экан. Вой, бечора тоғажоним, деб йиғлайман, бошингизда етти ёт бегоналар садр тушдими, сағир қолган болаларингиз бошқа бировнинг жасади устида нолаю фиғон чекдими?! Эй худо, дейман бундан ҳам баттар кўргилик борми?! Қайси гуноҳларимиз учун бундай қисматга дучор қилдинг?!

– Во-ой!

– Кейин десангиз, икковларини ёнма-ён қўйишди. Катта мулла бор экан, шундай қилсаларинг, Мункар Накирлар адашишмайди, дебди. Энди ўликни ҳам алмаштирасанми, денг-а?! Бу сенга қўлқопмиди, этикмиди?! Ҳа, олган ойлигининг тешиб чиқсин! Ўлигингни хабари келсин! Нега ҳукумат буларни чиқариб, пешонасидан отиб ташламайди?!

Аёл шундай деди-ю, йиғида давом этди. Менинг кўнглим эзилиб кетди ва трубкани жойига қўйдим. Кўз ўнгимда эса чуввос солиб йиғлаётган хотин-халаж, кўзида ёши ғўлтиллаб турган болалар, қабр устида кироат қилаётган домла намоён бўлди.

Яна бирор соатлардан кейин телефон давомли жиринглади. Линияда Самарқанд эканлигини ҳис қилиб, ҳаммамиз аппарат атрофига ўралашиб олдик. Дадам амаким билан саломлашиб олгач, бувимни суриштирдилар. Ҳадемай моможонимнинг янғрок, кадрдон овозлари янгради.

– Болаларинг яхшими?

– Ҳаммаси яхши! Мана, интиқ бўлиб ўтиришибди.

Бирор дақиқадан кейин дастакни қўлга олдим ва менга илк бор алла айтган, афсоналар сўзлаб берган меҳрибон овоздан энтикиб кетдим.

– Улуғжон, яхшимисан? Сани жуда соғиндим.

– Ҳа, ҳа тузук, дедим, негадир куруққина қилиб.

У кишининг саволлари, менинг дудмал жавобларим охирига етмаёқ, дастакни Моҳибону қўлимдан юлқиб олди.

ЎТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ

Бугун – сентябр (1986) ойининг олтинчи куни. Мана, бир ҳафтадирки камина – ўнинчи синф толиби.

Мукаррам Самарқандда дам олиб, Тошкентга қайтиб келганимизга эса ўн беш кунлар чамаси бўлиб қолди. Дадам гарданимизга аркон солгудай қилиб, тўртинчи қаватдаги бетон кавакка судраб келдилар. Тош деворлар мисли хумдон ҳид берарди. Жўмракларни бурасангиз, ташналикдан оҳ тортгандай бўларди. Шунинг учун ҳам сувни пастдан ташиб, хоналарни тозалашга тўғри келди.

Эртаси синфдошим – Ҳусниддинни кўриб қолдим ва иккаламиз алламаҳалгача суҳбатлашдик. Қаттол ёзни, у шўрлик тандирдай кизиган ана шу жазирама уйда ўтказганини эшитиб, шафқат томирчаларим жадалроқ тепгандай бўлди – беихтиёр ачиндим.

Биринчи сентябр завқ-шавқлари, ҳаяжонларининг тафсилоти хусусида эзмаланиб ўтиришим унчалик шарт эмасдир. Бундай дакикаларда ҳамма ҳам ўз таассуротларини андак кўпчителиб гапиришга, бўяб-бежаб кўрсатишга мойил бўлишини яхши биласиз. Ўша кунги муҳим воқеалардан бири – синфимизнинг янги раҳбари – Айдар Алимович билан танишишимиз бўлди. Одатдаги тантанали йиғилишдан кейин синфга кириб, бир-биримиз билан ҳазил-мутойиба қилаётганимизда, ўттиз-ўттиз беш ёшлардаги келбатли, сокин киши кириб келди; назаримда совуқроқ саломлашгандай бўлди. У рўпарамизга савлат билан ўтириб олиб, хотиржамгина журналга кўз югуртира бошлади. Мен ҳам ўз навбатида дўстларим катори «янги раҳнамомиз»га (пичинг – меники) разм солдим. Унинг елкалари кенг, мускуллари чайир эди. Муаллимдан кўра, кўпроқ тренерга ўхшаб кетарди. Сочини оркасига ташлагани, негадир ёдимга Максим Горкийнинг ёшлигини солди. Юзидаги сокин, хотиржам ифода нописандликдай, калондимоқликдай бўлиб туюлди. Дилимнинг аллақаерида унинг соғлом вужуди: бақувват бармоқлари-ю тоғдек елкаларига нисбатан ғайирлик, ҳасадга ўхшаш ноҳуш туйғу ўйғонди. Синфда ҳамон мавҳум бир сукунат ҳукм сураб ва у тагин андак давом этгудай бўлса, шатрамарок дўстларимдан бирортаси «пик» этиб кулиб юбориши ёки ҳазил-мутойибами, нозикроқ аскиями қилиши турган

гап эди. Чунки уларнинг дилида ҳам: бу одамнинг «мен»дан устун эмаслигини намоиш қилиш истаги (айниқса, қизлар наздида) жунбўшга келаётганди. Муаллим буни дафъатан ҳис этгандай бошини илкис кўтариб, бизга нигоҳ ташлай бошлади. Бургут нигоҳлари менга кадалганда эса, ботиний бир шиддат ҳис этгандай бўлдим – дилимда бу одамга нисбатан ҳадиксираш аралаш ҳурмат уйғонди: бебош, сарсари туйгуларим тиниклашгандай бўлди.

Кейин муаллим йўқлама қилди. Ҳар бир ўқувчи ўрнидан кўзгалган заҳоти синчков нигоҳлари билан бир сидра «пайпаслаб» чикди ва рўпарасидаги янги таниши ҳақида муайян хулосаларга келди. Ўзи ҳақида эса заруратдан ҳам мухтасарроқ маълумот берди: фамилияси, номини, физкультурадан дарс беришини айтди, холос. Сўнг эса совуққина хайрлашиб чикиб кетди. Мавлон билан Ҳусниддин унинг «так» деган сўз бот-бот такрорлашини мазах қилишди. Суриштириб, муаллимимиз ҳақида тағин талай маълумотларни, жумладан, миллати татар эканлиги, енгил атлетикадан спорт мастери бўлганлигини билиб олдик.

Биз тағин уч кундан кейин – физкултура дарсида учрашдик. Ўзига ярашиқ спорт либослари вужудига шиппа ёпишиб турган Айдар Алимовичнинг мускуллари тағин ҳам бўртиброқ намоён бўлганди. У бизни спорт майдончасига эргаштириб борди-да, баримизни сафга тизди, зоҳирий бир кизиқиш билан бўй-бастларимизни нигоҳдан кечирди, кўларимизга синовчан назар ташлаб чикди. Сўнг кутилмаганда буйруқ берди.

– Сигарет чекадиганлар икки қадам олдинга чиқишсин!

Жуда ноўнғай эди бу фармойиш. Биз (чекувчилар) бир-биримизга сирли назар ташлаб олдик, аммо ҳеч ким ўрнидан жилмади. Ҳангоматалаб қизлар бизнинг андак ожиз ҳолатимиздан мийиғларида кулиб, бу савол-жавобнинг оқибатини кутабошладилар.

– Чикинглар, чиқинглар, – давом этди Айдар Алимович ўша хотиржамлик билан – мард бўлиш керак!

«Мард бўлиш керак!» Бу гап, энг аввало, Мавлоннинг ғурурини китиклаб қўйди. Топширикни қойил қилиб қўйиб, орден олишга шошилаётган шахдам сарбоздай икки қадам олдинга чикди. Эҳтимол тўғри ҳам қилгандир – у бизга ўхшаб яшириб чекмас, бунинг устига

қўп йиллик «стаж»га эга эди. Лекин хумпарнинг ҳозирги «жасорати» бизни таҳликага солиб қўйди: ўрнимизда тураверишни ҳам, олдинга чиқишни ҳам билмай гарангсиб қолдик.

Иккинчи бўлиб Хусниддин чиқди. Кейин Лёша (аслида Алишер), Аҳмад, камина...

– Тилаб чекувчилар ҳамми, – кўрка-писа сўради Вали.

– Чик, – буюрди муаллим.

Қизлар, чекмайдиган олифталар қикирлаб кулишга киришдилар. Шу пайт Норкул бир кадам олдинга чиқиб, биз билан чекмовчилар оралиғида туриб олди. Унинг бу қилмишидан ажабланиб турганимда, Айдар Алимович сўради:

– Бошловчимисан?

– Йўқ, нос чекаман.

Гарчанд нос чекишини баримиз билсак ҳамки, гуриллаб кулдик. Бундай пайтларда кишининг бошқалардан кулишга мойил бўлишининг сабаби – ўзига хос ҳангоматалаблик ва ўз гуноҳини енгиллаштиришга уриниш бўлса ажаб эмас.

– Барибир, кашандасан, – деди Айдар Алимович, – так вот «геройлар» сафида тур.

Етти кишига етдик. Муаллим биринчи бўлиб Мавлонга мурожаат қилди.

– Неча йилдан бери тортасан?

– Бешинчи синфдан бери.

– Ота-онанг билишадими?

– Ҳа.

– Индашмайдими?

– Аввал уришишарди.

Жилла паузадан кейин Айдар Алимович Хусниддинга юзланди.

– Сен?

– Икки йилдан бери чекаман. Тилаб...

– Уйдагилар?...

– Билишмайди.

– Аданг чекадиларми?

– Гоҳи-гоҳида.

– Тилабми?

– Ҳа.

– Сен? – ниҳоят навбат менга етиб келди.

– Бир йилдан бери чекаман, уйдагилар билишмайди, – мухтасар қилдим енгил зарда билан.

Жаҳлга минганимнинг боисини эса ўзим ҳам айтолмайман. Муаллимнинг сен-сенлаб мурожаат қилиши ўтиришмадими ёхуд биринчи кунёқ сир-асроримизни билиб олиши зуғум бўлиб туюлди – номаълум. Шу билан бирга ўқитувчи бу асрорни уйдагиларга айтиб қўйишидан енгил хавотир ҳам тортабошладим. Йўқ, бу одам пўписа қилмади, қилмишимни юзимга солмади, аксинча гуноҳларимизни ҳатто андак енгиллаштиргандай бўлди.

– Бу савилни бир вақтлар ўзим ҳам чекканман, – деди надомат оҳангида, – кейин қарасам – бўлмайдиган: ташладим. Ундан воз кечиш учун фақат бир нарса керак.

У сукут сақлади. Биз дилтанг бўлиб, ўша «бир нарса»ни кутабошладик. Ажабо, нима бўлди экан у. Садо бўлавермагач, тоқатим тоқ бўлди.

– Айдар Алимович, нима у: «бир нарса»?

– Ирода, – жавоб берди муаллим бепарвогина.

Ундан кейин муаллим турникда осилиб туришимизни талаб қилди; ўзи эса соатига тикилиб турди. Аввал биз – чекувчилар осилдик. Ростини айтсам, муаллим бирортамиздан ҳам мамнун бўлмади.

– Так, еттовинг жаъми бўлиб, беш минут-у йигирма секунд турдиларинг, – деди ҳафсаласизгина, – мен бир қўлим билан олти минутдан кўпроқ тураман.

Биз исбот талаб қилмадик. Ишониш мумкин эди унинг бу қудратига. Кейин узоқликка, баландликка сакрадик. Шукурларки, у бошқалар, яъни чекмайдиганларнинг ҳам бу борадаги натижаларини мақтамади.

Кейин ноўнғайликка барҳам бериш, дилимиздаги ғашликни йўқотишнинг сай-ҳаракатида бўлди; ҳазил-мутуйибалар қилиб, латифанамо саргузаштлардан ҳикоя қилди. Аммо биз – кашандаларнинг тилимиз андан қисик бўлиб қолгани – кўнглимизга ҳатто вақтичоғлик ҳам сиғмасди. Қизлар пичинг-у кинолар қилиб устимиздан кулаётганда, Айдар Алимович ариқ бўйида тин олиб,

уларни саволга тутиб қолди.

– Қани кизлар, ким айтади – сув оққанда нега шалдираган овоз чиқади?

– У тошларга урилиб, садо чиқаради, – деди ғолиб бўлишни истаган ойимтиллалардан бири.

– Қани, бу ерда тошдан ном-нишон йўк-ку, – деди Айдар Алимович ўша совуққонлик билан.

Мен ҳам зўр бериб ўйлайбошладим: нега бу жўн ҳақиқат ҳақида ҳозиргача бош котириб кўрмадим экан-а?! Овоз сувнинг каеридан, қай тариқа чиқаркан?

Синфдошларим чулдираб бир-биридан мантиқсиз, пайдар-пай жавоб қайтараётганда, Гули деган аълочи қизимиз бу ҳодисани ўзича илмий жиҳатдан исботламоқчи бўлди.

– Сув – кўзга кўринмас майда молекулалардан иборат бўлган модда; у ҳаракатга кирганда, ана шу заррачалар бир-бирига урилиб, овоз чиқаради.

Айдар Алимович унинг жавобини охиригача диққат билан тинглади-ю, мийиғидиа кинояомуз кулиб қўйди. Бу – жавобнинг ғўрлигидан далолат эди. Кейин ўзи тушунтиришга ўтди.

– Сув оққанда унинг орасига қўшлаб ҳаво кириб қолади-ю, беҳисоб пуфакчалар ҳосил қилади. Ҳаво сувдан енгил бўлгани учун бу пуфакчалар юқори кўтарилиб, бирин-кейин «портлайверади»; так, натижада шалдираган овоз чиқади.

Биз индамадик. Чунки инкор этиб, бўлмасди унинг мантикий далилларини. Баримиз интиқлик билан унинг янги саволларини кутабошладик.

– Менинг укам туғилган йилни оёғини осмондан қилиб ёзсанг ҳам мазмун-моҳияти ўзгармайди. Так, у нечанчи йили дунёга келган?

– Саккиз юз саксон саккизинчи йили, деди Мавлон шошиб ва мантиқсиз жавобидан ўзи ҳам хижолат чекди.

Айдар Алимович дадамдан тақрибан ўн ёшлар кичик (дадам 1941 йилда туғилган) эди. Шунинг учун мен муаллимни 1951 йилда туғилган деб тахминладим ва ундан кейин келадиган рақамларни бирма-бир ўнг ҳамда тескари ҳолатда кўз ўнгимага келтира бошладим. «1961» рақамига келганда қувониб кетдим.

– Укангиз бир минг тўққиз юзу олтмиш биринчи йили туғилган.

– Молодец, Улуғбек, – деди у.

Мен дафъатан енгил тортдим.

Ўша куни ўқитувчимиз булардан ташқари ҳам бир талай жумбоқлардан вокиф этганини таъкидлаб ўтишим керак, албатта.

– Бундан кейин, – деди муаллим хайрлашиш олдидан, – ҳар шанба куни дарсдан кейин экскурсия уюштирамиз.

Бу хушхабарни маъқуллаб турганимизда, у давом этди: – Келаси шанба куни сизларни «Пахтакор» стадионига олиб бораман. Командамиз «Даугава» билан майдонга чиқади.

Мен «Пахтакор» стадионини, умуман футболчиларни фақатгина телевизорда кўрган эдим. Стадионнинг бунчалик салобатлиги, гавжумлигини тасаввур ҳам қилмагандим. Айдар Алимович ҳамон мурғак тасаввурларимизни бойитиш билан банд эди.

– Бу стадион минг тўқиз юзу эллик олтинчи йили қурилган; унга эллик беш минг томошабин сиғади. Ўзим ҳам икки йил тўп тепганман бу ерда.

– Нега ташлаб кетдингиз, – сўради Хусниддин.

Муаллим бу саволни негадир жавобсиз қолдирди. Аксинча гап ўзанини бошқа томонга буриб, насиҳатомуз давом этди.

– Бизнинг ҳар биримиз ўз ўлкамизнинг шаҳару кишлоқларига, хиёбону биёбонларига, шу жумладан, футбол командасига ҳам меҳр қўйишимиз керак. Бразилияликлар, энг аввало, ўз ватанларини севишгани учун ҳам футболда ғолиб.

Шу пайт ўйин олдидан янграйдиган таниш оҳанг бизни хушёр торттириб, дилимизни илиқ ҳаяжонга тўлдирди. Ҳар иккала томондан ракиблар чакқон югуриб чиқиб, бир-бирларига эрмак тўпи ошира бошлашди. Сўнг стадион бўйлаб Ахбор Имомхўжаевнинг таниш овози янгради.

– Диккат! Диккат! Ҳурматли футбол мухлислари! Бугун марказий «Пахтакор» стадионида Тошкентнинг «Пахтакор» ва Риганинг «Даугава» командалари ўртасида бағоят масъулиятли учрашув бўлиб ўтади. Учрашув шунинг учун масъулиятлики, «Даугава» жадвал пешқадами, бизнинг «Пахтакор» эса, афсуски, охириги ўринда. Демак, меҳмонлар ғалаба қозонишса, улар олий лигага йўлланма олишади.

Бизнинг команда эса иккинчи лигага тушади. «Пахтакор» ғалаба қозонса, ҳар иккала команда ҳам биринчи лигада қолишади. Шунинг учун бугун ҳар бир ўйинчи бор куч-қувватини ишга солиб ўйнаши табиий.

Мен ўйин тафсилотини тўла тасвирласам, эзмалик бўлиб кетар. Ўйин иккию ноль ҳисобида «Пахтакор» ғалабаси билан якунланганини айтиб ўтишим керак, албатта. Биринчи таймда анча лоқайд ўтирган бўлсам ҳамки, иккинчисида бир неча бор ҳаяжонландим. Аммо одамларнинг бакириши, ўрнидан туриб кетавериши, негадир ғайритабиий бўлиб туюлди менга.

Қайтишда Айдар Алимович бирма-бир бугунги таассуротларимизни суриштирди. Мавлон бундан кейин бирорта ўйинни қолдирмай томоша қилишни айтди. Ҳа, бугунги кураш унга, дафъатан таъсир этганини нигоҳларидаги ҳаяжондан ҳам англаб олиш кийин эмасди. Мен бўлсам, бирор хулосага келолмаганим учун жавобим мужмалгина бўлиб қолди. Шунинг учун бўлса керак, уйга қайтиб, дадамнинг бу борадаги қарашларини китиклаб кўрдим.

– Дада, нега сиз ҳеч футболга бормайсиз? Ахир, Ўзбекистонни севиш учун «Пахтакор»ни ҳам яхши кўриш керакку?!

– Футбол одамларнинг энг қимматли вақтларини ўғирлайди. Ана шу минглаб одамлар кечкурун бола тарбияси билан шуғулланганларида ёки китоб ўқиганларида жамиятга ва ўзларига кўпроқ наф келтирардилар.

– Бу сизнинг шахсий фикрингиз, албатта, – эътирозга чоғландим ва муаллимнинг боя йўлда айтган мулоҳазаларини қурол қилиб, ҳужумга ўтдим: – Минглаб одамлар қимматбаҳо ана шу кечки вақтларни базмларда валақлаб ўтказадилар ёки бетайин ишлар билан шуғулланадилар. Бундан кўра футболга боргани маъқул-ку уларнинг!

Дадам бу фикрларни шахсан каминаники деб ўйладилар, шекилли, тин олиб, менга разм солдилар ва маълум даражада мурсага бордилар.

– Назаримда иккаламиз ҳам сал максималистлик қилганга ўхшаймиз. Биров футболга ишқибоз бўлса, бошқа биров... Мени биласан: бўш вақтимда бокқа чиқиб, дарахтларга термулишни ҳуш кўраман.

– Мен эса дарахтда бирор мўъжиза кўрмаганман, – дедим, – дарахт-дарахтда! Келаси шанба куни муаллимимиз ботаника боғига олиб бораман деганда, кўпчилигимиз ундан кўра ҳайвонот боғи маъкул, деб туриб олдик.

– Кейинчи?

– Бир тўхтамга келаолмадик.

– Бизнинг Тошкентда ҳайвонот боғининг ҳам, ботаника боғининг ҳам ахволи – ночордан ночор, – дедилар дадам чинакамига куюниб, – газеталарда неча бор танкид қилдим нафи бўлмади. Иккаласини ҳам хароб қилишди, хароб!

Тошкент ботаника боғи бир неча бўлимлардан иборат экан. Мен бу ерда илк бор талай дарахт-у буталарни учратдим. Лекин улар ҳам (масалан сарв, липа, куббадор эман) одатдагидек тана, шох ва барглardan иборат жўн мавжудот бўлиб туюлди.

– Мана бу дарахтнинг номи, – давом этди Айдар Алимович, – боткоқлик сарви; ватани – Америка. Ўз ватанида бундан боткоқликларни қуришиш учун фойдаланилади. Минутига юз йигирма литргача сув буғлатади. Қаранг: баландлиги ўттиз метрдан кам эмас. Сувни ана шу баландликка кўтариб беришнинг ўзи бўлмайди-ку! Энди илдизларига қаранг: уларнинг бир қисми ер юзига чиқиб ётибди.

Ҳа, мен бундай ҳолни кўрмагандим, йўғон ва беўхшов илдизлар ер устига чиқиб ётар; шу кўринишда бир қўлини ер бағрига сукиб, иккинчисини осмону фалакка кўтарган инсонга ўхшаб кетарди. Самарқанддаги истироҳат боғида дадам боткоқлик сарвини кўрсатган эдилар. Ўшанда, негадир унинг илдизларига эътибор бермаган эканман.

– Меваси борми, – савол берди кизлардан бири Айдар Алимовичга.

– Умуман мевасиз дарахт бўлмайди, – давом этди муаллим, – фақат айримларининг ҳосили иштаҳамизга тўғри келмайди. Масалан, бу дарахтнинг меваси олмахонлар, паррандалар учун энг тансиқ таом. Ундан аллақандай дори ҳам тайёрланади, ёғочидан ажойиб мебеллар ясашади. Барглари ҳам ҳар қандай дарахтдан кўп қислород чиқаради. Хўш, Америка қаерда-ю, Тошкент қаерда?! Шунинг учун ҳам ана шу

дарахтни олиб келиб, бизнинг шароитимизга мослаштириш жасоратдир. Биз денгиз ортидан картошка, помидор, маккажўхори олиб келганмиз. Бугун дастурхонимизни ана шу неъматларсиз тасаввур этиш мушкул. Ботқоқлик сарвига ҳам худди ана шу нуктаи назардан қараш керак. Чунки у Ўрта Осиёдаги ягона дарахтдир.

– Айдар Алимович, – унинг сўзини кесишга мажбур бўлдим, – бунақа дарахт бизнинг Самарқандда ҳам бор.

– Ундай бўлиши мумкин эмас, – тан олмади у бир неча дақиқали мушоҳададан кейин, – буни бизда иқлимлаштирган киши катта мукофотларга сазовор бўлганди.

– Ўз кўзим билан кўрганман.

У сукут сақлаб қўяқолди. Кейинроқ Кавказ флорасини¹ томоша қилаётганимизда, оқ халат кийган аёлга назокат ила мурожаат қилди.

– Кечирасиз, мана бу рижий ўқувчим билан баҳслашиб қолдик; ҳамон бир тўхтамга келолмаяпмиз. Ботқоқлик сарви Ўрта Осиёда ягона дарахт дегандим, у рад этиб турибди.

– Ҳа, Самарқандда ҳам бор экан, – деди у ийманибгина, – Америкадан олиб келдик, деб бизни роса лақиллатибди.

Муаллим андак ноўнғай бўлди.

Икки томонини турфа дарахтлар қоплаган тоза ва намчил асфалт йўлак бўйлаб алламаҳалгача сайр қилиб юрдик ва охирида келаси ҳафта отчопарга ёки ҳайвонот боғига сайр уюштиришни таклиф қилдик. Муаллим бош тебратиб маъқуллади. Аммо жума куни ногаҳонида фикридан қайтди.

– Эртага судда қатнашамиз, – деди тантанавор оҳангда.

Судда? Нима учун? Шу дақиқадан эътиборан баримизнинг ҳаёлимизда ана шу савол чарх урабошлади.

Суд биноси – шундоққина мактабимиз йўлида. Икки каватли турар-жой биносининг хоналарини жиҳозлаб, суд биносига айлантиришган. Мен гарчанд ҳар куни унинг олдидан икки бор (мактабга боришда ва қайтишда) ўтсам ҳамки, бу сирли катакларда инсон такдири ҳал бўлишини тасаввур қилиб кўрмаганман. Гуноҳқор бандаларни шу хоначаларга қамаб қўйишади, деб ўйлардим. Кейин билсам, бу ерда ҳукм чиқаришаркан. Аммо суд ҳақидаги тасаввуротим ҳам ҳаминқадар эканлигини кейинроқ ҳис этдим.

Хуллас, суд бошланишидан олдин кириб залнинг поёнига ўтдиг-у, писинибгина ўтириб олдик. Мени ажаблантирган, ҳатто кулгимни кистатган биринчи ҳолат – ҳайъатидаги уч кресло суянчиғининг ҳаддан ташқари баландлиги бўлди. Ажабо, нега у тиш докторининг ўтирғичидай баланд, масхаравознинг курсисидай бесўнақай. Балки креслоларга ўтирадиган кишилар жуда серсавлатдирлар, эҳтимол, улар нималари биландир тиш доктори ва тағин алланималари билан масхаравозга ўхшаб кетишар.

Энди мени ўйлантирган иккинчи жумбоқ хусусида сўз юритмоқчиман. Бу бинонинг остонасидан хатлаган киши негадир бирдан жиддий тортиб қолар, шивирлаб гаплашар, тиржаймас; аксинча одамовига ўхшаб қоларди. Биз стадионда, ботаника боғида бўлганимизда бир-биримизга сўз бермай, Айдар Алимовичга саволлар ёғдирардик, баҳслашардик, ҳазиллашардик. Бу биқсиқ бинога киргач, шундай жасур муаллимимизнинг ўзи ҳам қийналиб имтиҳон топшираётган ўқувчидай пешонаси тиришибгина ўтирди. Бошқалар ҳам хуркак бир ҳолатда эдилар. Қора либос кийган икки аёлнинг нигоҳларида аллақандай армон, мунг намоён эди. Улар кўз ёшларининг аччиқ таъмини роса татиб кўрганликлари сезилиб турарди. Ҳассага суяниб олган биз тенги ўсмир ҳалиги аёлнинг саволларига бош тебратиб жавоб қайтарди-ю, нарирок бориб ўтирди. Оғриқдан бўлса керак, юзи буришиб кетди. Кейин пайдо бўлган турфа тоифадаги эркакларнинг юзидан ҳам жилла илиқроқ бирор туйғу илғаб ололмадим. Улар негадир намоз ўқиётган кишилардай жиддий эдилар. Бир маҳал елкасига автомат илиб олган икки сарбоз кирк ёшлардаги қорачадан келган ўрта бўйли, кўринишидан бечораҳол амакини олиб киришди ва панжаралар билан тўсилган курсига ўтқозишди. Бу тадбирда ҳам мен ғалати бир номувофикликни, мантиқсизликни кўргандай бўлдим. Руҳи тушиб кетган судланувчи кўринишдан хоксор; ожиз нигоҳларида хижолат, илтижога ўхшаш туйғу акс этган бўлса ҳамки унга бўлган муомала давлат хоини ёки ашаддий хунхўр одамкушга бўлган муносабатга ўхшаб кетарди. Мадомики, автомат тутган соқчилар бўлмаса ҳам, бу одам бир оғиз сўз билан шу машъум панжара орасига кириб ўтириши муқаррардай эди, назаримда. Демак бу ерда ё соқчилар, ё панжара

ортидаги одам рол ижро этаётганлигига шубҳа йўқ.

– Туринглар, суд келяпти!

Гув этиб ўрнимиздан турдик. Дилимиздаги ҳайиқиш, хавотирланиш ошди: қизил чарм папка қўлтиқлаган дадам тенги орикрок киши бепарвогина кириб келди-ю, ўртадаги креслодан жой олди. Унинг бўйи кресло суянчигидан анча паст эди. Бу одам судя эканлигини таъкидлаб ўтишим шарт эмас, албатта. Унинг мен тасаввур қилгандек серсавлат бўлмаганлиги дилимга ўтиришмади. Суд раисининг ўнг томонидан жой олган мўйсафиднинг кўксидаги нишон унинг жангда қатнашганлигидан далолат берарди. Чап томонида ийманибгина ўтирган, катта рўмол боғлаб олган аёл (кейин билсам, сут соғувчи экан) ҳам худди судланувчидай бошини ҳам килиб олганди. Биринчи қаторга папка қўлтиқлаган казо-казолар (терговчи, оқловчи, кораловчи дегандай) келиб ўтиришди.

Айблов фикри жуда узундан-узоқ, ғализ эди. Унда «Ўзбекистон ССР Жиноят кодекси», «судланувчи», «жабрланувчи», «гражданин», «жиноят» деган иборалар ҳар бир гапда икки-уч мартадан тилга олинарди. Бунинг устига, айбномани ўқийдиган киши шанғиллаб овоз чиқарар, кишини бездирарди. Лекин воқеанинг ўзи ғалати экан. Шунинг учун мен бу тафсилотни ҳужжатларнинг расмий тилидан анча ҳоли ҳолда ҳикоя килиб бермоқчиман.

Тошкент – Назарбек йўлининг еттинчи километрида «Жигули» (2106) маркали машина КРАЗ автомашинасига бориб урилади. Бунга эса енгил машинани бошқариб бораётган (айни пайтда залда ҳасса суяниб ўтирган) ўсмирнинг тажрибасизлиги – кўча қондасини бузиши, тезликни ошириши сабаб бўлади. Ўн саккизга ҳам кирмаган бу бола ҳали машина ҳайдаш ҳуқуқига ҳам эга эмас экан. Кабинада ўсмирдан ташқари унинг онаси ҳам бўлган. «Тез ёрдам» уларнинг иккаласини ҳам клиникага олиб кетган. Аёл ўша ерда ҳаётдан қўз юмган.

Қора курсида мунғайиб ўтирган (уни шартли равишда П. деб атайман: чунки суд ҳукм чиқармасдан айбдорнинг номини элга ёйиш ножоиз экан) одамнинг бу воқеаларга ҳозирча заррача алоқаси йўқ. У жараёнга кейинроқ қўшилиб қолади ва бу хусусда батафсилроқ тўхталишга тўғри келади.

Хуллас, мархумани уйга олиб келгандан кейин яқинлари аёлнинг чап қўли билагидан узилганини кўриб, дарду аламлари баттар ортади. Бу саволга ўзларича турли жавоблар ҳам топишади, тахминларни ўртага ташлашади: «Қўл авария пайтида узилиб кетгандир». «Илиниб турган бўлса, докторлар...» Ҳа, буни ўсмир ҳам тасдиқлайди. Ойисининг чап қўли шалвираб колганини, боши ёрилганига гувоҳ бўлганини айтади. Аммо аёлнинг эри исён кўтаради. «Хотинимнинг бармоғида йигирма минг сўмлик қимматбаҳо кўзли узук бор эди. Унинг панжаларини шунинг учун қирқиб олишган. Қўлини топиб беришмагунча, тупрокка қўймайман!»

Зудлик билан тегишли жойларга хабар беришади. Мархуманинг одамлари бунга ҳам қаноат қилмай «Тез ёрдам» ҳайдовчиси, врачининг гирибонидан олишади. Улар эса бунда айбсиз эканликларини, яъни чалажон беморни клиникага топширганда қўли, ўз ўрнида бўлганлигини исботлаб беришади. Клиникадаги хирурглар группаси ҳам худди шундай гапни такрорлашади. Улардан бири қўлни тикмоқчи бўлаётганда, бемор жон берганини ва ўликхонага жўнатилганини айтади. Демак қўл моргда қирқиб олинган, деган хулосага келишади. Аммо у ерни роса ағдар-тўнтар қилиб, излаган нарсани топиша олмайди.

Худди шу пайтда клиника йўли бўйидаги акас остида дам олиб ўтирган бошқа бир бемор ўтлоқ орасидаги қонли қўлни кўриб, дод деб юборади. Текшириб кўришса – аёлнинг панжалари. Бу йўлдан морг машинаси ўтганлиги аён бўлади ва унинг санитарии П. қўлга олинади.

Қора курсида ўтирган П. ҳақида аввал гапирган эдим. Қўшимча қилиб шуни таъкидлаб ўтишим керакки, П. жамики айбларни: узукни суғуриб олмоқчи бўлгани, аммо бармоқлар шишганлиги сабабли бунинг иложи бўлмагани – қўл узилиб кетганини, сўнг изни яшириш илинжида шу йўлни тутганини бўйнига олади.

Бор гап шу!

Йўқ, бор гап шу эмас! «Айблов фикри» деб аталган машъум қоғозда ёзилишича, П. ҳали болалигидаёқ бир амалдорнинг кўксидаги Олтин юлдузни (У Социалистик Меҳнат Қаҳрамони экан) юлиб кочган. П. бу айбни ҳам бўйнига олган. Ўша Олтин юлдузни бир

дўкондорга арзон-гаровга сотгани, кейин участка милиционери уни қайтариб олиб, эгасига тақдим этганини гапириб берди.

Аммо П. бўйнига олган тағин бир айб ҳақида сўз кетганда, ўйлаб қоласан, шубҳага бериласан киши.

Қадимий археологик ёдгорликларга туташ жойдан канал қазийтган экскуаторнинг беўхшов панжалари юкорига кўтарилганда, ундан куёш нурларида ялтираганича шариллаб олтин тангалар тўкилиб кетади. Экскуаторни бошқараётган Гумбадзе тормозни босиб, саросималаниб тушади-ю, ҳалиги жойда мажакланган кўзани кўради. «Бунинг барини териб, давлатга топширишимиз шарт», дейди шериги Никитинга жиддий қиёфада. Улар лойда сочилиб ётган қадимий тангаларни бирма-бир териб олиб, целлофан халталарга солишади ва Гумбадзенинг эскигина жомадонига жойлаштиришади, сўнг топилмани обдон «ювишади». Бир маҳал Никитин ўзига келса, шип-шийдам чўлда бир ўзи ётибди. У кечгача шеригига умидвор бўлиб ўтиради, аммо унинг қораси кўринмайди. Шунда Никитин қонни қизитадиган бирор нима ичгиси («пахмел» қилгиси) келади. Пули бўлмагани учун боя танга тўкилган жойларни титкилаб, экскуаторнинг тишлари орасидан бир дона олтин танга топиб олади. Кейин қувонч билан ҳалигини кўтариб, сойликдаги қишлоқ дўконига равона бўлади. Бир шиша «чашма» билан балиқ консерваси сўраб, пули йўқлигини, иложи бўлса, эвазига ҳалиги тангани олишни илтимос қилади. Дўкондорнинг ва бундан воқиф бўлган харидорларнинг кўзлари ўйнаб кетади.

Никитин хароба вагонеткасига қайтиб роса қайф қилади. Эрталаб уйғонса, шеригидан ҳамон дарак йўқ. Никитин дўкондан у-бу олиш илинжида қазилмани роса титкилаб, тағин уч дона танга топади. Энтикиб, қишлоқ томон йўл олаётганда, иттифоқо шалокрок «Москвич» билан сотувчининг ўзи ташриф буюриб қолади. «Мухтарам дўсти»га арақ, иссиқ овқат олиб келганини маълум қилади. Никитин ҳам ийиб кетиб, уч дона топилмани корчалон сотувчига тутқазади. Ойни этак билан ёпиб бўлмайди, деганларидек, бу гап қулоқдан қулоққа ўтиб, тегишли жойга етиб боради ва Никитиннинг оёғини ерга тегизмай олиб кетишади. У шўрлик ҳам бор гапни оқизмай-томизмай гапириб беради. Сотувчининг ҳиқилдоғидан

олишлари билан у олган омонатини қайтариб беришга мажбур бўлади. Прокурор Гумбадзени топиш вазифасини эса ўта жиддий жинойтларни очувчи терговчи Балаяннинг зиммасига юклайди. Орадан икки йил ўтса ҳамки, грузин йигитдан ном-нишон топилмайди. (Балки олтинни олиб, чет элга равона бўлгандир, эҳтимол ҳужжатлари-ю қиёфасини батамом ўзгартириб юргандир).

Хуш, бу гапларни: олтин кўза-ю, грузиннинг; бугунги суд жараёнига нима алоқаси бор, деб сўрарсиз. Ҳа, алоқаси йўқ! Лекин айблаш фикри муштини тираб, алоқаси бор, деб турибди.

Тасодифни қарангки, П. ни ҳам ўша Балаян деган киши тергов қилади ва: «Мен икки йилдан бери излаб юрган, Гумбадзе ҳам мана шу. У ҳужжатларини ўзгартириб олган,» деб туриб олади. Бахтга қарши, расмий қоғозлар, айрим гувоҳлар ҳам бу фикрни тасдиқлайдилар. Терговчи хулосасида бу хусусда шундай ғализ жумлалар бор.

«...гражданин П. қадимги металл (олтин) тангаларни давлатга ўз ихтиёри билан топширишдан атайин бош тортиб, жиной ҳаракат содир этган ва 1984 йилнинг 12 апрел куни Тожикистон ССР Ленинобод шаҳар поликлиникасининг тиш доктори Муборакшоевга тўрт дона танганинг ҳар бирини 300 (уч юз) сўмдан сотади ва Жиззах шаҳрига келиб фамилияси, номи, миллати ўзгартирилган қалбаки паспорт оладики, бунинг Муборакшоев ва паспортний бўлимнинг ишдан олинган паспортисткаси ҳам тасдиқлайди. Ўзбекистон ССР ЖК сининг 114 ҳамда 148ст. билан айбланувчи гражданин П. ўз изини адаштириш учун 15 (ўн беш) ой давомида Помир тоғларига яшириниб юради ва бундан 6 (олти) ой муқаддам бойлик орттириш ниятида ўликхонага санитар бўлиб жойлашиб олади ва ...»

Тафсилотнинг давоми сизга аён. Аммо бу айбномадаги жумбоқлар, гумонлар ҳам озмунча эмас. Булардан аввалроқ эса мени ажаблантирган тағин бир ҳолат ҳақида тўхталиб ўтмоқчиман.

Суд жараёнида бир талай саволларимга жавоб излаб, ҳайъатдагилар ва пастда ўтирган кишиларга бирма-бир назар ташладим: уларнинг юзидаги ифодалар барометрини кузатдим ва ажабландим. Масалан, мен ҳалокат тафсилоти, ўтлоқ орасидаги топилган қўл, унинг юлиб олиншини тинглаганимда, вужудим

жимирилб кетди. Ёнимда ўтирган синфдошларим, Айдар Алимович ҳам бундан лоқайд қолишмаганини ҳис этиб турдим. Аммо, бугунги анжуманнинг бош ҳаками – суд раиси дастлабки дақиқаларда қандай ланж ва лоқайд ўтирган бўлса, охиригача бу ҳолатини зарра ўзгартирмади. Ўта расмий мажлисларга раислик қиладиган ўзи ҳам ғирт расмий бўлган кишини бир лаҳза кўз ўнгингизга келтириб кўринг-а! Бу тоифадаги одамларга анжуманнинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам ойнадай равшан. Ерга суқилган таёқдай қаққайиб турсанг бас – бошқалар таомилни бузишмайди.

Ҳар ҳолда, айнан шундай бўлмаса ҳамки, шунга ўхшаш бир мешчан фалсафа унинг ғоясига, аниқроғи иш тутумига айланиб қолганди. «Сих ҳам куймасин, кабоб ҳам» деган нақлни бот-бот такрорлаши – ишни тезроқ ва силлиқроқ якунлашга шошилаётганидан далолат берарди. Йиллар ўтиб, унинг кўксидagi юрак бир парча гўштга айланиб қолгандай эди.

«Сиз аввал узукни олиб, кейин қўлни юлдингизми ёки..» сўрашди айбдордан. «Узукни олаётганимда, қўл узилиб кетди», деди у. Суд раиси лабининг бир чеккаси билан илжайиб қўйди. Назаримда унинг хаёллари батамом бошқа ёқда эди. Аслида инсон тақдири ҳал бўлаётган дақиқаларда, бундан кўра муҳимроқ масала бўлиши мумкинми?! Аммо йиллар ўтиб, бу одамнинг ҳис-туйғулари ўтмаслашиб кетганми ёки ўзи туғма тўқимтабиатми, айтиш қийин. Ким билсин, айти пайтда хаёлига келган нарса бундан мароқлироқдир. Балки бугун маош олгандир, эҳтимол, бошлиғи мақтаб, ўпкасини қитиклаб қўйгандир.

Раиснинг ёнидаги отахон ҳам негадир тумшайиб ўтирар, хомушроқдай эди. Жангда орттирган жароҳати қақшаётгандир балким?! Балким нафақасининг жуда камлигидан дилтанг-у дилкаш бўлаётгандир?!

Вожаб! Ҳатто П.нинг ўзи ҳам айтилаётган гапларнинг барига безътибордай: суд уни отиш ҳақида ҳукм чиқарадими ёки мукофотлайдими – барибирдай эди. Судя раисига ўхшаб, бу машмашаларнинг нима билан тугашини аниқ биладигандай саволларга истар-истамас жавоб қайтарар, ўзини оклашга заррача ҳаракат қилмас, айбларни ҳам рад қилмай, бўйнига оларди. Гоҳида

жавоблари шунчалик жўн ва сар-сари чиқиб колардики, бундан ўзи ҳам хижолат чеккандай бўларди. «Олтин тангаларнинг қолган қисмини аввал йўлда йўқотдим, дедингиз, кейин эса уйдан ўмариб кетишибди, дедингиз», савол беришди унга, буларнинг қайбирига ишонмоқ керак?! «У дудукланиб турганда, Балаян ўрнидан турди-ю, русчалаб узоқ изоҳ берди. Унинг таъкидлашича, тангаларнинг аксарияти – мис экан, аммо ўша куни П.нинг кайфи борлиги учун қаерга қўйганини яхши эслолмас экан. «Сиз грузин тилини биласизми», деб сўрашди. У негадир «ха» ям демади, «йўқ» ҳам. Рухинг тушиб кетса, отинг ҳам яхши чопмайди, деганларидек унинг қолган жавоблари ҳам маънос ва мантиқсиз чиқди. Тагин анча гаплардан кейин, адвокатга сўз беришди. Бу одам жаъми жумбоқларга аниқлик киритиб, сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб ташлайди, деб ўйлагандим, аммо ундок бўлмади. Терговчи шўрлик П.ни бориб турган жиноятчи қилиб қўйган бўлса, буниси қўй оғзидан чўп олмаган бегуноҳга, беайб фариштага чиқариб қўйди. «Мухтарам суд хайъати, азиз биродарлар, деди охирида қуйиниб, шундай мўмин-қобил одам жиноятга қўл уриши мумкинми?! Ҳеч қачон! Узукни олган ҳам, олтин тангаларни олиб қочган киши ҳам мутлақо бошқа киши»...

Булар бари самимийлик никоби остидаги мазахга, кинояга ўхшаб кетади. Шундай эмасми?!

Берилиб монолог ўқиётган адвокатдан нигоҳимни узиб, тагин суд ҳакамига, пастдаги казо-казоларга, П.га кўз югуртираман, аммо уларнинг хиссиз қиёфасида тарикча ўзгариш кўрмайман, нималардандир қоникмай қоламан. Адвокат моддаларни енгиллаштиришни, жарима солиш билан қифояланишни таклиф этганда, беихтиёр енгил тортдим. Аммо бу таклифдан қувониб турганимда П.нинг ўзи сўз олиб, ҳафсаламни пир қилиб юборди. «Ёшлиқ қилдим, деди бошини гуноҳқорона ҳам қилиб, хотиним, болачакам борлигини ҳисобга олиб (у иккинчи қаторда болаларини пинжиги қисиб ўтирган аёл томон имлади) адолат қилишларингизни сўрайман. П.нинг икроридан тагин шу нарса аён бўлдики, айбномада таъкидлаганидек, икки йил давомида Помир тоғларида бошқа мақсадда юрган экан. «Геология техникумини битиргандан кейин ўша

ёкка ишга юборишди, деди у бу хусусда гап кетганда, лекин болалар катта бўлиб қолишди – қайтиб келдим».

Унга тагин бир талай саволлар бериб, дудмал, пайдар-пай жавоблар олишди.

– Судланувчига саволлар борми, – сўради раис машмашага тезрок якун ясаш мақсадида миждовланиб.

Ҳеч кимдан садо чикмади. Ваҳоланки, қўйиб берса ўзим ҳам бир талай жумбоқларни сўраб олардим. Гуржи шундай қисқа вақтда ўзбекка айланиб қолиши мумкинми? Помирга қочиб кетганми ёки ўзи айтгандай – ишлаганми? Нега айбдор учун ҳам терговчи жавоб бераверади?

Шундай тумтаракай хаёллар оғушида ўтирганимда, Айдар Алимович қўлини қўтарди.

– Прокурорнинг рухсатлари билан мен бу ерга юқори синф ўқувчиларини олиб келганман. Так, вот уларнинг кўпчилиги ана шундай (у сўз излаб қолди. Аслида анжуманни, демоқчи эди)... нимани биринчи бор кўряпти. Бу ёшлар адолат тантанасини, конунларимизнинг нималигини ... (устиворлигини, демоқчи бўлди) кўргани келишган. Шунинг учун ҳамма нарса ойнадай равшан бўлишини истардик. Мумкин бўлса, мен судланувчининг хотинига бир-икки савол бермоқчи эдим.

Аввал судя раиси, кейин бошқалар андак хушёр тортишди. Муаллим давом этди:

– Кеннойи, тўрт йил аввал тўйлариңиз бўлган экан, ўшанда хўжайиниңиз нима иш қилардилар?

Аёл бир лаҳза саросималаниб турди-ю, жавоб берди.

– Техникумни битириб, иш дараклаб юрган эдилар.

– Миллатлари ўзбек бўлган, албатта а?

– Вой!

– Энди мен конунларимиз қўриқчиси – суд раисига мурожаат этмоқчиман. Хўш, хужжатларга қараганда, бу одам тўрт йил муқаддам эксватор ҳайдаган, миллати грузин бўлган. Қоғозларга ишониш керакми, аёлга? Ҳарҳолда, аёл ҳақиқатни гапираётганини сезиб турибмиз-ку...

Айдар Алимович тагин сўз излаб қолди. Бундан фойдаланган

терговчи Балаян ўрнидан ирғиб турди. Рус тилида бурро қилиб бегона одамлар савол бериб, жамоатчиликни чалғитиши қонунга зидлигини гапирди, бизнинг залдан чиқиб кетишимизни талаб қилди. Аммо прокурор ўринбосари бизга ён босгач, Балаян бояги ҳужжатларни зарда билан варақлаганича гапларини далиллашга киришди.

– Энг муҳими, ҳужжатлар ҳам, аёлнинг гапи ҳам эмас, – деди иддао билан, балки айбдорнинг икрорида. мабода у бор айбларни бўйнига олган экан ҳеч қандай провакацияга ўрин қўймаслик керак!

– Кечирасиз, – русчага ўтди Айдар Алимович ҳам овозини бир парда қўтариб, – ўша – ўттиз еттинчи йили «халқ душмани» деб айбланган кишилар ҳам «айбларини» бўйинларига олишган.

Ногаҳонда ҳақиқат ва адолат эпкини эсгандай бўлди. Ғала-ғовур бошланди. Кимдир Сталиннинг номини тилга олиб, экспертиза ва сўроқлар қиёмига етмаганини айтди. Иш чигаллашиб кетгани учун бўлса керак, судя раиси ўнғайроқ йўлни танлади.

– Иш терговга қайтарилсин! Хом жойлари кўп.

Терговчи норози бўлиб, ачиган сутни хидлаган кишидай юзини бужмайтирди, одамлар ҳам норози оҳангда ғала-ғовур қилабошладилар. Мажлис ёпик, деб эълон қилинди.

Айдар Алимович баримизнинг нигоҳимизда кўп нарсаларга кодир, адолатпеша, халоскор бўлиб кўринди. Шунинг учун ҳам уни саволларга кўмиб ташладик. Муаллим алламаҳалгача жимгина одим ташлаб борди-ю, сўнг ўзига хос орифлик ва маъруфлик билан мулоҳазаларини баён этишга киришди.

– Назаримда бу одам ўша узукни олган. Так, бунга муҳтожлик сабаб бўлган. Лекин олтин тангаларга алоқаси йўқдай...

– Бўйнига оляпти-ку, – рози бўлмади Мавлон.

– Мажбур қилишган, – фикримни айтдим, мен

– Йўқ, менингча, мажбур ҳам қилишмаган, – эътироз билдирди Айдар Алимович, – терговчи П.ни алдадган бўлса керак. «Шу жиноятни ҳам бўйнига ол, кейин ёрдам бераман», деган П. ҳам лаққа тушган. Чунки бу иш терговчининг бўйнида «осилиб қолса» – минусда. Унга нима бўлса ҳам «мураккаб ишни очди» деган мактов керак. Менингча, шундай! Бу каззоб тугунни бир қўл билани ечиб ташламоқчи. Кўзбойлағичга ўхшаб...

– Наҳотки П. шунча лакалов бўлса, – ажабландим.

– У кўринишда муте. Бу тоифадаги кишилар қилич излагандан кўра қафасга киришни афзал деб билишади. Чунки одамлар уларни оёқости килишга мойилликларини яхши билишади.

Мен ажабландим. Инсон тақдирининг бу тариқа омонатлиги, бекадрлиги, бозаволлиги дилимни ғаш қилди. Йўл-йўлакай одамлар орасидаги муносабатларнинг мураккаблиги, чигаллиги ва чалкашликлари ҳақида ўйлаб кетдим.

ИККИНЧИ КИТОБ

БИРИНЧИ БОБ

КАМИНА - ОЛИЙГОХ ТОЛИБИ

1987 йилнинг 22 августида Тошкент аҳолиси биттага камайиб, Самарқанд фуқаролари нақ бир кишига кўпайди. Чунки қабул комиссиясининг раиси дўриллоқ овозда эълон қилди.

- Раҳматов Улуғбек Нусратович! Сиз Самарқанд кишлоқ хўжалик институти ветеринария факультетининг биринчи курсига қабул қилиндингиз! Табриклаймиз!

Сўнг у қоғоздан бош кўтариб, аланглаганича, нигоҳлари билан, абитуриентлар орасидан каминани қидира кетди. Гарчанд номим тилга олиниши биланоқ ўрнимдан турган бўлсам ҳамки, алламаҳалгача илғамади. Нигоҳларимиз тўқнашгач, юзига табассум суртган бўлди. Мен ҳам жавобан ажабтовур қилиб илжайдим.

Ғалати. Нега у ясама табассум қилди ва мен ҳам зўрма-зўраки кулган бўлдим? Эҳтимол ўқишга кирганимдан мамнунлигини изҳор этмокчи бўлгандир. Нега бундан кувониши керак?! Раҳматов кирадими, Аҳмадов кирадими - унга фарқи йўқ-ку! Балки таомил шунақадир: хушхабардан кейин кулиб қўйиш лозимдир. Яхши гапни киши безрайиб туриб гапирмайди-ку!

Шу тобда ҳамма воқеалар иккинчи даражага ўтиб, нуқул одамларнинг кулгисини кузатгим келиб кетди. Қабул комиссиясининг раиси худди магнитофондай ҳалиги гапни (албатта, фамилия номини ўзгартириб) такрорларди ва лабининг бир чеккаси билан жилла кулиб қўярди. Болаларнинг реакцияси (таъбир жоиз бўлса) турли-туман бўларди. Бири лаби кулоғига етадиган даражада баралла илжайиб юборса, тағин бири безрайибгина бош силкиб қўяколади. Бир бола қозоқчалаб алланима деди. Назаримда миннатдорчилик изҳор этди. Ҳамма қатори мен ҳам қарсак чалиб қўйдим.

Ҳар ҳолда ўқишга киришим унчалик жўн кечмаганини таъкидлаб ўтмоғим керак. Биринчи имтиҳондан (биология) “тўрт” қўйишди. Илк савол - ботаникадан: ўсимлик пояси хусусида бўлиб чикди. Мазкур

мавзунӣ яхши билардим: ғўза, ошқовоқ, печак пояси мисолида тик ўсувчи, ётиб ҳамда чирмашиб тараққий этувчи поялар ҳақида имкон қадар батафсилроқ сўз юритдим. Жавобимни тугатиб, муаллимга қарадим-у юзида килт этган ўзгаришни ҳам сезмадим. Ҳиссиз сукунатга қўшилиб қотиб қолган одамга ўхшарди у. Йўқ, у хотира ғаладонини ҳаёлан титқилаб, мени гангитиб кўядиган қўшимча савол излаётган экан.

- Картошка пояси ҳақида гапиринг!

Картошка пояси. Шунақа китмирона савол берилиши эҳтимоли борлигини ойим қайта-қайта такрорлагандилар. Гап шундаки, картошка пояси деганда, кўплар унинг ер устидаги қисмини назарда тутишади. Аслида эса бу ўсимликнинг ҳақиқий пояси биз истеъмол қиладиган картошкадир. Ботаникада у шакли ўзгарган поя дейилади (Ундаги куртақларнинг навбатма-навбат жойлашишига эътибор беришингизни сўрардим). Жавобим поёнига етар-етмас домла худди ўчакишгандай зарпечак пояси хусусиятларини сўради.

Табиатнинг бу сарғиш гиёҳга ато этган мўъжизавий қудрати ҳақида ҳам анча-мунча билардим. Ҳеч қайси ўсимликнинг ҳаёти бу ғалати мавжудотникига ўхшамаса керак. Унда илдиз ҳам, барг ҳам яшил хлорофилл ҳам йўқ. Борлиги - поя. Уруғдан униб чиққан заҳоти ён-теграсидаги ўсимликка чирмашиб, унинг ширасини сўришга киришади. Поядан чиққан тишлар (шакли ўзгарган барглари)нинг ўсимлик танасига ботиши ва ундаги озиқани сўриб олиш жараёнини кузатиб ҳайратга тушганман. Қизиғи шундаки, уруғдан унган майса ҳаммаси бўлиб икки сантиметрча ўсади ва соат мили йўналишида бир икки бор айланиб ҳам олади. Шу орада нимагаки илингудай бўлса, унга чирмашади. Ё қудратингдан, Табиат!

Дадам бир маҳаллар Самарқанд туманидаги Бадал кишлоғида яшаган қариндошлари Девкор ота ҳақида гапиргандилар. У кишини Эргаш девкор ҳам дейишаркан. Умуман азал-азалдан ўша авлоднинг номига “девкор” ибораси тиркалиб келинарган. Девкор отанинг кампирлари дадамнинг аммалари бўлганлар. У кишини негадир кутидор кампир дейишаркан. Нега бундай дейишларини эса дадамнинг ўзлари ҳам билмадилар.

Девкор бобонинг Катта Фарғона канали ёқасида Усмон Юсупов

билан тушган суратларини район газетасида эълон қилишгани ёдимда. Барваста, девқомат киши. Мен у кишини элас-элас эслайман. Дадам билан чол-кампирни кўргани боргандим: икковлари ҳам букчайиб, муштдайгина бўлиб қолишганди.

Бадал кишлоғи марказидаги ҳовузни канал қурилишидан қайтган Девкор ота бир кечада қазиб, сув тўлдириб қўйган эканлар. Эрталаб ҳамқишлоқлар янги ҳовуз супасида чой ичиб ўтирган Девкор отани кўриб, роса қойил қолишган, дейишади.

Мавзудан узоқлашиб кетганим учун узр. Зарпечак ҳақида гапираётган эдим-а. Ўша йиллари колхознинг ўн гектарлик токзорини зарпечак босиб кетибди. Ваҳоланки, колхоз ана шу токзордан вино тайёрлаш ҳисобига тирикчилик қиларкан-да. Туман ва вилоятдан не-не зукко агрономлар, донғи кетган олимларни олиб келишибди, аммо нафи тегмабди. Шунда отахон: “Токзорнинг парваришини менга беринглар, иложини қиламан” дебдилар. Колхоз раҳбарлари аввал иккиланишибди, кейин рози бўлишибди. Отахон баҳорда тоқларни очиб, кундалар остига зичлаб намланган похол тушаб чиқибдилар. Ҳамма ҳайрон қолибди, кўпчилик Девкор отанинг устидан қулибди ҳам.

Ўша йили тоқларга бирорта ҳам зарпечак илашмабди. Аён бўлишича, отахон сарғиш текинхўрларни бошлаб чалғитган эканлар. Уруғдан униб чиққан зарпечак майсалари похолга чирмашиб, ўзи ҳам қовжираб қолган экан. Кейин бир олим шу усулни ёзиб, профессор ҳам бўлган дейишади.

Имтиҳонда булар хусусида батафсил гапириб, эзмалик қилганим йўқ, албатта. Зарпечак ҳақида билганларимни гапириб бердим, холос.

Иккинчи савол - Мендель ва унинг қонуни ҳақида эди. “Мен редакцияданман” деган китобларида дадам бу хусусда анча қизиқарли қилиб ёзганлар. Шунинг учун бўлса керак хотирамга кўчиб, михланиб қолган эди бу гаплар!

“1860 йилда Чехословакиянинг Брно шаҳридаги мактабнинг физика ва табиатшунослик фанлари муаллими Грегор Мендель монастир боғида шундай тажриба ўтказади: у қафтдеккина ерни тимдалаб, жўяк олади. Жуякнинг бирига сирти силлиқ, иккинчисига усти ғадир-будир нўхат экади. Уларни яхши парваришлайди ва

майсалар гулга киргач, бир-бирига чатиштиради. Ҳосил етилгач, қараса, дуккакдаги донларнинг бир қисми отасига, қолгани онасига тортган экан. Муаллим келаси йил уларни қайтадан экади ва дурағайлашда давом этади. Яна ва яна. Етти йилгача.

Кўриниб турибдики, бу тажрибада ҳеч қанака мўъжиза йўқ. Биз ҳам кўп жиҳатдан, табиийки, отамиз, онамиз, холамизга ўхшаймиз. Шайхур-раис (Ибн Сино) ўнлаб касалликлар ҳақида қалам тебратиб, улар авлоддан авлодга ўтишини Менделдан саккиз аср муқаддам ёзиб қолдирганлар. Аммо Грегор Менделнинг буюк хизмати шундаки, у биринчи бўлиб, ҳар бир мавжудот хужайрасида ирсий аломатларни олиб ўтадиган аллақандай модда борлигини башорат қилади; ўз тадқиқотларини аниқ жадвалга солиб, ота-она хислати ёки иллатлари қайбир авлодда такрорланишини ёзиб қолдиради.

Ўқитувчи вафотидан нақ ўттиз беш йил ўтгач, Европанинг уч мамлакатида уч биолог олим бир-биридан ҳамда Мендель кашфиётидан беҳабар ҳолда унинг ихтиросини қайтадан кашф этишади. Олимлар ўзаро мукофот талашиб турганда, бу жараёнларнинг барини оддий бир ўқитувчи анча илгари мукамал ёзиб қолдиргани аён бўлади. Шу тариқа ҳалиги жумбоқ моддага ген деб ном берилади. Навқирон генетика (ирсият) фани шу асосда дунёга келади.

Фараз қилайлик: қора қўчқор ва қора совлиқдан оппоқ қўзичоқ пайдо бўлди. Бир қарашда бу ирсият қонунига зиддай - ахир, аждодлар тим қора-ку! Аммо Мендель системасига қўз югуртирсангиз, ҳалиги қўзичоқнинг аллақандай “бобокалони” ёки “момокалони” оқ бўлганига ишонч ҳосил қиласиз”.

Ва ҳоказо ва ҳоказо. Учинчи саволга ўтмасимданок муаллим сўзимни кесди.

- Ўтиринг.

- ...?

- Тўрт. Розимисиз?

Маъкуллаб, бош тебратдим. Чунки эрталабдан буён ҳеч кимга “беш” қўйишмаганди.

Кимёдан эса кутганимдай бўлмади. Водород сульфид кислотасининг сифат реакциясини ёзолмай қолдим. Биринчи зарбадан

кейин жавобларим ҳам андак пайдар-пай ва дудмал чикди, шекилли, муаллим “уч” кўйди.

Бу нохуш ҳол эди. Конкурс катталиги ва бунинг устига иш стажим бўлмаганлиги сабаб уч имтиҳоннинг камида иккитасидан “тўрт” олишим талаб этиларди. Ташқарида мени кутиб ўтирган ойим билан дадамга юзма-юз бўлиб, нима дейишимни ўйладим - юрагим зириллаб кетди. Дадам аллакимларга бош эгиб илтимос қилганликларини, ойим кимёвий формулаларни ойлаб миямга қуйганликларини хотирладим-у, ношудлигимдан ўзим ҳам ўкиниб кетдим.

Улар намчил увотга тўшалган газета устида мўнғайиб, хавотирона ўтиришарди. Дилимдаги бояги ўксиш аччиқ аламга айланди: уларнинг бировлари анча-мунча китоб ёзган ёзувчи, тагин бирлари забардаст муаллима бўлсалар-у, мен лакаловни деб шундай афтодаҳол ва ғарибона ўтиришса. Зинадан тумшайиброк тушганимдан бўлса керак, икковлари ҳам нохуш ҳолни дарҳол сезишди.

- “Уч” - дедим, улар савол бермасданок. Сўнг қўшиб қўйдим: - Болаларнинг ярмига “икки” қўйишди.

Йўқ, бу гапни гуноҳимни енгиллаштириш илинжида айтмагандим. Ичкарида болаларни тутдай тўкишаётганди, бераҳмлар! Ҳар ҳолда ноумид бўлиб чиққанлардан кўра аҳволим тузук эди.

Дадам билан ойим беихтиёр бир-бирларига қараб сукут сақлашди. Аммо бу дилгир сукутда ҳайқириқ ҳам, дашном ҳам, далда ҳам мужассамдай эди. Дадам казо-казоларга яхшилик қилганликларини, улар албатта ёрдам беришини ва камида “тўрт” олишимни каромат қилган бўлсалар, ойим ҳар гал тайинлардилар: “Кимёдан” “тўрт” ёки “беш” олмасанг, мактабимда бош кўтариб юролмайман!” Ҳа у киши химия ва биология фанининг каттикқўл муаллими эдилар. Менинг кимёдан “уч” олишим ноўнғай эди ойим учун. Лекин “уч” деб аталадиган шу курумсоқ (студентлар тили билан айтганда - “международный” баҳо) ҳам кўпларга насиб этмаяпти-ку! Ана, не-не ўсмирлар кўз ёшларини артиб чиқишяпти; не-не ота-оналар лаънати “икки”дан норози бўлиб, ректор эшиги олдида навбат кутиб ўтиришибди.

Мен дадам билан ойимнинг бир-бирларига тўкиб солмай, сукут сақлаган гапларини тахминан шунга йўяр эдим. Яна ким билсин!

Биз жимгина дарвоза томон йўл олдик. Йўл яримлаб қолганда, ёдимга шеригим - Артур тушди.

У билан эрталаб танишгандик. Тошкентдан келганимни айтгач, негадир ота-оналар томон имлаб: “Демак иккаламизнинг ҳам одамимиз йўқ эканда”, русчалади ҳамдард оҳангда. Ташкарида дадам билан ойим туришганини айтмай қўяқолдим. “Сен ҳам бошқа областдан келдингми, сўрадим”. “Йўқ, самарқандликман, деди ва совуккин қилиб қўшиб қўйди: - Детдомданман”. Бу жавобдан кейин шавқат томирчаларим зарб билан тепакетди. Ўзимни унга имкон қадар яқинроқ олишга ҳаракат қилдим. “Мединститутга кирмоқчи бўлгандим, қарасам, Самарқанддан жуда кам олар экан” деди - Ўшанда оладиганлари ҳам катталар билан серпулларнинг болалари. Кейин бу ёққа топширдим. Одам доктор бўлдим нима-ю, мол доктор бўлдим...”

Биз беихтиёр кулдик. Тезда шу нарсга аён бўлдики, Артур рус мактабида таҳсил олган экан; химияни сув қилиб ичган экан ўзи ҳам. Биологиядан менга ўхшаб “тўрт” олибди. Кейин имтиҳон бошланди-ю, гапимиз узилиб қолди. Ҳар ҳолда уни кутгим, табриклагим келди шу топда.

- Бораверинглар, мен етиб оламан, - дедим дадам билан ойимга чайналиб.

- Нега? - ажабланишди улар,

- Жўрам бор эди, чиқсин.

Орага мавҳугина жимлик чўкди. Уни ойим буздилар.

- Ким у, жўранг?

- Артур деган. Болалар уйидан.

- Болалар уйидан? - бараварига савол беришди улар ва маъқуллаб бош тебратганидан кейин бояги серташвиш, жиддий киёфалари, нигоҳларида некбахтлик, шавқат аломатлари хувайдо бўлди. Дадам меҳрибон оҳангда давом этдилар.

- Ундай бўлса, биз ҳам қайтамыз!

Йўл-йўлакай тагин Артурни суриштиришди: қандай қилиб болалар уйига тушган, қаерда яшайди, ўқиши қанақа, миллати нима

ва ҳакозо. Табиийки, бу саволларнинг кўпига жавоб қайтаролмадим. Билганларимни айтгандим - улар ачинганнамо бош тебратишди.

- Уни ҳам уйга олиб кетамиз, - дедилар дадам, - бирга дарс тайёрлаб юрасизлар!

- ...

- Ўғлимиз кўп бўлса яхши-да, - орзу-ҳавасларини ҳам ўзларига хос беғуборлик билан тўкиб солабошладилар дадам, - кейин, кейин икковингни бир кунда уйлантириб қўяман!

- Хомхаёлсиз, андисиз, - койиб берган бўлдилар ойим, - ҳали у...

Узилиб қолган бу каломда: синалмаган отнинг сиртидан ўтма, деган нақл ётарди. Аммо дадам ногаҳонда тилло топган кулдай қувончдан тошиб кетавердилар. Артур ҳақида алланималарни суриштириб, уни интиқлик билан кута бошладилар.

У беш-олти кишидан кейин чиқди ва эшик олдидаги тирбанд оломонга зарра эътибор бермай, йўлида давом этди.

- Артур! - унинг эътиборини тортишга мажбур бўлдим.

У тўхтаб мен томон юзланди. Кулиб, тўрт бармоғини кўрсатди. Бу ҳолдан дадам билан ойим ҳам дафъатан қувониб кетишди. Биз беихтиёр ўша томонга қараб интилдик. Ота-онамнинг жуда ҳам очикликларидан янги танишимнинг энсаси қотмасин деган тахминда уни огоҳлантирган бўлдим.

- Дадам билан ойим... (сени табриклашмоқчи).

Дадам барибир жунгина табрикламай, Артурни қучоқлаб олдилар, ўптилар. Ойим ҳам ийиб кетиб, шакаргуфторлиқлар қилдилар. Ростига гапки, бу ногаҳоний илтифотлардан Артур хижолат бўлди, ўзим ҳам ноўнғайлик сездим. Биз беихтиёр йўлда давом этдик. Узилиб қолган суҳбатни улаш ниятида ойим савол бердилар.

- Артуржон, қанақа саволлар келди, ўғлим?

У билетдаги саволни ва қайтарган жавобини такрорлади. Артурнинг зукколигига ойимнинг чандон ҳаваслари келди. Дадам унинг ҳаётига оид алланималарни сўраш учун лаб жуфтлардилар-у, назаримда нозик туйғуларига тегиб қўйишдан ҳавотир тортиб, гап ўзанини бошқа томонга бўрдилар.

- Энди Артуржон Улуғбекка ёрдам берасан. Икковингга бир хонани жиҳозлаб бераман. Кейин...

Дадам Тошкентда яшашимизни бу ердаги ҳовлимиз бўшаб ётганини гапирдилар. Артурнинг ўзини кўрмасданок уни фарзанд қилиб олиш нияти пайдо бўлганини ҳам яширмадилар.

У индамади. Аниқроғи, хушламайгина қўйди. Бекатга яқинлашгач, эса шошаётганини изҳор этиб, хайрлашмоқчи бўлди.

- Қаёққа борасан, - дедилар, дадам, ажабланиб - биз билан юр. Бирга бўламиз. Ҳа энди иссиқ-совук бор дегандай... Ёмон одамлар эмасмиз. Ёлғизлик - ёмон!

У рад этди ва совуққина хайрлашиб жўнашга шошилди. Дадам имтихондан йиқилиб чиққан боладай ноумид ва маъюс бўлиб қолдилар. У кишининг бояги худудсиз ҳаяжонлари ва ҳузурбахш орзуларини лоқайд (тошбағир, десам оғирроқ бўлар) Артур ўгирлаб кетгандай бўлди. Хомуш тортиб қолган дадамга ойим далда берган бўлдилар.

- Шукур, бефарзанд эмассиз! Учта Рустамдай ўғлингиз бор!

Дадам ҳамон узоқлашиб кетаётган Артурнинг ортидан ғамза билан термулиб турардилар.

- Яхши бола эканда, - дедилар, ниҳоят у кўздан ғойиб бўлгач, - тақдири нечук кечаркин, бояқишнинг?!"

Кейин уйга келиб, учаламиз сўнгги имтиҳон - иншо ташвишига тушиб кетдик. Мен шпаргалка даракладим, улар таниш-билиш излашга киришдилар. Аммо имтиҳон арафасида шу нарса аён бўлдики, химиядан кўплар қулаб кетгани сабаб, болалар мўлжалдагидан оз қолишибди. Шунинг учун ректор бирор кишига "икки" қўймасликни тайинлабди.

Тағин бирор ҳафтадан кейин каминага студентлик билетини топширишди.

Табиийки, мен ётоқ олмадим. Дадамнинг маслаҳатлари билан бўш ётган ҳовлимиздаги бир хонани жиҳозламоқчи бўлгандек, бувим билан амаким кўнишмади, ҳатто енгилгина жаҳлга минишди. "Биз билан тураверади!" дейишди баббараварига.

Дадам билан ойим каминага роса насиҳатлар ўқиб, йўл-йўриқлар кўрсатгач, тағин Тошкентга жўнаб кетишди.

ИККИНЧИ БОБ

КОНСПЕКТ

Студентликни бошдан кечирган ҳар бир киши унинг учун конспект деган матонинг нақадар муҳим ва бебаҳолигини обдон ҳис қилади. Айниқса синов-у имтиҳонлар эшик қоқиб, дилингда зоҳирий бир хавотир ўйғонган дақиқаларда ана шу увада, бадхат дафтар умидлар саробига айланиб қолади.

Аксар ҳамкурсларим сингари мен ҳам дастлабки кунларданок домлаларнинг ҳар бир каломини апил-тапил қоғозга тушириш пайида бўлдим, албатта. Тезда бу мураккаб ишнинг ўнғай رویишини ҳам олдим: ичакдек узун гапларнинг лўндароқ мазмунини “тушириш”, бир қатор ибораларни қискартириш ёхуд шартли тарзда қайд этишга ўтиб олдим. Шу билан бирга кейин хотирада тикланиши ўнғай бўлсин учун варақ хошиясига бир ё икки-уч калом билан абзац ё саҳифанинг мазмунини қайд этиб борадиган бўлдим.

Маълумки, ҳар қандай конспектнинг мазмуни уни ўқийдиган домланинг иқтидори, тажрибаси, салоҳиятига боғлиқ. Тан оламан: айрим фанлардан ёзган конспектларимни ўзим ўқиб, мазмунини чақолмайман. Улар гализ, зерикарли, мавҳум. Лекин бу дафтарлар орасида ибратомузлари, ирфон ўчоғи бўлганлари талайгина. Ҳоҳишингиз бўлса айримларини варақлаб кўришингиз мумкин.

1. Анатолия

Бу дафтарни кўздан кечиришингиздан олдин шуни таъкидлаб ўтишим керакки, анатомиядан дарс берадиган домла етмиш ёшнинг нари-берисидаги букчайиб, муштдайгина бўлиб қолган профессор. Домла институт ташкилотчиларидан бири бўлиб, аксарият доцент-у профессорлар у кишининг шогирди экан. Профессорни каттадан кичик Султон домла, дейишининг боиси - у кишининг студентларга қараб, гоҳ-гоҳида ички бир илтижо билан “султонларим” деб мурोजаат қилиши эканлигини ҳам таъкидлаб ўтишим керак. Юқори курс студентларининг (ўзларича ғамхўрлик қилиб) бизга берган

маълумотларига қараганда, Султон домла лекция, семинар пайтларида талабчанликни ошириб, даг-дага-ю нўписалар қиларкан-у имтиҳон пайти чумолига ҳам озор етказмаскан.

Тагин: домла институт биқинида урушдан илгари қурилган икки хонали пастак уйчада ёлғиз рўзғурзонлик қиларкан. Тақдир у кишига хотин, бола-чақани насиб этмаган экан.

Султон домла аудиторияга илк бор киришдаёқ, кўпчилигимизда илиқ таассурот қолдирди. У киши сокин одимлаганича аксариятимизга синчков назар ташлаб олгач. “Ораларингда чўпонларнинг болалари бўлса қўлларини кўтаришсин”, деди. Орқада ўтирган уч лакалов ва андиروق бола кўрқи-писа қўл кўтаришиди. Профессор надомат ила бош тебратди-ю ўша оҳангда давом этди: “Қани шаҳарлик болалар қўл кўтаришсинчи”. Олдинда ўтирган аксарият студентлар қўл кўтаришиди. Профессор индамади, амма ҳамма ҳақиқат аён эди. Султон домла чўпон-чўлиқларнинг болаларини зоҳиран ҳисобга олиб қўйишини, уларга мадад кўрсатишини, ҳатто бошқа фанлардан “икки” олганда ҳам орага кириши (бизда “танка бўлиш”, дейилади)ни айтишганди.

Домла аудитория бўйлаб тагин бироз одимлади-ю, бағоят ёқимли овозда лекция бошлаб юборди.

Вужуд **Анатомия** **вужудимизнинг**
тузилишини ўрганадиган, тадқиқ
қиладиган фан. Одам ва сут эмизувчи
жониворлар вужудининг шакли, ундаги физиологик жараёнларни
эрамиздан илгари яшаб ўтган юнон алломаларидан тортиб, кечагина
медицина, ветеринария ёки биология факультетига кирган
студентгача тадқиқ қилишади, аммо поёнига етишолмайди. Инсон
организмининг буюк тадқиқотчиси Ибн Сино шунча жумбоқларни
ечган-у, локинда хужайра нималиги, қон айланиш системаси
қанақалигини билмаган. Сиз билан биз буни биламиз. Қаранг: Ибн
Сино билмаганини биз... Аммо шунга қарамай, минг йил муқаддам
яшаган бобомиздан минг марталар бесаводмиз. Тирик организмни

тадқиқ қилиш имкониятлари Х асрга нисбатан чандон устун бўлишига қарамай Ибн Сино асрлар оша бизга йўл кўрсатади. Зеро Шайхур-раиснинг буюклиги худди ана шунда!

Биз инсон вужуди ҳақида нимани биламиз? Ҳеч вақони билмаслигимизни биламиз, холос! Сизлар инсон ва сут эмизувчи жониворлар анатомияси ҳамда физиологиясини икки йил давомида ўқийсизлар. Ана шу муддатда катта денгиздан бир челақ сув олгандай бўласизлар, холос. Чунки у сарҳадсиз. Табиат ўзи шунақа: чексизликни хуш кўради; у мавжудотни ҳам, унинг имкониятларини ҳам беқамров қилиб яратган.

Мен сизларни инсон вужуди бўйлаб анатомик саёҳатга олиб чиқаман. Аниқроқ қилиб айтганда, бу хусусда андак тасаввур бериб ўтаман, холос.

Калладан бошлаймиз. Хўш, нечун табиат инсоннинг бошини тананинг учки қисмига қўндириб қўйган? Уни масалан, кўкракками, белгами ўрнатса бўлмасмиди?! Айиқнинг бошига эътибор берганмисизлар: у елкасидан паст бўлади. Тошбақанинг бош ҳам

Бош

косасидан баландда эмас. Ялқов деган жониворнинг эса боши пастга осилган, шохга чирмашган оёқлари доим юқорида бўлади. Демак булар экан-ку!

Йўқ, бўлмайди! Инсон айиқ, тошбақа ёки ялқов эмас. У ҳамиша сарбаланд юриши зарур бўлган олий зот! Нигоҳлари узоқларга қадалиши, қулоқлари сархуш ёки нохуш садоларни тез илгаб олмоғи учун ҳам табиат инсоннинг бошини мағрур ва масрур қилиб яратган.

Айрон ош бўлмас, ошқовоқ бош бўлмас, дейишади. Ҳа, инсон боши ошқовоқ эмас, балки бағоят мураккаб табиий аппаратдир. Бош ҳақида гап кетганда, бир бошдан сўз юритганимиз маъқул. Сут эмизувчи жониворларда бош бир жуфт муғуздан бошланади. Чунки улар асрлар оша ана шу шохлари билан ўзларини ҳимоя қилишган, рақибларига ташиланишган. Одамда муғуз йўқ. Кишилар бир-бирларини сўз билан ярадор қилиб, сўз билан ўлдиришига ўтиб олишган. Афсуски, шундай! Инсоннинг нохуш гапи ҳар қандай муғуздан хавфли.

Бизнинг бошимиз сочдан бошланади. Ғалати-да, юзда соч йуқ-у калланинг лақаби - жунбош. Аслида юзда ҳам туклар оз эмас, аммо улар кўзга кўринавермайди. Бошидаги соч миянинг ташиқи палтоси.

Соч мияни уч ҳарф биланмас, тўрт ҳарф билан ми(й)я деб ёзишга одатланинглар. Бу борада тилчи олимларимиз билан роса тортишиб, уларнинг ноҳақлигини

исботлаганман. Хуллас, мийя совуқ қотмаслиги, зарбага учрамаслиги учун табиат сочни яратган. Ундай бўлса нега айрим амалдорларнинг бошида соч бўлмайди? Ғалатида ўзи: аваллари калнинг устидан қулишган, уни калака қилишган. Боши калнинг кўнгли нозик бўлади; кўр бозорга бормаиди, кал ҳаммомга деган нақлларни яратишган. Каллар азал-азалдан шумлик, қаллоблик тимсоли бўлишган. Бизнинг замонга келиб ҳам уларнинг бир қисми алдам-қалдам билан амал курсисини эгаллашди. Бу ҳам етмагандай: ялтирбошликни нуронийликка ўхшаш фазилат деб эълон қилишди. Йўқ, эълон қилишмади, ўзларининг ҳаракатлари, нигоҳлари ва жаъмики мантиқ-у хулосалари билан шуни таъкидлашди, тасдиқлашди. Биз гумроҳлар, тагин уларга ишониб, алдандик.

Булар бари ҳазил, султонларим! Ҳеч ким зарра кўнглига олакўрмасин. Зотан ўзим ҳам тепакалман. Ўша амалдорларга тақлид қилиб, шунақа бўлиб қолдим, шекилли. Начора мансабдор зотига тақлид қилишга ўчмиз! Улар қоринни қўйиб юборишса, биз ҳам шунга мойил бўлиб қоламиз. Ваҳоланки сочсизлик ҳам, беўхшов қорин ҳам соғломликдан нишона эмас!

Сержаг чолни авф этинглар! Чалғиб кетдим. Сочда инсон организми таркибидаги аксар элементлар бор. Ўзим спектрли анализ қилиб, ундан мис, рух, темир, калий, кальций ажратиб олганман. Урушдан илгари Қизилқумда - чўпонлар ўтовида ойлаб яшаганман. Қадрдон бўлиб олгач, сочларидан бир тутам олардим-у конвертга солиб, Самарқандга жўнатардим. Бу ердаги лабораторияда анализ қилиб, саҳродаги одамлар вужудида қанақа моддалар етишмаслигини аниқлардик.

Маълумки, танамизда айрим элементлар кўпайиб кетса, модда алмашинуви бузилади. Соч ўзи билан ана шу ортиқча ёки ўлик

зарраларни олиб чиқади.

Биз сочдан кўпроқ ҳуснга зеб бериш - зийнат сифатида фойдаланамиз. Хотин-қизларимиз причёсткасининг адогига етиб бўлмади! Анатомия ва санитария жиҳатидан эса буларнинг бари - ортиқча даҳмаза. Аёлми, эркакми - сочи қисқа қилиб олинган, тоза бўлса кифоя. Гапнинг ўзанини миллий анъаналаримиз томон буриб, қизларимизнинг узун, қирққокил сочларига қаршимисиз, деб сўрашингиз мумкин. Мен анатом олимман. Шу нуқтаи назардан қаршиман. Улама соч, парик ҳам узун сочдек ортиқча юк. Терида соч пиёзчалари бўлиб, унга кўплаб қон томирлари, нерв толалари келиб туташиган. Соч қисқа ва эркин бўлгандагина, улар нормал фаолият кўрсатиши мумкин.

Бир афсонада айтилишича, улама сочли аёл у дунёга борганда, Жаброил унинг кокилларида тутиб, айлантирганича итқитб юбораркан. Шунда улама соч унинг қўлида қоларкан.

Терига ўтамиз. Тери Одам Ато билан Момо Ҳаво томонидан деймизми, табиат томонидан деймизми инсон боласига кийгизиб юборилган ягона ва боқий либос. Биз умр сўнгигача шу комбинзонни кийиб юришга маҳкум этилганмиз. Бу либос эскирмайди, гижимланмайди, йиртилмайди. Мабодо йиртилса ёки кесилса ўзидан ямоқ чиқариб, битиб кетаверади. Тери таркибидаги хўжайралар, тўқималар, қон томирлари, нерв томирлари, рецепторлар фаолиятини келаси йил обдон ўрганасизлар. Бу узвларнинг ҳар бири - алоҳида бир олам. Биргина

Тери

рецепторларнинг тури ва вазифаси ўнлаб докторлик диссертациясига мавзу бўлади. Терининг турли қисмларида жойлашган рецепторлар турфа вазифаларни бажаради. Теридаги рецепторларнинг бири иссиқликни, иккинчиси совуқни сезса; тилдаги рецепторлардан бири шўрни, иккинчиси ширинликни аниқлаб беради. Ё қудратингдан, табиат, деб ёқа ушлайсан бундай пайтда.

Анатомик жиҳатдан ўпишиш - лаб терисини лаб ёки юз терисига тегизиш, холос. Аммо бу ҳолдан икки томон ҳам лаззат топиб, энтикиб кетишини кўрсангиз. Баъзан кечки сайрга чиққанимда, ўпишаётган йигит-қизларни кўриб қоламан. Ёпишиб, яхлит вужудга

айланиб кетишади, шоввозлар. Қизларнинг лабидаги бўёқни еб, ялаб юборишади бу очофат ўғлонлар! Тавба, дейман. Лоақал: мана бу чол ўтиб кетсин, кейин давом эттирайлик, деган андишага боришармикин, деб кўзларим мўлтирайди. Йўқ, оч бўридай ялаишишаверади! Буларнинг барига ўша қайсар ва беҳаё рецепторлар айбдор!

Тери - организм ҳароратини мўътадил тутиб турадиган мўъжизавий қудрат. Энг олий даражадаги шоҳона либос ҳам унинг наздида бир тийинлик мато. Бизнинг табиий чопонимиз ҳарорат паст бўлганда, ўздан иссиқлик ажратади. Терининг бир кеча-кундузда ажратаётган иссиқлиги етмиш литр сувни қайнатишига баралла етади. Ҳаво иссиқ пайтларда эса намликни буглатиб, мўътадил ҳолат яратади. Ҳаво таркибидаги зарарли газлар ҳар қандай қалин либосдан ўтади, аммо терига келганда, тақалиб қолади - киролмайди. Ғалати. Жуда ғалати! Тери нафас олади-ю, зарарли газни киритмайди.

Халқда: фалончининг териси қалин, деган ибора бор. Бу маъжозий маънода айтилган қочирим сўз бўлиб, кўзга кўринмайдиган тери назарда тутилган, албатта. Табиий терининг қалин, маънавий терининг эса юпқароқ бўлгани яхши. Яна: ишонмагин дўстингга, сомон тикар нўстингга, дейишади. Сизлар бир-бирларингга сερсадоқат, маҳбуб бўлинглар, султонларим!

Соч билан теридан кейин табиий каска, яъни бош суяги бор. Кўрдиларингми. Табиат мийяни нечоглик муҳофазага олган?!

Буюк рус олими Павловдан инсоният бир умр қарздор.. Олим жониворлар, жумладан, итлар бош мийяси устида талай тадқиқотлар ўтказган. У кишининг лабораториясида мийя яримшарлари олиб ташланган итлар ҳам яшайверган. Лекин бу жониворлар, энг аввало рефлексларидан жудо бўлишган.

Рефлекснинг нималиги ёдларингдан кўтарилган бўлса керак-а?! Ҳозир хотиррасон киламан. Кўз олдингизга тухумдай келадиган, силлиқ, сап-сарик, тиллоранг лимонни келтиринг. Хуш, энди хаёлан пичоқни олиб, бу неъматни паррак-паррак қилиб кесинг. Юпқароқ,

юпқароқ. Унинг шарбати томчилай бошлади. Энди тўхтанг! Айтинг-чи, оғзингизнинг суви оқдими, йўқми? Оққанда қандоқ. Нечун организмимизда ана шундай физиологик жараён содир булди?! Ахир, лимоннинг ўзидан ном-нишон йўқ-ку ҳали! Гап шундаки, бизнинг алданган туйғуларимиз мийяга сигнал беришди; у ҳам ўз навбатида сулак безларига шира ажратиш ҳақида фармойиш юборди. Бунинг номи - рефлекс!

Мийя яримшарларидан жудо қилинган итнинг олдига мушукни қўясизми, суяк ташлайсизми; унга нўписа қиласизми - парво қилмай ётаверади.

Инсон мийясида ўн тўрт миллионга яқин нейронлар бўлиб, биз уларнинг бир қисмидангина фойдаланамиз, холос. Қолганлари бир умр бекор ётишади. Мийяни дангаса қилиб қўйманглар: кўпроқ ўқинглар, ўрганинглар! Майли, бу мавзуга тагин қайтармиз. Калла чаногидан ташиқарига чиқиб, вужуд бўйлаб саёҳатни давом эттирамиз.

Пешона инсон ҳаётида тери ёки мийядай салмоқли юмуш бажармайди. Аммо пешонасиз яшаш қийин. Шунинг учун бўлса керак пешона ҳақида талай мақол-у ҳикматлар яратилган. Пешанасини силасанг, бўйи ўсади, дейишади. Бу нақлда кўп жиҳатдан студент билан от назарда тутилган бўлса ажаб эмас. Улар нималари биландир бир-бирларига муштарак. Студент билан отнинг пешанасини силаб туриш билан бирга қамчинни ҳам қулдан қўйиш ярамайди. Халқ тагин нақл этади: пешанасида ёзилган, пешанаси шўр экан, манглайи қора ва ҳоказо. Инсоннинг пешанасига бирорта ҳарф ёки белги битилмайди; у шўрланмайди, қораймайди. Анатомик ва физиологик жиҳатдан буларнинг бари ортиқча сафсата. Маънавий жиҳатдан эса мазкур ҳикматларда қомусий мазмун мужассам.

Султонларим! Мен сизларнинг пешаналарингдан ўпаман! Манглайларинг ёруғ бўлсин, дейман! Олдиларингга жуда ўлкан мақсадлар қўйинглар. Ҳаммаси шунга боғлиқ. Ота-оналаринг, ёр-биродарларинг, бутун авлод сизларнинг умидларингда!

Энди навбат - қошга. Бир-бирларингга қош қоқмай турсаларинг, уни ҳам таърифлаб ташлайман. Аслида қош деганни таърифламаган

ошиқни топиш қийин.

Қош Шеъриятимиз алломаларидан бошлаб кечагина қўлига қалам тутган шоиргача қошни мадҳ этиб, унга ҳамду санолар ўқишган. Ғалатида ўзи: масалан, қўлоққа таққослаб кўрадиган бўлсак, қош деганнинг инсон ҳаёти учун аҳамияти - денгиздан томчи. Табиат уни пешанадаги терни кўзга оқиб тушмаслиги учун кўндириб қўйибди, холос. Қўлоқчи? У бўлмаса... Ҳали эшитиш органи ҳақида батафсилроқ тўхталамиз. Лекин шуни айтиб ўтиш керакки, бирорта ошиқ ёки шоир қўлоқни таърифламайди. Қошинги қаросига хол бўлай аросига, дейишади-ю, қулогинг супрасига тарсаки аросига, дейишмайди. Ваҳолнки бу анча зарур, фойдали тадбир.

Демак, қошнинг аҳамияти сизларга равшан. Лекин қизларимиз у шўрликни ингичка қиламиз, деб табиийлигига путур етказишади. Қош-қош бўлганига надоматлар чекади. Киприкларнинг қисмати ҳам шунга монанд. Турфа бўёқлар суркашади, буклашади шўрликни. Ситамкор ва ситамдийда қош-у киприкларга шафқат қилайлик!

Кўз бағоят мураккаб табиий қурилма. Унинг соққаси зич оқсил пардадан иборат бўлиб, олдинга қисмда у тиниқ шоҳ пардага айланади. Тасвир қорачуқлардан ўтиб, гавҳарга тушади. Минглаб нерв толалари эса мийя билан боғланиб туради.

Бир куни қўлимга кўзи ожизларнинг журнали тушиб қолди. Унда нуқул кўрларнинг бахтиёрлиги мадҳ этилган экан. Йўқ, мен бунга ишонмайман. Кўролмаслик бадбахтликдир! Қорачиқ - тақдирнинг инсон фарзандига ато этган энг бебаҳо неъмат. Тўғри, тақдир инсонга нигоҳ ато этганда, айрим нуқсонларга ҳам йўл қўйган. Масалан, биз бир вақтнинг ўзида орқани кўролмаймиз. Энга ёки бўйинда ҳам бирорта кўзча бўлса ортиқчалик қилмасди. Мана мен куйиб-пишиб плакатдан кўз қисмларини кўрсатаянман-у, айрим студентлар шеригига кеча кўрган киносини таърифлаб ўтирибди ёки кўзини қизлардан узмайди. Ҳатто автомашинанинг ҳам орқасида чироқи бор. Кўзнинг нуқсонларидан тагин бири кечаси кўрмаслигимиздадир. Бойқуш, тирпатикан, кўршапалак, каламуш зим-зиё тунда ҳам кўради-ю биз шўрликлар... Бойўғли деганимиз икки

кўзи билан бирайўла икки томонга қарайолади. Ўрнидан жилмаган ҳолда бўйнини юз саксон даражага буриб, атроф-муҳитни кузатади. Биз бўлсак шабкўрмиз. Майли, шунисига ҳам шукур! Кўрсичқон ёки чувалчангдай кўзсиз қилиб яратилсак, дардимизни кимга айтардик?!

Кўриш органининг тагин бир нуқсони ҳақида тўхталмасак, тасаввуримиз тўлақонли бўлмай қолур эди. Бу ҳам бўлса, кўзни бот-бот шира босиб қолишидир. Кўзнинг бошқа касалликларини келаси йил ўрганабсизлар, мен фақат шира босиш хасталиги ҳақида тўхталаман. **Кўзни шира босса, кўп ҳолларда, пешанага қийин бўлади. Чунки оқибатда пешана бориб деворга урилади-да.** Надоматлар бўлсинким, менинг шогирдларим орасида ҳам ана шу юқумли касалликка гирифтор бўлганлар йўқ эмас. Келажакда сабоқ бўлиши учун юқоридаги гапларимнинг остини чизиб қўйинглар. Имтиҳон пайти сизлардан ғаркўз, сузиккўз, қўйкўз, ўликкўз, уккикўз каби ибораларнинг анатомик ва маъжозий маъноларини сўрайман. Меҳр кўзда, дейишса ҳамки ўшанда менинг нигоҳларимдан шафқат изламанглар! У студент зотини тутдек тўкишдан роҳат топадиган қасоскор ва совуқ қорачуқларга айланади. Фақат яхши ўқиганларгина пулисиротдан ўтиб олишлари мумкин.

Кўз - гавҳари шамчироқ! Уни бамиқдор эҳтиёт қилинглари, султонларим! Ҳеч қандай бойлик унинг ўрнини босолмайди. Мен кун бўйи лекция ўқиб, имтиҳон олиб, шалвираб қоламан. Уйга қайтишида эса нигоҳим йўлдаги қиз-жувонларга тушади-ю, чарчоғим ёзилади қолади. Ёпирай! Демак кўзнинг бизга унча аён бўлмаган тагин бир талай хислатлари бор эканда?! Мен чолки кўзларимни сугориб, йигитга айланар эканман, сиз - ёшларнинг аҳволларингни тасаввур қилиб кўриш қийин эмас!

Афанди сартарош экан. У мухлисининг сочини тарашилайтириб сўрабди: “Оғайни, қулоқ керакми?” “Ҳа, керак”, дебди у. Афанди шартта кесиб, қўлига тутқазибди: “Керак бўлса, олиб қўйинг!” Навбат иккинчи қулоққа келганда: “Йўқ, қулоқ керак эмас!” дебди. Шунда афанди унинг қулогини кесиб, итқитиб юборибди.

Дарҳақиқат, қулоқ керакми, йўқми? Фанда рудимент деган ибора бор. Яъни эволюциянинг маълум даврида иш бериб, кейин ярамай қолган узвлар-рудиментлар дейилади. Мен жумладан, қулоқ

супрасини ҳам рудиментлар қаторига қўшардим. Чунки у бўлмаса ҳам баралла эшитаверамиз. Аксарият ҳайвонларнинг қулоқ супраси ишлайди: зарур дақиқаларда диккаяди, кераксиз шовқун бўлса шалвираб, овоз йўлларини беркитади. Бизнинг шалпанг қулоқларимиз онадан тўғилганда қандай диккайиб турган бўлса; умрнинг охиригача бу ҳолатини ўзгартирмайди. Эҳтимол, ҳамма гапдан воқиф бўлишимиз учун унинг мудом диккайиб тургани маъқулдир. Лекин, менингча, кўп гаплар студентнинг у қулогидан кириб, бунисидан чиқиб кетмаслиги учун бекорхўжа супраларнинг бири букилиб турса ёмон бўлмасмиди?! Ёки зерикарли мажлис, бемаъни суҳбатлар бўлаётганда иккала қулоқни ҳам беркитиб, ўз ишини қилаверардинг.

Қулоқ супраларининг қаққайиб туравериши одамларга
Қулоқ ўтиришмагани учун бўлса керак, унга ўзга вазифаларни юклашган. Вақт ўтиши билан ўғил болаларнинг қулоқлари тарбия воситасига айланган. Шумтакалик қилган ёки икки олиб келган болани урмайин, сўкмайин қулогидан бураб олсангиз, кўзи мошдай очилади. Ҳа, бундан ажабланманг: организмдаги узвлар бир-бири билан боғлиқ. Туёғига урсанг, шохи зирқирайди, дейишади-ку. Шунга ўхшаб, қулогини чўзсанг, кўзи очилади.

Қиз болаларнинг қулоқ супралари ҳусни очадиган узвга айланганини таъкидлаб ўтишим шарт эмасдир. Ҳа, у ўз вазифасини ўзгартирди; молпарастлик билан олтин, кумуш сингари совуқ металл ҳамда тошларни кўз-кўз қилишга ўтиб олди. Начора?!

Бу гапларнинг бари қулоқ супраси ҳақида, албатта. Қулоқнинг ўзи бўлса, эшитиш органи бўлиб, усиз яшаи - машаққат. Одамлар ва атроф-муҳит билан мулоқот қилишдан маҳрум бўлиб, дилкаш оҳанглардан баҳра топмаслик - катта йўқотиш.

Табиат бизнинг локаторимизни жуда мукамал қилиб яратган, десак адолатдан бўлмасди. Ҳатто ҳашоратнинг мўйлови ёки кўршапалакнинг қулоғи ҳам ультратовушларни илғаб олади-ю, бизнинг қулоқлар уни эшитмайди. Овоз ҳаво орқали қулоқ пардасига келиб урилади ва биз эшитамиз.

Султонларим! Шу гапимни у қулоқларинг билан ҳам, бу қулоқларинг билан ҳам эшитиб олинглар. Самарқанд деган шаҳри

азимнинг тўрт нарсасидан огоҳ бўлиб яшаи керак. Бу - серкарашма қизлар, чандаст киссавурлар, ўткир коньяк ва имтиҳон олувчи чоллардир. Мен сизларнинг қулоқларингдан чўзмайман, юзларингга тарсаки тортмайман, аммо нимаси биландир қулоқ суңрасига ўхшаб кетадиган “икки” қўйиб беравераман! Шунинг учун ўқинглар! ўқинглар! ўқинглар!

Тагин бир ҳақиқат ёдларингда бўлсин: ҳар қандай енгил ишга ҳам оғир юмушга киришаётгандай тараддуд ва иштиёқ; ҳар қандай оғир ишга қўл уришдан илгари енгил юмуш бошлаётгандек совуққонлик бўлсин сизларда.

Майли, энди бурунни таърифлашга ўтамиз. Табиат уни икки кўзнинг оралигига қўндирган. Масалан, парранда ва балиқларнинг бурни кўзидан узоққа жойлашган. Инсоннинг кўзига ишониб бўлмайди-да. Улар бир-бири билан гижиллашиб қолмасин, деб табиат шундай йўл тутган бўлиши мумкин. Ихчам, келишган бурун - юз жозибаси. Картошка ёки нокка ўхшаган бесўнақай, беўхшов бурунлардан ўзи сақласин! Бир студент иккинчисидн сўрабди: “Икки тешик билан бир тешикни беркитиш мумкинки?” “Ҳа, дебди униси, бурнимни оғзингга суқсам шундай ҳол рўй беради; кейин беъмани саволлар бермайсан!”.

Бизнинг бўй илғаш фазилатимиз, масалан, бўриникига нисбатан арзимас даражада сушт. Кулранг йиртқич бир неча чақирим наридаги ўлжаси ёки рақибининг ҳидини илғайди. Жониворларнинг ҳатто кечаги изларини ҳидлаб, улар қайси томонга йўл олишганичи тахминлайди.

Биз шўрликларнинг гўзал бурунчаларимиз француз атри билан арақнинг ҳидини илғашдан ўзгасига ярамайди!

Ҳид билиш инсон ҳаёти учун катта аҳамиятга эга. Бу хислатимиз бизни талай нохушликлардан огоҳлантиради ва эзгуликларга эш қилади. Аммо шуни билиб қўйиш керакки, буруннинг

Бурун

бурчи фақат ҳид билиш эмас, у ҳавони илтиб, ундаги чанг, губорларни тутати ва вужудимизни бало-қазолардан сақлаб қолади.

Буруннинг ана шундай беқиёс хислатлари билан бирга айрим

нуқсонлари ҳам йўқ эмас. У ўзини дуч келган жойга суқишни хуш кўради. Бунинг эвазига шўрлик қулоқ дашиномлар, ҳатто ҳақоратлар эшитади.

Султонларим! Оғиз ҳақида сўз кетганда, оғизга қараб гапиришга тўғри келади. Лаб ёки аррадай ўткир тишлардан зарра чўчимаса бўлади. Одамнинг бахтига ҳам, қора қисматига ҳам кўп ҳолларда забон сабаб бўлади. Шуниси аламлики, гуноҳлари учун тилнинг ўзи жавоб бермай, унинг қасрига юз шапалоқ ейди, пешана шўрланади, бош маломатларга қолиб кетади. Аввалги замонларда гуноҳлари учун тилни кесиш одати ҳам бўлган. Аммо тил минбарларга чиқиб, бундай жазони қоралайвергач, у бекор қилинган.

Тилга ишониб бўлмайди. Айниқса кет амал курсисига ўтирганда, қўл кўпроқ пул гижимлаганда, лаб шароб сипқарганда тилнинг валдираши авж олиб кетади. Инсоният тарихида кўп бошларнинг

Тил кесилишига айнан тил сабаб бўлган. Қилич яраси битар, тил яраси битмас, деган нақлни ёдга олинглар. У дилозорликкагина

эмас, гийбатга, олдам-қалдамга, маломатга ҳам мойилроқ бўлади.

Майли, тил ҳам ўзимизники. Айбни фақат у шўрликка тўнкаб ўтирсак инсофдан бўлмас! Лафз деганимиз, кўп ҳолларда юрак билан мийяга бўйсинади. Кўп ҳолларда ўшалар нохуш кўрсатма беришади-ю, биз тилдан кўриб юрамиз.

Тилнинг анатомик фазилатларини таърифлайдиган бўлсак, ҳайратдан ёқа ушлаймиз. Қанд ёки туз парчасини лабга тегизсангиз, ҳеч қандай фарқни сезмайсиз, лекин тилга тегизсангиз, бирининг ширинлигидан, иккинчисининг шўрлигидан воқиф бўласиз. Бу - мўъжиза! Тил ўздан овқатни ҳазм қиладиган суюқликлар чиқаради; таомни тиш остига муттасил етказиб беради, уни ютиб юборишга кўмаклашади.

Танаффусгача жилагина фурсатимиз қолди. Тишни-тишга қўйиб турсаларинг, ҳадемай ўтиб кетади.

Ўттиз икки тишининг - ўттиз икки иши бор дейишади. Дарҳақиқат, курак тишлар бажарган юмушни қозик тиш ёки озиқ тиш уддалолмайди.

Тиш суягининг ўзи ҳиссиз бўлса ҳамки, у оғриб қолганда жонингни

олади. Сизларни билмайман-у мен асфальтни бузадиган буровойларни кўрганимда ҳам ёдимга тиш доктори тушиб, жоним зирқираб кетади.

Тиш Тиш деганимиз бир неча узвлардан иборат. Унинг илдизи жағ суягига ботиб туради. Сиртида эмаль қават бор.

Тиш - меҳнаткаш, бегуноҳ. У масалан, тилни тишламайди. Тишласа, тил извогарлик қилиб, ўттиз иккаласининг ҳам синиб кетишига сабаб бўлиши мумкин.

Шу билан, султонларим, бугунги машғулотиимиз ниҳоясига етди. Бош ҳақидаги тасаввурларингиз андак бойигандир. Бошларинг омон бўлсин! Нури нусрат тилайман сизларга!

Саволлар борми?

Мардумларнинг бир таомилларига эътибор берганмисизлар: олий даражадаги давралар ва табақаларда, инчунин ҳаяжонли, сарафроз дақиқаларда бир-бирларининг қўлларини ўпишади улар. Бағоят назокат ва эҳтиром ила ижозат сўраб, андак таъзим бажо келтириб ўпишади. Қавмлар ва муҳтарам меҳмонларнинг, кекса боғбонлар ва кибор хонимларнинг ҳам қўлларидан қониқиш ила бўса олишади. Ғалати. Нега энди, масалан, қулоқ, кўз, бурунни эмас, айнан қўлни ўпишади? Тўғри, кишилар гоҳида бир-бирларининг лаблари, юзларидан ҳам ўпиб қолишади. Аммо таомил ва мазмун жиҳатидан бу ҳол қўлни ўпишдан фарқ қилади.

Қўл Лабга - лаб босаётган ошиқ кўрқаниса, атрофга аланглаб олади. Чунки мазкур муччида шоирона ва шаҳвоний

муддаолар пардаланган бўлади, ҳамда бу жараён ҳамиша ҳам яхшиликка олиб келмайди. Юздан ўпиш олиш-чи? Эътибор берган бўлсаларинг, кўпроқ болакайларнинг чаккаларидан чўпиллатиб ўпиб қўйишади. Болажонларга меҳрлари жўшиб кетганидан шундай қилишади, десак яқинликка йўл қўйган бўламиз. Кўп ҳолларда уларни овутиш, кўнглини кўтариш; мезбон ва меҳмоннинг меҳрини қозониш

учун ҳам шундай маккорона йўл тутишади. Кўриб турибсизки, буларнинг бирортасини панжсалардан ўпишга таққослаб бўлмайди. Дунёдаги кўпгина элатлар ва миллатлар қўлдан ўпишни эзгу анъанага айлантиришларининг боиси шуки - жаъми моддий ва маънавий бойликларни меҳнаткаш қўл вужудга келтиради.

Антрополог олимлар қўл жуда-қадим замонда *homo sapiens*нинг олдинги оёқлари бўлган ва эндиликда шамоили, вазифасини ўзгартирган, деб даъво қилишади. Мен эса қўл бир замонлар одамнинг қаноти бўлган, деб ҳисоблайман. Зотан у ҳозир ҳам қанотни эслатади. Юраётган, айниқса югураётган кишининг қўлларига бир лаҳза разм солинг-а: у қўшқанотдай бир маромда ҳаракат қилади.

Қўл ер ҳайдайди, уруғ сепеди, металл қуюди, овқат пиширади, бешик тебратади, китоб ёзади, қадаҳ уриштиради ва ҳақозо ва ҳақозо. Хўш, шунчалик бунёдкор ва беназир қўлларни ардоқламаслик, ўпмаслик мумкинми?!

Эркин Воҳидов ёзади:

Юракдай тинмаган асло,
Бу қўллардир, бу қўллардир...

Биз ҳақиқатгўй бўлишимиз - қўлнинг ножўя ҳаракатларидан ҳам кўз юммаслигимиз керак. Қўл гоҳида пора олади, ўғирлик қилади, қурол томон интилади, ўлим ҳукмига имзо чекади. Унинг қилмишларига кўп ҳолларда кўзининг очлиги, мийянинг занглагани, юракнинг қоралиги ҳам сабаб бўлади.

Бош бармоқ

Бармоқларга таъриф берамиз.

Бош бармоқ ўз номига муносиб - амалдорлик вазифасини ўтайди. Аксар бошлиқларга ўхшаб, жонини кўпам койитавермайди. Масъул юмушларнинг барини ўринбосари - кўрсатгич бармоқ зиммасига юклаб қўйган. Ўзи булса, қоматини ғоз тутиб, “ҳамма нарса жойида”, деб тураверади. Ҳар қандай вазиятда: турғунликми, инқилобий ўзгаришлар даврими - ҳолатини зарра ўзгартирмай, “михдай” деган каломни тилдан қўймайди. Ана шу тадбиркорлиги

унга қўл келади: бошлиқлар бунақаларни қадрлашади. Бош бармоқнинг тагин бир ноҳуш қилигидан воқиф қилиб қўймоқчиман: уни инкор этсангиз ёки кескинроқ танқид қилсангиз, кўрсатгич ва ўрта бармоқ орасидан бошини чиқариб, зуғум билан мазах ва ҳақорат қилади. Бу беандишалиги учун ҳеч ким уни жазоламаслигини билади чоғимда.

Ҳарҳолда бош бармоқнинг зукко ва маъруф томонлари оз эмас. Қўл остидаги панжсалар билан аҳил ва яктанлигини айтмайсизми?! Адолатсизлик, ноҳақлик рўй берганда, айнан бош бармоқ паноҳида мушт бўлиб тугилишади улар.

Кўрсатгич бармоқ таърифига кенгроқ ўрин ажратамиз. У ўрта бармоқдан жуссасиз бўлса ҳамки, ундан салмоқлироқ юмушларни бажаради. Кўрсатгич бармоққа адолат юзасидан баҳо бериб, ютуқлари, нуқсонларини ҳолис баҳоламоқ керак. Гоҳида у бош бармоққа ишониб, дадил ҳаракатлар қилади, каттароқ гапириб ҳам қўяди. Минбарга кўтарилиб қолгудай бўлса, ўз номидангина эмас, мушт, юрак, мийя номидан ҳам гапириб, одамларнинг энсасини қотиради. Шу билан бирга у ҳалойиққа (гоҳида тўғри, гоҳида

Кўрсатгичбармоқ нотўғри) йўл кўрсатади. Кўрсатгич бармоқ танбур ёки чанқовуз чертганда, дилингиз ҳаяжонга, завққа тўлади; у милтиқ тепкисини ёки бомба

туғмачасини босганда, дийдаларингизга ёш қалқийди. Кўрсатгич бармоқ одамларни курашга даъват этади, маърифатпарварлик билан турфа манбаъларга қадалиб, зарур нуқталарни кўрсатади.

Қолган бармоқлар

Қолган уч бармоқ хусусида мухтасарроқ сўз юритамиз. Улар нисбатан лоқайд; ташаббускор эмас. Ўрта бармоқ шунча серсавлат ва киборлигига

қарамай мустақил иш юритавермайди. Лекин бармоқлар жипслашиб, мушт бўлиб тугилганда ёки, шапалоқ бўлиб тизилишганда, ўзини чеккага олмайди, баръақс жонини аямай курашга тушади. Ўрта бармоқдан кейингисини номсиз бармоқ ҳам дейишади. Лекин уни

қадрлашади. Шунинг учун ҳам бу беозор ва ҳалим бармоқни никоҳ узуклари, олтин ва марваридлар билан беашиади.

Чимчилоқ нисбатан жуссасиз бўлса ҳамки, ўзгалар қатори жон текиб хизмат қилади. Ўзига зеб беришни хуш кўради. Бош бармоқнинг огоҳлантиришларига қарамай, бот-бот гаров ўйнаб турадиган нохуш одатлари бор. Ўзга бармоқлар сингари чимчилоқ фаолиятини ҳам панжалардан ажратган ҳолда тасаввур қилиш бирёқламалик бўлур эди. Бармоқлар бирлашиб, ақл бовар қилмайдиган юмушларни бажаради. Масалан, инсон забондан маҳрум бўлса, бармоқлар тилга киради. Шунда ҳаммадан кўпроқ чимчилоқ “запиради”.

Бармоқларнинг хислат-у хизматлари шу билан чегараланмайди: улар “кўришади” ҳам. Кўзи ожизлар бармоқлари билан ўқишлари ва ёзишларини таъкидлашим шарт эмасдир?!

Юқорида мушт ҳақида сўз юритгандим. Вужудимизда ҳажми, шакли ва тагин алланималари билан муштга менгзаб кетадиган бир қудрат борки, у билан ҳисоблашмаслик гумроҳлик бўлур эди.

Гап юрак ҳақида кетаяпти!

Юракнинг муштан фарқи нимада? Муштнинг бир икки бармоғи бўлмаса ҳам одам бу кемтикликдан катта озор тортмайди. Лекин юракнинг тугмачадай келадиган қопқоқчаси ишламай қолса ёки

Юрак сочдай келадиган артерия томиридан қон ўтмаса, вужуд бу дунё билан видолашишига маҳкум.

Демак уни муштга муқоялаш нодуруст. Моторга ҳам таққослашади уни. Лекин энг мукамал мотор ҳам етмиш, саксон ёки юз йил узлуксиз ишолмайди. Инсон дунёга келган заҳоти, йўқ, у ҳали она қорнида бўлганидаёқ юрак иш бошлайди ва соҳибининг сўнгги нафасигача хизмат қилади. “Оёқ юришдан тўхтади”, ёки “Оғиз чайнашдан тўхтади” дейишса, унчалик парво қилишмайди, аммо: “Юрак уришдан тўхтади” деган калом кишини сескантириб юборади. Ғалати. Кечаси мийя, қўл, кўз, оёқ, қулоқ, тил, тиш ва ўзга узвлар дам олишади, аммо бечора юрак бу ҳаловатдан маҳрум.

Тагин бир ҳақиқат хусусида бош қотирганмисиз?! Табиат

юракни қафаснинг кўзга кўринмас тубига яширган бўлса ҳамки, ганим пичоқ санчганда ёки милтиқ ўқталганда шу бечорани мўлжалга олади. Нақадар адолатсизлик?! Нақадар жаҳолат! Нега энди муштни, қулоқни, бошни нишонга олмай, юракка қасд қилишади?!

Юракни анатомик жиҳатдан таҳлил қиламиз. Мана бу плакатда юрак ва унга тушаиш узвлар акс эттирилган. Кўриб турибсизлар: у қон айланиш системасининг маркази - ҳаёт узаги, жон қопчиги. Булар - бўлмалар, артериялар, веналар... Султонларим! Имтиҳон пайти юракни ҳовучлаб ўтирмаслик учун мазкур узвларнинг ҳар бирини обдон ўрганишлар. Буларни билмасдан инсон ва жониворларнинг ҳаёт тарзини ўрганиш амри маҳол. Бунинг учун эса худди юракнинг ўзидай меҳнатга, изланишга ўч бўлиш талаб этилади. Атига уч юз граммлик бир парча гўштнинг йигирма тўрт соат давомида бажарган иши қувват жиҳатидан ярим тонналик юкни ўн қаватли бино тепасига чиқариш билан тенг. Ўн қаватли бинога-я! Уни сифатлаганда фақат меҳнаткашлигини таъкидлаш билан чеклансак адолатдан бўлмайди. Юрак энг аввало, жўмардлик, жасорат, тик сўзликлик тимсолидир. Йўқ, юрак бир парча гўшт эмас, у - олов, у - гул, у - беназир қудрат!

Юракка баҳишда афсона-ю қўшиқлар ҳангома-ю ҳазиллар бир талай. Одамлар кўплаб маъжозий номлар ҳам беришган унга: қалб, кўнгил, дил ва ҳоказо. Бу каломларни бир-биридан фарқлаган ҳолда қўллаш керак.

Маълумки, мардларга тақлид қилишади. Айрим хашаки шоирларнинг бачкана шеърларидан мисол келтириб ўтирмайман. Баъзи бир студентларимиз ўртасига камон тири қадалган юрак тасвирини чизиб, остига ёзиб қўйишади: “Миша плюс Маша баробар Любовь”. Тамиз қани?! Яна бир тоифадаги доводир бандалар кўкраклари, билакларига юрак тасвирини тушириб, пастрогига беўхшов қилиб ёзишади: “Не забуду, Катя!” Масхараовлик! Бу юракдек муқаддас қудратга шак келтирмоқликдир. Юрак иму-жим захмат чекади, матонатга эш бўлади. Ундан ибрат олмоқчи бўлганлар ана шу хислатларни ўрганмоқлари, жорий этмоқлари керак. Юрак билан ўпка кўкрак қафасида жолошган бўлиб, уларнинг муштарак томонлари анчагина. Юракка ҳам, ўпкага ҳам кислород

керак. Бирига маънавий, иккинчисига табиий кислород. Лекин шунга қарамай юрак мардлик, жасорат рамзи; ўпка бўлса ҳовлиқмалик, енгилтабиатлик тимсоли бўлиб келган. “Ўпкангни бос!”, “Ўпканг ишишиб кетибди”, “Ўпка!” деган дашиномлар зинҳор ва зинҳор вазмин, сокин одамларга нисбатан айтилмайди.

Ўпка дарҳақиқат ҳажман юракдан йирик бўлса ҳамки вазн жиҳатидан чандон енгилдир. Чунки у асосан ҳаво билан тўлган бўлади. Биз нафасимизни батамом чиқарганимизда ҳам ўпка

Ўпка

пуфакчаларида тагин бир минг беш юз кубосантиметр ҳаво сақланиб қолади.

Ўпкада дарахт илдизидек тармоқланиб кетган ҳаво йўллари бронхиаль томирлар дейилади. Уларнинг учки қисмида майда пуфакчалар бор. Ҳамду-сано, хушомад, мақтов худди ана шу пуфакчаларни қитиқлаб, ўпканинг ишишиб кетишига сабаб бўлади.

Биз кўп синоатлардан воқиф бўлган доно одамлармиз. Эстрада артистларининг таржимаи ҳолидан ҳам, чет элнинг олди-қочди детективларидан ҳам хабардормиз. Лекин ўз организмимизни билмаймиз. Инсонга ҳаёт бахш этувчи ўпка қаерда жойлашганини айтиб беролмайдиган ўпка студентлар, афсуски учраб туради. Зеро студентларни айблаб нима қилдим?! Биз - олимлар коинот асрорларини очдигу, ўпка ишдан чиққанда уни алмаштиришни уddалолмаймиз. Ўпка кислородни ютиб, карбонад ангидрид чиқаради, деб ёзамиз, холос. Ўпкамиз тортадиган арава юкининг тобора огирлишиб кетаётганлиги ташвишли ҳол. У ҳаводан асосан тоза кислород ва азот олиши керак. Аммо қани ўша - аввалги шаффоф ҳаволар?! Ҳаво захарга тўла бўлса ҳамки захматкаш ўпкамиз гинг демай, ишлагани ишлаган. Буни кўриб, ўйлаб қоласан: эҳтимол уни енгилтабиатлик, ҳовлиқмалик тимсоли эмас, вазминлик, сокинлик рамзи қилиб олиш керакдир?!

Энди кўкрак қафасидан жилла пастроққа - киндик музофотига тушамиз. Киндикнинг ҳаёт учун аҳамияти йўқ ҳисоби. Инсон она қорнида бўлган маҳалда эса у ҳаёт риштаси бўлган - киндикка туташ томирлар уни она вужудига боғлаган. Чақалоқнинг киндиги кесилган заҳоти у асосий вазифасини ўтаб бўлиб, тананинг марказ

қисми бўлиб қолади. Шаҳарлик айрим ўпка болаларнинг: “Аканг қарагай Самарқанднинг киндигидан” деб кўкрак муштлаганига эътибор берганмисиз?! Демак, марказда бўлиш шарафли. Ҳатто ўз вазифасини ўтаб бўлган бекорхўжа бўлса ҳамки.

Майли, чалғиб кетмайлик. Хуллас, киндикдан ичкарига мўралаймиз. Эҳ-ҳе, ашгал-дашқалларнинг ҳисобига бориб бўлмайди. Жигар, меъда, ичак. Биз уларни ҳазм органлари, халқ бўлса лўнда қилиб, қорин деб қўя қолади.

Жигар талай юмушларни бажаради. Энг аввало, у вужудимиз фильтри, соқчисидир. Биз истеъмол қиладиган арақ ва бошқа зарарли моддалар жигарга келиб парчаланади ва кучини йўқотади. Жигар бизнинг толмас ва садоқатли дўстимиз. Шунинг учун жигар қавмлик, ўта қадрдонлик тимсолига айланган. Кишилар энг яқинларини жону-жигарим, деб қадрлашади. Жигар - жигар, дигар - дигар, яъни ўзингники билан ўзганинг фарқи бор дейишади. Энг яқин одамларидан ажралган кишиларнинг: “Во, жигарим”, деб фарёд чекишларига

Жигар эътибор берганмисиз, бунинг сабаблари ҳақида бош қотирганмисиз?! Бизга кўз тиккан дардни ўзига оладиган қалқон ана шу жигардир! Султонларим! Бир-бирларингга жигар бўлинглар! Агар инсоният шу туйғу билан яшаса, ер юзида қирғинлар, урушлар, адолатсизликлар бўлмасди!

Қорин бўшлиғида жойлашган ошқозон овқатни ҳазм қилади. Инсон - ҳаёт гултожи, деймиз. Мадомики шундай экан, у неъматларнинг энг хушхўрини меъёрига қараб танаввул қилмоғи керак. Амалдачи! Шундай бўляптими? Бир замонлар одамлар очликдан жон беришган бўлишса, энди тўқликдан - кўп ва нобоп овқатдан завол топишяпти.

Қорин бўшлиғи Қорни катталар. Улар тўрт тоифага бўлинишади: ҳомиладор аёллар, амалдорлар, ишёқмаслар, касаллар. Бу тўрт ҳолатда тўрт усул билан кураш олиб бориш керак. Ҳомиладор аёлларни тўққиз ой кутиш, амалдорларни креслосидан жудо қилиш, ишёқмасларнинг

қўлига кетмонни тутқазиб, мушт ўдагайлаб қўйиш, беморларни эса даволаш.

Насиба билан нафсининг фарқи бор, султонларим. Насиба дегани, бу - яримта нон - роҳати жон демакдир. Ўша яримта нон пешана тери билан топилган бўлса, албатта. Хўш, нафс нима? Нафси бузуқ ҳайитда улар, дейишади. Ғалатида ўзи: ҳарқанча боққанинг билан ҳам, масалан хўроз, така ёки бўрининг қорни бунақа бесўнақай бўлиб қолмайди. Бизда эса айрим эркакларнинг қорни мешкопнинг ўзи. Бунга нафс, аниқроқ қилиб айтганда, баднафслик сабаб. Сомон бировники бўлса ҳам, сомонхона ўзингники, деган нақлни унутмаслик керак.

Биз истеъмол қиладиган айрим хўракларни хўроз, така ёки бўри татиб кўрса, ҳар не дардларга гирифтор бўларди. Жумладан, биз стаканлаб сипқарадиган арақнинг бир қултумини ҳам улар ичолмайди. Сўнги йилларда таомимиз тақрибида ҳар хил кимёвий моддалар ҳам кўпайиб кетаётганлигини гапирмаёқ қўяй. Ошқозонимиз эса гинг демай ишлайверади. Аммо ҳар қанақа сабру тоқатнинг ҳам чегараси борлигини унутмаслигимиз керак!

Шу билан киндик атрофидаги органлар таърифига якун ясаймиз. Энди киндикдан бир қарич пастга тушамиз.

**Киндикдан бир
қарич паст**

.....
.....
.....?!.....!!!
...??...

Бўри билан профессорни оёғи боқади, деган нақл бор. Тан олишим керак, бу мақолни ўзим тўқиганман. Бўри деган жонивор бир оғиз луқман ҳалол деб ҳар куни юз километрлаб йўл босади. Ўлжасини таъқибга олиб ёки милтиқ тутган жаллодлардан қочиб, тоғ-тош, сахро кезади. Мен ҳам бўрига ўхшаб эртадан кечгача кафедра-ю аудиториялар бўйлаб югураман, тикка турганимча куйиб-пишиб монолог ўқийман. Менинг бир жуфт оёғим кулранг жониворнинг тўрт оёғи ишини бажаради.

Оёқ ўзга узвлардан кечикиброқ иш бошлайди. Инсон фарзанди бирор ёшга етгандан кейингина оёққа кира. Тагин: умр поёнида ҳам у юрак, кўз ёки қўлдан олдинроқ ётиб олади. Лекин шу икки оёқ етмиш-саксон кило келадиган юкни етмиш-саксон йил кўтариб юришини

ўйласангиз, қўлнимас, ана шу сокин ва захматкаш оёғни ўпгингиз келади.

Оёқ ЧТЗ деган трактор бўғич эди:
 тўртала гилдираги темирдан бўлса ҳамки
 икки йил ўтмай оёғи ейилиб кетди. Кейин
 уларни резина балонлар билан
алмаштиришди. Аммо бу гилдираклар ҳам бизнинг оёқлардай чидамли
эмас. Тез-тез дами чиқиб туради уларнинг.

Оёқ туфайли биз оламни: янги-янги мамлакатлар, қитъаларни
кашф этдик. “Инсон оёғи етмаган жойлар” деган ибора бор.
Эндиликда инсон оёғи етмаган жойлар қолмади, десак хато қилмаган
бўламиз. Ҳатто ойда ҳам оёқ излари бор. Мансур оёқлар фақат
футболчи учун тириклик ва шуҳрат манбаи десак бирёқламалик
бўлур эди. Чавандоз ёки геологни, чўпон ё ветврачни, студент ёхуд
раҳбарни ва энг аввало, бизнинг ҳар биримиз ўзимизни бир лаҳза
оёқсиз ҳолда тасаввур қилиб кўришимиз кифоя.

Оёқни қўполлик тимсоли ҳам дейишади. Гоҳи-гоҳида эшикни
тепиб очганини назарда тутиб, шундай хулосага келишган,
назаримда. Аслида оёқларимиз мардлик ва гўзаллик рамзидир. Биз
унинг жасоратларини қисман таърифлаб ўтдик. Гўзаллиги хусусида
сўз кетганда: унинг чақмоқдай бўлиб рақсга тушганини эслашингиз
кифоя. Ёки кибор хонимларнинг оппоқ ва жасажжи оёқларини кўз
олдингизга келтиришингизни сўрардим. Мен чолки бу ситамкор
гўзалликни кўрганда шунча энтикиб кетар эканман, сизларнинг хумор
ҳолатларингни тасаввур қилиш қийин эмас!

Тил билан кўрсатгич бармоқни минбарга олиб чиқиб, ўзлари
дарахт илдизларидек панада қоладиган ана шу оёқлардир!

Она заминга тиралиб, ҳаётнинг оғир юкини кўтариб ўтадиган
ҳам ана шу оёқлар!

Юмшоқ тупроққа ботиб, омов кетидан қадам-бақадам олға
босадиган ҳам ўшалар!

Белида дарди борнинг оёғи қалтирайди, деб эшитганмисиз? Бу
кўпроқ студентларга тегишли. Имтиҳон пайтлари тиззалари
қалтирадиган азаматларни кўп кўрганман. Ҳа, жўмард ва ёвқур
оёқлар соҳибининг афтодаҳоллгидан ор қилиб, ларзага тушишади.

Сут эмизувчиларда оёқ - тўртта, ҳашоратларда - олтига, қирқоёқда - ўттиз иккита. Фақат парранда билан инсон боласида иккитадан, холос. Аммо шунга қарамай биз бот-бот ёқоч оёқли ногиронларни учратиб турамиз. Уларни ким мажруҳ этган?!

Мен одамнинг айрим узвлари ҳақида қисқа маълумот бериб ўтдим, холос. Хўш, одамнинг ўзи нима?

Бу боқий жумбоққа инсоният асрлар оша мукамал жавоб тополмайди. Одамнинг аниқ таърифи, теоремаси ёки формуласи йўқ! Менинг назаримда, одам дегани қаршимда ўтириб олиб, гапларимга диққат қилаётгандай бўлса ҳамки, хаёлига келган ширин хотиралардан илжайиб қўядиган студент. Сизларнинг назарингизда эса имтиҳондан йиқитаман, деб дағдага қиладиган сержаз профессор. Доктор учун одам - инжиқ бемор, сартарош учун сочи бот-бот ўсиб турадиган мухлис, ошпаз учун - хўранда; Сталин учун одам дегани - этик билан эзгилаб кетавериши мумкин бўлган чумоли; Литва шоири Межслайтис учун эса - оёқларини ерга тираб осмонни кўтариб турадиган беқиёс қудрат!

Сизлар одам зотини умр бўйи ўрганишларинг лозим. Бунинг учун энг аввало:

- одамда одамийликни ҳувайдо этишни одат қилинг;
- инсон ўзини ўрганмай, кашф этмай ўзгаларни билиши ножойизлигини ёдда тутинг;
- инсон фаришта эмас, агар уни фариштага айлантиришмоқчи бўлишса, одамийлигидан жудо бўлиши хавфи борлигини хотирдан чиқарманг;
- русларда “медовый месяц” деган ибора бор. Буни бизнинг Самарқандда “шакармоҳ” дейишади. Шундай қилиш керакки, инсон умрининг ҳар бир ойи шакармоҳ бўлиб қолсин!

Бу борада сизларга омад ёр бўлсин, султонларим!

Генетика (ирсият) фанидан сабоқ берадиган домланинг ташиқи қиёфасига қараб ёшини тахминлаш галат. Бу новча, сарҳаракат ва сергап одамни элликда деса ҳам, олтмишда деса ҳам бўлаверадидай. Вужуди чайир, мулоҳазалари кескин. Ёшигина эмас, унинг миллати ҳақидаги хулосаларимиз ҳам дудмал бўлиб қолди. Исм-шарифи - Владимир Абдулович Раҳметов. Рус тилини сув қилиб ичган одам, лекин ўзбек, тожик, қозоқ, татар тилларида ҳам гапириб кетаверади. Ўзбекча гапирганда, бот-бот русча ибораларни аралаштириб юборади.

Владимир Абдуловичнинг илмий даражаси йўқ экан. Юқори курс студентларининг айтишига қараганда, бир замонлар генлар хусусида илмий иш ёзган, амма академик Лисенко таълимотига зид чиқиб қолган эмиш. Тагин: домла имтиҳонда анча қаттиққўл экан, аммо билмай қолсанг нуқул Григор Мендель таржимаи ҳоли билан ҳозирги генетик олимлардан тўрт-бештасининг исм-шарифини сўраркан.

Тан олмоқ керак, унинг маърузалари жуда шавқовар эмас. Конспект саҳифалари: Мендель қонунлари, жадваллари, хромосомалар сони, мутация ҳолатлари билан тўлиб кетган. Кўпгина ибораларнинг мазмуни ўзимга ҳам қоронгу. Лекин оммабоп саҳифалар ҳам йўқ эмас. Владимир Абдулович, айниқса савол-жавобларга кўпроқ ўрин ажратади ва дарснинг охирги дақиқалари завқоварроқ бўлиб кетади. Танаффусга чиқишга ҳам шошилмай қолади киши бундай дақиқаларда.

Мазкур саҳифаларни эътиборингизга ҳавола этишдан олдин хотирангизга шуни солиб ўтишим керакки, айрим дафтарларим, жумладан генетиканинг ҳам муқовасига бош чаногини чизиб, тирсак суяклари расми билан крест қилиб қўйганман. Сабаби: бу конспектларда бешармроқ гаплар анчагина. Начора, шариятда шарм йўқ, деганларидек, фанда ҳам ҳаёга бориб ўтириш лакаловликдан ўзга нарсаси эмас. Лекин бу дафтарлар ўзгаларнинг қўлига тушиб қолиши нохушроқ. Шунинг учун айримларига ҳалиги расмни чизиб билан қаноатланмай: “16 ёшгача бўлганларнинг ўқиши ман этилади” деб ёзиб ҳам қўйибман. Маън қилинган дарахт меваси тотли бўлади деганларидек, амакимнинг тўртинчи синфда ўқийдиган ўғиллари

(Баҳодир) нуқул ана шу консептларни ўғирлайдиган одат чиқарган.

Хуллас, ирсият дафтарининг айрим саҳифалари ҳукмингизга ҳавола.

САВОЛ. Владимир Абдулович, бир қўшимизнинг хотини устма-уст тўртта қиз туғди. Шундан кейин хотини билан ажралишга мажбур бўлди у. Биламан: сиз буни, эскилик сарқити ёки жаҳолат деб айблайсиз. Аммо лекин: “Ўғил керакдир йигитга” деган ашула ҳам бор...

ЖАВОБ. Мен ирсият нуқтаи назаридан баҳо бераман ва дарҳақиқат, қўшинингизни жоҳилликка айблайман. Чунки ўғил ё қиз туғилиши батамом эркакларга боғлиқ. Унинг уругида игрик хромосомалар бўлгандагина, ўғил туғилиши мумкин. Акс ҳолда - иложи йўқ!

САВОЛ. Хўрознинг жинсий органи борми? Эшитишимча, ҳаво орқали...

ЖАВОБ. Хўрознинг жинсий органи бор. Лаборатория маиғулотида уни операция қилиб, ўша асбобларини кўрсатамиз.

САВОЛ. Тошбақалар ҳам қовушадими? Қандай қилиб? Ҳаммаёғи суяк-ку.

ЖАВОБ. Кўзга аранг чалинадиган ҳашоратдан тортиб, йирик сут эмизувчи ҳайвонларгача зурриёт учун қурашишади. Тошбақа деган жонивор ҳам бу боқий лаззатдан маҳрум эмас. Қизилқумда ургочи тошбақанинг нари билан қовушганини нақд тўрт соат давомида кузатганман. Шунинг учун ҳам узоқ кузатишга тўғри келдики, тошбақа дегани ана шу шавқли, ҳаяжонли ишни ҳам бағоят суст, лоқайд амалга ошираркан. Унинг эркаги ургочисидан анча жуссасиз эди. Шўрлик эркак имиллаб ургочисининг устига чиқар ва ҳар гал тақирлаб сирганиб кетарди. Маъшуқа бунга монелик кўрсатмас, бирор сай-ю ҳаракатга ҳам рағбатсиздай эди. Уларнинг йилда атиги бир бор бўладиган бу бағоят интим кечинмаларига ҳалақит бериб қўймаслик учун ўрнимдан жилмай, зимдан кузатардим. Ниҳоят эркак тошбақа бу гал сирганиб тушиши жараёнида ургочи билан орқама-орқа чатишиб қолди. Иккала беҳаё ҳам гарданларини охиригача чиқариб, лаззатданми ёки бизга қоронғу бўлган ўзга бир туйғуданми бошларини сарак-сарак тебратдилар. Бу

шармандалар шу алпозда анча туриб, роса маза қилади, деб ўйлагандим. Аммо ундай бўлмади - бирор шарпа ёки кўланкадан ҳадиксирашдими - мода тошбақа беихтиёр йўлга кирди. Шўрлик нар ҳам ундан ажралмай, орқаси билан эргашиди. Қовушганлар анча йўл юргач, ғурури паймол қилинаётган эркак тошбақага ачиниб кетдим ва уларни ажратиш илинжисиди ургочисининг йўлига оёғимни қўйдим. У бошини ичкари тортиб, тўхтади, аммо жабрдийда жуфтини қўйиб юбормади. Андак тургач, оёғимни олдим: у тагин эркагини судраганича йўлга тушди. Жуда раҳмим келди, бечора эркак тошбақага.

САВОЛ. Тошбақа жинсий қониқишдан ҳаловат топади, дейишга қандай асосларимиз бор?

ЖАВОБ. Буни исботлаш учун ё сиз ё мен тошбақага айланиб кўришимизга тўғри келади. Аммо аввал шуни айтиб ўтишим керакки, табиат тошбақа деган жониворни яратишда чинакамига эксперимент қилиб кўрганга ўхшайди. Ҳамма мавжудотнинг скелети организмнинг ички қисмида бўлса, тошбақаники - ташқарисиди. Бунинг устига қаттиқ ва оғир юк. Шунинг учун ҳам у махлуқ дангасалик рамзига айланиб қолган. Тақдир уни шу куйи яратган бўлса нима қилсин?! Лекин шунга қарамай тошбақани дунё лаззатларидан маҳрум дейишга асосимиз йўқ. Мадомики кўриш, эшитиш, ҳис этиш қобилияти бор экан, шаҳвоний эҳтироси ҳам жўш уриши мантиқий ҳолдир.

САВОЛ. Асалари оиласида ягона ургочи ари бор. Бунинг устига у шоҳ. Шундай бўлгандан кейин урчиш ишлари қандай кечади. Шоҳ билан ҳазиллашиб бўлмайди-ку!

ЖАВОБ. Қовушиш жараёни ҳам шоҳона тарзда кечади. Матка яъни маликаи шаҳанишоҳ бағоят қизиққон ва талабчан. Чунки у ягона бўлгани сабаб кўплаб тухум қўйиши керак. Ҳар гал унинг шаҳвоний ҳирси безовта қилганда, қанотларини зайритабийй қоқиб, мавқеёига нолайиқ ҳаракатлар қилади. Унинг теграсида ҳаминица йигирмага яқин эркак ари парвона бўлиб юради. Асаларичилар уларни трутен дейишади ва хушламай муттасил камайтириб туришади. Чунки бу азаматлар нектар ташишмайди, ин қуришмайди, соқчилик қилишмайди. Вазифа ҳам, қўлдан келадиган иш ҳам битта:

маликанинг талабини қондириш. Шу. Қолган йигирма минг атрофидаги ишчи арини эса табиат қовушиши кайфиятидан маҳрум этган; уларни фақат меҳнат учун яратган. Хуллас, ҳалиги зотли отларга ўхшаган ҳавобаланд эркаклар шоҳнинг имо-ишораларини дарҳол фаҳмлаб, ҳаракатга тушиб қоладилар. Айримлари ташиқарига парвоз қилиб, бу тадбир учун хилват манзилгоҳ дараклайди. Мазкур манзилгоҳ гулларга бой, хатарсиз бўлиши шарт. Кейин малика оилани бир лаҳза тарк этиб, эркаклар қуришовида ана шу хилватгоҳга йўл олади.

Одатда оилада шоҳ ари бўлмаса, тириклик тарзи ишдан чиқиши: сардорсиз қолган арилар иш ташлаб, хонани тарк этишлари ва охир-оқибатда очликдан нобуд бўлишлари керак. Аммо маликаи хубон эркаклар қуришовида кетаётганини кўриб, муддаони ҳис этишади ва бош кўтармай ишлашаверади. Хуллас, беҳаё эркаклар кўзлари хумор-хумор боқаётган хонимни силаб-сийпаб кўз остига олиб қўйилган ҳалиги жойга олиб боришади. Ўша дақиқаларда уларнинг хушомадгўйлик қилиб, бачканалашиб кетишганини кўрсангиз, энсангиз қотади: эркак бўлганингизга надоматлар чекасиз. Галварслар бир-бирларига гал бермай маликага бол ялатишади; юзлари, кўкраклари, беллари ҳатто ундан қуйисини ҳам ўпишади, ялаб-ялқашади. Бу бетавқифлар ўзининг устунлигини намоиши этиши мақсадида ҳаводаёқ бир-бири билан гижиллашиб ҳам олади. Шу тариқа баттоллар ҳукмфармон соҳибжамолни йўлдан оздиришади: у шаҳанишоҳлигини батамом унутиб, ана шу маст-аласт оломонга қўшилиб кетади, қўшиқ айтади, рақсга тушади. Ниҳоят дажамроқ, бақувватроқ ари у билан рақсга тушаётиб, устига чиқиб олади. Беҳаёлик бошланади. Қолганлар эса маст-аласт рақс қилаверадилар. Кейин бари поёнига етади: улар ҳеч гап бўлмагандай маконлари томон равона бўладилар. Аммо энг муҳим ишни бажарган яъни шоҳни уруғлаган эркак ари майиб бўлиб қолганлиги сабаб шу ерда жон беради.

Зурриёт шу тариқа давом этади.

Бу ўринда ҷумолининг ҳам ана шундай мутлақо шахсий ва махфий ташивишлари хусусида тўхталиб ўтиши керакка ўхшайди. Чунки унинг эркаги ҳам асалариникига ўхшаб, қовушгандан кейин нобуд бўлади.

Умр давомида атиги бир бор кайфу сафо қилиб, нариги дунёга равона бўлиш аламли, албатта. Аммо қовушиш жараёнининг ўзи шоирона. Маълумки, чумолилар ҳам оилада кўпчилик бўлиб яшаши ва эркак ҳамда ургочи чумоли вояга етишигач, қанот чиқаришади. Бу орада танишиб олишади, хуфя учрашувлар бўлиб ўтади. Кейин гапни бир жойга қўйиб, ҳамма ўз юмуши билан андармон бўлган пайтда жуфтакни ростлаб қолишади. Ошиқи беқарорлар орзуларни оловлантириб юборадиган озодлик ва висолнинг беҳудуд бир қувончи билан осмон-у фалакка парвоз этишади. Самода хавф-хатарлар оз эмас: ногаҳоний шамоллар, очофат қалдирғочлар, фотимачумчуқлар. Лекин қовушиш инстинкти уларни дадил ва баланд парвозларга чорлайверади. Худди шу пайт мўъжиза рўй беради: маъшуқа ўз ошигини опичиб олади. Ошиқ бўлса фурсатдан фойдаланиб... Шундан кейин бояқиш эркак ари мажолсизланиб, шалвираб қолади ва ерга тушиб, бу ёруғ оламдан кўз юмади. Ургочи бўлса баръакс, кучайиб ғайратга тўлади. Жуфти ҳалолани ёддаб чиқариб, серозиқа ва хилватроқ жойга қўнади. Кейин ин қазиб, тухум қўяди. Шу тариқа янги оила вужудга келади.

САВОЛ. Домла, нега мушуклар қовушиш пайтида оламни бошларига кўтариб бақаришади?

ЖАВОБ. Мушук дегани: шум ва беҳаё махлуқ. Куйга келган маҳаллаларда, айниқса эркалари кекирдакка зўр беришади. Бу билан, биринчидан, маъшуқаларини топиб олишади, иккинчидан, ўзларининг йўлбарс авлодидан эканлигини таъкидлашмоқчи бўлишади. Лекин ўзларинг гувоҳки, уларнинг овози йўлбарс бақаришидан кўра кўпроқ чақалоқ йиғисига ўхшаб кетади. Қовушиш жараёнини ҳам кузатганман. Эркак унча мойил бўлмаётган ургочисини алдаб-сулдаб том устига олиб чиқди. Кейин эса шилқимлик қилиб, уни бурчакка қадаб борди. Уёғи пастлик энди, шунинг учун бўлса керак, ургочи кўниб қўяқолди. Эркак мушук унинг устига чиқиши билан уларнинг иккаласи ҳам баббаравар чинқаришига тушишди. Бу ҳузурбахш ва тенгсиз ҳаловатнинг шоду-фарёди эди!

САВОЛ. Мен қўённинг қовушишини кўрганман. Эркак ургочисининг устига чиққач, жуда тез, шиддатли ҳаракат қилди-ю, ҳисри қониққач, шалвираб йиқилди. Кейин оёғи осмонда бўлиб ўлиб

қолди. Бунинг сабаби нимада?

ЖАВОБ. Қуённинг эркаги ҳам ургочиси ҳам жуда темпераментли бўлади. Шунинг учун эркаги кўпинча мажолсизланиб қолади. Аммо нобуд бўлмайди, нафасини ростлаб олгач, ўрнидан туриб кетади. Сиз ҳам қуёнга ўхшаб шошмаганингизда бунга гувоҳ бўлардингиз.

САВОЛ. Балиқлар қандай бирлашишади.

ЖАВОБ. Балиқларнинг эркалик уруғлари ургочиларига сув орқали ўтади.

САВОЛ. Илонлар-чи?

ЖАВОБ. Улар баҳорда бирлашишади. Хилват жойда ўнлаб илонлар тўпланиб, бир-бирига ёпишиб олади ва бир неча соатгача базми жамшид қилишади. Шу билан келаси йил баҳоргача алоқа қилишмайди.

САВОЛ. Радиация баланд бўлган жойларда эркалар жинсий қобилиятининг йўқолиши ростми?

ЖАВОБ. Рост. Шаҳвоний органлари ва асаб толаларини табиат бағоят нозик, омонат қилиб яратган. Радиация, заҳарли моддалар, зарба, ҳатто асабийлик ҳам уларни ишдан чиқаради. Умуман табиатнинг зурриёт қонунлари ва таомилларига билибми, билмайми аралашиши хатодир! Қадим замонларда подшоҳларнинг ҳарамларида хизмат қиладиган эркалар атайин бичилган. Яқин йилларгача эса аҳолиси кўпайиб кетаётган мамлакатлар эркаларининг мойисини олиб ташлашдек ваҳший одат ҳукм сурган. Булар - жаллодлик! Радиация билан инсон зурриётини нобуд қилиш эса буларнинг баридан чандон батарроқдир.

Гап инсон ҳақида кетяпти. Шахсан мен чорва моллари, паррандалар ҳатто ҳашоратларнинг ҳам бу интим кечинмаларига аралашишига қаршиман. Масалан, институтимиздаги сунъий урчитиш кафедрасини батамом ёпиш керак, деб ҳисоблайман. Тўғри. У ерда ўнлаб доцентлар, профессорлар ишлашади. Улар кўчқор, така ва буқаларнинг шаҳвоний ишларига аралашиб, ана шундай мартабаларга эришишган. Аммо булар табиийликка, Мендель таълимотига зид-ку! СЖК масаласи билан ўнлаб докторлик диссертациялари ёқланди, аммо бу усул бекор қилиниши билан ўша одамлар ўз дипломларини қайта топширишмади. Фан алданди,

жамоатчилик чалғитилди. Ҳозир эса сигирларни сунъий қочирishi афзалликларини ўзларича исботлашмоқда улар. Аммо суъний урчитиши жониворларни табиий эҳтирослардан маҳрум этади. Фақат шу эмас: йиллар ўтиб, буқалар сигирларга иргишини унутишади. Бу эса келажакда қандай оқибатларга сабаб бўлиши мумкинлигини ман-ман деган олим ҳам айтиб беролмайди.

Ҳозир жинсий тузоқ қўйиши авжига чиқиб кетяпти. Бу ҳам гайри-ахлоқий ҳол. Айрим денгиз жониворларини тутишида модасининг овозини чиқариб, шундай фойдаланишади. Овчилар машак каклик, бедана овозини магнитофонга ёзиб олиб, ундан ов қуроли сифатида фойдаланишяпти. Шўрлик эркалар чалғиб, тўрга тутишмоқда.

Ўсимликларни муҳофаза қилиши кафедрасининг бир аспиранти зараркунанда ҳашоратларга қарши курашида уларнинг жинсий органларига радиий билан таъсир этиши мавзусида диссертация ёқлади. Сўзга чиққанлар ана шу усулнинг иқтисодий афзалликлари хусусида роса сафсата сотишиди. Эҳтимол, кимёвий усул билан курашишига нисбатан бу афзалроқдир. Аммо генетика қонунлари-чи?! Табиат ўз фарзандларини “зарарли” ёки “фойдали”га ажратмайди. Унинг учун инсон ҳам ўргимчаккана ҳам фарзанд. Мадомики ҳашоратлр жинсий органларини майиб қилиши қонуниятга зид экан ва бу иш келажакда қандай оқибатларга сабаб бўлишини билмас эканмиз, унга қарши кураш олиб бормогимиз керак!

Ўзбек тили ва адабиёти

Камина таълим олаётган олийгоҳда порахўрлик борми? Ҳа, бор! Лекин амакимнинг таъбирларига қўшилиб: домлаларнинг бари пора олади, дейиши - гуноҳи азим. Бу даргоҳда Султон домла Владимир Абдуловичдай пок-ҳалол, диёнатли одамлар анчагина. Надоматлар бўлғайким, гирромлар, таъмагирлар ана шундай виждонли кишиларнинг ҳам номига доғ тегизишади.

Ҳа, порахўрлар бор, улар анчагина. Лекин бармогимни бигиз қилиб: мана шу сўхтаси совуқ порахўр, деёлмайман. На маънавий ва на ҳуқуқий ҳаққим бор бунга. Номии етти иқлимга таралган терговчилар доғда қолаётган бир пайтда ғариб бир студентга ким

қўйибди кўкракка уришни? Мийигингизда кулманг. Ишончим комилки, ўрнимда сиз бўлганингизда ҳам айнан шундай йўл тутардингиз.

Шуларни ҳисобга олиб, қаҳрамонимга ўзга ном танлайман, аммо шаклу шамойилини бўямай-бежамай тасвирлайман: у билан боглиқ воқеаларни ҳам айнан ўзидай қилиб қозоғза тушираман: токи башарасини кўзгуда кўрсин ва виждони (агар бор бўлса) олдида азоб чексин. Зотан виждон азобидан кўра мустабидроқ дард йўқдир!

Артур, Сурқаш (сурхандарёлик ва қашқадарёлик болаларни Сурқаш дейишга кўникиб қолганмиз. Асли номи - Сирож) деган ҳамкурсим билан институт дарвозасидан чиқиб кетаётганимизда “Волга”сининг пешойнасини бажоят киборлик билан артаётган амаки эътиборимни тортди. Бу паст юмуш унинг мавқеига муносиб эмаслигини намойиш этиш учун бўлса керак, латтани жеркинганнамо тутганича ишларди у.

- Бу одам...

- ... порахўр, - сўзимни кесди Сирож.

Аслида унинг олифталигини қайд этмоқчи бўлгандим, холос.

- Порахўрлиги шундайгина кўриниб турибди, - қўшилди ҳангоматалаб Артур.

Начора, Султон домла айтгандай: қулоқ дегани гийбатга мойил. Худди ана шу фикрни таъкидлагим келди шу тобди.

- Шиоримиз - гийбат ва туҳмат. Лекин гумон - имондан ажратади, деган нақлни ҳам унутмаслигимиз керак.

- Йўқ, бу - ҳақиқат, - ўзиникини маъқуллади Артур. Унинг ашаддий ҳаромхўрлигини тирноғимнинг учигача ҳис қилиб турибман. Юзини қара: сигирнинг елинига ўхшайди.

- Афсуски, тирноғингни учини терговчининг папкасига тикиб бўлмайди, - дедим. - Бақбақасининг таранглиги ҳам таъмагирлигидан далолат эмас.

Аслида мен уларни қитиқлаб, тергаб қўймоқчи бўлгандим. Назаримда мўлжалим беҳато тегди: ҳамкурсларим қизиқишиб, баҳсу мунозарани давом эттирдилар.

- Ўша, сен айтган далил менда бор, - қариллади Сирож, - акам иккаламиз бу хумпарнинг ҳовлисига ўн туп хурмо кўчати оббориб ўтқазганмиз! Жа бой экан, ж...!

Анчайин эҳтиёткорлигига қарамай Сирож асосий маълумотни айтиб қўйганди. Энди қолганини ҳам айтмай иложи йўқ эди. Артур иккаламиз унинг гапларини суғуриб ола бошладик. Сирожнинг дудмалроқ маълумотларидан шу нарсалар аён бўлдики, бу ҳаромхўр ўзбек тили ва фалсафадан дарс бераркан ва камида эллик сўм чўзмаган талаба, магарам, мазкур фанни сув қилиб ичган бўлса ҳамки, баҳо қўймаскан, вассалом!

- Эллик сўм - унинг очний ўқийдиганлар учун белгилаган ставкаси, - деди ҳамкурсим, - заочниклар учун кўпроқ. Кириш имтиҳонларини эса сўрамай қўяқолинглар!

Уччаламиз ҳам мушоҳадага бориб қолдик. Мен ортимга бурилиб, домланинг совуқ сўхтасига кўз ташлаб қўйдим.

- Сен нега энди ниҳол олиб бординг, - сўрадим Сирождан, - имтиҳонга ҳали анча бор эди-ку! Ё қарзни аввалроқ узиб қўйиш учунми?!

- Нега энди пул ўрнига ниҳол, - у жавоб беришга улгурмай саволда давом этди Артур.

Одатда шошқалолик билан сирни фош қилиб қўйган кишилар саросимага тушиб, беўхшов гаплар ёки ҳаракатлар қилишади. Аммо Сирож бундай ҳолга тушмай, аввалги ҳолатда давом этди.

- Бу, танишларидан натура шаклида ҳам олаверади. Бухоролик бир бола учта сур тери олиб келганини ўз кўзим билан кўрганман.

- Ғалати, - тагин кавлаштирмоқчи бўлди Артур - сен ниҳолни баҳорда олиб келгансан, албатта. У вақтда ҳали студент ҳам эмасдингку! Демак...

- ...

Мен унинг нигоҳларида: хомтама бўлманглар, уёгини валдираб қўядиган довдирлардан эмасман, деган ифодани ўқиб олдим. Ким билсин, ўқишга киришга кўмаклашгандир ёки учини курсда ўқийдиган акаси сабаб бўлиб, бу тўнгизнинг хизматини қилгандир. Одамларнинг мавҳум туйғуларини титкилаш ҳам одобдан эмас-ку! Шунини ҳисобга олиб, гап ўзанини бошқа томонга бурдим.

- Сур, жуда бой дегин-а, хумпарни?!

- Сўрама. Бунақа дангиллама иморатни биринчи кўришим. Видео қўйиб берди: каратэни томоша қилдик.

Биз индамай йўлда давом этдик. Аммо ана шу адолатсизлик дилимни тилдалайверди. Нега бундай бўлиши керак? Нега?

- Нима учун бу каламушни ҳиқилдогидан тутиб беришмайди, - сўради Артур.

- Қопқонлар - омонат, - деди Сирож, бир неча сония сукут сақлагач. Қайси йилиям сиртқилар хабар беришган. Обхэсдагилар номери ёзилган пулларни бериб, шарт-шароитларни роса ўқтиришган. Бари пулни чўзиб, баҳоларни қўйдириб олгач, аудиторияга кириб, шаппа қўлга олишган. Тасодифни қарангки, пул ҳали курсбошида экан. Чунки бу шайтон пулни бир-икки кундан кейин оларкан-да. Шўрлик староста етти йилга қамалиб кетибди. Шунинг ўзи давогар бўлиб чиқибди: "Менинг кристал номимни сотиб, пул тўплайдиганларнинг жойи - авахтада! Сталиннинг Сибирда қурдирган турмалари бўшаб ётибди. Бунақа таъмагирларни ўша ёққа жўнатиш керак!" дебди.

Мазкур учрашув ва суҳбат хотирамдан қарийб кўтарилган кунларнинг бирида, кутилмаганда, аудиториямизга шахдам қадамлар билан шу сўхтаси совуқ кириб келди. Биз ўрнимиздан турдик. Артур, Суркаш учаламиз нигоҳларимизни сирли тўқнаштириб олдик.

- Ўзбек тили ва адабиётидан, сизларга мен дарс бераман, - деди у ясама табассум билан. - Фамилиям...

Буни қисмат деса ҳам, кўргилик деса ҳам бўлаверади. Кафедрада ўнлаб муаллимлар бўлатуриб, айнан шу каламушнинг чангалига тушганимиз аламли эди, албатта.

У кириш сўздан кейин ўзбек тили ва адабиёти фанининг моҳиятини мадҳ этишига киришди...

- Сизлар жуда яхши касбни танлагансизлар. Менга қайтадан касб танлаш ҳуқуқи берилса, ҳеч иккиланмай ветеринария факультетига кирардим...

Ёлгон! Ясама мулозимат! Носамимийлик!

- ... чунки мол соглом бўлгандагина, инсон касалланмай юриши мумкин. Билишимча, кўп касалликлар организмга гўшт, сут орқали ўтади. Лекин айтинг-чи, ўзбек тилини мукамал билмай туриб, чўпон ёки молбоқарнинг қалбига қўл солиш мумкинми?! Мутлақо мумкин эмас! Тил - дил калити, дейишган боболаримиз. Имоним

комилки, қачонлардир ўзбек тилига давлат тили мақоми берилади ва ҳужжатлар русча ёзилмайдиган бўлади. Унда энди, фақат тил билганларнинг иши ўнгидан келади.

Бу гаплар жўясиз демоқчи эмасман. Аммо менинг кўзимга давлат тили ҳам, озиқ-овқат программаси ҳам кўринмасди, нуқул шу ж...га бериладиган пул гавдаланар, ҳаёлимни бўлар, кайфиятимни бузарди. Менга алам қиларди: бу ипирисқининг “Волга”си, дангиллама ҳовлиси, видеоси бор. Менинг дадам билан ойим... Гап бизда ҳали санаб ўтганларимнинг бирортаси йўқлига ҳам эмас. Пул беришга мажбур бўлиб қолганимда қандай йўл тутаман, деб ташивиш чекардим шу тобда. Йўқ, дадам билан ойим тер тўкиб топадиган ҳалол пулни бунинг ҳаром кафтига тутқазмиш мардликдан эмас! Ёдлаб юбораман барини!

- Қошгарий буни алоҳида таъкидлаб ўтган, - давом этарди домла.
- Ўзбек тилининг асосчиси Алишер Навоий - дарвоқе, бу одамнинг таржимаи ҳолини қаттиқ сўрайман сизлардан - ўз асарларида...

Аблаҳ! Ярамас! Наҳотки қандайдир эллик сўм учун шундай буюк одамларнинг руҳини безовта қилиш шарт бўлса?! Муқаддас туйгулар, эзгу меросларни баднафслик ва мунофиқликка хизмат қилдириш бедодлик эмасми, ахир? Гадо бундан афзал-ку! У ўзининг ночор аҳволини айтиб, садақа сўрайди. Бу нокас бўлса пул учун тарихни, миллатни, меросни сотиб юборади! Пешанасидан отиш, йўқ, Эрондагидек оломоннинг кўзи ўнгидан осми керак, бу маразни!

- Бобур форс-тожик тилида ҳам шеърлар битган, лекин “Бобурнома”ни ўзбек тилида ёзган. У ҳинд тилини ҳам билган. Маркс: “Икки тилни билган киши икки одамдир”, дейди.

Сенинг ўша сигир елинига ўхшаши башарангга оёғим ва ... им! Томоғингга суяк тиқилиб ўл! Хўш, жуда мажбур бўлганимда мен эллик сўм орттиришим мумкин ҳам дейлик. Лекин шўрлик Артур нетади?! Менга ўхшаб Самарқандда меҳрибон бувиси, жонсўз амакиси йўқ унинг. Бутун ҳаёт-мамоти, тирикчилиги - шу қирқ сўмнинг устида. Олти сўмлик ботинка кийиб юради шўрлик. Туш маҳали ошхонадан фақат карам шўрва харид қилиб, роса нон бўктиради-ю еб олади. “Социалистик қашшоқликнинг жабрдийда қурбониман”, деб безубор кулиб қўяди сўнг. “Нега энди қашшоқлик

ҳам социалистик бўлиб қолди?” сўрадим қайси кун. “Социалистик мусобақа”, “Социалистик оила”, “Социалистик реализм” бўлгандан кейин, қашшоқликнинг ҳам олдиди бу сўзни қўйса ортиқчалик қилмас, деди у, ўзига хос донолик ва кесатиш билан. Бу шўрлик минг ўқиган билан ҳам ўзбек тилидан тузукроқ диктант ёзиши амри маҳол. Чунки рус мактабида таҳсил кўрган. У организмнинг энг зарур талабларини чеклаганда ҳам эллик сўм орттиролмайди. Оқибатда ўқишни ташлаб кетишга мажбур бўлади. Демак, пора беролмаган ёки жирканч ишга гурури йўл бермаган не-не азаматлар бу даргоҳни тарк этишган бўлса ажаб эмас..., Хўш, чўзганлар-чи? Уларнинг ҳам тақдирига ҳавас қилиб бўлмайди. Пора берган киши келажакда таъмагир бўлмайди, деб ҳеч ким кафолат беролмайди! Ҳа; ҳалол ва беғубор ёшликни чиркин ботқоққа зарқ қиладиганлар ана шунақа таъмагирлардир! Диққатимни жамлаб, тагин унга қулоқ тутаман.

- ...Амир Темур ва Улуғбек, Охунбобоев ва Собир Раҳимов тилини билмаслик...

Сарҳадсиз ва кимсасиз саҳро бўлса дейман. Ўша қамалиб кетган курсбоши, Артур, мен ва тагин талай аламзадалар бу аблаҳни ўртага олиб, суд қилсак. Биринчи сўзни ўша жабрдийдага берсак. “Биродарлар! Бу одам менга пул тўпла, деди. Мен каллаварам домланинг гапини икки қилолмадим. Кейин эса номардлик қилди. Агар ер юзиди ҳақиқат ва адолат бўлса, мен қамоқдан чиқиб, болачақамнинг қошига боришим, ўрнимга эса бу ҳўкиз ётиши керак.” “Тўғри-тўғри”, дейишса одамлар. Кейин Артур сўз олса: “Шу одамнинг фикрига қўшиламан, деса у, ўзини Сталиннинг Сибирда қурдирган қамоқхонасига юбориб, фарзандларини болалар уйига топшириши керак. Токи улар детдомда вояга етиши нималигини билишсин!” Кейин навбатни менга беришса. Артурнинг гапидан ўпкам тўлиб кетгани сабаб ж...нинг бақбақасини мўлжаллаб мушт туширсам. Кейин тагин, тагин...

- Старосталаринг ким, - ногаҳонда савол бериб қолди домла.

Мен ҳушёр тортидим, чунки ана шу савол машҳум эллик сўмни қўлга киритиш учун қўйилган илк қадам эди-да.

Группа бошлиғи (фамилияси - Ғиёсиддинов, лақаби - Махсумча) тиржайганича ўрндан турди.

Майли, ўрнидан туриб турсин, мен эса тагин чекиниш қилиб, Фиёсиддинов ҳақид ҳикоя қилиб бераман.

Ўқишга кирганимизнинг биринчи ҳафтаси эди чамамда. Бир куни декан ўринбосари шошилишч кириб келди-ю, группа саркори сайлашимиз зарурлигини айтди. Ихтиёр батамом биздалиги, демократик тарзда иш юритиш - замон талаби эканлигини таъкидлагач, ҳар эҳтимолга қарши гапираётган оҳангда қўшиб қўйди.

- Биз деканатда ҳужжатларни кўздан кечириб чиқдик, ораларингда бир киши - фақат ўртоқ Фиёсиддинов коммунист эканлар. Бунинг устига икки йиллик меҳнат стажлари ҳам бор. Ихтиёр тагин сизларда...

Фиёсиддинов ким экан деб атрофга алангладим; ўзгалардан жилла бўлса-да, устунлиги сезилмайдиган шу ҳамкурсимиз ўрнидан туриб, ҳозиргидай тиржайиб турарди. Ҳеч ким сўзга чиқмаёқ овозга қўйилди - ҳамма қўл кўтарди. Ўша куниёқ Артур унга Махсумча деб лақаб қўйди. Бора-бора ўзига ҳам махсум деб мурожаат этадиган бўлдик.

Орадан икки кунлар ўтган эди чоғи. Тушлик қилиб ўтирганимизда, Махсумча косасини кўтарганича, беихтиёр даврамизга келиб қўйилди. Бундан муддао: биз (мен, Артур, Сурқаш) билан мумкин қадар яқинлашиш эканлигини (ҳар ҳолда биз группа “шеф”ларидан эдик) фаҳмлаб олиш қийин эмасди. Фурсатдан фойдаланиб, Артур сардоримизнинг сардафтарини варақлади.

- Дадам бўрдоқчилик базасида веттехник бўлиб ишлайдилар, - гап бошлади, у сўзамоллик билан, - паханнинг ягона мақсадлари - менинг партияга ўтишим билан олий маълумот олишим. Чунки ўзлари ноҳақликка учраганлар: партияга киролмаганлар, институтга ҳам қабул қилишмаган. Шунда у киши: мен эришмаган орзуга ўғлим эришади, деб мақсад қўйганлар. Партия билетимни олганимда кўзларидан ёш чиқиб кетди.

Янги “раҳнамомиз”нинг суҳбати эътиборталаб, ҳатто галатироқ бўлиб туюлди бизга. Суҳбатимиз узилиб қолмаслиги учун бот-бот тергаб қўядиган бўлдик.

- Партияга кириш жуда қийин бўлганмиди?

Артурнинг савол оҳангидан бу масалага чинакамига қизиқаяптими, кесатаяптими ёки шунчалик ҳангоматалаблик қияптими - билиб бўлмасди.

- Ҳа, осон бўлмади, - деди Махсумча. - Биринчи йил ўқишга балл етмади. Дадам ҳисобчига шогирд қилиб қўйдилар. Катталар нима деса, бўйин товламай бажариб юрдим. Кейин паханнинг маслаҳатлари билан парткомга ариза ташиладим. Партком: у деди - бу деди: орқага ташлаб юраверди. Кейин дадам иккаламиз уйига бир-икки бор емиш олиб бордик.

- Қанақа емиш?

- Шелуха, комбикорм - ишқилиб, қўлга илинганини.

- Қандай, қўлга илинганини, - тубига етгиси келарди шеригимнинг...

- Ҳа, ўғрига мол қаҳатми, - кулди Махсумча, - мен девордан иргитардим, дадам илиб олардилар. Шундан кейин партком сал қимирлаб қолди: райкомдагилардан лимит олиш учун битта-ярымтасини зиёфат қилиш керак, деди чайналиб. Кейин чўздик.

- Қанча?

- Ҳа, эй энди...

Буни сир тутгиси келди унинг. Шунинг учун ўқишга кириш тафсилоти билан қизиқдик. Аён бўлишича, икки йил устма-уст йиқилгач, “канал” топибди. Қабул бўлганини эшитиб, дадаси ўздан ҳам кўпроқ хурсанд бўлибди. Махсумча орзуларини ҳам яширмади: келажакда мазкур бўрдоқчилик базасида ветврач бўлиб ишлаш ниятида экан.

Шунақа гаплар. Кечқурун уйга келиб, тагин Махсумчани эсладим. Назаримда тақдирнинг ўзи уни староста қилиб яратгандай эди - чунки сертавозе бўлиш билан бирга бағоят интизомли, меҳнаткаш, ҳисоб-китобли, итоатгўй. Аммо шуларга қарамай гурӯҳда яхши мавқега эга эмас у. Ҳамкурслар фақат орқаворотдан эмас, рўйи-рост ҳам мазах қилишади, бояқшини. Қизиқда: шўрлик аксариятимиздан кўп дарс тайёрлайди, тиришади, аммо масалан, кимёдан кислороднинг ажралиш формуласини ёки биологиядан хужайра таркибини ёзиб, тасвирлаб беришни уддалолмайди. Шундай жўн нарсаларга фаҳми етмаган доғдирнинг органик кимё ёки генетика

борасидаги савиясини тасаввур қилиб кўриш қийин эмас. Шунга қарамай муаллимлар унга “икки” ўқийишмайди: юқорида санаб ўтилган хислатлари, қолаверса саркорлиги эвазига қониқарли яъни “уч” қўйишади, мабодо “уч”га жавоб бериб қолғудай бўлса, бир балл сийлаб юборишади. Бундай пайтларда Махсумча кибор ва димоғдор бўлиб қолади; айрим лакаловроқ болаларни “сахройи” деб камситади; қизларга беўхшов ҳазиллар, қочириш гаплар қилади. Чунки “тўрт”ни кўтаролмайди, шўрлик!

Назаримда мен группамиз сардорини салбийлаштириб қўйдим. Ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил, деган доно нақлни ёдга олиб ва қўлимни кўксимга қўйиб айтадиган бўлсам - каминанинг ҳам ундан устун томонлари ошиб-тошиб ётгани йўқ. Махсумчада, кечирасиз, Ғиёсиддиновда мақсад бор. У олий маълумот олиб, базада ветврач бўлиб ишламоқчи. Шу мақсад йўлида тинмай курашади энди. Мен-чи?! Биринчи курсда ўқийману ветеринария врачлигини назарим илмайди. Одамлар бу бад-бўй касб-корнинг нимасига ҳавас қилишларини ҳануз тушунолмайман. Ўшанда ойимнинг паррандачилик фабрикасида ишлашимни орзу қилганлиги бугун менга галати, ҳатто калтабинлик бўлиб кўринади. Бир бор паррандачилик фабрикасига бориб, ихлосларим қайтиб кетди. Бадбўй ҳид бир чақирим наридданоқ кўнгилни оздирарди. Фабрикага яқинлашганим сари очофат напшалар кўпайиб, жисимга тегабошлади. Ичкари кирмаёқ, аҳвол шу даражада забун бўлгач, қолганини гапирмай қўяқолганим маъқул. Ветврач бизни касалланган товўқлар бўлмасига олиб кирди. Бу ердаги паррандаларнинг кўпи ўлган, сасиган; қолганлари эса чала жон эди. Йўқ, товўқларга эмас, ветврачга раҳмим келди менинг. Ҳар кун асосий вақтини ана шу ерда ўтказиш, қоқсуяк товўқларни даволаш... Ажабо, уни тутиб турган куч нима экан? Товўқ гўштими? Маошими? Касбга меҳрми? Назаримда бу саволга унинг ўзи ҳам дудмал жавоб берса керак? Бундай жойда ишлашни итимга - ор, мушугимга - номус деб биламан мен!

Дадам ора-сирада фан билан шуғулланишимни: кандидат, доктор бўлишимни ҳам орзу қилиб қоладилар. Аммо каллани гиж қилиб, китоб ўқиш, тадқиқот ўтказишига тариқча тобу тоқатим йўқ. Ўрта мактабда ойим билан дадамнинг таҳдидларидан чўчиб дарс

тайёрлардим. Ҳозир кўп ўқимайман ҳам: лекция пайтида қулогимда қолган гапларни такрорлаб, “уч” - “тўрт” оламан. Бир вақтда ойим қон бўлиб миямга қўйган сабоқлар иш бериб туради.

Артур билан Суркашининг ҳам Махсумчадан афзал томонлари йўқ ҳисоби. Лекин бировни камситишига, мазах қилишига уста, азаматлар. Билмадим, нега бунақамиз?!

Хуллас, “староста ким” деган ноҳуш савол янграши билан сардоримиз ўрнидан туриб, ясама товазе билан тиржайиб, бош эгиб турди. Мен тахминладим: домла бу билан яқинлашиб олгач, пул тўплашни буюриб қолса нима қилади? Тан олиш керакки, буни ўзига шараф деб билади. Коммунистлиги ҳам, Сталиннинг Сибирда қурдирган қамоқхоналари ҳам моне бўлмайди. “Биродарлар, дейди бизни тўплаб, мана биринчи бўлиб ўзим тўлайман. Энди шароитга қарамаса бўлмайди.”

Худди шу пайт...

Ҳа, дунё тасодифларга лиммо-лим. Тасодиф дегани воқеалар ривожинигина эмас, одамларнинг тақдирини ҳам ўзгартириб юборади.

Махсумча тикка туриб, домланинг хизматига шай бўлиб турганда; Ҳаромхўр унинг олдига суяк ташилаб, югурдак воситачига айлантириш режасини тузаётганда, тасодий рўй бериб.

- Каттақўргонликман денг-а, - сўради домла қитмирлик билан, - а ўзимиздн экансиз-ку!

- Пул ўлсин-а, пул ўлсин! “Ўзиники” эмиш. Башарангга сани..!

- Кимлар бор Каттақўргонда, - давом этди у жавобдан кейин, - ота-она дегандай...

- Борлар: дадам, ойим...

- Яхши, яхши, бахтли одам экансиз.

- ...

- Дадангиз қаерда ишлайдилар? Балки танирман ҳам.

- Кэбэбэда! (Каттақўргон бўрдоқчилик базаси)

Домла вазиятни ўзгартирмай, бир неча дақиқа турди-ю, кейин қоши чимирилди, сўнг қовоғи солинди.

Муҳтарам ўқувчим! “Уруш ва тинчлик” фильмидаги Пьер Безухов билан Долохов ўртасидаги дуэлни кўз олдингизга келтиришига

ҳаракат қилиб кўринг-а. Иккаласидан бировини совуқ гўр кўтаётган рақиблар бир-бирларига яқинлашади. Унгача қўлига қурол тутмаган, ўқувсиз Безухов тўппончани икки қўллаб ушлаганича тепкини босади. Тасодифни қарангки, ўқ рақибига тегади. Аммо Долохов қисматга қасдма-қасд - заррача сир бой бермай, қорни гарчиллатиб келаверади. Йўқ, бу ҳол узоқ давом этмайди: оғриқдан шўрликнинг юзи буришади ва йиқилади.

Айни пайтда домла худди шу ҳолатда эди: КББ деган ногаҳоний калом унинг қулогига КГБ бўлиб эшитилди. Бўйнида иллати борнинг оёғи қалтирайди, сутдан оғзи куйган қатиқни пуфлаб ичади, деганларидек, бу калом унга ўқдай; йўқ, ўлим ҳукмидай ноҳуш, кўрқинчли бўлиб эшитилди.

Бу зоҳирий ҳолни Махсумча сезмади; шунинг учун ҳам ҳолатини ўзгартирмай тураверди. Секин Артурнинг қув кўзларига қарадим: ногаҳоний саҳнадан мамнунлиги сезилиб турарди унинг.

Тишунос домла тагин алланималар деб гўлдираган бўлди, лекин бу вайсоқиликнинг унинг ўзига ҳам, бизга ҳам кераги йўқ эди.

УЧИНЧИ БОБ

МУНАВВАР НУР

Икки кундан кейин ўзбек тили ва адабиётидан бошқа муаллим кирди ва ўзини Исохон Исҳоқхонов деб таништирди. Тан олишим керак, бу одамнинг кўзларида мунаввар бир нур ялтираб кетгандай бўлди; юзидаги илиқ тароват дилимда меҳр ўйғотди.

Биринчи машғулотда бу одам ҳам асосан, грамматика ҳамда адабиётнинг моҳиятини улуғлади. Лекин Исҳоқхоновнинг гаплари беназир бир самимияти билан ажралиб турарди.

Биз унга тез кўникдик. Орадан бирор ҳафталар ўтган эди, чамаси дарсдан чиқиб, шошилиш ташқарига йўл олаётганимда Исҳоқхонов енгимдан беозоргина тутганичва гап бошлади.

- Улуғбек, дадангиз яхшимилар?

- Яхши, яхши, - каловланиб жавоб бердим, бундай яқинликни

кутмаганим учун.

- У кишини бир кўрмокчи бўлгандим. Самаркандга қачон келадилар?

- Шу ойда келишлари керак.

- Хабар берасиз-а Бизнинг қишлоққа НУЖ¹ кўнди. Шунга газетага ёзардилар.

Еттинчи ноябр байрами (гап 1987 йил ҳақида кетяпти) арафасида дадам келганларида бўлиб ўтган ана шу мулоқотни айтган эдим, у кишининг қизиқишлари чандош ошиб кетди.

- НУЖ тушган бўлса, бир қизиқайлик. Ҳарҳолда ғалати-ку...

Исҳоқхоновнинг “Запорожец” машинасига миниб, Туркистон тизма тоғлари бағридаги Жағалвой қишлоғи томон йўл олдик. Домла нукул тўлиб-тошиб ўша ногаҳоний меҳмонлар ҳақида гапирар, дадам бот-бот НУЖ - номаълум учувчи жисм унинг гапини кесиб саволлар берардилар.

- Сиз кўрганингизда тахминан қанча баландда эди?

- Кўпи билан бирор километр. Цирк биноси борку - шаклу шамойили шунга ўхшаб кетарди. Ҳажми ҳийла кичикрок эди лекин. Бундан аввал ҳам икки бор ташриф буюрган экан. Бизнинг қишлоқдошлар райкомга одам юборишибди, аммо у ердан бирортаси келгунча кўздан йўқолибди. Ерга тушган куни, афсуски, мен шаҳарда бўлганман.

- Кўрганлар бордир, ахир?!

- Ҳа, бари билан учраштириб қўяман: роса гаплашиб оласиз. Аввал ҳамма тумтарақай бўлиб қочибди-ю, кейин...

- Районга телефон қилишмабдими?

- Телефон қаёқда дейсиз?! Қишлоққа борсангиз, унинг афтодаҳоллигидан чўчиб кетасиз. Хўжалик қарзга ботган: ғалладан ҳам, чорвадан ҳам зарар кўради. Энди пахтами, тамакими экмаса, бойиб бўлмас экан.

- Ҳа, кейинчи, - гапни зарур ўзанга бурдилар дадам.

Алламаҳалдан кейин бригадир бир муаллимни, муллани эргаштириб, ҳалигининг яқинига боришибди. Буларни кўриб,

бошқалар ҳам эргашишибди. Бир маҳал энлеонинг ичидан жаранглаган, қайритабиий овоз чиқибди. “Эй, одам авлодолари” дебди...

- Ўзбекчалабми?

- Ҳа, бизнинг Жағалвой лаҳжамизда. “Эй одам авлодлари, дебди, биз сароб эмасмиз, ҳақиқатмиз! Бизнинг вужудимизда қон йўқ, хужайра йўқ. Шунинг учун жами офатлардан холимиз. Ҳақиқатни изламанглар, уни яратинглар! Ҳақиқат ҳам бахтдай нисбий нарса эканлигини унутманглар...”

- Ғалати, жуда ғалати! Кейин-чи?

- Тагин анча гапирган, аммо анчайин файласуфона бўлгани учун ёки илмийлиги сабабми - ҳайтовур халқ яхши тушунмай қолган. Масалан, ер апельсинга ўхшашлигини айтиб, унинг ҳозирги ҳолатини гапирибди, Муаллим айрим гапларни тушунган, холос. Қолганлар апельсин нималигини ҳам тушунишмаган.

- Қизиқ.

- Кейин люк очилиб, бир кўзли бош кўринган.

Одамлар кўриб, қотиб қолишган; мулла дуо ўқиган. Кейин оломон қий-чувлашиб, дуч келган томонга қараб қочган.

- Хўш?

- Бизда Тоштемир деган бола бор. Ўзи телбанамо, ҳафтафаҳмрок. Отаси ҳам шунақа эди - андилигини ҳозиргача гапириб юришади.

- Кейинчи?

- Хуллас, шу Тош деганимиз қурқиб қотиб қолганми ёки гаранглик қилиб қочмаганми - билиб бўлмайди.

- Так?

- Одамлар узоқ-узоқдан кузатишибди. НУЖдан уч девбашара тушиб, ҳалиги Тош билан роса гаплашишибди. Кейин уни кабинага олиб кириб, осмонга учишибди.

- Қизиқ, қизиқ...

- Одамлар ўқсиб қолишибди: шўрлик ўпкасини совуққа олдириб келади, деб ўйлашибди-да. Чунки отаси ҳам Сибир сурғунидан ўпкасини олдириб келгандида. Йўқ, кўп ўтмай ҳалиги энлео Тоштемирнинг ҳовлисига қўнибди. Тошни уйига тушириб, ўзлари жўнаб кетишибди.

- Бола соғми?

- Отдай! Лекин лакаловлиги қолган.

- Гаплашса бўладими?

Исҳоқхонов жилла сукутдан сўнг вазмин давом этди.

- Гаплашиш қийинроқ бўлиб қолибди.

- Кеккайиброк кетганми?

- Табиб бўлиб олган - эшигининг олди доим гавжум.

- Одамлар соғайишяптими, ишқилиб, - савол ортидан савол ёғдирардилар дадам.

- Биров тузалган, биров баттар бўлган, - деди домла андак сукунатдан кейин, - бир нарса дейиш қийин. Бир танишимнинг баданига яра тошарди - бормаган жойи қолмаганди. Шу болага икки бор келган экан, ҳозир тузук.

Дилимда Тоштемирга нисбатан ҳавасми, ҳасадми - ишқилиб, шунга ўхшаш бир нарса ўйғонди. Алланималарни сўраб, аниқлик киритгим келар, аммо катталарнинг гапларига аралашишдан андиша қилардим.

Шунақа суҳбат кишлокка кириб борганимизча давом этди. Йўл-йўлакай нукул коинотдан келган меҳмонлар хусусида сўз кетди, десам биркёламалик бўлур эди. Бошқа мавзулар ҳам эътиборларидан четда қолмади уларнинг. Дадам бир бор ҳатто каминанинг ўқишим билан ҳам кизиқиб қолдилар.

- Улуғ - яхши йигит, - тарифлади домла жавобан.

- Мен китоб ўқигани, дарс тайёрлаганини ҳеч кўрмайман-ку?!

- Масалан, менинг фанимдан - “беш”га билади. Буларнинг группасида диктант ёзолмайдиганлар ҳам анча-мунча. Лекин “беш”ни ҳам осонлик билан қўймоқчи эмасман. Ишлатаман.

Охирги калом менга жумбоқ бўлиб туюлди. Нима демоқчи бўлдийкин?!

- Буни ишлатиш керак, кўпроқ ишлатиш керак, - жон кирди дадамга.

- Улуғбек яхши йигит, аммо қунт, иштиёқ, мақсад етишмайди, - давом этди муаллим андак танаффусдан кейин, - ҳозир аксар болалар шунақа. Мен билан сиз тирикчилик, келажак ваҳимасида бошимизни не-не деворларга урганмиз. Булар-чи?! Бу азаматларнинг

хужайраларига ялқовлик вируслари ўрнашиб олган.

Улар беғубор кулишди. Дадам завқ билан давом эттирдилар.

- Ўша Тоштемир деганга кўрсатсак, даволаб юбормасмикан?!

Мен ҳижолат чекдим. Гапни бошқа томонга буришни мўлжаллаётганимда, домла давом этди.

- Йўқ, бу масала билан ўзим шуғулланаман. Бир йилдан кейин кўрасиз: қанақа тиришқоқ, карсиллаган йигит бўлади.

Шундан кейин гап тагин энлеога бурилди: талай тахминлар, гипотезалар ўртага ташланди.

- Мен ўша гумоноид билан юзма-юз бўлиб қолганда, - деди Исҳоқхонов, - оғайни, оёгингга бош ураман: бир масалада мадад бериб юбор, деярдим.

- Хўш?

- Юқумли касалликлар ўз йўли билан, аммо маънавий майибларни тузатишга ёрдам бер, деярдим.

- Қўпми улар?

- Йўқ, кўп эмас. Аммо бу - бағоят хавфли касаллик. Ракдан ҳам, СПИДдан ҳам ёмон!

Шундан кейин домла институтимиз ректори Диамат Абдукаримов билан обкомнинг саркотиби Назир Ражабовни сифатлади.

- Студентларимиз бу йил биринчи бор пахта теримига чиқишмади. Ражабов: “Ким эккан бўлса, ўзи териб олади, дебди, ҳамма ўз иши билан шуғуллансин!”

- Лекин Тошкентда талабаларни олиб чиқишди, - дедилар дадам.

- Самарқанд - биринчи пойтахтда. Энг эзгу ишлар, ташаббуслар шу ердан бошланган.

Улар беғубор кулишди.

Жағалвой кишлоғи. Уни таърифлайдиган бўлсак, одатдаги тоғ кишлоқларидан бирини кўз ўнгингизга келтиришингиз керак. Машина ўтганда чанг кўтарилиб, алламаҳалгача хавода осилиб қоладиган кўчалар, харсанг тошлардан тикланиб, устига таппи ёпилган пастак деворлар; ҳар бир йўловчига қизиқиш билан боқадиган бекорхўжа (аниқроғи - ишсиз) эркаклар... Октябр инқилобидан кейинги йиллар давомида Жағалвойда ҳеч қанақа ўзгариш бўлмаган десак, унчалик тўғри бўлмас. Ҳақиқатдан кўз

юмиш яхшимас: бетон симёғочларда тортиб келинган электр симлари, яккам-дуккам бўлса ҳамки усти шиферланган, замонавий уйлар шу ўзгаришлардан далолатдир. Аммо умуман олганда, айниқса четдан келган кишининг кўзига яққол кўринадиган: кашшоқликнинг турфа бўёқлари. Бу ерларда дехқончилик килиш учун сув, мол боқиш учун яйлов бўлмагач, бошқа гапу сўзга ҳожат қолмайди, албатта. Аммо айтишларича, жағалвойликлар буни мутлақ табиий ҳол деб ўйлашганидан бўлса керак, ҳеч қачон камбағалликдан нолишмаскан.

Машинамиз гуриллаганича тор ва эгри-бугри кўчалардан юқорилаб, мактаб ҳовлисига келиб тўхтади. Мазкур мактаб урушдан илгари қурилган бўлиб, чоғроқ дала шийпонини эслатади. Оқланган бўлишига қарамай пойдеворлари шўрланган, пештоклари ночор аҳволга тушганди. Ҳовли спорт майдончасига мослаштирилган: эгри-бугри тол ёғочидан тикланган футбол дарвозаси (тўрсиз, албатта), турник, ердан бирор қулоқ чамаси юқорилатиб ўрнатилган тўсин кўзга чалинади. Мактабнинг орти эса тоққа туташиб кетган олмазор бог.

- Энлео худди ана шу ерга қўнган, - деди Исҳоқхонов, пойимиз остига ишора қилиб. - Эртаси райондан, областдан одамлар ҳам келишган, ҳатто бу ернинг тупроғидан ҳам анализга олиб кетишибди.

Бизни кўриб, аввал бир жиккак оқсоқол даврамизга яқинлашди, Исҳоқхонов билан қуюқроқ кўришди, уни негадир “Эшон бобо” деб улуғлади. Кейин бошқалар ҳам ўзларини четга олмай, ҳар биримиз билан кўришиб чиқиб, гапга аралаша бошлашди.

- Мана шу боғда, - деди ҳалиги отахон анчадан кейин, - бу йил бирорта қурт йўқ. Авваллари бирорта мева қолмай остига тўкиларди. Бу йил қиш келяпти-ю... Бўлмаса дори сепганимиз йўқ.

- Бошқа боғларда-чи, - сўрадилар дадам.

- Уларда олма қолмади, - деди отахон.

- Шредер институтининг олимлари бу ҳолни текширишяпти, - масалага равшанлик киритмоқчи, бўлди Исҳоқхонов, - ҳақиқатан ҳам олма қурти топишолмаяпти. Эҳтимол: НУЖнинг нурида зараркунандаларни нобуд қиладиган ёки қувадиган ҳислат бордир.

Мен олис-олисларга аланглайман: узоқроқдан бўлса ҳамки, НУЖни кўргим келади. Шу билан бирга одамларнинг бир-бирларига

гал бермай айтаётган гапларига ташналик билан кулоқ соламан. Негадир, Тоштемирни тезроқ кўргим, у билан гаплашгим келади.

Сухбатлардан тагин шу нарсга аён бўлдики, боғнинг ёнбошида катта булоқ бўлган экан. Унинг ичида ширмой баликлар гуж-гуж бўлиб юришаркан. Булоқ бўйи азиз жой - Жағалвой отанинг кадамгоҳлари бўлиб, одамлар узок-узоклардан зиёратга келишишаркан. Қайси йилиям булоқ сувини кўпайтирмоқчи бўлишибди - юқоридан мутахассисларни таклиф этишибди. Улар эга ўз навбатида булоқни чуқурлаштириш, кенгайтиришни маслаҳат беришибди. Сўнг экскаватор келиб, ҳамма ёқни алғов-далғов қилиб ташлабди. Чашманинг асрий сукунати бузилиб, унинг соҳиллари дабдала бўлибди. Лекин сув бўлса, кўпайиш ўрнига камайиб кетибди, баликлар бу манзилгоҳни тарк этибдилр. Бу ҳам ҳолва. Қишлоқнинг этагида яшайдиганларга сув етиб бормаслиги сабаб дилсиёҳликлар, жанжаллар бошланибди. Минг йиллар давомида бир ота-онанинг фарзандидай, бўлиб яшаган ҳамқишлоқликлар адоватли рақибларга айланибдилар.

- Увол бўлди, - деди отахон, - шу ердги мазорни бузиб, чилонжийдани кулатишди. Гуноҳи азимдан кўркишмади. Бизарам чурқ этмадик. Мана энди. Ким нима деса майли, лекинда ўша осмондан келганлар Жағалвой отанинг руҳлари. У киши безовта бўлдилар. Биз гумроҳларни қарғадилар.

Бир амаки латифанамо гапни ҳикоя қилиб берди. Коинот меҳмонлари келиб-кетгач, райондан лекторлар, олимлар келиб мажлис ўтказишибди. “Бу гапларнинг бари сизнинг тасаввурингизда содир бўлган, дебди, лектор. Илмий нуқтаи-назардан баҳолайдиган бўлсак, фанда иллюзия деган ҳолат бор. Ҳозирги қайта қуриш даврида ҳамма аллақандай мўъжиза кутяпти. Бу мўъжиза бировнинг кўзига НУЖ, тагин биронинг кўзига ногаҳоний табиб бўлиб кўриниши табиий”.

НУЖни кўришдан умидимни узгач, лоақал булоқнинг ҳозирги ҳолатини кўргим келди. Тошга ўхшаб қотиб қолган балчиқлар уюлиб ётган соҳиллар ноҳуш манзара кашф этганди. Ҳавзадаги сув лойқа бўлгани сабаб, диққат билан тикилдик, аниқроғи, қолган-қутган баликларни кўргим келди. Уларни учратолмадим, аммо тасаввуримда

улар бу ерни бетамом тарк этмагандай эдилар.

Машинамиз мотори гуриллади - биз Тоштемирникига қараб йўл оладиган бўлдик.

Пойдеворига ҳам, пештокига ҳам бирор пишиқ ғишт терилмаган пахса деворли, пастак уй. Бу вайронада бирор беморнинг шифо топишига негадир ишонгиси келмайди кишининг. Шошилиш тарзда тўкилган, лекин текисланмаган шағал уюмлари устида навбат кутиб ўтирган одамлар аллақандай асабий, тушкун эдилар. Ана шу одамларни мазкур вайронага етаклаб келган дард руҳларини пажмурда қилиб қўйганди. Бир аёл йиғма қаравотга чўзилтириб қўйган мажруҳ ўғлига термосдан чой қуйиб берар, уни овутарди. Машиналарнинг номерларига қараб, уларнинг Хоразм, Қашқадарё, Жиззах ва бошқа вилоятлардан келганини англаб олиш мушкул эмасди. Айрим “Жигули”ларнинг ичида беморлар инқилаб ётишарди.

Эшикка яқинлашишимиз билан одамлар бизга ёвқараш қилиб, норози оҳангда гап ота бошладилар.

- Хўв, очирадга қаралсин!

- Инсоф ҳастми?

- Икки суткадан бери...

Тоштемирни кўришим қийинлашишидан хавотирим ошди. Йўл бошловчимиз - Исҳоқхонов ҳам вазиятни ҳисобга олиб, иккиланиб қолди, умид билан атрофга аланглади; таниш одам тополмагач, менга юзланиб, паст овоз билан деди:

- Нарӣ томондан бориб қиринг-у, Тоштемирга мен келганимни айтинг. У...

Орқа томон ҳам тиканаклар ўсиб ётган, ташландиқ жой экан. Анча қийналиб бўлса ҳамки ҳовлига кирдим-у, бу ердаги афтодохоллик, пала-партишлик дилимни ғаш қилди. Кимлардир (шифо топгани учун бўлса керак) янги қроват, стол-стул, ғилам олиб келган, аммо улар келтирилган қуйи ётарди.

Ёғоч карт устида бир беморни кўздан кечираётган киши Тоштемир эканлигини дарҳол тахминладим. Йўқ, у кўпам “бола” эмасди - камида мен тенги эди. Лекин анча масофаданок унинг дарвешона ҳолати кўзга ташланарди. Халқда: сал етишмайди, деган

ибора бор. Назаримда имиллаб ишлаётган ва мен кўришга орзуманд бўлган Тош ҳам шунақадай эди. Оёғига калиш кийиб олган (пайпоксиз), кимдир унга инъом этган костюм катталиги сабаб шалвираб турарди.

Тоштемир менга эътибор ҳам бермади. Ҳатто Исҳоқхонов домла келганини айтганимдан кейин ҳам анграйиб, ишида давом этаверди. Ҳафсалам анча пир бўлиб, гапимни такрорладим.

- Эшон бовоми, - сўради у қарахт оҳангда.

Мен маъқуллагач, имиллаб дарвоза томон йўл олди. Мен кузатиб турдим: у Исҳоқхоновни кўриб, ажабтовур илжайди, алланима деб гулдиради. Буни кўрган кишилар хайрихоҳлик билан йўл бўшатдилар.

- Бир киши - ёзувчилар, - деди домла ичкари киргач, дадам томон имлаб. - Тоштемирга, - сен билан гаплашгани келганлар.

Сухбатдошимизнинг юзида қилт этган ўзгариш ёки ифода хувайдо бўлмади. Бепарво давом этди:

- Майлида. Бу ерга милисасидан ҳам келган, райкомидан ҳам.

Бу ноўрин жавобдан Исҳоқхонов ҳижолат тортиб, гап ўзанини бошқа томонга брди.

- Меҳмон - Тошкентдан. Бу киши одамларнинг устидан ёзадиган ёзувчи эмас. Бошқача. Сан меҳмонни бир текшириб кўр!

Тоштемир уйқусирагандай бўлиб турди-ю, илтимос оҳангида деди:

- Яхшилигимизни аямаймиз. Энди меҳмон пахта масаласини ҳал қилиб берсалар.

Дадам иккаламиз ҳеч нарса тушунмадик. Аммо Исҳоқхонов бош тебратиб, маъқуллаб қўйди.

- Бу гапни ўзим тушунтираман.

- Шароф Рашидовга ҳам ёзгандик, ҳал бўлмовди.

- Ҳал бўлади, ҳал бўлади, - гапга якун ясашга шошилди домла.

Нихоят у дадамдан устки кийимларни ечишни сўради. Дадам плашчларини ечиб, менга тутқаздилар. Менинг кизикишим чандон ошди. Тоштемир иккала қўлини бамайлихотиргина олдинга чўзди, панжаларини озод ёзганича дадамнинг юзларига яқинлаштирди. Мен енгилгина хавотир тортдим. Сўнг бармоқларини дадамга тегизар-тегизмас қилиб, пастга туширабошлади. Шунда унинг қўлларидан

нигоҳимни узиб, бир лаҳза юзига қарадим-у батамом бошқа одамни кўрдим: Тоштемирнинг киёфасида аввалги довдирликдан зарра ҳам нишон қолмаганди, худди операция ўтказаётган жарроҳдай жиддий эди у. Бармоқлари кўкрак кафасдан сал пасайиши билан нотинч қалтирайбошладилар, сўнг тағин хотиржамлик касб этишди. Тиззадан пастлашганда ҳам унинг қўллари қалтирагандай бўлди.

Ва ниҳоят қаддини кўтариб, дадамга ҳижолатомуз юзланди. Баримиз нафасимизни ичимизга ютиб, унинг хулосасини кутабошладик.

- Меҳмоннинг беллари чатоқ! Желудкалари билан оёқлари ҳам касал.

Ёпирай! У ҳақ эди. Дадам 1975 йили қишда Шофиркон туманида бир хўжалик фаолиятини ўрганаман деб шу дардни ортириб олганлар. Қиш бўйи ўт ёқилмагани сабаб колхоз меҳмонхонасидаги кўрпалар кат-қатигача музлаб кетган экан-да. Бод ҳозиргача суяқларини зиркиратади у кишининг. Кейинроқ эса бунга ошқозон касаллиги ҳам қўшилди. Лекин оёқларидан нолиганларини эшитмаган эдим.

- Энди қандай қилиб тузатамиз бу дардларни, - савол бердилар дадам андак мушоҳададан кейин - Тоштемирга умид билан термулиб.

У алланималар деди, лекин яхши тушунолмадим. Негадир вирусларни тилга олди. Инсон вужудининг хужайрадан тузилиши ва унда қон борлигини коралади. Дадам қайта-қайта ўз дардларига даво сўрадилар. Исҳоқхонов ўртага кириб, ёрдам беришини сўрагани - у рози бўлди. Ҳар ҳафта бир бор келишлри зарурлигини айтди. Тағин андак мулоқотдан кейин катталар суҳбат мазмунини НУЖга буришди. Лекин Тоштемирнинг бу хусусда гапиргиси йўқ эди.

- Аввал ерни кўрайлик, кейин осмонни, - деди.

Ҳа, айна лаҳзада дадам учун ҳам ўша НУЖдан кўра сихатлари ҳақида бош қотириш зарурроқ эди. Тоштемир беўхшов кулиб, райком қотибини бир сеансда даволаб юборгани билан мактаниб қўйди. Бизнинг хайрлашишдан ўзга чорамиз қолмаганди - навбат кутиб турганларнинг тоқатлари тоқ бўлаётганлигини ҳар биримиз чуқурроқ ҳис қилабошлагандик.

Дадамнинг таклифлари билан НУЖни кўрган бригадир ҳам муаллимга ҳам учрашадиган бўлди. Аммо бригадир мажлисга кетиб

колгани сабаб учрашишнинг иложи бўлмади. Муаллим бизни яхши қарши олди, кўрганларини газеталарга ёзиб юборганини гапирди. Аммо у ҳам асосан эшитганларимизни такрорлади. Менга янгилик бўлгани: гуманоидларнинг кийимлари ҳам, юзлари ҳам симобранг эканлиги, кўзининг қорачўғи йўқлиги бўлди. Муаллим шунингдек, уларнинг гапидан ҳам анчайин кўпроқ илғаб колганлигини кўрсатди. Жумладан, улар жағалвойликларни: энг бахтли ва энг бахтсиз одамлар, деб атабди. Тагин: ҳамма офатлар ва фалокатларга вирус ва аллақандай нарса сабаб бўлаётганини, улар кон билан хужайрада яшашини гапирган экан.

Қайтишда ҳам асосан эшитганларини мушоҳада қилишди улар.

- Наҳотки меҳмонлар бирорта ашёвий далил колдиришмаган бўлишса, - сўрадилар дадам.

- Буниси жуда қизиқ, - муҳим нарса ёдига тушгандай жонланди домла, - Самарқандда яшайдиган бир ҳамқишлоғимиз кишлоққа келганда, мактаб ҳовлисида худди апелсинга ўхшаш тош топиб олади. Юмалок, ранги қизғиш. Кейин: “буни менга ўша меҳмонлар беришди”, деб гап тарқатади. Тошга қизиқиш ошади. Бир олим лабораториядан текшириб кўрмоқчи бўлиб нақ юз сўмга сотиб олади. Анализ қилиб кўришса, тош билан темир қотишмаси экан. Бу ҳақда газетага ҳам ёзишди. Орадан кўп ўтмай лаборатория ходимлари бир сирдан вокиф бўлиб қолишади: қарашса лабораторияда пашша билан таракан¹ батамом йўқ экан. Тасаввур қиласизми: кўшни хоналарда бор-у... Бунга ўша апелсиннамо тош сабаб, деб гумон қилишади. Кафедра мудирининг отаси рақ бўлиб ётган экан. Бир киши нуқул чолнинг пашшасини кўриқлаб ўтираркан. Шу одам синаб кўриш учун тошни олиб бориб, дадасининг ёстиғи остига қўяди. Пашша йўламай қолади. Бу ҳам ҳеч гапмас. Ўлим тўшагида ётган одам эрталаб тилга кириб овқат сўрайди. Тагин бир кундан кейин оёққа туриб кетади.

- Қизиқ, жуда қизиқ, - хайратлари ошди дадамнинг.

- Шундан кейин ҳалиги тилсимли тошга талош бошланади. Бизнинг ҳамқишлоқ бориб, “пулингни ол, тошни бер”, дейди, у бермайди. Бир армани унга эллик минг сўм баҳо қўяди. Бошланади

талатўп. Йигирма ўттиз киши тилло топган қулдай ташланишади унга. Шу орада тошни биров ўғирлайди. Ҳозиргача йўк у. Самарқандни титкилаб чиқишди. Бу билан мафия шуғулланган деган гап бор.

- Ишқилиб, топилар, батамом йўқолиб кетмагандир, - умид билдирдилар дадам.

- Ким билсин энди - чет элга чиқиб кетган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

Катталарга қўшилиб мен ҳам надомат чедим. Балки бу муъжиза тошда вируслар ва бактерияларни нобуд қиладиган нур бордир, балки у билан рақдан ташқари, спид, вабо, инфарктни ҳам даволаш мумкин бўларди. Эҳ одамлар, одамлар! Нега бунча хариссиз?!

- Самарқандда бир яхудий, - давом этди Исҳоқхонов, - “Сехрли апельсин” деган кооператив очиб, ўшанга ўхшаш соққалар ясади. Лекин роса пулни ишлаб олди.

Биз баралла қулиб юбордик.

Мен орзуларни оловлантирадиган хомхаёллар огушида сузардим: шу сехрли соққа менда бўлганда нима қилардим, деб хаёл сулардим. Энг аввало бирорта ярамас ўғирлаб қўймаслиги учун белимга боғлаб олардим. Тоштемирга ўхшаб, одамнинг кўнгли тортмайдиган табиб бўлмасдим: оқ халат кийиб олиб, яхши муомалалар қилардим одамларга. Энг аввал камбағал, ҳалол одамларни даволардим. Бир тийин ҳақ олмасдим улардан. Амалдорлар, бойваччалардан пича олардим...

- Тоштемир пахта масаласини гапирди - тушунолмай қолдим, - ширин хаёлимни бўлиб, домлага савол бердилар дадам.

Домла андак эслолмай турди-ю, сўнг хотирлади.

- Ҳа, атрофдаги пахтакор хўжаликлар биздан анча бой. Шунинг учун бизда ҳам пахта эксин, дейишади.

- Ахир, сув чаток-ку?!

- Давлат пахта экирадиган бўлса, сувини етаклаб келади. Гадо бўлиб юриш тоза жонга теккан.

Анча танаффусдан кейин дадам сукунатни бузиб, Исҳоқхоновнинг ижодий ишлари билан кизикдилар, бир вақтлар яхши шеърлар ёзганини эсга солдилар.

Исҳоқхонов ҳижолат тортгандай бўлди.

- Халқ мақоллари, маталлари орасида, - деди ниҳоят, - бағоят ҳозиржавоблари, ўткирлари кўп. - Аммо улар чапанирок, айримлари бешармрок. Ана шунақаларини тўплаб, сал юмшатишга, маданийлаштиришга бел боғлаганман.

- Масалан?

- Масалан, бўри қарисини сийлабди, қариси - барисини.

Дадам беғубор кулдилар. Домла давом этди.

- Онағни қози сўкса, дардингни кимга айтасан?!

- Яхши.

- Кўрганни - кетини бурган енгибди.

- Тузук.

- Булбулнинг инидай жой.

- Бўлади.

- Ҳам ғўрлик, ҳам пешгирлик.

- Давом этинг.

- Менга тегмайдиган қозонда бўтқа қайнасин.

Шавқовар ва ҳозиржавоб мақоллар Самарқандга кириб боргунимизча давом этди.

Хайрлашишдан олдин катталар келаси ҳафта олимлар билан тағин Жағалвойга бориб, НУЖ жумбоқларини тадқиқ қилишга келишиб олишди.

ТЎРТИНЧИ БОБ

ФАҚАТ ХҲҲҲҲ ХҲҲҲҲ

Ўзбек тили ва адабиёти фанидан конспект дафтаримни варақлаб, завқовар саҳифаларни топишингиз амри маҳол. Грамматиканинг чигал қоидалари, жўн диктантлар, турфа мавзулардаги баён ҳамда иншолар... Исҳоқхоновнинг анчайин талабчан муаллим эканлигини таъкидлаб ўтишим керак. Масалан, Артур бир амаллаб диктант қораласа, қувониб “беш” кўядию, мен нисбатан мураккаб мақолаларни таржима қилганимда ҳам бу баҳони кўзи қиймагандай

бўлиб тураверади. Аммо бундан заррача ўкинмайман, баръакс ҳазил аралаш хасислигига шаъма қилиб, айтганини дафтарга тушириб келавераман.

- Агар, - деди бир куни очилиб, - бирорта парранда ёки жониворнинг ҳаётини кузатиб, дафтарга тушириб келсангиз, чўнтагимда олиб юрган ягона “беш”ни сизга тақдим этардим.

Мен баҳога унчалик қизиққаним йўқ, аммо вазифа қизиқарли бўлиб туюлди. Зоологиядан фенологик назорат ўтказиб, қалдирғочнинг ин қуриш жараёнини кузатгандим. Нар ва мода қалдирғоч соатига неча бор лой ташиди-ю уни қай тариқа ёпиштириб кетганини қоғозга туширгандим. Аввалига ана шу жараёнини жила кенгайтириб, чуқурлаштириб, домлага тақдим этмоқчи бўлдим. Кейин фикримдан қайтдим - шундай самимий одамга нисбатан алдам-қалдам иш тутгим келмади. Кейин эса ўйлаб-ўйлаб ҳамқишлоғимиз Рофе амакининг даканча лақабли бахтиқаро хўрозининг қаламга оладиган бўлдим.

Мазкур воқеани дафтарга туширишдан олдин уни бор бутунлиги билан ҳикоя қилиб бермоқчиман.

Аввало шуни ёдовар қилиб қўйишим жоизки, бу саргузашт фақат хўроз ҳақидамас. Шунинг учун гапни унинг соҳиби - Рофе амакидан бошлаганим ўринли.

У киши Самарканддаги “Красный двигатель” заводида ишлайди; билишимча, тракторлар учун поршенлар ясайди. Рофе амаки хушфеъл ва муте одам. Муте одамлар хоксор бўлишади, аммо шуниси ёмонки, дуч келган қаланғи-қасанғи уларни оёқости қилиб кетгиси келаверади. “Бизнинг заводдай яхши корхона йўқ, дейди қулибгина Рофе амаки эрталаб ушлаб кетишади, кечқурун келтириб, қўйиб юборишади”. Автобусда олиб бориб, олиб келишларини таъкидлаш яхши, албатта. Аммо киши ўзини бу оҳангда ерга уриб гапиришига не ҳожат?!

Камбағал бўлса ҳамки, бундан зиғирча дилғаш бўладиганлардан эмас у киши.

Рофе амаки яшайдиган ҳовли катакдайгина бўлиш билан бирга учбурчак ҳам. Сабаби: ота-она вафотидан кейин даргоҳ учга бўлиниб, мазкур оилага теккани шу бўлиб қолган. Тўғри, тақсимот пайтида

анча-мунча дилсиёҳликлар ҳам бўлиб ўтган. Рофе амаки-ку ўз вазминлигида турган, аммо хотинлар бир-бирларини роса балчикқа булашган. Девордармиён акасининг хотини Офият (қўшнилар Офат келин дейишади. Унга худонинг ўзи тенг келсин). Рофе амакининг гадодай кашшоқлигини, хотинининг бозорчилигини (у жияк тўқиб сотади) юзига солган. Аммо гап Рофе амакида ёки унинг ночор аҳволи, катакдай (учбурчак) ҳовлиси хусусида эмас, балки бирданига кўпчиликнинг оғзига тушган... дакан хўрозида.

Биз таърифламоқчи бўлган жангари хўрозни Рофе амакининг хотини Панжакент бозоридан харид қилганида чий-чийлаб юрадиган жўжа бўлган. Жияк сотгани борган аёл оловдек товланаётган жўжаларни кўриб, ҳаваси келади ва бештасини сотиб олади. Унинг биттаси йўлда нобуд бўлади, қолганларининг иккитаси хўроз, иккитаси макиён бўлиб чиқади.

Кунлардан бирида амакининг еттинчи синфда ўқийдиган ўғли икки жўжахўрознинг жиккамушт бўлиб уришаётганини кузатиб туради-ю, голиб чиққанига меҳр пайдо қилади.

Тағин бир куни ҳалиги бола даканчанинг ўз акси билан уришаётганидан вокиф бўлади. Кимдир деворга суяб қўйган тошойнадаги акси билан чинакамига жанг қилиши уни қизиқтириб қолади. Сўнг бу шавқовар спетаклни бот-бот такрорлаб, хўрозча шижоатини дадасига, дўстларига ҳам кўрсатади.

Орадан бир йил ўтиб, даканча таниб бўлмас даражада ўлғаяди. Ана паҳлавонларга хос виқор билан қадам босишлар-у, амалдорларга хос дўк-пўписалар! Оёқлар йўғон, узун; панжалар темирдек бақувват, нигоҳлар қарчиғайникидек ўткир, тирноқлар шамширдек тез. Дўриллаган овозларда зардаю важоҳат! Қўшни ҳовлилардаги хўрозларгина эмас, итлар ҳам зириллаб қолишади ундан.

Даканчанинг қўшни ҳовлидги рақиби хусусида сўзлашдан аввал бу даргоҳдаги одамлар ҳақида тағин бир бор тўхталиб ўтишга тўғри келади. Мазкур ҳовлида Рофе амакининг акаси жангари хотини билан яшашини айтиб ўтган эдик. Ўшанда - овсини жўжа харид қилганини эшитиб, бу аёл бирайўла ўнта оқ жўжа олиб келади. Улар ҳам балоғатга етиб, олди тухумга кирганини айтиб ўтишим керак, албатта.

Даканча ўшанда илк бор баланд деворга сапчиб чикди-ю,

чиннидай оппоқ товукни кўриб, юраги ҳипкириб кетди. Томирларида шимол кони гупираётган бу октомокнинг кўкраклари бағоят бўлик, дудоклари силлик, оёклари жажжи эди. Даканчанинг хўрозларга хос шахвоний хирси кўпириб турганда бошка товуклар ҳам пайдо бўлиб қолишди. Бу ойимтиллаларнинг ҳам бари оқ либосда бўлиб, ўзлари сервикор-у серноз эдилар. Наҳотки шунча таннозни кўриқлайдиган, уларнинг эҳтиросини кондирадиган хўроз бўлмаса?! Йўқ, бор экан, аммо шуниси ғалатики, уни расман товуклардан фарклаш мушкул эди: ранги оқ, бўйни, оёғи қисқа. Фақат шалпайган тожи, осилган бак-бакасига қараб ажратса бўларди. Даканча бир лаҳза иккиланиб қолди. Унинг пастга тушгиси, ўша оппоқ паризодга мавҳум туйғуларини изҳор этгиси, донлар топиб бериб, кейин бебош эҳтиросларини кондиргиси келди, аммо табиат ато этган инстинкт, хавотир бунга йўл бермади.

Ховли поёни пастак тутчазорга туташиб кетган. Пилла курти учун экилган тутчазор товукларнинг энг мақбул сайргоҳи. Даканча мазкур хилватгоҳда юрган оқ товукларни учратиб қолди-ю, ички бир кумсаш билан илк бор учратгани - октомокни излади. У чеккароқда ёлғизгина сайр қилиб юрарди. Даканчанинг шахвоний туйғулари гупириб кетди. Бориб андак хушомадгўйлик, шакаргуфторлик қилмокчи бўлганда, ҳалиги оқ хўроз қоматини ғоз тутиб, қа-калаб кўйди: аниқроғи, даканчани сўкди, падаркусур! Гарчанд бу пўписа табиий ҳол бўлса-да, даканчага ботиб тушди. Ҳа, у ҳақорат эшитиб кетаверадиган лакалов, ҳезалаклардан эмасди: жавобан зардалироқ овоз чиқарди ва икки хўроз дуэлга чоғланаётган рақиблардай беҳудуд ғазаб билан бир-бирларига юзма-юз бўлдилар; бўйин патларини хурпайтириб, ваҳму вазоҳатларини намоён этдилар. Улар ғазабнок нигоҳларини бир-бирларига қадаганча тикилиб қолишди. Йўқ агар рақиб бирини бўлиб ташланмаса, даканча, мухбирлар тили билан айтганда, низони тинч йўл билан бартараф этишга тайёр эди. Мадомики, оқлар томон ҳамжиҳат бўлиб яшашга рози бўлмас, киборлик қилар экан, унинг ҳам хўрозлик ғурури жунбўшга келиши табиий. Рақиб унинг нақ тожини мўлжалга олиб, хужум қилабошлади. Аммо табиат дакан хўрозлар тожини қисқа, қаттиқ қилиб яратганини ҳисобга олмаганиди у. Зум ўтмай ўзининг шапалоқдай тожи қонаб, курашишга ҳалақит

берабошлади. Кейин эса окларнинг мағрур саркардаси ўз қаршисида навкирон ва анча-мунча курашларда чиниққан хўроз пайдо бўлганини ич-ичдан туйди, шекилли чекиниб қўяқолди. Таомил талабига кўра: даканча уни нарироққанча таъқиб қилиб борди-ю сўнг ҳеч гап бўлмагандай барини унутди. Аввал ўша октомоқ соҳибжамолга яқинлашиб, унга алланималар топиб берди, хушомадлар қилди. Сўнг... начора, хўрозчилик. Кечгача эса бошқа ойимтиллалар билан ҳам “шўхлик” қилиб қўйди.

Эртаси эса октомоқ тутзорга чиқавермагани сабаб боғ эшикдан кириб борди. Шундай бўлиши табиий ҳолдай оқ хўроз ҳам ўзини бир чеккага олди. Бевафо товуклар хўжаларидан кўра даканчага кўпрок ҳабиб бўлиб, мойилликларини изхор этишган бўлишса ҳамки, у кўпроқ ўз малаги билан бўлди.

Шу тарика даканчага тегишли ҳудуд сарҳади кенгайиб, у мазкур музофотнинг ҳокими мутлақи бўлиб бораверди. Эндиликда тутчазорни четлаб ўтадиган Обидашт ариғигача бўлган катта империя унинг тасарруфига ўтган эди. Арикнинг нарёғида ҳам аллакандай хўрозлар овозини бот-бот эшитар, уларни зоҳиран хушламас, барини буйсундиргиси келарди. Ҳа, бу атрофдаги талай хўрозлар у билан мурсою мадора қилишдан ўзга йўқ йўқлигига ишонч ҳосил қилгандилар. Ана шу забту зафарларнинг бари унга куч ва ғурур ато этар; маҳорати ҳам такомиллашиб, тўлишиб борарди.

Бир куни даканча тутзор оралаб ҳарбий саркардаларга хос виқор билан юрганда, Обидашт томондан азимжусса хўроз нописандлик билан бостириб келаётганини кўриб қолди. У ўз авлодидан, яъни даканлар сулоласидан бўлса ҳамки жуда серсавлат, оёқлари ғайритабиий узун, йўғон; овозида оксуякларга хос зарда, худписандлик, ашрафлик зоҳир эди.

Кутилмаган кибор меҳмон (балки босқинчи деса ўринли бўлармиди) Обидашт ариғининг нарёғидаги данғиллама ҳовлида яшашини, Қиём қимор деган бойваччанинг эркатойи эканлигини, лағат¹ лақаби билан бутун воҳага донг таратганини, ҳар якшанба Афросиёбда бўладиган хўроз жанглирида иштирок этиб, соҳибининг

хамёнини қаппайтиришини; хўжаси бу арзандани канақунжут, қони сизиб турган тузланмаган гўшт билан боқинини даканча билмасди, албатта. Лекин мулкани топтаб келаётган бу худписанд кучли ва маккор эканлигини ҳис этиб, дили хуфтон бўлди. Табиат ато этган азалий таомилга кўра қоматини адл тутиб, акбарона қақиллаб қўйди: бу ерларни сўрайдиган заминдор борлигини аён қилди. Лаънати лағат бўлса шавкати ва нописандлигини атайин ошкорароқ намоён этиб, хирс тўла нигоҳларини товуклардан узмаганича қадамини тезлаштирди. Вой, ғаркўз! Сурбет! Сендақа задагоннинг зорини!... Бу ердагилар чумолимидики, оёғинг остига алиб, эзғилаб кетаверасан?! Даканча макиёнлар орасидан яккакифт бўлиб чикди-ю, рингга тушган боксчидай чоғланиб турди. Ногаҳоний келгинди саросималанмай, ортиқча ҳаракат қилмай, бошини жилла ҳам қилиб, босиқлик билан кузатиб турди. Даканча андак шошқалоқлик, қизиққонлик ва жаҳл билан унга ташланди ҳамда илк зарбдаёқ кўксига санчилган тигдан жони зиркираб кетди. Ҳа, лағат фақат чўкиб олишнигинамас, бирайўла оёғи билан тепиб, ханжардек ўткир тирноқларини ғанимининг кўксига санчишнинг кифтини келтириб қўярди. Навбатдаги ҳужумдан сўнг даканча гангиб кетиб, орқаси билан йикилди, лекин чаптастлик билан ўрнидан туриб, беомон ва тенгсиз жангни давом эттирди. Қаршисидаги куч раҳм-шавкатсиз бўлиш билан бирга оғир вазнли эди. Даканча рўпарасида чандон устун ғаним турганини ҳис қилди ва ноилож, умрида биринчи бор чекинди. Лекин дилидаги беҳудуд бир интиком, ғазаб ёлқинланиб қолаверди. Начора, ал-қасосул минал ҳақ, деган талаб фақат жамиятда эмас, табиатда ҳам хувайдодир.

Шундан кейин даканча бирор ҳафтагача тутчазорга қадам қўймади. Бу муддатда у учбурчак ҳовлига ҳам чикмади, десак ноўрин бўларди - бот-бот қўшниникига хатлаб, оқтомоқ билан учрашиб турди. Аммо ҳалиги мустабид золим билан юзма-юз бўлишга ҳамон юраги дов бермасди.

Чекиниш ҳамиша ҳам мутлақ мағлубият эмас. Чунки, йикилган курашдан тўймас деган қоида амал қилиб туради-да. Шунинг учун, гарчанд, юзи андак шувит, юраги зоҳиран зириллаган бўлса ҳамки, эрталаб деворнинг устига чиқиб, бир икки бор зардали кичқирди-ю,

Ўзини тутчазор томонга отди. Ҳарқалайки кунни билан лаънати муштумзўрдан дарак бўлмади. Шунга қарамай, дилининг аллақаеридаги хавотир уни сергакликка даъват этиб турарди. Лекин кўп ўтмай яккаҳокимлиқ иштиёқи устун келиб, қанотларини қокқанича дағдаға қилиб қўйди: кейин соҳибжамоллар даврасида айш-ишрат қилиб юраверди.

Эртаси тушга яқин устига девдай бўлиб бостириб келаётган лағатни кўриб чўчиб кетди у; чекинмокчи ҳам бўлди-ю, аммо макиёнлардан, айникса, октомокдан ҳижолат чекдими ёки умуман ғурури йўл бермадими - жангга ҳозирланди. Энди даканча ўтқир тумшукларини ишга солиш билан бирга иккала оёғини ҳам шашт билан олдинга чўзарди. Тўғри, у кўпинча мўлжални аниқ ололмас, аммо бу билан ўз вужудини ногаҳоний зарбалардан ҳимоя қилишга улгурарди. Золим ёв унинг бақбақаси ёки тожини мўлжалга олаётганини фаҳмлаб, маневрлар (таъбир жоиз бўлса) билан бошини олиб қочишни ўрганди. Бечора даканчанинг кўкси, бўйнидаги патлар юлиниб, бот-бот боши ва кўксига тиғ санчилгандай бўлар, аммо буларнинг барига сабот билан чидаб берар, ҳар бир зарбдан сабоқ чиқаришга ҳаракат қиларди. Зум ўтмай дакқок ва бераҳм ракибидан, ҳарбийлар ибораси билан айтганда, талай тактика ва стратегияларни; ҳийла-найрангларни ўрганди. Аммо шуларнинг барига қарамай ҳар зарбдан кейин у орқага сурилиб кетар, чунки бундай пайтда лағатнинг оғир вазни иш бериб қоларди. Даканча тағин чекинди. Чунки лағат уни тобора деворга қисиб бораётганди.

Бокс ва футболда: муҳофазанинг мақбул усули - хужум, деган ҳикмат бор. Эртаси даканча кураш майдонига дадил чиқди-ю, ҳеч иккиланмай зилдай оғир, илондай маккор ганимига ташланди. Икки томони тутлар билан тўсилган ўтлоқ устига талай заррин патлар тўкилди, нозик майсалар топталди. Бу гал даканча шунга ишонч ҳосил қилдики, агар у оёқларини ерга маҳкамроқ тираб, гавдасини олдинга зарб билан ташласа, чекинмаслиги мумкин экан. Энди оёқларини ишга солиш, бошини муҳофаза қилиш билан бирга ракибининг оғир зарбига ҳам туриб беришни ўрганиб олди. Тагин: қараса, лағат икки қанотини андак ёзиб жанг қилар экан. Бу билан тана мувозанатини сақлаб қолади ва даканчадай йикилиб кетмайди.

Учинчи раундга келиб, ҳолдан батамом тойган боксчиларни кузатганмисиз? Улар ашаддий рақибликларини ҳам унутиб, бир-бирларига осилганича нафасларини ростлаб олишади. Қирпичок бўлиб ўришаётган хўрозлар шу ҳолда тушишди: бир-бирларига елкама-елка суяниб қолишди. Худди шу лаҳзада лағат тагин бир пинҳоний макрини ишга солди: даканчанинг тожидан тишлаб, уни ерга босди. Оғриқ азобидан бечоранинг кўз ўнги коронғулашиб кетди; ўлиб қолишдан чўчиди. Шунинг учун ҳам аввал жон талвасасида фарёд чекди, кейин эса золимнинг чангалидан чиқиб бадар кочди. Лағат уни кувмай қўяқолди, чунки ўзи ҳаддан ташқари чарчаган эди.

Даканча жаъми хийла-ю найрангларни ўрганиш билан бирга муҳим, ҳа, жуда муҳим бир ҳақиқатни англаб олди: ганим унга қараганда кексарок эди - унга нисбатан тезроқ чарчаб қоларди. Ғалатида: тажриба-ю савлатдан ташқари куч ҳам бор, аммо ана шу қувват сарфлангач, уни тиклаб олиш қийинроқ кечади. Буни унинг ўзи ҳам яхши билади. Шунинг учун қувватни бағоят хасислик билан харжлайди, ўзини у ёқ бу ёққа ташламай, турган жойида жанг қилади.

Даканча бу гал узлуксиз ҳужум уюштирди. Ёвлашиб қолган бу икки вужуд энди бир-бирларига умуман тикилиб туришмас, аниқ маром, шиддат билан ташланишар, чекинишни эса ҳеч ким ҳаёлига келтирмасди.

Ўйлаб қоласан киши: нега табиат жаъми мавжудотларнинг эркак зотини бир-бирига ўчакиштириб қўяди? Нечун бу азоблар - мардликнинг машаққат синовлари?! Мулк учунми? Ор-номус учунми? Жуфти ҳалол учунми? Ахир, биз уларни онгсиз мавжудот деб биламиз-ку! Бу ҳаракатларнинг бари авлоддан авлодга ўтиб келаётган инстинкт деб ҳисоблаймиз. Гоҳ-гоҳида бу илмий хулосага шубҳа билан қараб қолади киши. Наҳотки бу ҳаяжонли, саботли ва гўзал кураш онгсиз олишув бўлса ?! Наҳотки тафаккур зарраси бўлмаса: бу хийлалар, шижоатлар ва тагин алланималарда?!

Майли. Биз табиат қонунлари ҳақида нимани ҳам билардик. Кўп ҳақиқатларни билмаслигимизни биламиз, холос. Билмаганимиз учун ҳам инкор этиб қўяқоламиз. Чунки бу усул жўн, осон.

Узок олишувлардан сўнг батамом ҳолдан тойиб, оёқ босишга ҳам мажоли қолмаган бу эркаклар оғизларини каппа-каппа очганларича

икки томонга бабаравар чекинишди. Мазкур ҳолни шарҳлайдиган бўлсак, табиатнинг яшаш учун кураш деб аталадиган қонунини ёдга олишимиз, унинг мантиғини мададга чакиришимиз зарур бўлиб қолади. Мазкур қонуният талабига кўра тирик мавжудот ўз авлодидан бўлган душманини ўлдириши мумкин эмас! Кучлар тенг келганда, низоларга чек қўйилиши шарт!

Тўғри, қайсар одамлар бу талабни оёғости қилишди, улар бир-бирларини ўлдириш учун не-не маккорликлар, ёвузликларни ишга солишмади?! Майли чалғиб кетмайлик: гап одамлар ҳақидамас, жониворлар хусусида кетяпти-ку!

Лағат шу даражада чарчадики, айти пайтда қочишга ҳам мажоли қолмаганди. У чекинди - рақиби Обидашт ариғигача қувиб борди.

Афсуски. Бу ҳам ҳали тўла маънодаги зафар эмасди. Ғанимни нақ катагигача қувиб бормай хотиржам бўлиш ясама тантана ҳисобланарди.

Ўтган кунлар давомида жароҳатлар битиб, курашга бўлган ташналиклари ошди ва душанба куни тушга яқин юзма-юз бўлдилар улар. Якшанбада эса лағат Афросиёбдаги даврага тушиб, Арабхона ҳамда Панжакентдан келтирилган икки номдор хўрозни қочиргани, Қиём қиморни тағин бир ярим минг сўмлик ютуқ соҳиби қилганини; зафарнинг тотли нашидаси фақат хўжасини эмас, хўрозни ҳам сарафроз этганини даканча билмасди, албатта.

Ҳакам: “бокс” дея беомон ва бешафқат курашга фатво берганидек, иккала хўроз ички бир ҳукму даъват билан кураша тушдилар. Бугун сўнгги жанг бўлиши, тутчалар орасида бошланган интиқом ё учбурчак ҳовлида ёки Обидашт ариғининг нарёғидаги серҳашам даргоҳда яқун топмоғи мантиқ тағозоси эди. Қонли машмашаларга барҳам бериб, зафар замзамасини суриш пайти келганди.

Жанг давом этарди!

Табиатнинг тағин бир жумбоғи хусусида ҳаёл суриб қоласан киши. Атрофдаги товуклар, ҳатто хўрозлар ҳам ор-номус, ҳаёт-мамот жангига ўта бефарқ, беъэтибор эдилар. Одамлар бўлганда, бир-бирларини ажратиб қўйишарди. Йўқ, ажратишдан олдин аллақандай манфаатларни кўзда тутиб, тарафкашлик қилишарди ва зиддият жиддиятга айланиб кетарди. Табиатда эса буларнинг ҳеч бирига

хожат йўқ. Ўрмонда кучлилар яшайди, деган қонуниятни эшитган чиқарсиз?! Табиат кучлиларни сийлайди. Мадомики шундай экан, улар ўз қудратларини мардона намоён этмоқлари шарт!

Даканча чекинди. Аммо бу хийла эди. Икки қадам ортга, бир қадам олдинга деганларидек, лағат уни озрок бўлса ҳам қувиб борса, ҳолдан тезрок тойиши эҳтимолдан узоқ эмасди-да! Лағат қувди, чунки умр бўйи шон-шавкатларга, олқиш-у саноларга сазовор бўлиб келган бу азамат учун чекиниш ўлим билан баробар эди. Аммо кутилмаганда рақаби ортга бурилди ва аввалгидан ҳам шиддатлироқ ҳужумга ўтди. Ногаҳонда гангитиб қўядиган устма-уст зарбалар ўз кучини кўрсатабошлади. Кураш уйига яқин жойда бўлаётгани учун ҳаттоки кадрдон девор ҳам дилига мадад эди унинг. Лағат қочишга мажбур эди. Обидашт ариғидан ўтиб олса, уёғи рўшноликдай бўлиб туюларди.

Йўқ, навкирон ёв учун Обидашт ариғи финиш чизиги эмас экан. Даканча ариқдан қандай зарб билан ўтган бўлса, ўша шашт билан қувиб бораверди. Бундай бўлишини кутмаган лағат тагин тўхтаб, ортига ўтирилди, аммо бечора шу даражада ҳолдан тойган эдики, ракибининг биринчи зарбасиданок умбалок ошиб кетди. Кейин эса патлари сийраклашган кўкраги, чайир бўйнига тушаётган беҳисоб зарбалардан халос бўлиш илинжида нажот қалъасига қараб кочди. Жонларига тегиб кетган эди - буларнинг бари!

Ҳовли ўртасида баланд, ҳашамдор шийпон қурилган бўлиб, унда уч шермаст забту зафарлари ҳақида сершавқ суҳбат қуришарди. Буларнинг андак сарбаланди, сармаст ва зармасти Қиём қимор бўлиб, меҳмонлар (иккаласининг ҳам номи - Ҳасан) савдо ҳамда чайқов билан шуғулланадиган, гоҳи-гоҳида хўроз уриштирадиган, аммо бу борада омадлари унчалик чопмай юрган бойваччалар эди. Қиём қимор такрорларди.

- Генага айтдим: ўша мақтаган итингни олиб кел, агар хўрозим бир чўқишда қочирмаса ноль олтимни¹ олиб кетавер!

Бу гапдан (гарчанд такрор бўлса ҳамки) меҳмонлар қаҳ-қаҳ этиб қулишади, лағатга ҳамду санолар ўқишади.

- Йўк, арабни айтаман, арабни, - сарафроз бўлиб, овозини тагин баландроқ пардага кўтаради мезбон, - етти юзни санаб берди-ю, хўрозининг бўйнини шарт узиб ташлади, даюс! Ай, баччағар, жониворда нима гуноҳ?! Жаллод!!

Ховлида қувишиб юрган хўрозларни Қиём кимор дастлаб илғамадими ёки эътибор бергиси келмадими - буни айтиш қийин. Кейин эса ногаҳонда шапалок егандай ёки устига совуқ сув сепилгандай қотиб қолди.

Уни шуҳратларга эш килаётган, шарақ-шарақ пулларга кўмаётган хўрозини (гарчанд афтодоҳол бўлса ҳамки) таниб қолганди. Ҳа, туйғулари уни алдамаганди: оғизни каппа-каппа очиб, қаноатларини беҳол ёзганича, рамақдажон бўлиб қочаётган хўроз, афсуски, унинг арзандаси эди.

Қиём қиморнинг кўз ўнги қоронғулашиб кетди. Кемаси ҳалокатга учраб, ноумид қолган кишидай руҳи тушди; иснод ва номусдан вужудига титроқ кирди. Кейин эса лоп этиб ёдига деворда илиқлик думила милтиғи тушди.

Йўк, у ҳалиги арабдай жўмард эмасди - мана шу баланд айвон, пишиқ ғиштдан тикланган иморатлар, дарвозахонада ялтираб турган “Жигули”; қолаверса қанчадан қанча завқли, ғурурли дақиқаларни ато этган лағатни отиб ташлолмасди. Иззат-нафси, ғурурини оёқости қилган лаънати даканчани аспаласопинга жўнатишга аҳд қилганди у. Шундагина қасосга ўч дили бироз таскин топиши мумкин эди.

У шашт билан қуролни олиб чикқач, Ҳасан (биринчиси) жуда вазминлик билан унинг қўлини тутди.

- Тўхта, жўра, жаҳл келса, ақл қочади. Сен ҳалиги баччағар арабдай қизиккон бўлма! Жониворда нима гуноҳ?!

- Қўйвор...

- Йўк, ногаҳонда милтиқ отиш беҳосият иш!

Жўяли гаплар! Шундай эмасми?! Аммо бу одам дўстини инсофга чақирганда, ана шу ишнинг факат “гуноҳ эканлиги”, “беҳосиятлигини” назарда тутди, десак биркёламалик бўлур эди. Ҳасан ҳам узокни кўрабиладиган, маккор корчаллонлардан эди. Лағатдек донғи кетган хўрозни олдига солиб келаётган қахрли куч, доимо ғолиб, НАВҚИРОНЛИК эканлигини тирноғининг учигача ҳис

этганди у. Бу навқирон қудрат тасодифий эмаслигини туйиш билан бирга, ички бир хирс юрагини таталаб, ана шу ғолибни қўлга киритишга даъват этабошлаганди. У лағатнинг бу мағлубиятидан зоҳиран мамнун эди; бир вақтлар унга харидор бўлганлиги, аммо беш минг сўмни тилга олганда ҳам қайсар Қиём қўнмаганлигини эслади. Энди эса худо, ол қўлим, деса.. Ким бўлди экан - бу зафарбахш хўрознинг нусрат соҳиби???

Қиём тепкини босмади. Йўк, бунга фақат дўстининг мантиқли маслаҳати сабаб бўлгани йўк. Ногаҳонда унинг ҳам худбин дилида ана шу қиличдай кескир хўрозни қўлга киритиш нияти пайдо бўлганди. Лекин у бўғзига тиқилиб келган қаҳру заҳрини кимгадир сочиши керак эди. Овозини ғайритабиий кўтариб, ўғлини чакирди, лағатни кўздан кочириб қўйгани учун бешарм гаплар билан сўкди уни. Бола йиғлаб юборди.

Фақат янги манзилгоҳни эмас, улфатларнинг харис дилларини ҳам забт этган бу зафар соҳиби Рофе камбағалга тегишли эканлигини аён бўлгач, дўстлари сингари иккинчи Ҳасан ҳам дафъатан енгил торгди. Сабаби: Рофе амакининг хотини билан узоқ қариндошлиги бор эди. Аёлининг гапини эри икки қилолмаслигидан ҳам воқиф эди у. Нима қилиб бўлса ҳам хўрозни қўлга киритиш керак!

Табиийки, давradoшларнинг мастликлари тарқалди, гуруннга совуклик тушди. Улар бир-бирларига ясама илтифотлар, ноўрин тавозелар қилиб тарқалишди.

Биринчи Ҳасан такси тутиб, тўғри “Красный двигатель” заводига йўл олди. Рофе амакини ноўнғай бир ҳайратга солиб, дастгоҳи ёнидан четга олиб чиқди. Йўл-йўлакай режалаштириб келган мўлжалларини ишга солди.

- Бемаҳалда излаб келганимдан ажабланманг, - деди ясама ҳазил-мутуйибалардан кейин, шу уйингиздаги товукларни бизга совға қиласиз. Ҳавасим келди.

Рофе амаки бу одамнинг нагоҳоний ташрифидан қанчалик ажабланган бўлса, томдан тушган тарашадай таклифидан тағин ҳам анграйиб қолди. Нима дейишини билмай энсасини кашлади, дудукланди. Сухбатдоши уни ноўнғай вазиятдан чиқарди.

- Менга айтинг: уйда нечта товук бор?

- Хўроз-у макиён - тўртта. Хотин бултур Панжакентдан...

- Шу тўртталасига неча пул берай, - унинг сўзини кесди Ҳасан, - Эракчасига дангал қилиб айтаверинг!

- ...?!

- Хотинингиз нари борса икки сўмдан олгандир. Шундайми? Мен тўртталасига юз сўм бераман. Бўптими?

- Майли.

- Кам бўлса айтинг...

Бу валламатлик эмас, қитмирона занчалишлик эди, албатта. Рофе амаки кўнғач, харидини кечкурун олиб кетишга сўз берди. Аммо ишдан қайтган Рофе амаки оstonасидан ҳатламаёқ уни интиқлик билан кутиб ўтирган Қиём кимор жону ҳолига қўймай “бир пиёла чой”га таклиф қилиб қолди. Рофе амаки рад этмади, лекин тўкин дастурхон атрофида қимтиниб ўтирганича коса тагида қанақа нимкоса борлигини тахминлар, нафс деган оч юҳо инсон боласининг кадр-қийматини тупроққа қориштиришини ҳаёлига ҳам келтирмасди.

- Сизга ишим тушиб қолди, - хўрозингизга ҳавасим келиб қолди. Тарбияласа бўладиган жўжага ўхшайди.

- Боя Ҳасан...

Уёғини айтолмади. Суҳбатдоши устма-уст, пайдар-пай саволлар бериб, заводда бўлган гуфтигу тафсилотларини сўраб олди.

- У юз сўм деган бўлса, мен минг бераман!

Рофе амаки енгилгина сесканди, кейин эса нима дейишини билмай сукут сақлади. Машшойихлар эса: сукут - аломати ризо, деб қўйишган.

Бояқиш Рофе амаки бугунги саргузаштларини тўлиб-тошиб ҳикоя қилаётганда, хотини уни тўхтатди.

- Унисига ҳам, бунисига ҳам сотмаймиз. Ҳасан (иккинчиси, албатта) икки минг берадиган бўлди.

Қашшоқлик! У инсоннинг оловладиган орзулари устига сепиб туриладиган совуқ сув; у мақсад куртакларини чилпиб турадиган занглаган қайчи; у нафасни буғадиган илон; у юрагингни санчиб турадиган мустабид оғрик! Бу офатдан кимнинг холос бўлгиси келмайди дейсиз? Умр бўйи қўлига икки минг сўм пул тутмаган рўзгор учун бу омад барча эшикларни очадиган саодат калити бўлиб

туюлди! Эҳ, эр хотиннинг гапзанонлари нақадар латофатли, сершавк бўлиб кетганини кузатганингизда эди ўшанда! Орзулар сароби уларни юксакликларга кўтарар; бийрон ва бир-бирларига меҳрибон қилиб қўйганди.

- Беш юзини шундай бригадирга тутқазиб, тутчазордан тўрт сотих ер оламиз, - деди аёл, - шундан кейин ҳовлимизга кирган кишининг кулгиси келмайди, у чоркунжак бўлади. Кейин тўйлар қиламиз.

- Билганингни қил, - рози бўлди эри, - менга икки юзини берсанг, санаторияга бориб келардим - зора шу оёқ оғриқдан кутулсам...

Аёл аллақандай бисотларни тилга олаётганда, биринчи Ҳасан кириб келди. Эр-хотин ноўнгай ҳолга тушишди. Меҳмон гапнинг индаллосиданоқ кеч қолганини тушунди. Вале умидини узмай дангалчилик қилди.

- Одамнинг лафзи ҳалол бўлиши керак. Аслида биринчи савдо ҳисоб. Мадомики ким ошди бўлса, бунисидан ҳам қайтадиганлардан эмасмиз. Икки ярим минг бераман. Маъқул бўлса, ўғлингиз хўрозни элтиб берсин.

У чиқиб кетиши билан даканчани олиб кетиш учун Қиём кирди ва воқеа ривожини эшитиб, ғазабланди; орқага тисарилмай, тагин минг сўм қўшадиган бўлди.

Оила мавҳум бир фалокатдан, ногаҳоний омадсизликдан хавотирга тушди, эҳтиёткорликни оширди. Хўрозларини назардан қочирмаслик билан бирга унинг баҳоси тагин ошишига илҳақ бўлиб ўтиришди. Лекин ногаҳонда тилга тушган даканчага аниқ нарх белгилашолмас, бунга қувваи ҳафизалари ожизлик қилар, фалон минг сўм пул ҳам уларни аврашдек, йўлдан уришдек бўлиб туюларди; катъийлик етишмасди, боякишларда.

- Мен охириги марта келяпман, - деди бир куни Ҳасан зарда билан, - минг қўйлининг иши бир қўйлига тушибди: яхшилаб ўйлаб олинглар - ноль олти “Жигули”ми номларингга ўтқазиб бераман.

Улар тагин сукут сақладилар. Вале бу сукут аломати ризо эмасди, балки туманли бир дудмаллик эди. - Рофе ака, ўзингиз ўйлаб кўринг, - давом этарди харидор, - шунча йил заводда ишлаб, бирингиз икки бўлмади. Бу мошин билан икки кунда бир ойлик маошингизни ишлаб оласиз!

У машинасининг нархи бозорда йигирма минг эканлигини таъкидлаб, бундай омад кишининг эшигини фақат бир марта кокиши мумкинлигини ҳам кистирди.

- “Жигули” бўлса “жигули”, - деди ундан кейин келган Қиём, - меникининг мотори уникидай ноль учникимас. Ранги ҳам молочный. Ҳозир десангиз ҳам калитни тутқазиб кетавераман.

Рофе амаки хотинига қаради, аммо аёл ҳам бундай катта масъулиятни гарданига ололмасди. Буни ҳис қилган Қиём кимор ўйлаб ўйлаб кўриш учун бир ҳафта муддат белгилади.

Дафъатан катта бойликка эришган кашшоқ киши нимаси биландир ногаҳонда занжирини узган қулни эслатади. Бу қулни ҳали озод ҳам, бахтли ҳам деёлмайсиз. Чунки у тайёр эмас буларнинг барига.

Даканчанинг ҳаёти мушкуллашиб қолганди. Уни кўпинча қамаб қўйишар, аҳён-аҳёндагина озодликка чиқаришарди. Жонивор эса биқик катакка кўниқолмас, окрухсор нозанинини, бирёғи Обидашт ариғига чўзилиб кетган ўтлоқларни дард билан кумсарди.

Бир куни катакдан чикди-ю, ички интиқлик билан қўшни ҳовлига ўтди. Шукурки, октомок шу ерда экан. Улар бағоят хушдиллик ва дилафрўзлик билан донлашиб юрган пайтда қайданам ҳовли соҳибаси пайдо бўлди, даканчага ҳасад билан узоқ тикилиб қолди. Ахир, бу қандай бедодлик - унинг овсини “Жигули”да юрса-ю... Барига мана шу хўроз сабаб. У эса ҳаммаси бўлиб икки қадам нарида юрибди.

Офият (Офат) катакка дон сепиб товукларини қамади, ҳатто октомок ҳам кирди. Аммо даканча сергакланиб, бегона катакка кирмади. Йўқ, аёлнинг ҳали аниқ режаси йўқ эди. Бу машъум мўлжал кейин пайдо бўлди. Нима бўлса ҳамки, даканчани гумдон қилиш керак! Шундагина овсини ундан устун бўлолмайди. Ҳамма тенг бўлиши лозим!

Эртаси у бир нечта маккажўхори донини бигиз билан тешиб (эх, макри минг туяга юк бўладиган аёллар!) ип ўтқазиб қўйди. Бошқа товукларни қамаб, фақат октомоғни ёлғиз қолдирди. Мўлжалдаги вақтда даканча келиб, сайр қилиб юрганда, чиркин ниятини амалга оширишга киришди: уларга оз-оздан дон сепиб, ўзига кўниктирабошлади. Кейин аёл навбатдаги қадамни қўйди: бир ҳовуч

маккажўхорини сепиб юборди. Даканча шоша-пиша ўшалардан бирини ютиб юборди. Устидан бир нечта дон егач, ҳикилдоғидаги ногаҳоний оғрикни, аллақандай куч уни силтаганини ҳис қилди. Чунки аёл ипнинг нари учини тортаётган эди. У кичкирмоқчи бўлганди, овози ҳам чикмади.

Офият ўлжасини ҳовлиқанича ошхонага олиб кирди, аммо қандай қилиб унинг жонини олишни режалаштирмагани сабаб, бир лахза каловланди. Сўнг бир оёғини хўрознинг кекирдагига, иккинчисини кўкрагига қўйиб, жониворнинг устига чиқди. Даканча нола чекиб, ғийқиллади, оғзидан қон келди. Аёл алламаҳалгача оёғи остидаги вужуд жон талвасасида қалтираётганини ҳис қилиб турди. Тағин бир неча дақиқадан сўнг гардани шалвираб қолган ўлжасини эски дастурхонга ўраб, катта пақирга солди. Шундан кейингина дафъатан енгил тортди, аммо аллақандай хавотир ҳам уни муттасил таъқиб этарди. Машъум қилмишига ҳеч ким гувоҳ бўлмаганига ишониш учун, бошини деразадан чиқариб, атрофга аланглаб олди.

Кўп ўтмай Обидашт ариғининг тезоб тўлқинлари устида лопиллаб оқиб кетаётган дастурхонга деярли ҳеч ким эътибор бергани йўқ. Унинг ичида бахтиқаро даканчанинг жасади борлигини ким ҳам ҳаёлига келтирибди дейсиз?!

Ҳа, маккор аёл жиноятини яшириш учун шу ўнғай йўлни танлаганди.

БЕШИНЧИ БОБ

КАЙДНОМА

Сугдий билан Кларанинг топиширигига кўра Султон домланинг қўлғезмалари орасидан унинг васиятномасини ҳам роса излаб, тополмадим. У киши вафот этгандан кейин кутубхонамиз раҳбари ана шу дафтарни топишни сўраганди. Аммо дафтарлар орасидаги муқовасига “Қайдлар, афоризмлар ва ҳикматлар” дегани қўлғезма чиқди, бу ҳам диққатга молик экан. Мазкур дурдоналарни домла турли манбаълардан тўпламаган, аксинча ўзи ижод қилган. Улар

сизнинг ҳам ақлингиз ва қалбингиз ганжинасини бойитади, деб умид қиламан.

* * *

Одамларни тушуниш қийин. Уларнинг аксари оғма ва беқарор. Қишлоқ ёшлари шаҳарга интилашди-ю, бир азобда ўрнашиб олгач, қолган умрларини шаҳар ва шаҳарликларни ёмонлаш, гийбат қилиш билан ўтказишади. Ёки кексаликни олинг. Ҳамма ҳам мўйсафид ёшларга етишни орзу қилади. Унга етиб олгандан сўнг эса кексаликни лаънатлашади. Ўзлари танлаган касбу-корни, сайлаган депутат ҳамда ҳукуматни ҳам ёмонлашгани-ёмонлашган улар.

* * *

Статистика - ҳақгўй ва даққоқ қария. Фоизма-фоиз айтиб беради: одамлар қанчага кўпайгани, жиноят қанча ошгани; нон истеъмол қилишнинг кўтарилиш кўрсаткичи, гўштнинг қимматлашуви... хуллас ҳаммасини. Аммо энг муҳим кўрсаткич - инсоннинг нечоғлик бахтли ёхуд бахтиқаро бўлганлигини айтишидан ожиз у.

Ташивиш сени ташивишга солмагунча сен ташивишни ташивишга солма!

Халойиқ серқатнов йўл бўйича икки гадонинг гижиллашиб қолганига гувоҳ бўлганман.

- Сен, ипирикчи иккинчи бор бу ерга келсанг, уриб оёгингни синдираман. Бу ер учун ойида эллик сўм тўлаганман!

- Вой, паст-ей! Эллик сўм дейди-я! Мен юз сўм бериб чиқдим, бу

жой учун.

Йўлда давом этар эканман ўйладим: ким экан анаш гадолардан ҳам бож ўндирган? Албатта, амалдор! Тиланчидан ҳам паст турган ярамас!

Йўқ, миллатни ер ости бойликлари фаровон қилолмайди. Халқ заковатли, уддабурро, тежамкор бўлгандагина бири икки бўлиши мумкин.

Бир кўза олтини бор довдирдан, қўлида яхши ҳунари бўлган хушфёъл ва ишчан одам бой ва бахтлидир.

Биз кўп соҳаларда қадимги юнонларнинг ихтироларини қайта кашф этиб юрибмиз. Айниқса, биология ва тиббиёт соҳаларида фаннинг юза қатламидамиз. Ваҳоланки, инсониятнинг келажаги кўп жиҳатдан ана шу икки фан тараққиётига боғлиқ.

Ақ, ақл, ақл! Бирламчиси шу! Жамият ва миллатга кўплаб ақлли ёш-олимлар, шоирлар, файласуфлар керак! Уларни бало қазодан асрайлик!

Сиз ногаҳонда севиб қолдингиз. Лекин у эртанги ёки кечки. Бу ишқ кимларнингдир ҳаловатига зомин, кўз ёшларига боис. Ана шунда бу бевақт муҳаббат балосидан дўқ-нўписалар, панд-насиҳатлар эмас, фақат анатомия фани совутиши мумкин. Бунинг учун севгилингизни эслаган, кўрганда унинг сочлари ва қошларини инсоннинг ҳамма жойида (кафт ва товон бундан мустасно) чиқадиған жамики сут эмизувчиларникидан фарқ қилмайдиган жун эканлигини, унинг юзи ҳеч қанақа ойга, ширмойга ўхшамаслигини, балки остида мой безлари,

артериялар бўлган тери эканлигини, ингичка бели умуртқа поғона ва ҳазм бўлган овқатлар ўтадиган ичакдан иборат эканлигини назарда тутсангиз бас!

Бир корчалонни билардим. Иши тушган кишини жуда устакорлик билан сифатлаб, ийдириб юборар ва ишончини қозониб, истаган куйга соларди. У билан жиддийроқ қизиқдим. Билдимки, у ўз қурбонининг иллатини илгаб олиб, ўша ернинг хўжайраларини ҳузурбаҳи қитиқлаб қўяркан. Бир саводсиз профессорни ўз соҳасининг катта донишманди, халтурачи шоирни истеъдод соҳиби; порахўрни - ҳалол, қурумсоқни - Ҳотамитой деб таърифлаганига гувоҳ бўлдим. Ниҳоят у мени ҳам “улфат одам” деб, таърифлади. Тўғри, кейинги пайтларда таишиларим кўпайиб, вақтни қизганганим, танҳоликни ҳушлаб, одамёқмас бўлиб қолганим рост.

Сен болам, табиий фанларнинг иқтидорли олими бўлишинг мумкин. Мадомики шундай экан, сиёсатга меҳр қўйишинг, зоҳиран амалга интилишинг галати, сенинг ўрнинг парламент ва ҳайъатлар эмас, лаборатория ҳамда тажриба далаларидир.

Бу соҳага мардикорлар эмас, чинаками хўжайинлар керак. Сен яхшиси, кооперативга бориб қўяқол. Шунда рўзгорингга ҳам, эҳтимол жамиятга ҳам кўпроқ наф келтирарсан.

Даҳоларни даҳо қилган меҳнат ва истеъдоддир. Улар ҳар қандай шароит ва вазиятда ҳам иштиёқ билан ишлашган, ишлашган.

Ҳозир Архимед тирилиб келиб: “Менга таянч нуқтани беринглар, ер шарини силжитаман” деса мутассаддилар қандай жавоб қайтаришларини тасаввур қиламан.

РЕКТОРАТ. Афсуски, бу масала билан биз шуғулланмаймиз. Ариза ёзиб, юқори ташкилотларга мурожаат қилинг. Аризангизда ана шу ишнинг халқ ҳўжалигига қанча наф келтиришини кўрсатинг.

ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ. Ҳурматли ўртоқ Архимед! Сизнинг бундан олти ой муқаддам ёзган фалон рақамли хатингиз яқинда бўлиб ўтган кенгашида кўриб чиқилди. Бир неча кекса академикларимиз сўз олиб, нуқтани сизга бериб юборишга қарши чиқдилар. Таянч нуқта ўзимизга керак дейишди. Шунингдек, кўп олимлар Архимед деган олимни танимасликларини айтдилар. Шунинг учун бизга ёки бошқа идораларга мурожаат қилганингизда тугилган жойингиздан маълумотнома (миллатингиз кўрсатилган бўлиши керак) ўқув юртини битирганингиз ҳақидаги ҳужжатнинг асл нусхаси, сўнгги иш жойингиздан ва доктордан ҳужжат илова қилиш керак.

ВАЗОРАТ. (Биринчи мактуб) Ер қатламининг силжиши оқибатида вайрон бўлган мактаблар ва илмий тадқиқот институтлари қурилиши шу йилнинг иккинчи кварталда ўтказиладиган қўшма йиғилишида кўриб чиқилади.

(Иккинчи мактуб) Ҳурматли ўртоқ Архимед! Бизга хат ёзишни бас қилинг! Сиздан олдин мактубига Аристотель, Гиппократ, Пифагор деб имзо чеккан кишиларни руҳий касалликлар шифохонасига жўнатишга мажбур бўлганмиз?

УНДАН ЮҚОРИ ТАШКИЛОТ. Ерни қимирлатиб нима қиласиз? Экстремистлар билан империалистларнинг қимирлатгани етиб ортади ўзи! Биз ташаббусни бўғмоқчи эмасмиз, албатта! Майли, депутатлар кўришсин.

БИРИНЧИ ДЕПУТАТ. Газимизни олиб кетишди, олтинимизни олиб кетишди, энди таянч нуқтаимизни ҳам олиб кетишмоқчимиз?

ИККИНЧИ ДЕПУТАТ. Агар валюта билан ҳақ тўласа, бериб юбориш керак!

РАИСЛИК ҚИЛУВЧИ. Демак масала аввал институтда,

академияда ва бошиқа тегишли ташилотларда ўрганилиши керак, ундан кейин муҳокамага қўйилсин, деганлар қўл кўтаришсин. (Ҳамма қўл кўтаради).

Фараз ва фантазияни хомхаёлдан фарқ қилмоқ керак. Энг улуғ кашфиётлар фараз ва фантазиядан бошланган. Фараз ўлжанинг изига тушган овчини эслатади. Уёғи эса унинг жасурлиги, сабр-тоқатиға боғлиқ!

Ижодкор учун ёш мутлақ нисбий кўрсаткич. Қирқ ёшда қариб қолган ёки худди шу санада иш бошлаб, донг таратган ижодкорларни биламиз.

Сўнги нафасиғача ўзини навқирон ҳисоблаган кишиға ҳавас қилса арзийди.

Ҳар ернинг тулкисини ўша ернинг тозиси билан овлаш керак, дейишади. Мабодо ўша тозилар ҳам тулқиға айланган бўлишсачи?!

Мухбирлар билан мулоқотда бўлишға ошиқаверма. Улар сен туфайли ўзларини тарғиб қилишға мойил бўлишлари мумкин.

Оиланг, авлодинг ва миллатингни ўзинг эмас, ўзгалар тарифласин!

Бир латифанома ҳангома.

Ҳусан деди: мен Ҳасан акамдан нақ бир соат кичикман. У кишидан катта бўлишим мумкин эди-ю, аммо оламга келишда, аввал сиз чиқинг, деб мулозимат билан ўтказиб юборганман.

Буниси топишмоқнома гап.

Қора сигир оқ сут, қора товуқ оқ тухум беради. Ҳўш ўзи қора бўлмай қора ишлар қиладиган сут эмизувчини топинг.

Йиглама азизим! Кел сенинг кўз ёшларингни артиб қўяй. Нималарга қодир эканлигимни ҳали кўрсатаман у номардларга!

Ошириб юборма чирогим, ошириб юборма! Ошириб юборилган сифат - хушомадга, танқид - ҳақоратга, дори - заҳарга, меҳр - қаҳрга, ҳазил - зилга айланишига ишончим комил.

Абдулла Қодирий “Ўтган кунлар”ни шу кеча-кундузда ёзса, унинг муҳокамаси тахминан қуйидагича бўларди.

ЁЗУВЧИ. Инимиз Абдулла Қодирий яхши ният билан роман ёзибдилар. Аммо роман қоралаш учун ниятнинг ўзи кифоя эмас, албатта. Ўзим ҳам роман ёзганча қанча ҳикоя, қиссалар эълон қилганман. Чехов бир умр роман ёзишни орзу қилган, лекин ёзолмаган. Мен гапни чўзиб ўтирмайман. Тан оламан: қўлёзмани тўла ўқиб

чиққаним йўқ, аммо бодрингнинг тахирлигини билиш учун уни ҳаммасини еб кўриш шарт эмас. (Залда кулгилар) Аввало авторнинг ўзига Жулқунбой деб тахаллус танлагани менга ўтиришмай турибди. Жулқунбой (Залда кулгилар). Бизда костюм, шими йиртилиб юрган кишини жулқунбой дейишади. Лекин бу киши... Майли, гап тахаллусда эмас. “Мавзуни мозийдан, яқин ўтган кунлардан, тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги “хон замонлари”дан белгиладим” дейди. Ўртоқлар, ўтмишни шунча йил қоралаб келганимиз етар. Қоралайвериб, шу кунга етиб келдик. Бундан беш-олти йил илгари бўлганда ҳам бу гап долзарб ҳисобланарди. Ҳозир - қайта қуриш даври. Биз ўтмишни ҳурмат қилмасак... Яна тишга тош бўлиб тегадиган жой. Қўлёманинг иккинчи саҳифасида Отабек кекса Ҳасаналига: “Бизга чой қайнатиб беринг” дейди. Бизнинг ўзбекда кексаларни жуда ҳурмат қилишган, ўртоқлар!

Хуллас, Абдуллажон асар устида жиддий ишлаши керак. У киши Ҳамза мукофотига сазовор бўлган романларимизнинг барини ўқиб чиқмоғи шарт. Майли мен ҳам бир китобимни тақдим этаман, бундан характер яратишни ўргансин.

ТАНҚИДЧИ. Бу асар онгимиз ва ақлимизга маънавий озуқа бераоладими? Бу саволга “ҳа” деб жавоб қайтариш қийин. Қандай ёзиши керак, деб эмас, қандай ёзмаслик керак, деб савол берилса, ҳеч иккиланмай шу қўлёмани кўрсатиши мумкин бўлур эди. Бу бир сентиментал қисса бўлиб, ёзувчининг “мен”и индивидуаллик касб этмаган ва концепция жиҳатдан оқсоқ. Асар ўртасидан ўтган “қизил ип” гоҳида сунъий. Муаллиф ўзича феодал давр инқирозларини интригалар билан чизади. Хроникал фактлар, ўзгача қилиб айтсак, рационал мағз реалистик картинага айланмайди. Абдулла Қодирий Орол муаммосини ҳам, миллатлараро муносабатларни ҳам атайлаб четлаб ўтади. Бундай асар китобхон дидини ўтмаслаштириб қўяди.

НАШРИЁТ ХОДИМИ. Автор қўлёмани бултур олиб келган эди. Жой йўқ, десак ҳам қолдириб кетди. Мен ўқиб фикрларимни айтганман, лекин бу кишига тушунтиролмаяман. Бир эмас икки бор ички тақризга бердик. Асар ижобий баҳо ололмади. Бу йил қозғоз миқдори уч ҳисса қисқарди. Бултур туширган қўлёмаларимиз

босилмай турибди. Ўнта назвонияни саксон саккизинчи йилга ўтказишга мажбур бўлди. Нашириёт ҳам хўжалик ҳисобига ўтди. Комитет фойда бермайдиган китобни чиқарма деяпти. Ҳомий топиш керак бўлади. Шунинг учун илтимос: расмиятчилик бўлса ҳам қўл кўтариб, протоколни тасдиқлаб берсаларинг. (Ҳамма қўл кўтаради).

- Ғам ема, азизим, ғам ема!

- Йўқ, ғам мени еяпти.

Йўқ! Уч, тўрт ёки ўн йилда ҳаммаси яхши бўлиб кетмайди. Чунки ҳар қандай шароитда ҳам бизнинг талаб эҳтиёжларимиз давр тараққиётидан олдинда туради.

“Бахтиёр кексалик” эмиш. Мен бунисига ишонмайман!

Тежамор билан хасиснинг фарқи бор. Уларнинг бири бойийди, иккинчиси қашшоқлашади.

Барча кўргиликларга дин сабаб десанг, сени калтабинликка айбладим. Агар ҳуррам келажакка олиб борадиган йўл - дин, десанг ҳам нодонликка айблайман.

Минбарларга бот-бот кўтарилиб, мажлис аҳлини ўз қарашларига даъват этадиган кишини тез юрадиган соатга ўхшатардим. Одамларга эса тўғри юрадиган соат керак!

Сен менинг асаримда нималар йўқлигини гапирма. Унда сен айтганлардан ташқари Гиппократ қасамёди. Гагарин парвози, Республика мустақиллиги каби масалалар ҳам йўқ. Чунки булар менинг асаримга керак эмас! Сен асарда нималар борлигини гапир!

Халқ адашмайди, у ҳамиша ҳақ, дема. Халқ кўп адашади, ноҳақликлар қилади. Ахир халқ ҳам сен билан мендай кишилар гуруҳида.

- Ўзбекча сайрайдиган бир каклигим бор эди, шуни ўзбекча гумбурлайдиган милтиққа алмаштириб олдим, деди бир киши.

Агар суҳбатдошинг далил ва асосларга ҳам кўнмай яқровлик қилиб тураверса, баҳслашини бас қил!

Бир замонлар денгиз сигири деган жонивор бўлган. Сут эмизувчилар оиласига мансуб бу ҳайвон бир оз сизирга, бир оз тьюленга ўхшаган. У сув остидаги кўкатлар билан озиқланган. Ҳозир бу жониворнинг расми сақланиб қолган, холос. Гушти хушхўр бўлгани

учун одамлар қириб юборишган уни.

*“Қизил китоб”га ўхшаш “қора китоб” ҳам ташиқил этиб,
диназаврлар, мамонтлар, денгиз сизирларини ҳам ёзиб қўйиш зарурга
ўхшайди.*

Бу одам кузгуга боққанда, аввало ундаги доғни кўради.

Концелярия каламушлари

*Ғалати: Ўрта Осиё халқларининг барида “дўст” ва “душман”
сўзи бирдай.*

*Одамларнинг сен билан ҳисоблашишларини ҳис қилиб туриш
мароқли.*

*Йўқ, бу тўпланганлар халқ ғамида эмас. Уларнинг ҳар бири
ўзининг устун томонини намойиш қилиш иштиёқидадир.*

Қарол билан қиролнинг фарқи - битта ҳарф.

Сени номдор ёзувчи қилган истеъдодинг эмас, балки атрофингдаги кишиларнинг лақмалигидир.

Шаҳар кўрган эчки.

Ҳозир нотиқлар ва журналистлар ўтмишини, марҳумларни ва мавҳумликни танқид қилишни авж олдириб юбордилар. Биз токи ўз-ўзимизни танқид қилига ўтмас эканмиз, бурилишга эришишимиз қийин бўлади.

Бозордан айрилманг, бозордан! Пештахтанинг нарёғида турасизми, бериёғидами - барибир у сизни бурро, тежамкор, хушфеъл қилади.

Театрга одамлар бормаи қўйишди. Эҳтимол тўғри қилишар. Оила даврасида ўтиши керак бўлган шомнинг энг шавқли дақиқаларини ёт муҳитда ўтказиш, эҳтимол унчалик зарур эмасдир.

Унинг ойнаи жаҳон дастуридан ўзга нарса ўқиганини эслолмайман.

Адабиётда омади чопмаган не-не азаматлар ўзларини сиёсатга уриб, анча-мунча шуҳрат эгаси бўлишди. Эҳтимол сен ҳам шундай йўл тутарсан?!

Қамиш ва қиёқлар айқашиб ётган ерга қулоқ сол. Инграганга ўхшаган нолалар чалинади қўлогингга. Бу ботқоқликка айланаётган тупроқ фарёдидир.

Диогеннинг бочка ичида яшаганини пеш қилаверма. Ҳарқалай ўша бочка ичидаги шароит бетон уйдагидан ёмон бўлмаса керак?!

- Шамол бўзлаяпти.
- Товба!
- Ой теракка илиниб қолди.
- Овсар.
- Чўққи новвотга ўхшайди.
- Ғалати-ку...
- Томоғимга тиқилар туйғу!
- Сув ич, гўсала!
- Сен сўқирсан, тўнка замондош!
- Бу бола айниганга ўхшайди!

Сен бузилдинг! Кечир, биз катталарни, ўсмир!

Совуқ қабр. Очкўз юҳо! У сен билан мени кутгани кутган!

*Оила учун яшаи худбинлик эмиш! Безурёдлар, багритошлар
фалсафасига ўхшаб кетади. Шундай эмаси?!*

*Барига минбар сабаб! Ўша бошсиз, ҳиссиз ёғоч лақиллатди бизни!
Келинлар, ёқиб ташлаймиз, лаънатики!
Одамларни икки юзламачи қилаётган микрофоники ҳам...*

*Виждоннинг ўтмаслашиб қолишига тириклик тарзи ва нопок
дўстлар сабаб бўлади.*

Улуғ бўлсанг, улуғларни улуғла!

*Сен икки миллатнинг қадимий дўстлиги ҳақида мисол
келтираверма. Яхшиси, уларнинг манфаатлари тўқнашган тугунни
кўрсат ва биз биргаликда уни ечиб юборайлик.*

*Икки киши жанжаллашса, айб - ақллисида. Икки миллат
жанжаллашса, айб - зиёлиларда!*

*Войдод! Ҳуқуқшунослик ва тиббиёт куллийетида ҳам пора бериб
киришяпти. Инсон тақдири... Билмадим... Бор-ей!!!*

ОЛТИНЧИ БОБ

ҲАРБУ ЗАРБ

Хотирам панд бермаса, сиз билан 1988 йилнинг ёзида хайрлашгандик. Мазкур бобда бир йиллик ҳаётим, яъни юкорида тилга олган санадан 1989 йилнинг мукаррам ёзигача бўлган давр ҳақида нақл қилмоқчиман.

Биринчи курсни битиришим билан (Самарканд кишлоқ хўжалик институти, ветеринария факультети) ҳарбий комиссариатдан чакирув қоғози келди ва докторлар мени отдай соппа-соғ деган хулосага келишиб, зудлик билан сочимни тарашлаб олишимни талаб қилишди.

Июл ойининг 28 санасида ойим, амаким, қариндошлар (дадам Тошкентда эдилар) каминани вокзалга олиб чиқишди. Жами маслаҳатлар-у насиҳатларни сабру бардош билан тинглашга тўғри келди.

Самарканддан Украинанинг Днепродзержинск шаҳрига бўлган сафарга таассуротлари ва ҳангомаларини қаламга олиш, эҳтимол, унча зарур эмасдир. Бизга раҳнамолик қилган офицер талабчан, интизомли одам экан. Деярли ҳеч ким унинг йўриғидан чиқмади.

Ҳарбий карантин деб аталадиган тадбирдан кейин бағоят тантанали тарзда касамёд қабул қилдиришди. Баримизга тўтиқушга ўхшаб, Совет Иттифоқида хизмат қилишга, хурб зарб асрорларини кунт билан ўрганишга, интизомли бўлишга сўз бериб, байроқ ўпдик.

Кейин қисмларга бўлишди. Мен (рус тилида анча бурро гапирганим учун бўлса керак) ҳарбий самолётлар механиги курсида таълим оладиган бўлдим.

Командирлар ҳатто нимани ўрганаётганимни ҳам уйдагилардан, бегона кишилардан сир тутишни бот-бот такрорлашарди. Аммо шунга қарамай айрим маълумотларни ошкор этишга журъат этмоқчиман. Чунки мазкур “сир”лар ҳеч кимга заррача зарар етказмаслигига ишончим комил.

Дастлабки ҳафтада Биринчи ва Иккинчи жаҳон урушида фойдаланилган ҳарбий самолётларнинг турлари, қувватини

ўргатишди. Ундан кейин эса МИГ маркали бомбардимончи самолётимизнинг контроль-ўлчов асбобларини ўргатабошлашди. Ҳарбий муаллимлар бағоят қаттиққўл эдилар - двигатель, навигация асбобларини қисмма-қисм ўргатиб, эртаси сўрашарди ҳам. Техника хавфсизлиги масаласига эътибор бағоят кучли эди. Сабаби; бундан бирор ой мукаддам аллақандай курсант учувчи ўриндиғига ўтириб, тахометрни тозалаётган пайтда қўли курсини юқорига иткитиб юорадиган тугмачага¹ тегиб кетган экан, осмонга учиб кетибди. Докторлар ўлим чангалидан зўрға кутқариб қолишибди шўрликни.

Хуллас, нақ тўрт ойдан кейин имтиҳонлардан ўтдим ва каминага ҳарбий авиация механиги, деган гувоҳнома тутқазишди. Сўнг Омск шаҳридаги ҳарбий қисмга ишга жўнатишди.

Умримнинг анчагина саҳифалари ана шу шаҳар билан боғлиқ бўлгани учун у ҳақда айрим маълумотларни санаб ўтишим ортиқчалик қилмас.

Омск Сибирдаги энг йирик шаҳарлардан бири ҳисобланади. Шаҳар кесиб, Иртиш дарёси ўтади. Атрофда ўрмонлар, текисликлар, бутазорлар, қўллар бир талай. Шу билан бирга завод-фабрика ҳам кўп бу ерда. Аҳолиси - асосан руслар.

Мен одатда, парвоздан олдин самолётларнинг ўзимга тегишли қисмларини кўздан кечириб, уларнинг ишга яроқлилиги ҳақидаги ҳужжатга имзо чеккач, шаҳар айланаман, қизлар билан танишиб (яшириб нима қилдим) уларни ўрмон, дарё сайрларига таклиф этаман. Гўшаларнинг сокинлиги, қизларнинг хушфеъллигидан дилим завққа тўлади.

Нақ бир йилдан кейин ҳукумат олий ўқув юртларида таълим олган собиқ студентларни ҳарбий хизматдан озод этиш ҳақида қарор чиқарди. Шу билан мен ҳам аскарлик погонини ечиб қўйдим.

Кўриниб турибдики, бир йиллик хизматим ҳеч канақа ҳарбу зарб билан ўтгани йўқ. Вақт нуқтаи назаридан тарозига солиб кўрадиган бўлсак, умр анчайин беҳуда ўтганлигига ишонч ҳосил қилмай илож йўқ. Лекин ўзгалар икки йил хизмат қилишини эслаб, андак тасалли топган дакикаларим ҳам бўлган.

¹ Самолёт ҳалокатга учраганда учувчи шу тарика жон сақлайди. Парашют уни ерга

Аскарлик давримни ана шу куруқ хабарнома билан якунласам, ўқувчиларим дилгир бўлишлари мумкин. Шунинг учун ҳам бу даврда содир бўлган унутилмас воқеалардан айримларини ҳикоя қилиб бермоқчиман.

Омскдаги ҳарбий қисмга келганимнинг биринчи ҳафтаси эди. “Шаҳар кўрганим”, инчунин рус, ўзбек, тожик тилларида равон гапирганим учун бўлса керак, одамлар билан тез тил топишиб кетдим.

Ўша куни кечки овқатдан кейин ётоққа кираётганимда барвасти бир аскар русчалаб (украин лаҳжасида) ўта нописанд сўз қотиб қолди.

- Эй, сен! (Эй, ты!).

Тўхтаб, унга разм солдим: сўкумдай гавдаси, ўта қўпол муомаласидай киёфаси ҳам нохушроқ эди унинг.

- ...дўконга чиқиб, икки пачка сигарет олиб кел, - давом этди у.

Бир лаҳза иккиланиб қолдим: қандай йўл тутсам экан. Бу ерда янги одам эдим - танишларим мўл бўлгани билан дўстларим йўқ ҳисоби эди. Шунинг учун ҳам бу дакки каззоб билан зиддиятга бормай, тил топишиш керак, деган хулосага келдим. Бунинг устига ўзим ҳам дўкондан пайпоқ харид қилишни мўлжаллаб турган эдим. Кўндим.

Аммо эртаси...

Бу орада менга шу нарса аён бўлдики, ҳалиги тўқимтабиат қашқадарёлик бир ўзбек болани нақ хизматкорга айлантириб олган экан. Унинг пули, либосларини тортиб олиш билан бирга, кийимларини ҳам ўшанга юндириб оларкан, жоҳил! Ҳамзаминим яқинда ўзга қисмга ўтиб кетибди. Бу занғар ўзга чўри дараклаб юрганда мен келиб қолган эканман. Йўқ, бунақаси кетмайди!

...кечки маҳал тагин иш буюриб қолди.

- Эй, сен! Мана буларни ювиб қўй!

У оёғининг учи билан қирланган пайпоғи, ички кўйлагини кўрсатди.

- Ювмайман! - дедим кескинлик билан.

У шашт билан яқинлашди-ю, юзимга тарсаки туширди.

- Ювасан!

Эҳтимол сиз ҳам ҳаётингизда ана шундай ноўнғай ва ноилож вазиятга тушгандирсиз?! Дилозорлик ва нописандликни ғурур деб

биладиган молтабиатлар билан мурса қилиш унчалик жўн иш эмас, албатта. Бундай пайтда нима керак? Жасоратми ёки мурса. Менимча вақт керак! Ўйлаб олиш, мушоҳада қилиш учун. Ҳалиги ҳўкизвой худди шундай шароит яртиб берди менга. Тарсаки туширди-ю, чиқиб кетди.

Мағлуб бўлсам ҳамки, у билан яккама-якка муштлашишни ўйлаб, ғусса чекиб турганимда, бир озорбайжон аскар олдимга келди-ю, алланималар деди. Саросималаниб гапирганиданми ёхуд ҳали ҳаёлларимни жиловлаб олишга улгурмаганимданми - тушунолмадим. Фақат “мусулмон”, “гардаш”, “бирлашмоқ” деган узук-юлук каломларинигина илғайолдим холос.

Бу йигитнинг фамилияси Гусенов эканлигини, ака-ука эгизаклар бирга хизмат қилишларини билсам ҳамки, акасини укасидан фарқлолмасдим.

Аваллари русча муомала қиладиган Гусейнов энди негадир нуқул ўз тилида чулдирарди. Гапини яхши илғаб ололмаганимни ҳис қилди, шекилли имо-ишора билан секин тушунтиришга ўтди. Бу некбиннинг узок уқдиришларидан шуни билдимки, биз - мусулмонлар зудлик билан бирлашишимиз зарур экан, акс ҳолда ғайридинлар бизни оёғости қилишаркан.

- Тўғри, яхши гап, - дедим илиқлик ва эминликни сезиб.

Тасдиғимдан қувонган суҳбатдошим далда ва маслаҳат беришда давом этди. Ҳозир гаплашиб бояги сўқумнинг жазосини беришимиз керак экан. Бунинг учун мен помирлик Давлатшо ҳамда қўқонлик, туркменистонлик болаларни гапга олишим, кўндиришим керак экан. Гусейнов бўлса татар, авар болаларни эргаштириб келаркан.

Бу ҳамдилликдан хурсанд бўлдим.

Давлатшо деганимиз кенг ўмровли, сарғишдан келган, камсухан йигит. Бу ерга келганимдан бери унинг бирор киши билан мулоқотда бўлганини кўрмаган эдим. Ўзи ҳам мудом ковоқ уйиб, асабийдай бўлиб юради. Шунга қарамай, у мени тез тушунди. Ҳалиги жоҳилнинг қилмишидан воқиф бўлган экан шекилли, ғазаб алангасида турган экан. “Мусулмонлар уюшмаси”ни тузиш қўқонлик ҳамдиёрларимга ҳам жуда маъқул тушди. Аммо туркман йигитларни ўша топта тополмадим.

Кўп ўтмай рақибим пайдо бўлди ва таҳдидона менга ўтирилди.

- Эй сен! Ювмабсан-ку?!

Жавобимни ҳам кутмай, мен томон мушт тугиб келаётганда, кимдир унинг бўйни, жағи аралаш мушт тушириб қолди. Мен бу ногаҳоний ҳомийни биринчи бор кўришим эди. Аммо танидим: бу некадам мусулмон эди. Шу пайт ғалати бўлди - Давлатшоҳ ғанимга ташланиб, уни оёғи остига олди. Гуёки пурвиқор тоғлар бағридан, серчашма гўшалардан ажралиб, тилбилмас муҳитга тушиб қолганига, мусофирчилик, ғарибликнинг жами азиятларига сабаб бўлган кишини топгандай унинг кекиртагидан тутди. Галалашиб, зўрга қутқардик.

Рақиб ўрнидан турди. У аввалгидай мансур ва нописанд эмас, баракс пажмурда вужудга айланганди. Атрофига хавотирона аланглаб, кўзларидан ўт чакнаб турган, касосга ташна мусулмонларни кўрди. “Ну, ребята, зачем”, деди зорланиб.

- Сен - деди Гусейнов, - ҳозир баримизнинг пайпоқларимизни ювиб берасан. Бўлмаса...

У дарҳол кўнди. Аммо болаларнинг бирортаси пайпоғини ечиб бермади.

Содир бўлган ана шу воқеа мушоҳада талаб, албатта. Ўзим ҳам ҳамон у ҳақда бот-бот ўйлаб қоламан. Ҳар қандай зулм ва истибдодга қарши бирлашмоқ керак, деган хулосага келиб қўйганман. Хўш, нега ўшанда ғайридинлар ҳам бирлашмади? Улар кўпчилик эдику. Назаримда дўстлари адолатсизлик учун жазо олганлигини тушунишганди улар.

Тағин бир ҳангоматалаб воқеа.

Ёз кунларидан бирида кичик Гусейнов йўқолиб қолди. Ҳаммамиз хавотирга тушдик. Икки кундан кейин эса ўрмондан унинг жасадини топишди. Полк сесканиб тушди.

Сафдошимиз бошидан ўқ еганди.

Ким бўлди у олчoқ, котил! Топиб, тошбўрон қилиш керак, онағарни!

Гусейновнинг Озорбойжондан келган кавмлари бу ҳолни очикдан-очик “мусулмонларга қарши террор” дейишди, нима бўлса ҳам қотилни топиш масаласини талаб қилишди. Ўзимизнинг ҳарбий саркардаларимиз бўлса, бу пинҳоний ўқни Совет армиясига қарши

кўчлар отган, деган хулосага келишди ва тергов органлари олдига масалани кўндаланг қилиб қўйишди.

Талаб қилиш, масала қўйиш, турфа тахминларни қалаштириш осон, албатта. Аммо чеки кўринмайдиган ўрмондан номаълум бир овчини топиш жўн иш эмас.

Шу машъум ҳодисадан кейин бизнинг ўрмон сайрига чиқишимизни таъқиқлаб қўйишди. Шаҳарга ҳам фақат гурух-гурух бўлиб юришимизга ижозат берилди.

Шаҳардаги шов-шувлар, қисмимиздаги норозиликлар авж олиб турган бир пайтда қотиллик тағин такрорланди. Бу гал соҳилда чўмилаётган бир аёлга ўқ тегди. Бераҳм овчи жувоннинг киндигидан бирор қарич пастрокни мўлжалга олганди. Докторлар (худо уларнинг имонини берсин) бу жабрдийданинг ҳаётини сақлаб қолишди. Аммо шаҳардаги ваҳима бундан ҳам авж пардаларга кўтарилди. Тахминлар, гумонлар, дегандай. Медэкспертиза аскар билан аёлни бир киши узоқ масофадан отган, деган хулосага келди. Шундан кейин қисмимиздаги бир полковник масалага тағин равшанлик киритди: машъум ўқ 28 калибрли карабиндан ёхуд дурбинли снайпердан отилган, деб ёзди у газетада. Бу куруллар, айниқса снайпер икки километр масофадан ҳам беҳато ураркан-да. Овози ҳам деярли эшитилмаскан савилнинг. Шундан кейин терговчилар гуруҳининг бошлиғи Тарасов деган киши, ана шундай куруллар фақат ҳарбийларда бор, демак қотиллик шаҳар теграсидаги қисм кишилари билан боглиқ, деган хулосага келибди. Бундан бизнинг командирлар тутатиб кетишибди. Фақат шубҳа, гумонлар эмас, норозиликлар ҳам авж олиб кетди.

Навбатдаги кўрғошин бир амалдорга насиб этган экан денг. У ўйнаши билан ўрмонда юрганда, ўқ кекиртагидан тегибди. Ўйнашининг қўлида жон берибди, бояқиш. Мутахассислар ўқ юқоридан туриб (дарахт ёки бино) отилган, деган тахминни айтгач, милиция солдатлар билан ҳамкорликда бутун ўрмонни тит-пит қилиб чиқишибди. Аммо одам овчиси бағоят маккор экан - ўзидан бирорта из, ашё, тахмин учун имкон ҳам қолдирмаган экан.

Галдаги қотилликка ўзим ҳам гувоҳ бўлдим. Давлатшо иккаламиз шаҳар портидан кичик кемага миниб, сайрга чиққандик ўшанда. Кема бир неча километр йўл юриб, оркага қайтиши керак эди. Аммо бу гал

негадир ҳалиги манзилдан ҳам ўтиб, илгарилаб кетаверди. Бу ҳам етмагандек, лапанглаб, тик соҳилга қараб кетаверди. Ҳаммани ваҳима босди. Тўтикушга ўхшаб, шаҳарга ҳамду сано ўқиётган қиз жон талвасасида ичкари кирди-ю, у ердан фарёд чекиб чикди. Аён бўлишича, ўк капитаннинг нақ пешонасидан теккан экан. Мукка тушганича ўлиб қолибди, бечора. Бусиз ҳам куркувда юрган одамлар талвасага тушиб қолишди. Бир одам ўзини дарёга ташлаб юборди. У сузиб чикдими, чўкиб кетдими - билолмай қолдим. Кема биқини билан бориб, кирғокқа урилди - мувозанатини тутолмаган кишилар устма-уст бўлиб йиқилишди. Кўп ўтмай одамлар ёрдамга келдилар.

Шаҳар ваҳима оғушида қолганди. Ҳамма жойда - дўкон-у ошхонада, бекат-у ётоқхонада ҳам шу гап эди. Галдаги қурбон ким бўларкин, мабодо мен эмасмикинман, деган нохуш уй кишиларни тинч қўймасди. Одамлар ноиложликдан милицияни, тергов органларини ва ҳатто ҳукуматни ғийбат қиларди.

Ҳа, тезроқ топиш керак эди ўша бераҳм, тошбағир қотилни!

Тергов гуруҳи ҳарбий прокуратура билан ҳамкорликда қуроолларни қайта рўйхатдан ўтказганда, йигирма учта милтик (автомат, карабин, снайпер) кам чиқиб қолди. Командирларимиз типирчилаб қолишди.

Ҳарбий соҳада интизом ва ҳисоб-китоб катъий дейишади. Балки бир вақтлар шундай бўлгандир, аммо ҳозирги ҳарбийларни жуда ҳам садоқатли, ҳалол деб бўлмайди. Начора ҳарбийлар ҳам шу жамиятнинг бир бўлаги - мадомики, одамлар аввалгидай эмас эканлар, буни погон таккан кишилардан талаб қилиш - чикора?!

Узоқ вақтгача йўқолган қуроолларнинг мутасаддисини топишолмай овора бўлишди. Хужжатларда нуксон йўқ, айбни бўйнига оладиган мардни топиш мушкул. Лекин калаванинг учини топган терговчилар ўтган йил истеъфога чикқан бир полковникни айблашади. У анча-мунча тархашлик қилиб туради-ю, аммо фактлар, далиллар олдида бош эгади - “ишдан чикқан милтиқларни овчиларга инъом қилганини” айтади. Занғар, занчалиш! Отангнинг мулкимиди?! Уни қамокқа оладилар. Назаримда терговчилар ҳам қамчини ишга солишган бўлишса керак, ҳалиги подполковник 28 калибрли снайперни эллик ёшлардаги, ранги захилроқ кишига юз сўмга

сотганини айтишга мажбур бўлади.

Ўтган ўн беш кун давомида тағин тўрт киши (козок чол, Тарасов гурухининг бир терговчиси, “Жигули” шофери ва студент машъум ўққа учади). Калаванинг учини топган терговчилар ҳам ишни тезлаштирадilar. Ҳар куни юзлаб судланган, судланмаган, шубҳага олинган одамларнинг ўзини, суратини кўрсатишади ҳалиги милтиқпурушга. Аммо бир миллион киши яшайдиган ўлкан шаҳардан бунақасини топиш осон кечмайди.

Шаҳар мажлислар залида ўтказилган матбуот конференциясида бахсу-мунозара узок давом этади. Бир ўқитувчи сўз олиб, терговчилар батамом бошқа томонни титқилаб юборишганини айтади. Қотилни собиқ амалдорлар, брежневчилар, қайта куриш душманлари орасидан излаш керак, дейди. Чунки улар халқ норозилигини ошириш учун шундай йўлни танлашганини тахминлайди.

Бош терговчини эса муаллимнинг фикридан кўра киёфаси кўпроқ диққатини тортади. Чунки у эллик ёшлардаги, ранги заҳилроқ кишиб бўлиб чиқадида. Ўша куниёқ унинг суратини, кейинроқ эса ўзини полковникка кўрсатишади. У эса иккиланади.

Ҳарҳолда уни ҳам тушуниш керак. Бундан неча ойлар муқаддам атиги бир лаҳза кўрган одамимизни биз ҳам яхши таниёлмасак керак.

Муаллимнинг таржимаи ҳоли эса мусаффо бўлиб чиқади. Умр бўйи милиция оstonасидан ҳам ҳатламаган экан, шаҳардаги энг яхши адабиёт ўқитувчиси ҳисобланаркан.

Бу гал милиция, хавфсизлик комитети, солдатлар ҳамкорликда пухта операция ўтказишади. Бир балиқчи навбатдаги ўққа учиши билан тахминан икки километр радиусдаги масофани ўраб олиб, ҳар бир кишини обдон текширувдан ўтказишади. Ногаҳонда шу ҳудуддан ҳалиги муаллим ҳам чиқиб қолади. Шубҳаси ортган терговчи тартибу таомилни йиғиштириб кўйиб, муаллимни дарахтга тирайди, хикилдоғидан букканича бикинига тўппонча тирайди: милтиқ қаердалигини сўрайди. Кўрқиб кетган ўқитувчи ҳалиги машъум снайперни дарахт қавагидан топиб беришга мажбур бўлади.

Суд канака ҳукм чиқарганидан беҳабарман. Чунки хизматдан қайтганимда тергов давом этаётганди. Ва надоматлар бўлсинким, одамларни нишонга олишга муаллимни қандай куч мажбур этганини

ҳам билолмай қолдим.

Эҳтимол, илк бор овга чиқиб, бирорта жониворни учратолмагандир ва милни беихтиёр бахтиқаро озорбайжонга тўғрилагандир?! Шундан кейин шаҳардаги шов-шувлар ўзини ҳам ҳаяжонга солгандир. Русларда “А”ни айтдингми, “Б”ни ҳам айт, деган нақл бор. Кейин тағин...

Балки шунақа касалликка дучор бўлгандир?!

Билмадим, билмадим... Инсоннинг дили галадон эмаски, титкилаб истаган нарсангни топсанг...

ЕТТИНЧИ БОБ

АРТУР

БОЛАЛАР УЙИ. (Детдом). Ота-онасиз ёки қаровсиз қолган болалар учун давлат томонидан очилган тарбия муассасаси. Асосан икки хил бўлади: мактабгача тарбия ёшидаги (3-7 ёшли) ва мактаб ёшидаги (7-18 ёшли)...

Дастлаб б. уйлари 1918 йили ХКС-нинг декрети билан етимхоналар асосида ташкил этилганди. Кейинроқ Ўзбекистонда бойлардан мусодара қилинган катта бино ва боғ-роғларнинг қўпчилиги б. у. ихтиёрига берилди.

Ўзбекистондаги б. у. сони 44 та бўлиб, уларда 7166 бола тарбияланади (1970.)

Энциклопедиядан

Курсдош дўстим Артур ҳақида ёзганларим ёдингизда бўлса керак. Магарам, такрор бўлсада, таъкидлаб ўтмоғим жоизки, у бағоят зукко, сердард, сермулоҳаза ва шу билан бирга мавҳумроқ одам. Танишганимиз, дўстлашганимизга икки йилдан ошган бўлишига карамай, Артур камина учун ўқилмаган китоб, ечилмаган жумбоқ.

Бу дўстим учала (ўзбек, тожик, рус) тилда лаҳжасиз бурро гапиради. Мулоҳаза-ю хулосалари мантиқли, гарчанд, гоҳида нописанддай, ҳатто бағритошдай бўлиб туюлса, ёкинқирамай қолса

ҳамки, кўпчилигимиз зоҳиран унга қараб интиламиз, жўяли гапларига, фалсафий мушоҳадаларига муштоқлик сезамиз.

Артурнинг болалар уйида вояга етганини эшитиб, дадам илк бор дафъатан довдираб, ҳа йўқ, бе йўқ, уни ўғил қилиб олишга ошиққанларини айтган эдим. Аммо ана шу мўлжал-у муддаолар ҳам сароб бўлиб қолганлиги, ўзгача қилиб айтганда, Артур у кишининг оловланиб турган орзуларига совук сув сепиб юборгандан сўнг ҳам уни дараклаб турадиган, уйга эргаштириб келишимни бот-бот тайинлайдиган бўлдилар. Дўстимнинг одамовлиги эса бунга монелик қилар, деярли ҳечкимникига ҳам бормасди. Назаримда ўзининг ташвишлари етарлидай эди.

1987 йилдан, яъни ўқишга кирганимдан кейин ўтган давр мобайнида у билан анчайин кадрдонлашиб қолдик. Биринчи курсни битириб, иккаламиз ҳам армияга жўнадик. Шунда ҳам хат ёзишиб турдик. Аммо мен ҳис-ҳаяжон билан битилган уч-тўрт қоғозли мактубларимга бир неча каломдан иборат дудмалгина жавоблар йўлларди, холос.

Қисса кўтоҳ, дўстимнинг ижозати билан унинг ўзи ҳикоя қилган монолог-сардафтарини эътиборингизга ҳавола этмоқчиман.

...Ўшанда нақ ўн иккида эдим. Ногаҳонда ўз ота-онам бўлишини беҳудуд дард билан кумсаб қолдим. Майлига, деярдим ҳаёлан ўзимга ўзим: улар ўқишмаган, кекса, хунук бўлишса ҳам... Дадам қулоғимдан чўзиб, таҳдид билан қўй ёки сигирни бокиб келишни, ер ағдаришни ёхуд ўзга ишларни тайинласа; ойим сахар чоғи ўйғотиб, сувгами, сутгами юборса ҳам майлига. Ишқилиб, улар бўлишса бас! Йўқ, йўқ, ота-она бағрида ўсган болалар учун бундоқ ҳаваслар батамом бегона. Аслида ана шу саркаш туйғу, лаззатбахш умид аввал ҳам бот-бот ўзини ёдовар қилиб турар, локинда бунақа беҳудуд дарга, енгиб бўлмас орзуга айланмаганди. Эҳ! Бизнинг детдомда Зоир араб деган баджаҳл ва анчайин жоҳил бир қоровул бўғич эди. Эҳтимол, узоқ авлодлари араб бўлишгандир, аммо ўзи ва оиласи аксар самарқандликлар сингари ярим ўзбек, ярим тожикка айланиб қолганди. Девордармиён қўшни бўлиб, рўзгорини детдом ҳисобидан тебратарди. Ошхонамиздан ортиб қолган овқат-у чиқиндилар ҳисобига икки-учта новвос боқишарди. Ҳовлимиздаги дарахтлар

остиға ҳам беда, маккажўхори экиб олишарди. Оила камбағалгина, ҳалол яшарди. Ташландик кроват, стол-стулларни ҳам директорнинг рухсатисиз олишмасди. Зоир амакининг тўрт ўғли бор эди, бари бизнинг мактабда ўқишарди. Иккинчиси (Зокир) билан синфдош эдик. Гоҳида ошхонамизга таклиф этиб, сариёғ, колбаса билан сийлаб турардим.

...айрим мухбирлар меҳрибонлик уйини атайин “етимхона” деб камситаётганлиги, бу ердаги нуқсон ва муаммоларни бўрттираётганлиги сенсация излашдан ўзга нарса эмас. Ваҳоланки давлатимиз ҳар бир бола учун йилида етти юз сўм маблағ сарфляпти. Бу - ойига салкам етмиш сўмни ташкил этади ва бизнинг кўпчилигимиз оила бюджетидан бунча маблағ ажратиш имконига эга эмасмиз, Бугун аксариятимизнинг дастурхонимизда сариёғ, гўшт ва бошқа неъматлар йўқ ҳисоби. Аммо бизда ҳар бир бола кунига тақрибан 70 грамм сариёғ, 130 грамм гўшт, бир дона тухум, ярим литр сут, 300 грамм мева; канд, нон, сабзавот истеъмол қилади. Уларнинг ҳақиға хиёнат қилишға ҳеч кимнинг ҳадди сиғмайди.

Болалар уйи мудираси сўзидан. (1989)

...Бундай дақиқаларда дадасидан чўчиб турарди. Ҳа, фарзандларига нисбатан қаттиққўл, ҳаттоки жохилроқдай эди у. Бизға қиладиган шакаргуфторлигини кўп ҳолларда ўғилларидан дариф тутар, бот-бот уларға бақириб ҳам қоларди. Мўъжазгина ҳовлиларида бўлганимда, ҳар қадамда талабчан, серзарда одамнинг қўли борлигини фаҳмлаб олардим. Зоир амакининг хотини касалвандроқ эди. Эри ўғилларини уришаётганда, хавотири чандон ошиб турар, гоҳида зорланибгина ораға кирар, вазиятни юмшатиш илинжида бўларди. Ана шуларнинг бариға карамай ҳаёлимға: “шу оила мени (бешинчи) ўғил қилиб олмасмикин” деган умид келиб қолди. Муносиб фарзанд бўлардим, ғинг демай, ҳамма юмушларни бажариб қўярдим. Садоқат, ихлос билан... Бунгача эса ота-онамни роса дараклаб, энди уларни ҳеч қачон тополмаслигимға ишонч ҳосил қилганимни ҳам айтиб ўтишим керак, албатта. Майли, бу хусусда кейин тўхталарман. Зоир амакиға ўғил бўлиш илинжида у кишиға

Ўзгача эҳтиром кўрсатадиган, астойдил кўмаклашадиган бўлдим. Мендаги бу ўзгаришлардан амакининг ўзи ҳам, ўғиллари ҳам, қолаверса тарбиячимиз ҳам ҳайрон эдилар. Ниҳоят, ўйлаб-ўйлаб, ана шу зохирий туйғумни Зокирга изҳор этишга қарор қилдим. У негадир лоқайдгина тинглади ва дадасининг раъйини сўрайдиган бўлди. “Ойинг менинг ҳам ойижоним бўлади, дедиб тошиб, ака-укаларинг - жигарларим. Хужжатларни кейин ҳам расмийлаштираверамиз, рози бўлишса - бас! Тариқча оғирлигим тушмайди. Ҳаммаларингдан кўпроқ ишлайман. Тушунсангчи: бу ерда тургим келмаяпти. Мен, мен...” Уёғини айтолмадим. Аммо мен бахтиқаронинг бу ниятим ҳам хокитуроб бўлди. Эртаси Зокирнинг шалвираган, ноумид киёфасига кўзим тушди-ю, барини тушундим. “Даданг нега кўнмадилар”, сўрадим, у лаб жуфтламасданок. “...номинг ҳам маъкул бўлмади - мусулмон боласи бўлганда бошқа гап эди дедилар. Биз араб авлодиданмиз...” дудукланди, охирида гуноҳқорона. Бу - кўргилик, зиркироқ қисмат эди. Номимнинг бир-икки харфи ўрин алмаштирганда, масалан Азнурми, Анзурми бўлганда ҳам етимлигим барҳам топиб, ота-онали, ака-укали бўлиб колармидим. Бошимни силайдиган одамлар бўларди. Кейинчалик тағин бир ҳақиқатни ҳис этдим, гап фақат номимда ҳам эмас экан - “қўлим ҳалолланмаганлиги” мақсадимга монелик қилибди. Менинг иззат-нафсим оёкости қилинган, умидимнинг мурғак муртаклари топталган эди. Эҳ, оғир эди бу дамлар. Шу-шу Зоир амакидан ўзимни четга оладиган бўлиб колдим. Жонимга қасд қилмоқчи бўлдим-у, аммо ота-онам вафот этган бўлишса ҳамки қавмларим бордир, уларнинг топишим мумкиндир, деган умид мени йўлдан қайтарди. Қариндошлар хусусида сўз юритишдан аввал ота-онамнинг ногаҳоний қисмати ҳақида гапиришим зарурга ўхшаб колди.

1970 йилнинг куз кунларидан бирида Тошкент томон бораётган “Москвич” Булунғурдан бироз ўтгандан сўнг катта тезликда келаётган МАЗга ўрилади. Шофер ўша заҳотиёқ жон беради. Аммо автомобил миршаблари, докторлар етиб боришганда унинг ёнидаги аёл хали тирик бўлади. Бояқиш “болам, болам”, дея нолиш қилганича, атрофни тартибсиз пайпаслайди, илтижолар қилади. Қарашса, оёк остида йўргакланган бир чакалоқ чалажон бўлиб ётибди. Йўлда аёл

ҳам жон беради, аммо гўдакни сақлаб қолишади. Ўша балокаш болакай менман, Артурман! Аслида, мен ўлиб, улар тирик қолишганда тузук бўларди. Сағир бўлиб яшагандан кўра... кўплар мени арманими, яҳудийми деб тахминлайди. Аслида ўзбекман. Онам айнан ўзбекчалаб, “болам, болам” деб зорланганини эшитган милиция ходими ҳозир ҳам ҳаёт. Фамилияси - Меликов. Гўдаклар уида мени ана шу одамдан Айрапетян деган аёл қабул қилиб олган ва ному насабсиз гўдакни Артур деб атаган. У ўша ГАИ ходимини ўз дафтарида негадир Мелников деб қайд этган ва кўп ўтмай менга **фамилия излашганда** Мелников деб қўяқолишган. Шундай қилиб, тақдирнинг қалтис ҳазили билан жабрдийда бир ўзбекнинг кимсасиз қолган гўдаги Артур Мелников бўлган. Кейинчалик тарбиячимиз Шоира опа мадади билан ота-онам, қариндошлар изини излаб, Айрапетян билан учрашдим. “Гўдаклигингда кўп йиғлардинг” деди аёл хотираларини жамлаб. Нега кўп йиғлаганимнинг боисини эса, йиллар ўтиб тобора кўпроқ, теранроқ ҳис этипман. Майли, мавзудан чекинмайлик. Ўша армани аёл калаванинг учини топишда ҳам қўмаклашади: унинг мадади билан Меликовни топдим; қариндошлар ҳақида узук-юлуқ маълумотларга эга бўлдим. ГАИнинг собиқ ходими анчайин қариб қолган экан. Рўпарасида бундан ўн икки йил муқаддам чалажон бўлиб ётган болакай турганини эшитиб, ўпкаси тўлиб кетди. Мухими, ота-онам ҳақида мухтасар бўлмасада айрим гапларни билиб олдим. Бу маълумотлар анчайин тумтоқ эди. Ҳатто исм-шарифлари, тураржойлари ҳам ёдида қолмаган экан. Икковлари ҳам Тошкентда аспирантурада ўқишаркан. Ургутданми, Китобданми - ишқилиб ўша томондан қариндошлар қелиб, марҳумларни олиб кетишганини ҳам қўрган экан. Кейин эса салла ўраган бир амаки билан паранжили аёл чақалокни (мени) олиб кетишмоқчи бўлишибди. Аммо батамом тузалмагунимча докторлар беришмабди. Кейин мени гўдаклар уйига (ҳали детдомгамас) топширишганда изимни йўқотишганми, ёки излаб қелишган бўлишса ҳам беришмаганми - буниси менга қоронғу. Айрим дудмал маълумотларга қараганда, ўша саллали амаки бир амалдорнинг чўнтагига пул сукқанда (эхтимол мени олиш учундир) у жанжал қўтариб, акт тузган экан. Йиллар ўтиб, ўша саллали амаки билан паранжили аёлни бот-бот ўйлайдиган, ички бир интиқлик,

безовталиқ билан қўмсайдиған бўлиб қолдим. Балки ўша эрқак туғишған амақимдир, тоғамдир... хотини билан ҳамон мени дараклаб, армонда юргандир. Балки аёл аммамдир, мени ўйлаб ғусса чекаётгандир. Мен эса етихонада қавмона илиқ қаломга зор бўлиб ётибман. Ўшаларни тоғанимда эди... Оғушларига олишарди, албатта. Тоғам: “икки товоқ ош қилиб, қўлингни ҳалоллаймиз”, деса ҳам ғинг демасдим. Икки йил, ҳа, икки йил ана шундай илҳақлик билан яшадим. Дадам ва ойимдан ташқари ўша наслу насабимнинг ҳам сиймоларини тасаввуримда яратиб, уларга ҳудудсиз меҳр қўйдим. Қўча қуйда ихчам салла ўраған ёхуд ёпинчи ёпинған аёлларни қўрганимда, алланечук бўлиб кетардим. Шундай қунлардан бирида тушимга дадам қирибди. Ўзим тасаввур қилгандай хушқомат, маъруф экан у. “Мана, дебди енгил оҳ тортиб, савил қолғур диссертацияни ҳам ёқлаб олдим. Машинага мин - сени қавмлар билан таништирай”. Қувониб, унинг ёнидан жой олибман; сойлиқлар, тепалиқлар ортда қолабошлабди. Мабодо қаршимиздан МАЗ чиқиб қолмасин, деб енгил хавотир тортармишман. Ҳадемай бир қишлоққа етиб келибмиз. Қарасам, очиқ майдонда итлар ғаласи бир аёл билан эрқакни ғажиб ётган эмиш. Салласи чувалиб кетган амаки итларга суяқми, пулми бермокчи бўлибди. Кейин ўйғониб кетдим. Ҳақиқатан ҳам ҳовлида итлар ғашланиб, аққиларди. Зоир амаки қимнидир русчалаб сўқди, уни “бродяга” деди. Сўнг итлар ҳам жимишди - атрофга сукунат чўқди. Ҳадемай вақт ҳам шу сукунатга ўхшаб қотиб қолгандай бўлди ва нақ бўғзигача балчиққа ботқан кишидай инграб юбордим. Эртаси тарбиячимизга тушимни гапириб бердим. Йўқ, таъбир сўраш учун эмас, ўша номаълум қишлоқларга бориб, жигарларимни дараклаш илинжида эдим. Лоқинда опамиз хайрихоҳ бўлмади. Назаримда нималардандир чўчиди. Аммо ноумид ҳам қолдирмади: муносиб ота-она топишга сўз берди. Шу орада детдомимизга қўзи ожиз эр-хотин фарзанд илинжида келди-ю, навбатда турған болалардан ҳеч бирининг боргиси келмағач, мен ўртага чиқдим. “Обдон ўйлаб олдингми, Артур” қайта-қайта сўрашарди директоримиз билан тарбиячимиз. “Ҳа, дедим, улар рози бўлишса - бўлгани. Қўлларидан етаклаб, йўлларини мунаввар қилиб юраман”. Эр-хотин ҳассага суяниб, диванда мўнғайибгина ўтиришарди. Шу икки дилга нури

мунаввар ато этиш эзгулик эди, албатта. Директоримиз мени бўлажак отам ва волийдаи рўпарасига эргаштириб борди-ю: “Мана, сизларнинг фарзандларингиз”, деди. Шунда аёл ўрнидан турди, энтикканича мени бағрига босди ва йиғлаб юборди. Факатгина онаизорларига хос бўлган муаттар ҳиддан қарахтланиб қолдим ўзим ҳам. Бағри меҳру ҳароратга лиммо-лим эди унинг. Мен дафъатан онаизоримни топгандай бўлдим. Томоғимга тикилиб келаётган шўртак туйғуни ютиб, аёлни кучиб олдим, бошимни елкасига қўйиб, гўдакдай йиғладим. “Бу - яхши бола, деди Шоира опамиз хайрлашарканмиз, уни - сизларга, сизларни худога топширдим”. Мен дўстларим билан хайрлашдим. Катта кўчагача уччаламиз ҳам сукут сақлаб бордик. Лекин бу сукунатга не-не надоматлар, хайқириклар мужассам эди. Кўчани кесиб ўтиш олдидан сукунатни ўзим буздим. “Ойижон, қўлингизни беринг, мен олиб ўтаман”. Уларнинг уйлари биринчи қаватда экан. Ҳаммаёк сарамжон, саришта эди. Бир хонани мен учун жиҳозлаб, ҳам қўйишган экан. Кейин меҳмон кутишга тараддуд бошланди. Мен ҳам ишга берилиб кетдим. Кечкурун талай кўзи ожиз кишилар тўпландилар. Аммо диллари равшан эканлиги сезилиб турарди уларнинг. Ойим ва дадам билан шунчалик кўришишса ҳамки, мени бағирларига босиб, ўпишарди. Ҳадемай кайф қилишди ва эркаклар жўр бўлиб, “Сайдинг қўябер сайёдни”ни бошлашди. Мени ғалати туйғу чўлғади. Магарам бу ашулани авваллари ҳам тинглаган бўлсамда, ўзгача сеҳр билан таъсир қилабошлади у. Гуёки ана шу одамларнинг бари ва уларга қўшилган камина ҳам жаллод овчининг тузоғига тушган охуга ўхшаб кетардик. “Бечора экан мендек, бечора экан мендек, бечора экан...”

Назаримда тақдиримнинг нохуш кемтиги тўлаётгандай эди. Эҳтимол уларнинг ҳам... Бу шўрликларнинг йўлларига чароғон бўладиган фарзанд зарур эди, менга эса бошимни силаб турадиган ота-она керак. Йўлимга интиқ бўладиган, тобим қочса, пешанамга бормоқ босадиган, далда берадиган, тергайдиган одамлар бор! Меҳмонлар кетгач, уйни йиғиштирдик. Кайфи ошиб қолган дадам ҳамон энтикканича гапирар, ойим жимгина идиш-товок юварди. Биринчи тун уйқум келмади, тақдиримнинг кейинги варақлари қанақа рангда бўлишини ўйлаб тонг оттирдим.

Эртаси дадамни паспорт бўлимига олиб бордим. Анчайин расмиятчиликлардан сўнг уларнинг фамилиясига (Нуриев) ўтказишди. У ердан Артур Нуриев бўлиб чиқдим-у, мактаб томон йўл олдик. Мени олтинчи синфга қабул қилишди. Болаларнинг аксари тожик бўлишса ҳамки, дарс ўзбек тилида ўтаркан. Бу ҳолдан қувониб, янги ҳаётни бошлаб юбордим.

Она-отам уйда супурги ясашарди. Қил-чўтка фабрикасидан хомашё (сим, ёғоч, сунъий қил, боғланмаган чойсупурги) келтириб беришарди. Дадам билан ойим сандалдайгина дастгоҳда ўтириб, навбатма-навбат ишлашарди. Бу юмушни тез ўзлаштириб олдим, аммо мени кўп ишлатишмасди - аяшарди. Она меҳри деган бағоят тиниқ ва муқаддас туйғунинг устиворлигини илк бор туябошладим. Онажоним бошимни бағрига босиб, бармоқлари билан сочларимни майин тараганда, шакаргуфторликлар қилганда бахтдан ҳипқириб кетардим. Келажакда доктор бўлиб, унинг қорачикларига гавҳари мунаввар ато этишни ўйлардим. Гоҳида дадамнинг кайфи ошиб, овозини бир парда кўтариб гаплашганда ойим - оналарга хос инстинкт билан чўчиб, жон ҳовучлаб турар, менинг нозик туйғуларимга тегиб қўйишидан хавотир тортар, унга хушомадлар қиларди. Дадамни ҳам тушуниш керак эди, албатта. Сўқир қисмат бу дунёнинг бетакрор ранглари, турфа чехраларини кўришдан бенасиб этган, умри чўтка ва супурги яшаш билан ўтиб кетаётган, тирикчилик деган ғирром аравани тортишдан ўзгани билмаган бу одам учун арак ягона умид, тасалли, таянч нуқтаси эди.

Тан олишим керак - мен бағритош одамман. Эҳтимол, вақтида меҳрга қонмаганим сабаб шунақа бўлиб қолгандирман?! Кўп ҳолларда ойимнинг ҳудудсиз меҳр-муҳаббатига муносиб жавоб қайтаролмай қолардим; баръакс бошимни силамоқчи бўлганда, бурилиб кетардим, шакаргуфторликлар қилаётганда сўзини кесардим. Чунки буларнинг бари аллақандай ялтоқланиш бўлиб туюларди менга. Фарзанд меҳрига ташна аёл ҳар гал чанқоқлигича қолаверарди.

Лекин...

Лаънат барига! Мени ўша гўдаклик чоғимда таъқиб этган шумшук қисмат бу ерга ҳам етиб келди. Ойимни ток урди. Дазмолнинг сими яланғочланиб қолган экан - айнан менинг шимимни

дазмоллаётганда... Мени мактабдан олиб келиб, қора чопон кийгизишди. Кўп йиғламадим. Эҳтимол, дийдаларим вақтида тош бўлиб кетгандир, балки сармаст ҳаёт ортидан аллақандай фалокат келишини ҳис этгандирман - буни каромат қилиш қийин.

Биз барча расм-русумларни адо этдик. Шундан кейин дадам тагин кўпроқ ичадиган, жоҳиллик қиладиган бўлиб қолди. Тўғри, хушёрлик пайтида надомат чекар, узр сўраган бўлар, валеқ ичиб олиши билан тагин ўша жаҳолат нуқси юзга урарди. Мен эса бардош билан ўтказардим барини. “Агар сен шумқадам бўлмаганингда, хотиним ўлмасди”, деди у бир куни. Суяк-суягимдан ўтиб кетди бу маломат. Эҳтимол, у ҳақдир?!

Бош олиб кетишдан ўзга йўлим йўқ эди. Аммо қаерга бориш, нима иш қилишни билмасдим. Инсон боши тошдан қаттиқ деганларидек, мен манглайи қорани ҳеч қаерда, ҳеч ким қутмаётганди. Эрталаб сут олишга чиқдим-у, уйга қайтиб бормадим. Алламаҳалгача кўча-қуйда санкиб юргач, дилимда ногаҳоний ғулғула, мавҳум хавотирланиш ўйғонди. Бу кеча қаерга, бориб тунашни чамалаб, бирор тўхтамга келолмасдим. Болалар уйига қайтиб бориш оғир эди - уердаги рўйхатлардан ўчирилгандим, ўзгача қилиб айтганда, детдомдан насибам узилганди. Шунда қайбирам газетада ҳозирги қамоқхоналар ҳақида ёзилган мақола ёдимга тушди. Унда маҳбусларнинг ҳаётига хавасми, ҳасадми бор эди. Эҳтимол мухбир ошириб юборгандир, аммо ётадиган жойи, нону насибасининг тайинлиги аниқ. Болалар уйдан учирма бўлган қисматдошларимнинг аксари бир-икки йил давомида қамоққа тушишининг айрим сабаблари равшанлашаётгандай эди назаримда. Лекин расмиятчилик асосида ташкил этилган жамиятимизда мақсадга эришиш (ҳатто қамоққа тушиш) унчалик жўн иш эмаслигига тезда ишонч ҳосил қилдим. Қандай қилсамки, ўша одамлар даврасига тушсам, деб ўйлардим. Алламаҳалгача кўча кезгач, шаҳар марказидаги истироҳат боғида (албатта, Максим Горький номидаги) скамейкада ўтириб, турфа режалар тузабошладим. Шу пайт қаршимдаги йўлакда бир келинчақ пайдо бўлди. Сулув эди у. Қомати, ҳуснидан нуқсон топиб бўлмасди. Эҳтимол куёв билан шу атрофларда учрашмоқчи бўлгандир. Шуни ўйладим-у, негадир ўша қалиққа нисбатан дилимда ҳасад ўйғонди. У

аблаҳнинг ётадиган жойи, ризқ-рўзи тайин бўлиш устига, шундай соҳибжамолни ҳам бағрига олиб ётади. Бу қандай ноҳақлик, бедодлик?! Гуноҳим нимада?! Худди шу алам шайтони лаъйинга айланиб, мени васвасага солабошлади! Келинчакнинг бошидаги бухороча зардўзи дўпписини, тилло билагузугини тортиб олмоқчи бўлдим. Қўлга тушсам ҳам, тушмасам ҳам - фарқи йўқ! Нимадан бошлаб, нима билан тугатишни тагин бир бор чамалаб турганимда, худди ниятимдан огоҳ бўлгандай келинчак хавотирга тўла нигоҳларини менга қадади. Алланечук бўлиб кетдим, гўзаллик қаршисида махв бўлиб қолгандим. Нигоҳларимни яшириб, шум ниятимдан ўзим ҳам надомат чекабошладим. Лаънат барига. Ўйлаб-ўйлаб, қаршимдаги радио-телевизор дўконининг яхлит ойнасини синдиришга аҳд қилдим. Бундан ҳеч ким озор тортмайди, мени эса милиция олиб кетади. Тош излаб, кўчанинг нарёғига ўтган эдим, одамлар давра бўлиб, ниманидир томоша қилаётганини кўриб қолдим. Бош сукиб қарасам, уватга ўтириб олган ўрта ёшлардаги амаки қўлидаги уч дона карта билан кимор ўйнарди. Карталарнинг иккитаси қора, биттаси қизил эди. У ширакайф одамга ўхшаб, картани сузаётганда ҳар гал дудуқланиб: “Қизилини топсанг ютасан, қаросини топсанг, бой берасан”, деган жумлани тўтиқушдай такрорларди. Даврадаги тўрт-беш киши йигирма беш, эллик сўмликларни ўртага ташлаб, нуқул ютишарди. Қолганлар андиша қилиб, ўзларини чеккароққа олишарди. Картанинг қизилини топиш жуда жўндай бўлиб туюлди назаримда ва пул ишлаш илинжида чўнтагимдаги ўн сўмликни ўртага ташладим, лекин дарҳол ютқазиб қўйдим. Жуда алам қилди. Бир маҳал анча барвасти ва ширакайф амаки келиб, ўйинга қизиқиб қолди. Кейин нарироқда лоқайд турган новча шеригини чакириб, у билан гаплашиб олгач, юз сўмликни тикди. Аммо у ҳам ютқазиб қўйди. Аслида тўғри кўрсатгандай эди, аммо назаримда қандайдир қаллоблик рўй берди. Йиқилган курашга тўймас, деганларидек, у анча қизишиб, тагин пул тикди. Бу гал қўли баланд келди. Аммо шундан кейин устма-уст бой бераверди. Аламзадалиги ошиб, бирайўла икки юз сўм тикканда, бир кўзойнакли амаки ўйинга аралашиб қолди. “Ўша картага мен уч юз бераман” деди у. Дудук (карта сузаётган қаллоб) картани очмай, тагин

оширадиганлар борми, деган маънода атрофга аланглади. Барвастининг шериги юз сўм қўшиши билан, кўзойнакли киши тагин оширди. Бай минг сўмга келганда тин олишди. Ҳалиги барваста амаки шеригидан пул олаётганда, қаллоблик рўй берди: дудук кўзни шамғалат қилиб, бағоят чакқонлик билан карталар ўрнини алмаштириб қўйди. “Ғирромлик қилди”, бакириб юбордим. Шу пайт кутилмаганда ёнимда туриб одамларни ўйинга даъват этаётган ҳалиги кузойнакли амаки юзимга тарсаки тушириб юборди - кўзимдан ўт чакнагандай бўлди. Ногаҳонда давра тус-тўполон бўлиб кетди - барвасти амаки қаллоб дудукни оёғи остига олиши билан уч-тўрт киши уни аёвсиз тепабошлади. Шунда биров қаттиқ хуштак чалди - тўрт-беш киши ёв келгандай ўзини чеккага олди. Милиционерлар картавоз билан бирга барвасти амакини, кўзойнакли қаллобни, мени машинага тикиштиришди. Ҳеч ким савол бермаган ва тингламаётган бўлсада, одамлар бир-бирларига гал бермай, ўзларини оклашар, мусичаи бегуноҳ қилиб кўрсатишарди.

Бўлинмада бир капитан бизни сўроққа тутди. Жабрдийда барваста бор гапни айтиб бергач, дудукнинг чўнтагини титишди, аммо ундан карта ҳам, пул ҳам чиқмади. Кўзойнакли ипириски бўлса кутилмаганда мени киссавурликка, ўша барвасти кишини менинг ҳомийимга чиқариб қўйди. Гапга аралашаман, деганимда капитан сўзимни кесиб тураржойимни суриштирди. Мен олтинчи болалар уйини тилга олдим. Қолган гапларимни тинглагиси ҳам келмади унинг. Назаримда ҳаммаси равшандай эди... Кейин эса мен учун нохушроқ ҳол рўй берди - инспектор мени мотоциклга миндириб, рулни детдом томон бурди. Болалар уйи пешанамга битилган қисмат эканлигига тан бериб, қаршилик кўрсатмадим.

Энди мен бирор кишига фарзанд бўлиб орзусидан ҳам воз кечган эдим. Лекин кўп ўтмай тақдирнинг ўзи мени отага айлантириб қўябошлади. Тенгдошларим орасида пешанаси кўпроқ деворга теккани ўзим эдимда. Улар бот-бот маслаҳат-у мададимга муҳтож бўлиб туришарди, атрофимда жипслашишарди. Ўша йили саккизинчи синфга икки киз, уч ўғил қатнардик. Ўша пайтдаёқ ўн саккиздан кейинги тақдиримиз хавотирга солабошлаганди бизни.

Ўн саккиз ёшга тўлиб, болалар уйини тарк этган ўсмирлар ва кизларнинг тақдири аянчли. Бу ёшлар ҳаётнинг аёвсиз имтиҳонларига тоб беролмай, кўп ҳолларда букилиб қолишяпти. Энг ёмони, уларнинг бир қисми қамоқхонага тушмоқда. Гулдай ўзлар каллоблар, кўшмачиларнинг ифлос чангалига тушиб қоляпти. Бунга эса уларни тергаб турадиган, тўғри йўлга соладиган раҳнамоларнинг йўқлиги сабабдир.

Педагог сўзидан.

Буларнинг бошини бирлаштиришим, тақдирига ҳидояткор бўлишим лозим эди. Биз умр охиригача оға-ини бўлишга қасамёд этдик.

Аслида биринчи синфга борганимизда беш ўғил, тўрт қиз эдик. Ёдимда: биринчи сентябр куни тарбиячимиз тантана билан мактабга етаклаб борди бизни. Аммо мактаб остонасидан ҳатлашимиз биланок “детдом болалари” эканлигимиз билан ажралиб қолабошладик. Бу ётсираш, аниқроқ қилиб айтганда, нописандликнинг асл сабаблари ҳамон менга аён эмас. Болакайларининг қўлларидан етаклаб олган кибор ота-оналар ҳам, серташвиш, серҳаяжон муаллимлар ҳам, ҳатто лакалов болалар ҳам бизга зоҳирий ачиниш билан қарашаётгандай бўлишарди. Шу маҳзун нигоҳларнинг ўзи ҳам сени хору ҳасдай бекадр эканлигининг бот-бот ёдга солаверарди. Биз ўшандаёқ уюшишимиз зарурлигини ҳис этдик. Баримизни рус синфига қабул қилишди. Чунки детдомда асосан русча савод чиқаргандикда. Номимиз сингари миллатимиз ҳам омонатроқ эди бизнинг. Ўзбекми, тожикми, русми... фарқсиз эди. Йил ўтмай бир кишига камайиб қолдик. Дилора деган нозик-ниҳол қизимизнинг ота-онаси топилди. Бундан баримиз қувондик. Ғалати бўлди ўзи ҳам: тарбиячимиз Шоира опа қизалокнинг ота-онаси топилганини айтгандан сўнг нигоҳларимиз дарвозадан узилмай қолди. Бояқиш Дилоранинг ҳаяжонини гапирмаёқ кўйай. “Улар мени топиб келишларини билардим, дейди нукул, ойим билан дадам тушимга ҳам киришган. Ойим ўзимдек ориққина аёл”. Бир куни кечкурун ҳовлимизга “Волга” келиб тўхтади. “Дилоражон, келишди”, қичқирди Шоира опамиз. Дилора хувиллаб йиғлаганича, машина томон югурди. Йўқ, ундан тушган аёл нозикниҳол эмас,

баръакс хомсемизгина эди. Шиддат билан югуриб борган Дилора бир лаҳза иккиланиб турди-ю, кейин йиғлаганича аёлнинг бўйнига ёпишди. Биз ҳам аллақандай интиқлик, ташналик, умид билан ўша томонга чопдик. Синглимиз аёлнинг қўллари, бўйинларидан ўпар, пайдар-пай гилалар, койинарди. “Нега мени ташлаб кетдингиз? Нега хабар олмадингиз?” Аёл ҳам кўзларига ёш олди, кизалокни бағрига босганича, калтираб, надомат ила бош тебратди. Биз - сағирлар шу дақиқадан кабирга айланган. Дилорага дил тўла дард билан тикилиб қолдик. Сўнг ноўнғай, ясама тавозелар ила кузатиб қолдик.

Кейинроқ англасам, булар бари - Шоира опамиз ўйлаб топган театр (аниқроғи, сценарий) экан. Ўша эр-хотин жуда бадавлат бўлишса ҳамки тирноққа зор эканлар. Кейин фарзанд олишга қарор қилишибди. Эр-хотин аввалроқ келиб, баримизни зимдан кузатишган ва Дилорага келганда диллари андак жизиллаган экан. (Дилоранинг асл ойиса - эрга тегмаган студент киз бўлиб, уни туғруқхонада қолдириб кетган экан).

Хулласи калом, бирор ҳафта ўтар-ўтмас биз - синфдошлар синглимизни кўрган борадиган бўлдик. Шоира опамизнинг маслаҳати билан гул ва торт сотиб олдик. Мен энг аввало, бу хонадондаги ҳашам ва дабдаба ҳақида гапиришим керак. Шахсан ўзим мармар фавворани, кибор товусларни, оғочлари тўласинча ўймакорлик қилинган, деворлари ганчкор айвонларни ҳеч кўрмагандим. Ичкаридаги юмшоқ креслолар, улкан пианино, рангли телевизор, видео... Баримиз (хатто опамиз ҳам) бу бойликлар олдида андак каловланиб, ўзимизни қандай туғишни билмай қолдик. Қадамимиз, ҳаракатларимиз, сўзимиз ноҳўя чиқиб қолишидан хавотиримиз ошди.

Дарвоқе, Дилора ҳақида. Унинг либослари шунақа шоҳона, қулгилари жарангдор эдики. Синглимиз ҳар биримизни қучоқлаб ўпишга рози эди, аммо биз нимадандир ийманардик, аниқроғи тафовут деган қайсар ҳақиқат кимлигимизни ёдга солаверарди. Дастурхондаги ноз-неъматларнинг айримлари бизга нотаниш эди; уларни егимиз келаётган бўлсада, тупугимизни ютиб, қўлимизни узатмасдик. Хайрлашар эканмиз, Дилоранинг ойиси келиб туришимизни сўраган бўлди, лекин шу билан бирга қизи бахтли бўлиши учун ўз ўтмишини унутиши зарурлигини ҳам нозик шаъмалар

ила аён этди. Ўйлаб қарасам, унинг машъум ўтмишини ёдга солиши мумкин бўлган бахтиқаролар фақат биз эдик.

Олтинчи синф пайтимизда тагин бир кишига камайдик. Зухур деган дўстимизнинг отаси (ҳақиқий) қамокдан қайтиб, ўғлини олиб кетди. Хотинини пичоқлаб (хиёрати учун) ҳибсга олинган экан, Зухур мўмин бола, содиқ дўст эди. Шунга қарамасдан, у ҳам биз билан боғлиқ риштларни батамом узиб кетди.

Еттинчи синфга боришимиз арафасида Февзи деган дўстимиз мактабнинг тўртинчи қаватидан йиқилиб, ўлди. Бу хусусда батафсилроқ ҳикоя қилиш учун андак чекиниш қилиб, гапни ибтидодан бошлашим керак чоғи. Ўша йили вилоятимизга Қодиров деган киши саркотиб бўлиб келди. Бу одам иш бошлаши билан ҳақиқат ёки афсоналигини англаб бўлмайдиган шов-шувлар кўпайди. Биров: Қодиров навбатда туриб гўшт харид қилганини гапирса, тагин бироз: унинг стадионда футбол тепганини сўйларди. Булар бари ғайритабиий эмас, албатта, аммо киборли амалдорларга кўникиб қолган кишилар учун ғалати эди. Биз болақайларга тагин шу нарса аён бўлдики, Қодиров Термездаги болалар уйида тарбияланган экан. Бу эса дилимизда унга нисбатан илиқ меҳр уйғотди. Болалар уйларида бўлиб, етимлар билан суҳбатлашаётганлиги, уларнинг ҳақиқаи ҳиёнат қилганларнинг думини тугаётганлигидан ҳам воқиф бўлдик. Афсуски, бу одам бизнинг детдомга келмади. Аммо Қодировнинг сағирларига бўлган ҳайрихоҳлигидан айрим корчаллонларнинг фойдаланиб қолиши бизга қимматга тушди. Бунинг тафсилоти эса қуйидагича. Болалар уйида вояга етган, кейин комсомолда, милицияда ишлаган бир аёл саркотибга кириб, болалар уйига, айнан детдомда тарбияланган кишилар директорлик қилиши зарурлигини таклиф қилади. Бу гап Қодировга ўтиришади. Хуллас, кутилмаганда ўша аёл (уни шартли равишда К. хоним деб атамоқчиман) бизга директор бўлиб келди. У ишни (аксар амалдорлардек) интизомдан бошлади. Зоир мўйлов ишдан четлаштирилди ва ўрнига Улуғ Ватан иштирокчиси бўлган баджаҳл чол келди. Бу одам кун бўйи дарвоза олдидан жилмас, руҳсатсиз кириб, чиқишга ижозат бермасди. Физкультура муаллимимиз ҳам янгиланди. Бу одам К. хонимнинг эри эканлигини бирор ҳафтадан кейин англадим. Аммо тубан ва қабих

эканлиги у ишдан кетгандан сўнг аён бўлди. Ана шу ипириски биринчи ҳафта юкори синфдан тўрт ўғил болани ажратиб олиб, самбони ўргатадиган бўлибди. Илк йиғилишда асосан кураш ва гомосексуализм ҳақида сўз кетибди, буларнинг ҳар иккаласи ҳам эркак киши учун зарурлигини шаъма қилибди. Иттифоко ўшалар орасида Февзи ҳам бор экан. У ҳам индамай кўяколибди. Бирор ҳафтадан кейин унинг руҳи пажмурда бўлиб, шалвираб қолди. Ҳарчанд қилсам ҳам бунинг тагига етолмадим. Гап шундаки, К. хоним анчайин миллатчи эди. (Ўзи қайси миллатга мансублигини билолмай қолганман). Ҳатто Зоир амакининг араблигини қандайдир кесатиш билан гапириб юргани ёдимда. Бир куни йиғилиш бўлди. Аёл бизга халқаро аҳвол хусусида гапиратуриб, мавзуни беихтиёр крим-татарлар масаласига буриб юборди. “Крим-татарлар хоинлик қилишгани учун, Сталин уларни кўчириб юборган”, деди. Хуллас, билибми, билмайми Февзининг юрагига ханжар санчди у. Февзи ўз миллатини севар, уни улуғлашга мойил эди. Йўқ, фақат шу қабих тўхмат учун ўзини ўлдирмаган экан у. Ундан бешбаттар ёмон маломатга дуч келибди, бояқиш. Ўша физкультура ўқитувчимиз (тилим бормайди) гомосексуалист экан. Февзидан... Ҳам хотини ҳам эри томонидан таҳқирланган дўстимиз жонига қасд қилган, албатта. Унинг ўлимини эҳтиётсизлик оқибатига йўйишди. Биз етимлар учун югуриб, ҳақиқатни юзага чиқарадиган мард топилмади. Февзининг ногаҳоний ўлимидан қанча ғусса чеккан бўлсам, уни кўмиш маросимидан ҳам шунчалик ўқиндим. Ишдан четлатилган бўлишига қарамай жаноза ўқишга келган Зоир амакини эшикдан киритишмади, калтабинлар! Ана шу оғир дақиқаларда қайғуришдан кўра аксар катталар фалокат оёқ остида эканлигига урғу беришар, негадир ўзларини оклашарди. Бу ноҳақлик ва носамимийликлар аламимни чандон оширганини тасаввур қилиш кийин эмас. Такрор айтаман, ўшанда ўн тўрт ёшда эдим, лекин шунга қарамай дўстимни қабрга кўяётганда, пичирлаб К. хонимдан қасос олишга қасамёд қилдим. Аммо умр бўйи бирорта жониворга озор бермаган, камситилган, ўкситилган мендай бир бола учун бу унчалик жўн иш эмаслигини кейин ҳис этдим. Тасодифларнинг ҳам ўз қонуниятлари бор, дейишади. Тасодифлар гоҳида одамларнинг тақдирини ўзгартириб

юборади. Гап шундаки, бир куни Зоир араб ўғли Зокирни савалаб қолди. Билсам, уларнинг бир кўзиси бангидевана уруғини еб нобуд бўлибди. Қўйларни ана шу гиёҳ бўлган жойда бокқани учун тазирили берган экан. “Бангидевона уруғини К. хонимнинг овқатига солсам, ўлмасмикин” деган фикр келди ҳаёлимга. Бирор ҳафтадан кейин Зокирдан ана шу бутани кўрсатишни илтимос қилдим. Ва меваси добулғага ўхшаган ана шу бадбўй бутанинг уруғидан билдирмай бир ҳовуч олиб, қоғозга ўрадим.

К. хоним одатда эрталаб ишга келганда, навбатчи бўлган бола унинг столига бир стакан қаҳва билан бир стакан катик қўйиши керак эди. Ошхонага навбатчи бўлганимда унинг таомига бангидевона солишни режалаштирдим. Галим келганда, ҳаяжонланмай уруғни янчдим-у уни қаҳвага солдим. Тахминан бирор соатдан кейин К хонимни “Тез ёрдам” олиб кетди. Бир кундан сўнг, “К. хоним жуда оғир эмиш, уни кимдир заҳарлабди”, деган овоза тарқалди. Докторлар келиб, ошхонамиздаги таомлардан намуналар олиб кетишди. Ўша куни К. хонимни кўргани борган Шоира опа алаҳлаётганлиги, ҳеч кимни танимаётганлигини айтди. Йўқ, у (ҳарқалай) соғайди. Лекин даргоҳимизга ҳам қайтиб келмади. Ҳаёт аввалги - равон изига тушди.

Шу тариқа камая-камая ўнинчи синфгача уч ўғил (камина, Рафиқ, Мирдас) ва икки киз (Умида, Клара) етиб келдик. Мен ўғил болалардан кўра кизлар ҳақида кўп қайғулардим, уларга бирор кори-ҳол бўлишидан чўчиб яшардим. Сингилларимни назардан қочирмасдим, кўчага ёлғиз чиқармасдим. Лекин ҳарбий хизмат бари ишларимни барбод қилди. Майли, бу ҳақда кейин.

Ўнинчини битириб, ветфакка кирдим. Медфакка кирмоқчи эдим-у, ўтиб кетишимга кўзим етмади. Шаҳарда ўқиганларни қабул қилишмаскан. Рафиқ бўлса педагогика институтнинг филология факультетига ҳужжат топширди.

Адабиётга меҳри баланд эди - шеърлар ёзарди. Келажакда болалар уйи ҳаёти хусусида китоб ёзиш нияти бор эди. Лекин ҳужжат топширгач, шу нарса аён бўлдики, ректорнинг рўйхатига тушмагач бола умуман киролмаскан. Шоира опамиз не-не азиятлар ила қабул комиссиядагиларга илтижо қилибди. Аммо... Кўп ўтмай Рафиқни

ҳарбий комиссариатга чақириб, олти ойлик ўқишга жўнатиб юборишди. Мирдас бўлса ўша йили консерва заводида (ётоқхонаси борлиги учун) ишга жойлашди. Умиданинг узоқ бир қариндоши топилиб, уни кооперативга (мукова тайёрлайдиган) ишга олиб кетди. Клара ҳам техникумга киролмай, пиллакашлик фабрикасига ишга кирди. Ўша маҳаллари ҳафта сайин улардан хабар олиб турардим. Германияга жўнатишгандан кейин ҳам эринмай барида хат ёзиб, жавоб талаб қилиб турдим. Шу орада нозанин ва масъум синглим Кларадан хат узилиб қолди. Зудлик билан Мирдасга хат йўллаб, ундан хабар олишни тайинладим. Маълум бўлишича, Клара ошхонага ишга (идиш, товоқ ювишга) ўтиб кетибди. Бунга эса ўша фабрика атрофида яшовчи бетайин болалар сабаб бўлган экан. Аблахлар тархашлик қилиб, жону ҳолига қўйишмаган назаримда. Шундан кейин дарагини йўқотиб қўйдим.

Армиядан қайтиб...

Йўқ, аввал бунинг тафсилотини гапириб берай. Бизнинг взводда Турғун деган окдарёлик бола бор эди. Русчани билмагани, шаҳар кўрмагани сабаб бўш-баёвроқ эди. “Дедовшина” деб аталадиган дакқоклар учун бу айти муддао, албатта. У ярамасларга пайпоқларигача ювиб берадиган малайлар керак. Аслида кишининг ғурурини паймол қиладиган бу иллат билан детдомда танишганман. У ерда ҳам каттароқ, кучлироқ ўсмирлар ўз-ўзидан ҳукмфармо бўлиб қолишади.

Сўзнинг қисқаси, бизнинг взводда бир грузин бола уч ўзбек (жумладан, Турғун ҳам) ва бир тожик болани зир югуртириб юрган экан. Бир куни у Турғунга дўкондан сигарет келтиришни буюрганда, жавобан: “пошёл...” деворди. Малайидаги ногаҳоний ўзгариш грузинни ғалати ҳолга солди. Аслида эса бу ногаҳоний ўзгариш эмасди: мен ўша итоаткор йигитчаларни тўплаб, роса тарғибот ўтказгандим - бирлашиб ҳужум қилсак, ўзимиз ҳоким бўлиб қолишимизни ўқтиргандим. Хуллас, Турғундан ҳақорат эшитган ҳалиги зўравон мушт тугиб ўрнидан туриши билан биз ҳам шайланиб келдик. Атрофни ўраган қасоскор мусулмонларни кўриб чўиб кетди, бояқиш. Зарда билан қўл силтаб, “бусулбаны” деди.

Қисса кўтоҳ, Турғун уйига хат ёзиб, мен ҳақимда ҳам ҳикоя

килган экан. Кутилмаганда унинг ойисидан мактуб олдим. “Артуржон, деб ёзганди она, менинг олти ўғлим, уч кизим бор. Агар сен еттинчи ўғил бўлиб келсанг, бошимиз осмонга етарди. Келинни ҳам ўзим топардим. Йўқ, дема, болам”. Бошимдаги ташвиш-у масъулиятларни бу боякиш аёлга тушунтириш осон эмасди. Лекин шунга карамай, қайтишда Турғунга ҳамроҳ бўлдим. Аёл ўғлидан аввал мени бағрига босиб, хувиллаганича йиғлаб юборди. (Эҳ, ўзбек аёллари - меҳри беҳудуд фаришталар!) Қавм-у қариндошлар ҳам бор меҳрларини нисор этдилар менга. Бир-икки кундан кейин уларнинг рухсати билан одамларимни дараклаб йулга тушдим. Биринчи бўлиб, Мирдасни топдим - у ҳамон ўша заводда ишлаётган экан. “Ака-укаларнинг бари соғми”, шошиб сўрадим, кучоклашиб кўришгач. У кўзига ёш олиб, Рафиқнинг камалгани, Кларанинг эса ном-нишонсиз йўқолганини гапирди. Ох, оғир эди бу зарба мен учун.

Аввал Рафиқнинг ҳамалиши тафсилоти. Инсонга жуда кўп нарса керакмас, уйда уни кимдир кутиб турса бас, дейди шоир. Аммо аксар етимхоналарнинг болалари сингари ҳарбий таълимдан қайтаётган Рафиққа ҳам пешвоз чиқадиган одам топилмайди. Ўзим Самарқандда бўлганимдаку, ёлғизлатиб қўймасдим-а! Хуллас, самолётдан тушиб, қаёққа боришни билмай, гарангсиб турганда, бир амаки югуриб келиб, эски кадрдонлардек ҳол-аҳвол сўрайди. Бу ҳам етмаганидек, товозе билан қўлидан жомадонини олиб, ташқарига равона бўлади. Рафиқ беихтиёр унга эргашади. Ҳалиги амаки “Жигулиси”нинг багажига жомадонини жойлаб, Рафиқни кабинага таклиф этади. Йўлга тушишар экан ҳарбий хизмат қаерда, қандай ўтганлиги билан кизикади. Шу куйи машина чорраҳага етиб келади. “Қаёққа хайдайин”, сўрайди шофер. “Билмайман” елка қисади Рафиқ. “Уй қаерда”, “Уй йўқ”. “Нега йўқ?” “Детдом боласиман”. Ҳалиги амаки тўнгиллаб машинани бир чеккага олади, ҳафсаласи пир бўлганини яширмай, бу гапни тайёрагоҳда айтиш зарурлигини эслатади. Ҳа, аскар болаларни уйига элтиб, анча-мунча пул, совғасалом олишга кўникиб қолган таъмагирнинг ҳолатини ҳис этиш кийин эмас. Йўқ, у Рафиқни тушириб юбормайди - шафкат томирчалари тепиб қолади: аскар йигитчани уйига олиб боради, меҳмон қилади. Кечга яқин эса телефонда ким биландир гаплашиб,

Рафиқ ҳақида қисқа-юлуқ маълумот беради, унга иш, ётоқ дараклайди. Сўнг тағин “Жигули”га миниб, Дарғом канали томон йўл оладилар. Хилват жарликлар, тўкайлардан ўтиб, бетон деворлар ва плиталардан чала тикланган бино қаршисида тўхташади. “Тоштемир ака сизга шерик топиб келдим”, дейди, қоровулхонадан чиқиб, савол назари билан тикилган амакига. “Тўлаган биладими”, сўрайди у. “Ҳа, у билан келишдим” дейди шофер.

Ҳа, буни омад деса бўлади. Кимсасиз етим, қўналғасиз бир сағир учун таппа-тайёр иш жойи, ётоқ катта омад эканлигини ҳамма ҳам ҳис этавермаслиги мумкин. Рафиқ бу жойни қурувчиларнинг омбори бўлса керак, деб тахминлайди. Дарҳақиқат расмий ҳужжатларда сув қурилиши трестининг чала биноси ҳисобланган бу панагоҳ маскан аслида машина ўғриларининг омонатгоҳи эканлигини кейинроқ фаҳмлайди. Ўғрибошининг одамлари қўлга тушган чорчархаларни шу ерга яширишаркан. Рафиқ Тоштемир чолдан ана шу ҳақиқатни англагандан кейин ҳам чўчиб тушмайди, дилида ваҳима ўйғонмайди, андак ажабланади, холос. Аслида оқибат ва қисмат ҳақида ўйлаб кўрмаслик ҳам болалар уйи муҳитининг аччиқ мевасидир. Оилада (эх, у муқаддас даргоҳ) ота-она болаларини турли бало-қазолардан, ногаҳоний фалокатлардан чўчитиб туришади, бу дунёда ўз эшикларидан ташқари касалхона, қамоқхона, қабристон эшиклари ҳам борлигини ёдовар қилишади; жиноят кўчасига оёқ қўйиш оқибатларини ўн чандон ошириб, боланинг дилида ваҳима-ю гулгула солишади.

Рафиқни бу ерга олиб келган амаки ҳам мафиянинг одами экан. У асосан аэропортда, вокзалда кира қилиб юраркан. Бир-ярим овсар шоферлар машиналарини очиқ қолдириб кетишлари билан бу ёққа ҳайдаб келавераркан. Кейин ўзи ҳалиги жабрдийдани топиб, далда бераркан, дилида умид ўйғотаркан ва охир-оқибатда эгасига қайтариб сотаркан.

Ўғрилар орасида бир озорбойжон йигит, Гена деган рус ҳам бор эди. Улар ҳафтада бир-икки “Жигули” ёхуд “Москвич” олиб келиб, ўзга машинада чиқиб кетишарди. Бу машиналар кўп ҳолларда қисмларга бўлинарди. Тоштемир амакининг айтишича, бу иккаласи машинага минишаркан-у, чеккароқ чиқач, шоферга тўппонча

тирашаркан.

Рафиқ бу ерда олти ойлар чамаси хизмат қилгач, кимдир Тошкент-Самарқанд йўлида ўғрибошини отиб кетади. Икки кундан кейин эса бу ерни ҳам милиция босади.

Бу ҳеч гап эмас. Рафиққа уч йил иш беришган экан. У чиқиб келади. Аммо Кларанинг кўргилиги анча маҳзун. Мирдаснинг бир таниши уни пинҳоний фоҳишахонада кўрган эмиш. Мен бир азобда ана шу одамни топиб, айрим тафсилотларни сўраб олдим. Унинг нақл қилишича, мазкур ғархона микрорайондаги ...уйнинг биринчи қаватида жойлашган бўлиб, тўғридан-тўғри бориб кирилавермаскан. Бағоят пинҳон тутишаркан. Айрим ресторону меҳмонхоналарда (у ўша одамларнинг аниқ номларини ҳам айтди) ўзларининг одамлари бўларкан. Сухбатдошим бу фоҳишахона хусусида изтиробли ҳақиқатларни гапириб берди. Унинг хўжайни бир маҳаллар катта лавозимларда ишлаган, уч-тўртта эрни, анча-мунча ўйнашни янгилаган бузуқи аёл экан. Ҳурдай қизларни алдам-қалдам билан қўлга тушириб, шу куйга гирифтор қиларкан. Жумладан, ўқишга келган қизларга жой бераркан, пул тўларкан, кейин тўсатдан тўнини тескари кийиб олиб, қарзни талаб қиларкан. Акс ҳолда милицияга... Шунда уларга ён босган бўлиб, учинчи йўлни - бегона эркак қўйнига киришни тавсия қилиб қоларкан. Бу манжалақи, айниқса болалар уйдан чиққан қизларга кўпроқ тузоқ қўяркан, Чунки...

Мен Кларани шу ифлоснинг чангалидан қутқаришга бел боғладим. “Табассум” ресторанида “маст бўлиб” чикдим-у швейцарга (ўша аёлнинг одами) юзландим. “Шу тунни бирор жонон билан ўтказиш учун борлиғимдан кечардим”, дедим. “Нечун бу гапни менга айтаяпсан”, савол назари билан тикилди у. “Ўзингни гўлликка солма, кўмаклаш” дедим илтижо оҳангида. Асосий масала қолиб кетиб, у мен билан мутлақо бошқа нарсаларни гаплашиб кетди. Ҳатто сиёсатга ҳам араллашиб, айрим депутатларни лаънатлади ҳам. Гап орасида эса қаерда ишлашим, тураржойим билан ҳам қизиқди. Бундай саволларга аввалданок жавобим тайёр эди. “ВАЗ устахонасида ишлайман, Самарқанд районида яшайман, тагин қанақа саволлар бор” сўрадим. Швейцар бошқа савол бермади. Жавобан телефон номерини териб, кимнидир чақирди. Аввал ресторан ҳақида гапирди, бугун товук олиб

келишганини билдирди. Кейин мен ҳақимда узук-юлук маълумотлар берди.

Эшикдаги тугмачани босиш олдидан хаяжонданми, кўркувданми бармоқларим қалтираб, тиззаларим ўз-ўзидан букилиб кетаверди. Чол айтгандай қилиб, тўрт бор устма-уст босганимдан кейин қаршимда қорувли бир амаки пайдо бўлди. Салом-алиқдан кейин швейцар чолнинг саломини етказдим. Ичкарида диққатга молик ҳеч нарса йўқ эди. Мен фақат бир нарсадан - Кларага юзма-юз бўлишдан қаттиқ хижолат ва хавотирда эдим. Мезбоннинг таклифи билан анча уринган дивандан жой олдим. Шу пайт бегона овоздан воқиф бўлиб, олтмиш беш - етмиш ёшлардаги аёл чиқиб келди. Ёшига ярашмаган пардоз-андоз, ёлғон ишвалар, ясама табассумлар... бу - ўша эканлигидан далолат берарди. Ҳа, бу - ўша менинг (эхтимол сизнинг ҳам) синглимни фаҳш йўлга ундаган, пул учун гулдай норасиларни қурбон қилган, аблах қўшмачи! Мен юзимга зўрма-зўраки табассум суртиб, манжалақини ўлдириш учун бир неча дақиқа бўғиб туриш ёхуд бошига болта билан тушириш кифоя деган фикрни ҳаёлимдан кечирардим. “Паспортингиз ёнингиздами” мингирлаб сўради аёл. Ёнимда бирорта ҳужжатим йўқ эди, мен узр сўраган бўлдим. “Абдуллаев тузук юрибдиларми”, “Юрибдиларку” дедим мен ҳам лоқайдгина, аммо бу одамнинг кимлини билмасдим. (Кейин билсам ВАЗнинг бошлиғи экан). У кейин соғлиғим, даромадим билан қизиқиб, анча қаноатбахш жавоблар олди. Шундан кейин ҳалиги қорувли амаки мени ташқари олиб чиқиб, рўпарадаги эшикка тўғрилади. Ҳатто ичкарига олиб кириб, диванда ялпайиб ўтирган, юзларига бўёқ чаплаган сариқ қиз билан таништириб ҳам қўйди. Менинг юрагим дақиқа сайин қаттиқроқ тепар, ҳозир Клара пайдо бўлса ўзимни қандай тутишимни ўйлардим. Эхтимол уни уришим, сўкишим ножўядир. Боякишни ана шу ифлос даргоҳга етаклаб келган бадбинлик, муҳтожлик ва ҳидоятсизлик бўлгандир. Бирорта жигарғўшаси бўлганда, бу ҳолдан номус қиларди, йўлдан қайтарарди. “Уятчан йигитчага ўхшайсиз-а” ҳазиллашмоқчи бўлди ёнимдаги қиз русчалаб. Мен нима деб жавоб қайтаришни билмасдим. Бахтиқаро Кларани, бу жирканча қафасга тушган қизларни ўйлардим. “Отанонг борми” сўрадим қиздан. Унга нечун бунақа савол бердим,

аслида нима демоқчи эдим - ўзим ҳам билмайман. Балки булар бари паришонхотирликдир, алахсишдир?! Шу пайт бошқа бир қиз қаҳ-қаҳ отиб кулганича кириб келди. Мен уни танидим - бу Клара эди. У маст бўлиши устига ярим яланғоч ҳолатда эди. Ўрнимдан ирғиб туришим билан у юзимга тикилиб, шундай беҳаё гапни айтдики, умримда бундай таҳқирланганимни эслолмайман. “Клара!” дедим зарда билан. У жавобан яланғоч кўкрагини очиб, ўша гапини такрорлади. Мен унинг юзига тарсаки тортиб юборишим билан диванда ўтирган қиз чинқириб юборди. Зум ўтмай мени шу ерга олиб кирган амаки пайдо бўлди, қаҳр билан кўлимдан тортиб ташқарига олиб чикди ва подъезд зинапоясидан тушаётганимизда бўйним, елкам аралаш мушт туширди. Мен мўнкайиб кетдим, аммо йиқилмадим. “Амаки...” Мен бу муштумзўрга: “Амаки, сизнинг ҳам кизингиз, қолаверса, опангиз бордирку!” демоқчи эдим, аммо у тагин юзимга тарсаки тортди. Ҳовлидан чиқиб, ювиниб олдим.

Кларадан батамом ажралганимга ишонч ҳосил қилгандим. У мен учун ўлган эди. Йўқ, бу бегуноҳ қизни фақат кўшмачи аёл ёки анаву муштумзўргина эмас, у билан бўлган ҳар бир ярамас замондошим ўлдирганди. Пажмурда гавдамни зўрга судраб кадам босар эканман, шу уйнинг бошқа қаватларида яшовчи одамлардан, милиционерлардан, раҳбарлардан бутун жамиятдан нафратланардим. Мен армияда бўлганимда гулдай синглимни ўлдирган ана шулар ҳам эди! Лаънат барига!!

Ҳозир Мирдас иккаламиз ижарада яшаймиз. Рафиқ ҳам чиқиб қолса керак. Уни кутиб олишга, албатта чиқамиз. Уччовлашиб, ишласак, ёмон бўлмас... Пул тўплаймиз, уйланамиз. Фарзандларимиз етимлик нима эканлигини билмаслиги учун ҳамма ишни қиламиз.

Худодан сизнинг фарзандларингизга саодат тилаймиз!

САККИЗИНЧИ БОБ

АМАЛИЁТ

Тўртинчи курс хотимасида - ёзга келиб, тўрт ойлик амалий

машғулотга, яъни практикага борадиган бўлдик. Декан ўринбосари Комил деган дўстим билан кўшни туманга йўлланма берар экан, илтифот ифодасила обдон ўқдиришга ҳаракат қилди.

- Шу тўрт ойда тўрт йиллик сабоқ оласизлар. Теория бошқа, практика бошқа. Қийинчиликлар ҳам бўлади, аммо уларни енгишни ўрганайлик.

У амалиётда бўлган йилларини хотирлаб, ўзини анча-мунча улуғлаб қўйди. Начора, амалдорчилик...

Домланинг фақат бир гапидан: яъни бошқарма бошлиғи бизни иш, ётоқ билан таъминлашидан дилимизда илиқ умидлар ўйғотди. Ўзим, ҳар қандай қийинчилик бўлса, “финг” демай ишлашга аҳд қилдим.

Биз бошлиқни кўролмадик. Котиба йўлланмани кўргач, эшиқни тўсиб, ветеринария бўлимига киришимизни тайинлади.

Бу торгина хонадаги амаки хорғин, асабийдай эди; у йўлланмани ўқиётганда юзида бирор нимарсани ўкиб олиш илинжида разм солдим, валеқ қилт этган ўзгариш сезмадим. Назаримда ана шундай тор хонада фикр, дунёқараш, тафаккур ҳам тор бўлиб қоладигандай эди.

Кейин амаки, қутилмаганда, чаққон ҳаракат қилиб, деворни муштлади, шеригим “пиқ” этиб қўлди. Билсам: кўшни хонадаги ходимини шу тариқа чақираркан. Зум ўтмай бир бақалок хизматга шай бўлганидан сўнггина фаҳмладим буни.

Улар аввал қайбиром колхозда нобуд бўлган бузоқлар хусусида гаплашишди. Аллақандай актларни суриштиргач, бошлиқ мақсадга ўтди - бизни жойлаштириш зарурлигини ўқдирди.

- Практикантларни олмай қўйишди, - деди бақалок.

Унинг расмийроқ забони қандайдир мешчан фалсафаси менга эриш туюлди.

- Нега олмайди, - бошлиқ, гарчанд бундан хабардор бўлсада, овозини амалдорларга хос зарда билан кўтариб, телефон дастагини олди. Унинг бу кескинлигидан ички бир қониқиш туйган бўлсам ҳамки, тезда бақалок ҳақлигига ишонабошладим. Бояқиш харчанд уринмасин уёқдан надомат ё рад жавоби келаётгани аён эди.

- Бу - Ждановми, - таҳдид билан сўради бу гал номер тергач ва

жавобини тинглар-тингламас саволда давом этди: - ким бор? Раисми, замми, ветврачми...

- ...?

- Ҳа, Сариқулов, - давом этди анча сукутдан сўнг, - бу бруцеллёз нима бўлди? А, бошқа колхозлар эмлаб чиқди. Сизлар... Ҳа, вакцинани топиш керакда! Ҳозир шунақа замон!

- ...?!

- Ничево, ҳаммамиз ҳам студент бўлганмиз.

- Тағин андак мулозиматлар, йўл-йўриқлардан сўнг Комил иккаламиз автобус бекати томон йўл олдик.

Дўстим Комил хусусида илгарирок ҳикоя қилишим керак эди. Аммо ҳеч бўлмаганда, кеч бўлган яхши ёки эзгуликнинг кечи йўқ, деган нақлларга амал қилиб, уни мухтасаргина тарифлаб ўтаман.

Асли самарқандлик. Дадаси Сирдаёрда каттагина лавозимда ишлайди. Аммо шунга қарамай уйдан “стипендия” олмайди у. Ҳар ҳафта боришда камёб нарсалардан оливолади. Келишда ҳам. Курсимиздаги талай қозоқ болаларни кийим-кечак билан таъминлаб туради.

- Бизга ҳеч кимнинг кўзи учиб тургани йўқ, - деди у бояги муомалалардан ранжиганини яширмай. Мен далда берган бўлдим.

Колхозга келиб, биринчи учрашган кишимиз ветврач эмас, врач бўлди. Идорага раҳбарларни дараклаб келган бу одам ногаҳонда ҳасратдошларини учратиб қолгандай, дардларини тўкиб солабошлади.

- Бунақа амбулаторияни ёпиш керак! Ақалли йод йўқ. Бинт нима ўзи - шуни ҳам тополмайман.

Янги танишимиз сергап экан: фермага қараб йўл олар эканмиз, тинмай гапирар, бир мавзудан бошқасига осонгина ўтиб кетаверарди.

Колхоз Эргашев номига қўйилган бўлса ҳамки, одамлар Жда-нов дейишга кўникиб қолишган экан. Врачнинг ҳикоя қилишича, хўжаликни аввал марҳум райком котиби номига қўйишмоқчи бўлишибди. Ўша саркотибнинг катта лавозимларда ишлайдиган қавмлари казоз-казо-ларни қўлга олиш билан қаноатланмай, кўп хоналарга ҳам кириб, маса-лани тушунтиришибди, розилик олишибди. Кейин катта мажлис чақири-либди. Масалан овозга қўйиладиган дакикада бир муаллим

(амалдорлар-нинг талай режаларини барбод қиладиган ҳам аслида муаллимлар) сўз олиб, хўжаликни унинг биринчи раиси Хўжаев номи билан аташни так-лиф қилибди. Ўттизинчи йилларда раислик қилган бу одам фамилияси Хўжаев бўлганлиги учун (Файзулла Хўжаевнинг думи деган баҳонада) “халқ душмани” деб аталган ва беному нишон кетган экан. Оломон ғала-ғовур қилиб, иккиланиб турганда, хайъатда ўтирган прокурор қонуни пеш қилиб: “Бу - колхозчиларнинг умумий йиғилиши. Таклифни деҳқон-ми, чорвадорми айтганда - овозга қўйиш мумкин бўларди”, дебди. Бу дастакда аллакандай қитмирликми, адолатсизликми борлигини ҳис қил-ган одамларнинг норозилиги тағин ошиб (ахир, муаллим ҳам етти ёт бе-гона эмас-ку) бир тўхтамга келолмай турганда, Махфират деган бир сут соғувчи ўрнидан туриб, ҳа йўқ, бе йўқ шовқун солибди.

- Илойим катталарга кирон келсин! Биттаси ҳам Нурмат акани эсламади. Ҳаммани эсидан чикди. Кўр бўғурлар!

Гап шундаки, Нурмат ака деган киши урушдан қайтиб шу колхозга раис бўлган экан. Вақтида мухбирлар бу одамнинг фронтдаги жасорати, колхоздаги фидойиликларини ёзиб, роса гонорар ишлашган эмиш. Уларнинг қоралаган қоғозларига ишонадиган бўлсак, Нурмат ака партия билетини окопда олган, бир бор лагерга тушиб, ўша ердан ҳам қочган экан ва ҳақозо ва ҳақозолар. Орада районда ишлаб келган йилларини чеклаб ташлайдиган бўлсак, ўттиз йил раислик қилибди. Жуда хоксор, зукко, ҳалол одам экан раҳматли. Тўй-маъраканинг бошида тураркан, колхознинг ҳар бир тийинини тежаркан. Бир бор райком бюроси ишдан олганда, одамлар тўполон қилиб обкомга боришган экан - тағин тиклаб қўйишибди. Лекин ноҳақликни қарангки, шу одам ҳам “пахта иши” (“ўзбеклар иши”, “кремл иши”) билан камоққа олинибди. Сухбатдошимизнинг бу хусусдаги ҳикояси дийдамни намлатди.

- Каттақўрғон турмасининг ертўласига ташлашди. Қўлимиз ишга бормай қолди. Одамлар гуррас-гуррас бўлиб, бу ёғи Тошкент, бу ёғи Самарқандга йўл олишади. Бир мошин ҳар куни Каттақўрғон жўнайди. Раиснинг овозини эшитгани. Бир куни мен ҳам бордим. Қамокхонанинг орқасида бир труба бор экан. Ертўладаги бадбўй хид чикиб тураркан ундан. Бозорвой деган бригадиримиз шу трубага

оғизни қўйиб, раисни чақирди. Бир маҳал уёқдан садо келди. Саломаликдан кейин пахтанинг аҳволини сўради. “Сув йўқ, қовжираб қоляпти” деди бригадир. “Чашмани олдини боғлат, - деди раис, инженердан насос олиб, сувни чикар! Лапашанг бўма. Одамларнинг насибаси...” Кейин ҳалиги аёл саломлашди. “Махфират, яхшимисан, энажон? Тўйингни қилдингми?” сўради раис. Аёл жавобан увиллаб йиғлашга тушди. Шошиб трубага оғиз қўйдим. “Раис бово, раис бово, дедим, индамади. Кейин қаттиқроқ чақиргандим, ичкаридан: “Пошёл н...!” деди бир тўнгу такаббур овоз. Сўнг бир соқчи келиб, баримизни хайдаб юборди.

Хуллас, Нурмат ака бир йил ётиб, оқланибди. Аммо энди у батамом бошқа одам экан: касалвандлиги устига, камгап, хуркак, одамови...

Ҳаммаси бўлиб, бир ҳафта яшабди Нурмат ака. “Концлагердаги фашистлар бўлардан кўра раҳмдил эди” дебди ўлими олдидан.

Оллоҳ у кишининг жойини жаннатдан қилсин!

Хуллас, одамлар, бир мушт бўлиб, бир овозга айланиб, хўжаликни шу одамнинг номига қўйдириб олишибди.

Фермага етиб келганимизда эътиборимни энг аввало унинг пештоқидаги ёзув тортди: “Жданов номли колхознинг сут-товар фермаси”. Лакаловлар!

Колхоз молхоналарининг манзараси каминага нотаниш эмас. Уларнинг аксари ташқи жиҳатдан зўрма-зўраки замонавий бўлса ҳамки, ичкарида ҳар қадамда ибтидоийликка дуч келаверасиз. Ночор ва ориқ молбоқарлар ва улардан ҳам баттарроқ (таккос учун узр) сигирлар; бадбўйлик, дидсизлик, жўнлик, зўрма-зўракилик, шафқатсизлик....

Колхоз ветврачи (Сарикулов) билан учрашув ҳам маҳзун дилларимизга илиқлик бахш этмади. Қора ҳалати уриниб кетган, кирза этиги чиркин; тахминан қирқ ёшлардаги чайир, ўйчан кишини кўз ўнгингизга келтиринг-а.

Йўқ, келажагим бундай афтодоҳол бўлишини сира-сира истамасдим.

Хоксор, мулоҳазали экан бу одам. Касбу қор, тирикчиликдан нолимади. Бизнинг институтни битирган экан, айрим домлаларни

йўқлаб, сиҳатликларини суриштирди. Мавзу касбу корга келиб тақалганда, у мухтасаргина қилиб:

- Ҳозир инсонга дори йўғу, молга бўлсинми, - деди.

Кейин эса бруцеллёз, сил касаллиги кўпайганлиги, шу алпозда чорвачилик боши берк кўчага кириб қолажагини надомат ила сўзлади.

Ветврач бизни уйига ҳам олиб борди. Тирикчилик тарзи ҳам жўнгина экан унинг. Ўсмир ўғли дастурхон ёзиб, чой, нон, мева қўйди. Сарикулов кўрпачага ёнбошлаган заҳоти мизғиб қолди.

Бу хонадонда мени андак таҳликага солган бир ҳол хусусида гапириб ўтишим керак. Ҳалиги ўсмир эшикдан чиқаётганда, бирдан қалқиб кетди ва узала тушиб йиқилди. Отаси югуриб бориб, уни босди. Ҳа, кўтармади, баръакс босди. Комил иккаламиз бир-биримизга савол назари билан қараб, безрайиб қолдик. Ўсмир тартибсиз типирчиларди.

Кейин билсам, йигитча қўянчик касалига гирифтор бўлган экан. Бу дард хусусида эшитган эдим, аммо бунчалик ваҳимали бўлишини тасаввур қилиб кўрмагандим.

Қисса кўтоҳ, биз ферма меҳмонхонасида уч кунча яшадик. Ўша Махфират опа чой, нонимиздан хабар олиб турди. Кейин ортикчалигимиздан ноўнғайликка тушабошладик. Илтимосимиз билан ветврач ҳужжатларимизга имзо чекди. Унда икки ой давомида мазкур колхозда ветврач ёрдамчиси бўлиб ишлаганимиз, жамоа ишларида актив иштирок этганимиз ва бошқа “хислатларимиз” баён этилганди.

Уйда бекор санқиб юришим, укаларим билан сану манга бораверишим дадамни қаҳрлантирди ва каминани паррандачилик фабрикасига мавсумий ишга жойлаштирдилар. Бу ердаги кушхонага “ёлланма” ишчи бўлиб олдим. Ёлланма деган каломни қўштирноқ орасига олишимнинг боиси шундаки, бу ерда бир тийин беришмаса ҳамки ишга жойлашиш машаққат экан.

Иш бошлангандан кейин мен тезда англаган ҳақиқат шу бўлдики, фабрикада оддий фаррошдан тортиб, директоргача тухум ёки товук ўмариш пайида бўларкан.

Ҳа, бу чинакамига СОЦИАЛИСТИК хўжасизлик эди!

Қиладиган юмушим жўн: тиғ урилиб, боши шалвираб ётган, иссик

сувга ботириб олинган товук патини чакқонлик билан юлиб, тасма устига қўяман; нарирокда турганлар ичини тозалайди ва ҳакозо. Шалдираб сув оқиб ётгани учун бу ер зах; бадбўй, аммо шунга қарамай ҳеч ким ишидан нолимайди. Айрим юмушларни осонлаштириш учун мосламалар ҳам келтирилган, валеқ уларни ҳам ўрнатиш саъй-ҳаракатини қилишмайди: одамларни қисқартириш хавфини пеш қилишади - ахир, уларнинг ҳам бола-чақаси бор-ку!

Бу корхонанинг ўнғайлиги шундаки, иш куни тугаши билан меҳнат ҳақини олиб кетаверасан. Натура тарзида. Аслида бир кунлик юмуш учун иккита товук олиш керак. Аммо лекин беш-олтитагача ўмаришмаса кўнгиллари жойига тушмайди.

Биринчи кун ойим нима иш билан шуғулланганимни суриштиргач, оқизма-томизмай айтиб бердим.

- Сен товук олмадингми, - сўради у киши.

- ...?!

- Одамлардан ажралиб, ола зоғ бўлиб қолма.

- Мен маъкулладим.

Кунлардан бирида (Ғап 1992 йилнинг ёзи ҳақида кетяпти) фабрика бўйлаб янги ғап тарқалди. Бундан кўплар сесканиб тушишди. Юлаев деган бир яхудий бутун фабрикани хусусий қилиб олармиш. У асли бухоролик бўлиб, ҳозир Австрияда яшармиш. Одамлар ўрнига автоматлар ишлармиш, бирор дона тухумни ҳам олгани қўймасмиш...

Бу ғаплар кун сайин авж олар, назаримда кимдир уларни зўр бериб тарқатаётгандай эди. Бора-бора Юлаев деган ном худди Бериядай, Ғдлянддай совуқлик касб этабошлади.

Бир куни “жуҳуд келди, жуҳуд келди” бўлиб қолди. Рост экан. У инкубаторни, товукхоналарни, омборни кўрибди. Тушга яқин кушхонамизга келиб қолди. Йўқ, қорачадан келган бу жиккак одамнинг нигоҳларида мен ҳеч қандай бадбинлик кўрмадим. У директоримиз ва ёнидаги бизга нотаниш кишиларга диққат билан кулоқ тутар, енгил товазе билан маъкуллаб қўярди.

Ўша куни ҳокимиятда (мажлисга дадам ҳам қатнашибдилар) маскур масала муҳокама қилинибди. Дарҳақиқат, Юлаев фабрикани харид қилгач, тўрт юз кишини ёки одамларнинг етмиш фоизини қисқартиришини айтибди. Директорнинг тўрт ўринбосаридан

бирортаси ҳам керак эмас, дебди. Албатта, бундай рафтор раҳбарларимизга ўтиришмабди: ишсизлар кўпайишига қарши чиқишибди. Шунда Юлаев иккинчи вариантыни айтибди: “Майли, дебди унда янги цехлар очиб, товук тирногидан мунчок, тумшуғидан пласмасса, патидан ёстик, нурисидан ўғит тайёрлаймиз. Аммо фабрика тирқишларини баркитаман!”

“Фабрика тирқишлари”. Улар шунчалик беҳисоб ва сирлики... “Проходной” деган жойдан ҳам унча қийналмай олиб чиқиш мумкинлигига қарамай, турли чиқиндилар орасига, трактор ўриндиклари остига солиб, белларига боғлаб, девордан иткитиб олиб чиқишади товук ва тухум деган неъматни. Дадамнинг мулоҳазаларича, бу тирқишлардан милиция, прокурор ва ҳокимиятдаги казо-казолар ҳам...

Хуллас, Юлаевдан норозилик ошиб бораверди. Ҳатто маҳаллий амалдорларимиз ҳам уни оркаворотдан “буржуй”, “капиталист”, “эксплуататор” деб ҳақорат қиладиган бўлиб қолдилар. Норозиликдан чўчишдими, юқоридан кўрсатма бўлдими - харҳолда мажлис ўтказиб, масалага андак равшанлик киритадиган бўлишди.

- Ҳар қандай капиталистдан кўра, - деди бош зоотехнигимиз бизга битта товукбоқарнинг манфаати устун туради.

Бошқа оҳангдаги гаплар ҳам бўлди. Бир киши Юлаевни андак кўллаб гапирди. “Юлаев бизни тупикдан олиб чиқмоқчи. У дўкон очиб, ходимларга товукни арзон нархда сотишни йўлга қўяди”.

Аммо уни минбарадан тушириб юборишди. Мажлис фабрикани яхудий ихтиёригамас, коллектив мулкига айлантириш ҳақида қарор чиқарди. Лекин шунга ҳам қарамай, бирор ҳафтадан сўнг қоровулхонага чет эл аппарати келтиришди. Эндигина тин олаётган шов-шув тагин авж олди. Эмишки, Юлаев Тошкентдаги бир мансабдорга доллар бериб, ишини тўғрилабди. Бу аппарат ким нима илаштириб чиқаётганини кўрсатиб турармиш.

Фабрика меҳнат аҳлининг кўзига балодай кўринаётган бу мато кўп ўтмай чилпарчин қилиб ташланди. Буни эшитиб, Юлаев фабрикадан воз кечибди. Бундан жамоа енгил тортди.

Лекин-аммо шунга қарамай кўпчиликка, жумладан каминага ҳам зарари тегиб кетди фалокатнинг. “Яхудий олтмиш фоизга

кискартираман, деган бўлса, сизлар лоақал йигирма фоиз одамни камайтиринглар” деб кўрсатма келибди, ўзимизнинг амалдорлардан. Шу талатупда мен ҳам “сокращение”га тушиб колдим.

Эсиз, семиз-семиз товуклар!

Товук туфайли эндигина мавқеим ошиб бораётганди-я!

Мен бағрингга, албатта қайтаман, птицефабрика!

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

АСАЛАРИНИНГ ИЧКИ ВА ТАШКИ ИНТИЗОМИ

Интизом деган тушунчани “ички” ва “ташқи”га ажратиш мумкинми? Мумкин бўлса, бу каломнинг тафовут чизиғи қаерда?

Ёдингизда бўлса, марҳум профессор Султон домла ҳақида қалам тебратган эдим. Интизом хусусида гап кетганда, лоп этиб шу маъруф инсон ёдимга тушади. Боиси - мен ҳали умримда бунақа интизомли кимсани учратмаганман.

Масалан, Султон домла институтдаги порахўрлар билан (улар отнинг кашкасидай аён) қўл бериб кўришмасди. Тасаввур этинг: фаррош билан ҳам, қоровул билан ҳам кўришадиган ва бақамти гаплашадиган шундай обрўманд одам ўзини зиёли деб ҳисоблаган тўнг-у такаббур доцент ё профессорга дуч келганда, билинар-билинемас ияк қоқиб ўтиб кетаверарди.

Ректор ёки ОБХССдан чўчимай қолган (порахўрликни исботлаш қийин) бу олғирлар тарикча маъмурий ҳуқуққа эга бўлмаган Султон домладан ҳайиқишарди, ундан ҳижолаткорона ҳадиксираб юришарди. Эҳтимол, маънавий жазо дегани шу бўлса?!

Назаримда Султон домладаги айнан ички бир интизом, ғурур нопокларга қўл узатишга монелик қиларди.

Тан оламан, менда бунақа одат йўқ, Порахўрми, қаллобми, - тил топишиш пайида бўламан.

Атрофимдаги бандаларнинг ҳам аксари шунақа, оғмарок.

Тағин. Султон домла студентлигидан бошлаб, умрининг сўнги кунигача кундалик ёзганини айтган эдим. Ундан бир неча

саҳифаларни эътиборингизга ҳавола этганман. Олтмиш уч йил давомида бугун нима ишлар қилганлиги, эртага қанақа вазифаларни бажариш зарурлигини ипидан игнасиғача ёзиб бориш учун энг аввал ички интизом, сўнг қатъият, ирода керак. Ўқиб кўрганингиздек, бу кораламалар куруқ фактлардан иборат бўлган зерикарли ахборот эмас; тафсилотлар, изтироблар, хатолар, табассумлар акс этган шавқовар китоб.

Эҳ, ашраф боболар!

Биз ғийбатчи авлод сиздақа интизомли бўлганда эдик...

Буларнинг барини ички интизом, маданият дейдиган бўлсак, ташқиси ҳаммага кўриниб турадиган ойна. Ишда, меҳмондорчиликда, далада қанақа кийиниш; минбарда, аёлларга тавозе пайтида, хўжайинлар ёхуд гумашталар олдида олдида ўзини тутиш ва бошқа юзлаб аломатлар шулар жумласидандир. Қора костюмингизга сочингиздан тушган кепаци (қазғок, перхот) инмаганими, дилкаш вужудингиздан билинар-билинемас муаттар хид келадими, пайпоғингиз билан рўмолчангизда доғ йўқми ва ҳақозо ва ҳақозолар.

Майли, булар бари муқаддима. Энди муддаога ўтайлик.

1992 йил баҳорига келиб, дадам Андижони қишлоғида яшайдиган Фазлиддин ака Султонов деган хушфёъл амакидан уч кути асалари олиб келдилар.

- Бўлди энди, ҳаммамиз асаларичилик билан шуғулланамиз, - дедилар тантанавор. - Буларни кўпайтирамиз.

Кейин ўзим ҳам асалари билан астойдил қизиқиб қолдим. Унинг фақат интизомигина эмас, жамоа лидерининг тактика ва стратегияси, ҳокимият учун курашлар, норозлик намойишлари ҳайратимни оширди. Шунинг учун ҳам унинг атиги бир кунлик ҳаётини қоғозга туширишга аҳд қилдим.

Йўқ, интизом масаласида ҳам бу жониворларни ибрат қилиб кўрсатиш ниятида эмасман. Табиат ва жамият қонунларининг уйғунлигига ишора этиш ё экологик муаммони ўртага қўйиш ҳам бош муддаом эмас.

Ундан ҳар бир киши ўзи излаган моҳиятини кашф этиши истагидаман.

Одатдагидек, борликқа фарахбахш шуъла таралиши билан оилада безовталиқ, бесарамжонлик бошланди. Ҳамма ҳам ўзига ёд бўлиб кетган хизматни сидқидилдан, беминнат бажаришга киришди.

Бу оиладаги юмушлар шу қадар беададқи, эрта тонгдан қоронғу тушгунча, баҳордан қора совуқлар бошлангунча тиним нималигини билмай ишлашса ҳамқи, бесарҳад ташвишларнинг охири кўринай демайди. Ҳатто тунда ҳам, қаҳратон қишда ҳам ишлашга тўғри келади. Табиатнинг яшаш учун кураш қонуни, оиланинг темир интизоми, тирикчиликнинг жамики таомиллари шунга даъват этади уларни!

Шоҳ бу тун ҳаловат топмади. У сўнгги йилларда анча кексайиб, кам уйқу, ҳар нарсадан ҳадиксирайдиган бўлиб қолганди. Бу тун ҳам аллақандай ҳавотирдан уйқуси ўчиб, ўзига тегишли мулкнинг бир қисмини кўздан кечириб чиқди. Назарида - қаердадир подшоликка даъвогар малика вояга етаётгандай бўлиб туюлаверади. Йўқ, беҳуда шубҳаланган экан: оила осуда эди. Қоровуллар сергак турганлиги, ишчилар тунги сменада ҳам қундузгидай тиним билмай меҳнат қилаётганлиги унга таскин, тасалли берди.

Мана энди олдинда - тагин серташвиш тонг. Қоронғу тушгунча марафонча югурадиган қишдай бор қувват ишга солиниши, асаблар таранг бўлиши керак. Шоҳ бутун оила масъулиятини зиммасида тутиб туриши, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган инстинкт, интизом қонунларининг заррача бўлса ҳам бузилишига йўл қўймаслиги, ҳаммани назардан қочирмаслиги зарур. Бу - осон эмас!

Одатдагидек, бугун ҳам у ишни олти қиррали бежирим бешиқчаларда вояга етаётган ёш авлодни кўздан кечиришдан бошлади. Катакдан чиқмоқчи бўлаётган аричаларнинг ини устидаги юпка пардани очишга кўмаклашди. Индан чиққан аричалардан бирини завқ билан қузатди. Қанотларини енгил қоқаётган бу мурғак арича бугун ўйнаб-қулади: болалик гаштини сўради. Эртадан бошлаб эса ҳамма қатори меҳнат қилади, рўзғорга наф келтиради. Йўқ, болалик даврони учун бир кун жуда кам муддат эмас. Инсон умрига

таққослганда, икки йилга тенг деган гап. Ҳа, бу жонивор (шоҳ билан эркак ари бундан мустасно) қирқ кунча умр кечирази холос. Захматкаш ишчи ариларнинг умрини машаққатли меҳнат қискартиришини шоҳ яхши билади. Бундан надоматлар чекади. Бу митти захматкашлар тақдирга тан бериб, ўша дашту далаларда жон берадилар. Ҳатто, жасадлари ҳам оила учун юк бўлишини ишташмайди улар.

Шоҳ оиладаги қирқ минг ишчи арини, йигирмадан зиёд текинхўр эркакларни шахсан танийди, тақдирдан уларга омадлар тилайди. Ҳар окшом оила жамулжам бўлганда, кадрдон гўшага қайтолмай йўлда жон берган ишчи ариларни эслаб қайғуради, уларни ибрат қилиб кўрсатмоқчи бўлади.

Шоҳ учун бунақа ташвишлар оз эмас. У тонг билан соқчилар ишини бир сидра кўздан кечириб чиқмаса - кўнгли тинчимайди. Чунки соқчилар ёш: тажрибасизлик қилиб бирор кори ҳолга йўл қўйишлари мумкин.

Соқчиликка навқирон арилардан мақбули йўк. Улар ўз умрини шоҳга мулозимлик қилишга бағишлаган эркак арилардан ёки туллак бўлиб қолган кенжа ишчилардан афзал. Ёш арилар оиланинг ички ва ташқи талабларига хиёнат қилишмайди: мунофиқлик, дангасалик, айёрликдан нафратланишади.

Лекин шоҳ улардан кўп хавотир тортади. Чунки бу азаматларда соқчига хос хушёрлик, куч-қувват бор-у, аммо тажриба етишмайди. Оиланинг маккор душманлари бундан устамонлик билан фойдаланишади. Оила сардори бу душманлардан ҳамиша хавотирда бўлади. Улар озчилик эмас.

Бели ингичкадан келган сарғиш ари бор. Асалари бўриси дейишади, бу ёвузни. Кўпинча эшик олдида пойлаб туради-ю, нектар олиб келаётган арига ташланади. Жигилдондаги заррадай ширинлик учун ўша ернинг ўзида нобуд қилди, бадқиркор! Бу жаллоддан хабар топган соқчилар югуриб чиқишади, аммо йиртқичга бас келиш осон дейсизми?! Бояқиш соқчилар бу нохуш хабарни зудлик билан маликага етказадилар. Аммо табиат жониворларга насиба улашаётганда, шу ҳолни раво кўрган бўлса начора?! Тўғри, бундай дақиқаларда шоҳ ҳаяжонланади, оилани хушёрликка чорлайди, нобуд

бўлганлар ўрнига янги кучлар юборади, лекин душманга қарши ҳаммани сафарбар этолмайди. Бир-икки ари деб оила тақдирини хавф остида қолдириш яхши эмас-у! Гап фақат бунда ҳам эмас. Она табиат душманга қарши оммавий тарзда курашишни фақат ҷумолиларга ато этган.

Йўқ, маликаи тождорни ташвиш, таҳликага соладиган асосий ракиб бўри эмас. Ундан кўра каркунак хавфлироқ. Минг лаънатлар бўлсин - бу йирткич паррандага. У асалари инлари устида парвоз этиб, бол ташиётган ариларни тутиб ёяверади. Ишчи арилар жон талвасасида унинг комига ниш ҳам санчадилар, лекин бу жохилга захар қор қилмайди. Осмонда каркунак пайдо бўлиши билан соқчилар безовталаниб оилани огоҳ этадилар. Шунда шоҳ жонини ҳовучлаб туради. Йирткичнинг қорни тўйиб, нари даф бўлмагунча арилар парвозини таъқиқлаш ҳақида фармон беради.

Бу ҳам ҳолва. Соқчиларнинг тажрибасизлиги, айрим ишчиларнинг бефаҳмлиги оқибатида гоҳида оилага варроа деган япон қанаси кириб қолади. Ана шу балодан сакласин! Эпидемия! Ҳукмрон аввал бу зараркунанда ҳақида тасаввурга ҳам эга эмасди. Ўтган авлоду аждодлар варроа нималигини билишмаган. Чет элдан келиб қолган дейишади. Ўтган йил уч-тўрттаси хонага кириб қолган экан, оила йил давомида азият чекди. Ўша зараркунандани илаштириб келган лакалов арини лаънатлади, уни каркунак еб кетмаганидан, бўри ёриб ташламаганидан надоматлар чекди. Эшик олдидаги турган соқчиларни ҳам лаънатлади. Аммо энди булар бари бефойда эди. Каналлар аллақачон исқирт эркак ариларга ёпишиб, уларнинг қонини сўраётган, кўплаб насл бераётган эди.

Бир кун қопқокни очган асаларичи одатига кўра уларга сўз қотиб қолди.

- Эҳ, жониворлар, қана босибди-ку сизларни!

Унинг анчайин ноумид бош чайқаганини кўриб, шоҳ ўқсиб кетди. Чунки умид ягона шу одамда эди. Хўжайин ҳар қандай душмандан қучли, тадбиркор эканлигини биларди.

У ҳақиқатан ҳам ишончли оқлади. Кечқурун арилар жам бўлгач, тирқишларни беркитди-ю, қандайдир мослама билан иннинг ичини қиздира бошлади. Жониворлар ҳали бунақа дўзахий жазирамага дуч

келмаган эдилар. Вужудни қовурадиган қайноқ ҳароратдан ҳамма жон талвасасида уёқдан буёққа зир югурарди. Бардоши тугаган каналар эса беҳол бўлиб тутдай тўкила бошлади. Хўжайин уларни осонлик билан супуриб олиб, ёқиб ташлади.

Асалари жамиятини аслида шоҳ эмас, ишчи арилар тутиб турадилар. Кишилиқ жамиятидаги сингари тирикликнинг жами ташвишлари ана шу меҳнатқашлар зиммасида. Нектар ташиш, уни гул чангига аралаштириб, бол тайёрлаш, мумкатаклар яшаш, хоналарни тозалаш.. эҳ-хе, чеки йўқ юмушлар. Шунинг учун ҳам шоҳ ишчи ариларнинг муттасил қўпайиб туришини истайди.

Лекин улардан ҳам огоҳ бўлиб туриш керак. Ногаҳоний бадкиркорликлари йўқ эмас. Бирор кори ҳолдан норози бўлиб қолишса, бадқаҳр оломонга айланишади. Агар оилада бошқа бир новкирон саркор пайдо бўлиб қолса, ишчи ариларнинг осойишталиги, албатта, бузилади. Чунки бир гуруҳ экстремистлар ўша томонга ўтиб олиб, номойишқорона гуруҳбозлик қилишади. Улар нима талаб қилишаётганини ўзлари ҳам аниқроқ билишмайди, аммо иш ташлаб, шовқун-сурон кўтариб, оила тинчини батамом бузишади. Ҳаёт ритми шу тариқа издан чиқади. Шуниси ёмонки, бу оломон гоҳида ҳокимиятни ҳам қўлга олади. Кейин собиқ шоҳ ва унинг яқинларига нисбатан адолатсизликлар қилишади.

Ҳозирги шоҳ ҳам ҳокимиятга шу тариқа эришганди. Ўшанда у мумкатакдан бош кўтариб чиқиши билан, аввалги ҳукмдорга тиш қайраб юрган ариларнинг тўполончилари у томонга ўтиб олишди. Кейин бошқалар ҳам шу гуруҳга қўшила бошладилар. Кампирнинг миждовлиги, инжиқлиги уларнинг жонига тегиб кетган бўлса ажаб эмас. Ҳукмдор бундай бўлишини кутмаган эди, албатта. Чунки ҳар қандай шоҳ, ҳоким ёхуд президент ўзини дунёдаги энг адолатли раҳнамо деб ҳисоблашга қўниқиб қолган. Ваҳоланки, капиршо бағоят эҳтиёткор ҳам эди. У ҳар куни оилани кўздан кечириб чиқар, тахтга даъвогарлар бўлса, уларни мурғакликдаёқ катл қилдиарди. Ҳар қандай гуруҳбозликнинг олдини олар, бир ярим баджаҳл талабгорларни асал, катак билан сийларди. Ғалаёнкор оломон билан тил топишиш жўн иш бўлмаса ҳамки, кампиршо уларга дилафрўзликлар қилиб, йўлга солиб оларди.

Ўшанда арилар нак иккига бўлиниб қолишди. Асосий кучлар янги малика томон ўтиб, кампиршо билан ялтоқ эркаклар, дакки ишчилар, хизматкорлар қолишди. Кампиршо усталик қилиб дипломатия йўлини танлади: ўзига тегишли мулозимлар, содик ариларни эргаштириб, хонани тарк этиш, яъни истеъфо беришга қарор қилди. Чунки вазият қалтис эди; у ҳокимият учун курашишдан кўра жонни сақлаб қолиш зарурлигини тақозо этарди. Қолган умрни бирор гўшада ҳаловат билан ўтказиш мумкин эди.

Жоҳил исёнкорлар эса ҳамон бетиним ғувуллашар, уларнинг кўзлари совуқ йилтилларди. Эти жўнжикиб кетган собиқ ҳукмдор хавотирона эшик томон йўл олди. Аммо бу ерда уни ажал кутаётганидан беҳабар эди, шўрлик. Аллақачон навкирон малика фармойиши билан иш тутишга ўтган соткинлар уни кўршовга олиб, юрагига устма-уст найза санчишди.

Жониворлар одамлардай эмас - улар бир-бирини ўлдирмайди, дўйишади. Ёлғон. Мансаб ва шунга ўхшаш ҳар қандай шахсий манфаат йўлида жониворлар одамлардан қолишмайди!

Эртаси индан хабар олган хўжайин янги подшони кўриб қувонди.

- Ие, янгилик-ку! Бечора кампирни нима қилдиларинг?

Кампирнинг қисмати у биларди. Хўжайиннинг нигоҳларида ачиниш ҳам, мамнунлик ҳам зоҳир эди. Бу - табиий ҳол. Собиқ шоҳ кўп йиллар садоқат билан хизмат қилди, унинг раҳбарлигида анча-мунча асал олинди. Лекин у кексайиб ҳам қолганди. Кўп тухум кўйолмас, тез ҳориб қоларди. Оилага эса ишчан, талабчан, навкирон раҳбар зарур эди. Ҳа, навкирон шоҳ ана шу зарурат юзасидан ҳокимият тепасига келганди. У дастлабки кунларда оила билан танишди, режалар тузди. Кейин эса ғайрат билан ишчиларни кўпайтиришга, ишлаб чиқариш қувватини оширишга киришди. Насл қанчалик кўп бўлса, асал ҳам мўл бўлишини биларди. Лекин йиллар ўтиб, тадбиркорлиги ошди, ютуқлари, хатоларини чуқурроқ ҳис этадиган бўлди. Дастлаб асаларичига сидқидилдан эътиқод қўйди, уни барча ариларнинг такагоҳи деб билди. Аммо кузга келиб ундан ранжиди. Чунки жониворлар йил бўйи не-не машаққатда ташиган болни у ўта харислик билан тортиб олди. Лоақал чорагини ҳам қолдирмади. Қаршилиқ кўрсатмоқчи бўлган ариларни бераҳмларча

ўлдирди. Оилада нохушлик, норозилик бошланди. У эса аросатда қолди: бир ёқда хўжайин, бир ёқда арилар.

Бугун тушдан кейин базми жамшид бошланди. Текинтомоқ эркак арилар шаҳаншоҳга бол ялатиш, силаб-сийпалашни бошлаб юбордилар. Шоҳ ҳар гал уларни камайтирмоқчи бўлади-ю, ана шунақа базми жамшидлар ёдига тушиб, фикридан кечади. Ҳадемай базм бошланди. Маст ва беғам эркакларнинг қийқириғи авжига чиқди. Ҳадемай бу кайфият маликага ҳам юқди ва эркакларнинг бири билан чеккага чиқиб, бир нима ишлар қилиб қайтди...

Улар инга қайтишганда, шом қўна бошлаган эди. Ҳеч нимадан беҳабар ишчи арилар ҳамон тиним билмай меҳнат қилишарди.

Шаҳаншоҳ шунга қарамай аллақандай ҳадиксираш билан хобгоҳ томон йўл олди.

ЎНИНЧИ БОБ

“КОНЦЛАГЕР ТОВУҚЛАРИ”

Асосий муддаога ўтишдан олдин сизни Самарканд паррандачилик фабрикаси бўйлаб саёҳат қилдириш, зерикарли бўлса ҳамки иқтисод ва ветеринарияга оид ибораларни қаторлаштиришни вазиятнинг ўзи тақозо этябди.

Мазкур фабрика байтари (ветврачи) Пушкарга ўринбосар бўлиб ишга жойлашганимга ҳам олти ойлар чамаси бўлиб қолди. Энди мазкур даргоҳнинг паст-баландини анча-мунча биламан.

Фабрика олтмишинчи йилларнинг ниҳоясида ташкил топган. Унинг илк директори рус аёли бўлган экан. Шундан бери ўнлаб яхши-ёмон саркорлар келган. Ҳозирги ишбошимиз - Сафо Вафоев - асли бухоролик бўлса ҳамки руслашган зиёлилардан. Институтда рус гуруҳини битирганимни айтганимдан бери - камина билан ҳам шу забонда гаплашади. Русча ўқиганлар зукко бўлишини таъкидлаб туради. Одамлар уни макташмайди ҳам, ғийбат ҳам қилишмайди.

Фабрика товуқ гўштидан ташқари ҳар кун ўттиз беш - қирқ минг дона тухум беради. Режа - олтмиш минг. 1975 йили фабрика ҳозирги

кувват билан беш юз минг дона тухум берган экан. Унинг нарҳини олти тийинга туширишса ҳам харидор топилавермайди. Шунда маҳсулотни камайитириш ҳақида кўрсатма келади, аммо уни уддалаш кийин бўлади. Ҳозир (1993) бор саъй-ҳаракатлар бунинг акси: мажлислар, шиорлар, раҳбарлар билан мулоқотлар, ислохотларнинг руҳи тухум билан парранда гўштини кўпайитиришга қаратилган. Лекин уддалаш осон эмас.

Мен ишлайдиган саноат зонаси (“промзона” дейишади) фақат тухум етиштириш билан шуғулланади. Бундан ташқари фабрикада жўжаларни вояга етказадиган, насли тухум етиштирадиган бўлимлар бор. Албатта, фабриканинг ўз кўрғони (поселкаси) озуқа цехи, кушхонаси, лабораторияси ва ҳакозолари ҳам йўқ эмас.

Бизнинг зонада ҳар бирига ўттиз минг бош парранда сиғадиган олтмишта товукхона бор. Шундан нари-бери ўнтаси банд. Қолганлари хувиллаб ётибди. Бундан ташқари бешта товукхонанинг томлари, деворларини ўмариб кетишган. 1992 йили австриялик яҳудий фабрикани харид қилиш пайига тушганида (бу ҳақда ёзганман) раҳбарлар биноларни ҳам пуллашга тушган дейишади. Эҳтимол, шундайдир.

Ўз зонамиздаги товукларнинг касаллигини аниқлаш, олдини олиш, даволаш мен билан Пушкар бошлиқ гуруҳ зиммасида. Ветбригадамизда етти санитар аёл ҳам бор. Посёлкада яшайдиган бир рус ва татар аёлдан ташқари аксарият тоққа туташ Оҳалик (аслида Оҳаклик) қишлоғидан қатнаб ишлайди.

Мен эрталаб соат тўққизда (ҳозирча дадамнинг “Жигули”лари билан) ишга келаман. Пушкар иккаламиз санитарларга иш тақсимлагач, кечаси ўлиб қолган товукларни териб чиқамиз ва акт тузамиз. Эпидемия бўлмаган даврларда ҳар куни (аниқроғи, тун) эллик-олтмишта товук нобуд бўлади. Қайси касалликдан ўлганини аниқлолмасак, бош ветврачга ёки лабораторияга у ерда ҳам шубҳа бўлса, илмий-тадқиқот институтига олиб борамиз. Лекин бу ҳол ахён-ахёнда содир бўлади. Шўрлик товуклар ньюкасл дардига мубтало бўлганлиги беш панжадай равшан.

Ньюкасл - аслида Австриядаги шаҳар. Касаллик вируси илк бор шу ерда аниқланган бўлса ажаб эмас. Бундан бир неча йил муқаддам

Ўзбекистонга тарқалган.

Дардга йўлиққан товукнинг иштаҳаси йўқолиб, холдан кетади, гавдаси шалвираб қолади. Ҳарорати 44 даражагача кўтарилади; нафас ололмай, бўғиқ овоз чиқаверади. Сўйиб кўрилса, кекиртаги шилимшиқ маддага тўлган бўлади.

Касаллик вируси тупроқда, нурида бир неча ойгача тирик қолиши мумкин. У ёввойи паррандаларга ҳам юқади. Шунинг учун ҳам ветеринария коидасига кўра, товукхоналарга бегона одам нари турсин чумчук ёки мусича киришига ҳам йўл қўймаслик керак!

Ньюкаслдан ташқари парранда чечаги, колибактерин сингари касалликлар ҳам учрайдики, уларнинг аломатлари ҳақида сўз юритсам, зерикиб қолишингиз ҳеч гап эмас.

Биз тушгача - аравага қўшилган қирчанғи отдай-тинимсиз ишлаймиз. Ўлган товукларни крематорийга элтиб куйдириш; поллар, панжаралар, охурларни ишқорли ёхуд формалинли сув билан ювиш; бегона одамлар кирмаслигини назорат остига олиш; аптекага, идорага катнаш; озукага витамин аралаштириш... Эҳ, қай бирини айтай! Гоҳида юкори (Тошкент, Самарканд)дан навбатдн ташқари вакцинация ўтказиш ҳақида кўрсатма кетиб қолса, санитарлар йиғлагудай бўлишади. Тасаввур қилинг: юз мингга яқин товукни бир-бир тутиб, бурнига дори томизиб чиқишга тўғри келади.

Ҳориб қолганимиз учун ҳам тушгача ишлаймиз. Аёлларимиз тушликка талай товук, тухум пишириб (текин бўлгач) Пушкар иккаламизни чақиришади. Бад аз таом - калом, деганларидек, биз чой ичиб гаплашиб ўтирамыз; ишга қулимиз бормайди. Бир-ярим бошлиқларнинг қораси кўрингудай бўлса, алдам-қалдам ишлаган бўламиз. Бу бадбўй, узлуксиз ишга уч-тўрт соат уннаш кифоя деган, дакқоқ хулосага келиб қўйганмиз.

Тушки суҳбут-у ғийбатларимиз поёнига етар-етмай ҳар биримиз ўз улушимизни илиб чиқиш ташвиши, аниқроғи, ваҳимасига тушамиз. Бу жўн иш эмас. Эшик олдидаги дарбондан деярли чўчимаймиз. Уларнинг ўзи қўлимизга оч эчкидай термулиб туради. Аммо директор ўринбосари, қоровуллар сардори, юрист, назоратчилар бошлиғи, халқ демократик партияси котиби... хуллас, даққи нозирлар (аёлларимиз ибораси билан айтганда, “эс-эсчилар”) пайдо бўлиб қолса, бир дона

тухум илиб чиқиш ҳам машаққатли бўлади. Бахтга қарши, бу ҳол бот-бот такрорланиб туради. Қўлга тушиш хавфли: ҳайдаб юборишади, бераҳмлар!

Хуллас, соат мили тўртдан ўтар-ўтмас аёллар Зайнаб деган жувонни “разведка”га юборишади. У “проходной” деб аталмиш қилқўприкдан ташқари идора атрофларини ҳам кўздан кечириб чиқади ва шубҳага ўрин бўлмаса, ҳар биримиз олтмиш-етмиш донадан тухумни сумкамизга солиб, устига ҳалатимизни бостирамиз. Бу ерда биздан ташқари товукбоқарлар, механиклар ҳам бор. Ўшалар йўл бошлаб бергач, ортларидан эргашамиз.

Сафнинг олдида Пушкар бўлади. У катта портфелига камида юзта! тухум солиб олади. Чолни тинтишмайди: ёши анчага бориб қолган, галстук таққан, шляпа кийган доцентни шарманда қилгилари келмайди. Лекин шунга қарамай жон ҳовучлаб одимлайди. У фақат бир кишидан - фабрика бош ветврачи Суръат Аскаровичдан чўчийди.

Суръат Аскарович ўрта ёшлардаги, серғайрат, чечан, серзарда одам. Фабрика бўйича фақат шу одам бирорта тухум олиб чикмаган, дейишади. Мен унинг ҳалоллигига ишонаман! У директорга ҳам, юқоридан келган нуфузталабларга ҳам рўйи-рост, тикка гапираверади. Боиси - тили қисик эмас!

Бир бор (шўролар пайтида) вилоят раҳбарлари Москва телевидениеси мухбирини олиб келишган. Мухбир собик молдўхтир экан: эшик олдида Суръат Аскаровични имтиҳон қилиб қолади - ветеринария қоидаларини сўрайди. Жавобдан қаноат ҳосил қилгач, ичкарини кўздан кечирмоқчи бўлади. “Ветеринария қоидаси бўйича, ичкарига кириш мумкинмас!” дейди. Суръат ака. Бизнинг бошлиқларимиз ғазабга минишади. Лекин барибир у ўз сўзида туради.

Бу одам ҳақида шундай латифаномга гап бор. Эмишки, ўша Австриядан келган яҳудий эшик олдида рентген-аппарат ўрнатибди. Товукбоқар аёллар орасида, ҳойнаҳой Суръат Аскарович ҳам бор экан. У яқинлашиши билан табло ёнибди: “Иккита тухум олиб кетяпти” деган ёзув пайдо бўлибди. Ушлаб, тинтишса, ҳеч вақо йўқ. “Фабрикадан олганим йўқ, ўзимда бор эди”, дудукланибди. Суръат ака. “Минбад кираётганингда, шу ерга қўйиб кирасан”, пўписа

килармиш яхудий.

Суръат Асқарович ўз ишининг устаси ҳам. У товукка бир қарашдаёқ канака дардга дучор бўлганини бехато айтади.

Кечирасиз, чалғиб кетдим. Қилкўприкдан ўтишдаги “жасоратимиз” ҳақида гапираётгандим. Олдинда чол ва ундан кейин камина - ўлимга тикка бораётган ботирдай - қадам ташлаймиз. Мендан кейин татар опа (Шафиқа) Зайнаб ва бошқалар. Боякиш Зайнаб жуда кўрқади, унга раҳмимиз келади. Назоратчилар тўдаси бўлмай дарбоннинг ўзи ўтирганда ҳам: ранги-рўйи бир ҳол бўлади, бечоранинг! Бундай пайтда Шафиқа уни қойийди, дадилликка даъват этади, зарур бўлганда сумкасини қўлига олади.

Бир куни худди шу алпозда олға қараб кетаётганимизда “эс-эсчилар” десанти пайдо бўлиб қолди. Улар орасида биз тилга олган ипирискилардан ташқари милиция формасидаги нозир, камера кўтарган ўпкавой ҳам кўринди. Сесканиб тушдик: овлов ногаҳоний ва каттол эди. Орқага қайтиб бўлмасди. Оёғини кериб турган бу зангарлар барини кузатишаётганди. Сталин ибораси билан айтганда: “Орқадаги кўприклар бузилган ва ҳатто ўк тегса ҳам олдинга қараб йиқилиш шарт” эди. Мен Пушкарга зорланиб бокдим. Йўқ, бу қарашимда: “Эй буюк оғам - рус! Бизни олға чорла, токи эс-эсчиларни мудрофаа чизигидан улоктириб ташлайлик”, деган даъват зоҳир эмасди, балки “Менинг ҳам ўлжамни олиб чиксанг, ўласанми, чол” деган ўтинч, зорланиш муҳайё эди. Лекин унинг нигоҳларидан: “Ўзим мададга мухтожман” деган дардни илғаб олдим. Шўрлик Зайнабнинг беҳуш бўлиб йиқилишига бир баҳя қолганда, Шафиқанинг мағрур овози жаранглаб қолди: “Қўркманғиз! Явузлар алар! Аларнинг ўзлари настоящий ўғри! Биз олган оқчага бир нарсa бермай! Бизга ёқинлашсанг, ...ни узиб қўлингга бераман! Паразитлар!”.

У овозини тобора кўтарар, дағдаға соларди. Шу алпозда Зайнабнинг қўлидагисини ҳам олди-ю, олдинга тушиб, назоратчилар томон дадил бораверди. Бизнинг ҳам дилимизда журъат пайдо бўлди ва унга эргашдек.

Бизга индашмади - жанжалдан чўчишди.

Бу аёлни аввал икки бор қўлга тушириб, ишдан ҳайдашган экан. Аммо у касаба союз, судга қатнаб қайта тикланибди.

Аслида Шафиқа ҳақдай! Бизни тинтийдиган, таҳликага соладиган бу насби юҳоларнинг бирортаси Суръат акадай инсофли бўлганда ҳам майли эди. Улар товукдан ташқари қоплаб ем ҳам олиб кетишади, ошна оғайнилари сийлашади-ю, виждон томирчалари “қилт” этмай бизни қийнашади. Э, садкаи одам... Одамкушлар ҳақидаги бир ривоятни эшитганмисиз? Улар бир бегуноҳни ўлдириб, дарёга ташламоқчи бўлганда, биттаси дермиш: “Тўхтанглар, бомдодни ўқиб олайлик!” Катта гуноҳ қилиб, ўзини художўй ҳисоблайдиган ўша хунрезлар нимаси биландир ана шу сўхтаси совукларга ўхшаб кетади. Начора, майда баликлар ҳамиша каттасига ем бўларкан-да!

Шафиқа опа беҳудага маошимизни тилга олмади. Ойида олтмиш минг сўм-купон атрофида пул беришади. Ўзингиз таққослаб кўринг: бир килограмм гўшт 15 минг, бир буханка нон 150, шаҳар автобуси 50 сўм-купон. Нарх-наво кун сайин сапчиб борапти. Шундай пайтда маош ҳисобига кун кўраётганларга шон-шарафлар бўлсин, дейсан!

Эҳтимол шунинг учун ҳам тушлик пайтида аёллар эзмалик билан, бир замонлар директорлик қилган саҳий амакиларни алқашади. Олиб чиқилаётган тухум (гоҳида товук) она сутидай ҳалол эканлигини таъкидлашдан чарчашмайди.

Ветбригадамиздаги тағин бир аёл - Люда (Людмила Дмитриевна) тўғрисида гапирмоқчиман. Ўттиз беш - қирқ ёшлардаги бу жувон ёшлигидаги жозиба ва тароватларини йўкотмаган: шу бадбўй ишга ҳам озода кийиниб, дилни энтиктирувчи атир сепиб келади. У Пушкар иккаламиз билан русча, зоотехник, механик билан ўзбекча, аёллар билан тожикча гаплашади. Пушкар шу ерда тўғилган бўлса ҳамки, ўзбекча, тожикчани ўрганишга рағбати йўқ - чунки у кетмоқчи. Людмила Дмитриевна кетолмайди...

У бир вақтлар зоответеринария техникумини битирган, лаборант бўлиб ишлаган. Бу соҳадаги салоҳияти ман-ман деган байтардан кам бўлмасада, маҳмаданачилик қилмайди. Дам олиш пайтлари ўқиган китоблари, кўп серияли фильмлардан ҳаяжонли ўринларини ўзгача ишва билан гапириб беради. Фақат бир масалада бизнинг ҳеч биримиз, ҳатто мутахассислар, олимлар билан ҳам келишолмайди. Люда: парранда касалликлари инсонга юқади, деган қатъий хулосага келиб қўйган. Бу борада мисол-у асослари лак-лак. Ожизланиб,

касалланиб қолган товуклари қушхонага топшириш ҳақида кўрсатма берган раҳбарларни халқ душманига чиқаради. Тушлик пайтида товук гўшти емайди; уйдан олиб келганларини тановул қилади. Зайнабнинг айтишича, товук гўшtidан аллергияси бор экан. Албатта, доцент унинг фикрини рад этиб, мисоллар келтиради. Товук вируслари юкадиган бўлса, биз аллақачон ньюкаслга дучор бўлиб - кирилишимиз муқаррарлигини такрорлайди.

Бу борада ўзимнинг ҳам ақлим қосир. Талай адабиётларни варақлаб чиқдим ва барибир, бу борада аниқ тўхтамга келолмадим. Назаримда бу соҳада ўнлаб докторлик диссертациялари ўз кашфиётчиларини кутиб ётгандай. Бир китобда лейкоз, аллергияк дардлар инсонга юкиши чала-чулпа ёзилган-у қолган сўроқларга жавоб йўқ.

Людмила Дмитриевнанинг эри 1978 йили Тимирязев ветеринария академиясини битириб, шу ерга (Люда билан) ишга келган экан. У қиска вақтда ўзини кўрсатибди ва лаборатория мудирлигига кўтарилибди. Бирор йилдан сўнг эса фабрика товукларига ўлат тегибди. Товукхоналар ёппасига бўшаб қолаверибди. Лекин бу касаллик бизда сир тутилар экан. Люданинг эри ҳар куни ўнлаб товукларни ёриб, буни исботлашга, ошқор этишга ошиқаркан. Бир куни операция пайтида унинг бармоғини тиғ тилиб кетибди. Икки кун ўтгач, ҳарорати кескин кўтарилиб, ўлиб қолибди. Унинг ҳам дардини сир тутишибдими, аниқлашолмабдими - буниси дудмалроқ.

Оҳаликлилар бу йигитни қишлоқ қабристонига қўйишибди, ғамзада Людага сабру бардош тилашибди. Эри вафотидан кейин фарзанд кўрганда: аёллар навбатма-навбат туғруқхонага қатнаб туришибди, чақалоқни олиб келишибди ва ҳақозо.

Аёллар ҳозир ҳам Людани эъзозлашади, уринтиришмайди, дарвозадан чиқишда ўртага олишади. Ишга келмаган кунлари юмушини бажариб, прогул ёзишга монелик қилишади.

Люда посёлкада Шафиқа яшайдиган - бу ерликларнинг таъбири билан айтганда - “обком ўлган уй”га қўшни. Буни шарҳлайдиган бўлсак, тагин орқароққа қайтишга тўғри келади.

1975 йили вилоятнинг мафкура бўйича қотиби ўз ўйнаши билан шу ердаги меҳмонхонага норасмий, яъни ҳуфёна ташриф буюради.

Албатта, туни билан кайфу сафо, халиги ишлар... Эрталаб улар чиқишвермагач, қоровул хавотирланиб, эшикни тақиллатади. Садо бўлавермагач, фабрика раҳбарларига хабар етказди. Улар ҳам ошиқ-маъшукни ўйготолмагач, эшикнинг ошиқ-маъшуқини бузишади. Қириб қарашса, бахтиқаро ўйнашлар ваннада Одам Ато билан Момо ҳаво кийгизиб юборган либосда бандачиликни бажо келтириб қўйишибди. Тўполон бўлиб кетади: милиция, экспертиза дегандай... Лекин ўлат касалини яшириш зарур бўлганидай, бу нохушликни, унинг асл сабабларини яшириш пайида бўлишади. Мушукка ўғирланган гўшт тотли ёки одамларга тақикланган дарахт меваси ширин бўлади, деганларидек, одамлар бу жумбоқ билан астойдил кизикиб, турфа тахминлар тўқиб чиқарадилар. Ана шу ходисага йигирма йил бўлганига қарамай, аёлларимиз ҳамон афсона ё ҳақиқатлигини англаб бўлмайдиган гапларни аллақандай ҳадик билан такрорлашгани такрорлашган.

Ўйнашлар ваннага киришлари билан кимдир ташқаридан туриб, қувурга ток тегизган эмиш; аёлнинг қавмлари иккаласини ҳам бўғиб ташлаган эмиш; коньякка заҳар солинган эмиш; котибнинг рақиблари мафия билан келишган эмиш... Нуқтаи назарлар, феълү атворларга қараб хулосалар ҳам ранго ранг. Масалан, Люданинг хулосасига кўра: улар тамадди қилган товук гўшти яхши пиширилмаган: уларга ўлат юққан. Шафиқа билан Зайнаб нуқул котибнинг ўзини айблашади, лаънатлашади. Бола-чақали, бунинг устига ахлоқ-одоб бўйича “катта ит” бўлатуриб, шилта йўллардан юрган, ҳаромхаштаклик қилган ҳезалак хангининг жазоси шу, деган фикрдан тойишмайди.

Хуллас, мазкур воқеадан кейин “ҳосиятсиз” меҳмонхонани ёпиш ҳақида кўрсатма бўлибди. Директор уни шофери билан кассирга тақсимлаб берган экан, Шафиқа ҳам ғалва қўтариб, бир хонасини эгаллабди. Отнинг ўлими - итнинг байрами, деганларидек, маъшукаларнинг фожеасидан қувонганини ҳам яширмайди у.

Люда билан Шафиқа Зайнабни яхши кўришади, унга кўмаклашишади. Кейин билсам, раҳм-шафқат томирчалари уриб, меҳрибонликка даъват этаркан. Ҳаёт шўрлик Зайнабга чап қўлини чўзган экан. Эндигина йигирма беш баҳорни қаршилаган бу келинчакнинг ҳам қайнонаси, ҳам эри рухий касалликка дучор

бўлишибди.

У келин бўлиб тушган Обидзода оиласининг сардори олтишинчи йилларда Душанбега ўқишга кетиб, кейин аспирантурада таҳсил кўрган, фалсафадан диссертация ёклаган: шу шаҳарда уйланиб, ўғил кўрган экан. Ўғли Абдусамад ҳам ота изидан бориб, институт, аспирантурани битирибди. Аммо Тожикистонда нотинчлик бошланиб, ёқлолмабди. Шу орада Ислом Ўйғониш партияси лидерлари уни ишга олиб, маош тайинлашибди. Абдусамад уларнинг ҳужжатларини ёзар, гоҳида намойишларда сўз олиб, нутк ҳам сўзларкан.

Хонадоннинг почта қутисига ташлаб кетилган машъум хат барча кўргиликларнинг дебочаси эканлитини улар қаердан ҳам билишсин?! “Бо зуд аз инчо куч! Баръакс сар мезанем! Мухлат-10 руз!”¹

Хуллас, бу ултиматумдан оила сесканиб тушибди. Бундай руҳдаги хатлар ўзга миллат вакилларига ёзилаётган бўлсада, тожиклар мустасно экан. Дилларида, эҳтимол адашишгандир ёки шунчалик пўписадир, деган юпанч бўлишига карамай хавотирлари чандон ошибди. Абдусамаднинг ойиси бир вақтлар руҳий касаликка дучор бўлиб, тузалиб кетган экан. Аммо ногаҳоний таҳликадан сўнг дарди тагин кўзиб қолибди: уни шифохонага ётқизишибди. Кўп ўтмай шифохонага емак олиб борган Обидзода қайтиб келмабди - уни отиб кетишган экан. Ёр-оғайнилар марҳумни бир азобда Оҳаликка олиб келишибди, бел боғлаб, расм-русумларни жойига қўйишибди.

Йил оши берилгач, Абдусамадни уйлантиришибди ҳам. Бу даргоҳга, шўрпешана Зайнаб келин бўлиб тушган экан. Никоҳнинг эртаси - ҳамма куда-кудағайлар уй-уйига жўнаб, келин-куёв тушакка киргач ва тун ярмига етиб, эхтирос билан иш бошлашгач...

Эй худо! Қисматнинг буёклари нақадар ранго-ранг. Бир донишманд айтганидек, бу дунёда бахтлилар бир-бирига ўхшайди, аммо бахтиқаролар ўзга-ўзга бўлади! Эҳ, ташна лаблар, коникмаган ҳислар!!! ...эшик зарб тақиллайди. “Очинглар, мен Азроилман, жонларингни олгани келдим” дейди ташқаридан йўғон, ясама овоз. Бечора Зайнабнинг тили калимага келмай қолади. У зор-зор, чун абри

навбахор йиғлаётганда, овознинг оҳанги ўзгариб, ингичка тортади, аёлнинг зорланишига айланади. “Абсамаджон! Қўрқяпман! Мени қўлобликлар отиб кетмоқчи. Хат ташлаб кетишди...” “Бу менинг ойим, тушунтиради Абдусамад қаллиғига, - касалланиб қолган”. Кейин ташқари чиқиб, ойисини тинчитади. Эртаси аёлни шифохонага олиб кетишади.

Тўйдан кейин бирор ой ўтар-ўтмас Абдусамад Душанбега бориб келади-ю, ваҳима билан Зайнабдан сўрайди.

- Шу якин орада концлагер борми?

- Қанақа концлагер, - ажабланади келинчак.

- Самолёт кишлоғимиз устидан ўтгандан кейин концлагер пайдо бўлди. Бараклари, тиканли сим билан ўралган деворлари, крематорий трубалари яққол кўриниб турибди.

Зайнаб кулибди.

- Бу музофотда ҳеч қанақа концлагер йўқ. У бизнинг птицефабрикамиз. Самолётда шунақа кўринади. Товуқхоналар баракка ўхшайди, харом ўлган товуқларни крематорийда куйдирамиз.

Қуёвнинг нотинч нигоҳларидаги девонавор хавотирланиш, меров шубҳа йўқолмайди, негадир рафикасига ишонқирамайди.

- Сен душманнинг маккорлигини билмайсан, - дейди у, - иблислар концлагер қуриб, бу паррандахона деса, ишониб кетаверасан. Охир-окибатда ўша машъум газ камерасида сен билан мени ҳам жизғанақ қилишади, фашистлар! Илоҳим адашган бўлайин-у, келиб-келиб кишлоғимиз биқинига ажал фабрикасини қуришгани геноциддан ўзга нарсаси эмас!

Зайнаб баҳслашмай қўяқолибди.

Бир куни, аниқроғи, тун ўйғонса, қуёв одатдагидек нариги хонада ғўнғиллаб, китоб ўқиётган экан. Эрининг нукул овоз чиқариб ўқишига кўникиб қолган Зайнаб эътибор бермайди. Лекин унинг уйқуси қайтиб келмайди ва эрининг жумлаларини илғаб олишга ҳаракат қилади.

“...йўқ, йўқ, Сталиннинг Сибирда қурдирган авахтахоналари бўшаб ётибди. Айтинг, бизнинг кишлокда концентрацион лагер қуришдан муддао нима? Микрофонни менга беринг? Микрофонни...”.

Зайнаб ажабланиб, диққатини оширади.

“Эй, аҳли мусулмон! Бунинг бошқа томони бор. Улар ўзбек билан тожикнинг орасина нифок солишмоқчи. Йўқ, сен мусулмон бўлсанг, бу икки халқнинг қадимий дўстлиги ҳақида вайсивермай, манфаатлари тўқнашган нуқтани кўрсат, биз уни икки қўллаб ечайлик! Ахир, тугунни бир қўл билан ечиб бўлмайди-ку! Эй мусулмон! Сен яхшиси, бизнинг партияга аъзо бўл! Алҳамдуллилоҳ, мусулмонмиз! Оллоҳ ва халқ иродасига таяниб иш кўрамиз. Парламентда, ҳокимиятда ўз ўрнимизни демократик йўсинда эгаллаймиз. Энг муҳими, ислом дини эркинлигидир. Агар сен чиндан ҳам Аллоҳга банда, Муҳаммадга уммат бўлсанг, ло илоҳаилло-лоҳу Муҳаммадун расул-уллоҳ, маҳаллийчилик, миллатчилик қилма. “Зеро оллоҳ учун барчамиз баробармиз! Бизнинг ўйғониш партиямиз қонун олдида барча фуқароларнинг тенглиги, дин-у диёнат, намойиш, матбуот эркинлиги тарафдори! Яшасин Ҳумайний! Микрофонни беринг! Микрофонни.. Болшевиклар етмиш йил давомида табаррук саждагоҳларимизни, муқаддас китобларимизни топтаб келдилар. Агар биз бир муштга айланганимизда, бундай бўлмасди”.

Зайнабнинг хавотири ошади, Абдусамаднинг олдида кимдир бор, деган ҳаёлда ўрнидан туриб, қўшни хонага бош сукса, эрининг якка ўзи, қўлини серпаб нутқ ирод қияпти!

“..Барча лавозимларда ҳамон собиқ коммунистлар ишлаётгани инсофданми?! Бу - инқилоб эмас! Бу - хиёнат! Бизнинг сафларимиз кенгайиши керак! Биз зулм ва камситишнинг, адолатсизликнинг ҳар қандай кўринишларига қаршимиз! Биз дунёда энг бой ер усти ва ер ости захираларига эгамиз! Баски шундай экан, зориқиб, садака сўраб яшашга тоқат қилолмаймиз! Агар бундан кейин ҳам мўмин, мулойим бўлиб қолсак, оллоҳ кечирмайди!”.

Шу ерга келганда Зайнаб ажабланиб томоқ кирган бўлади ва сўрайди.

- Кимга гапиряпсиз?

- Мана буларга, - дейди у дераза томон имлаб.

- Бу ерда ҳеч ким йўқ-ку?!

Икковлари ҳам бирдан жимиб қолишибди, кейин Зайнаб дил тўла дард билан йиғлаб юборибди. Абдусамад ҳам аянчли ҳол содир бўлганини ҳис этибди, шекилли, Зайнабни қучоқлаб. ўксиб-ўксиб

йиғлабди. Дийдалари шашкатор бўлибди, бечораларнинг.

Эртаси Абдусамадни ҳам шифохонага олиб кетишибди.

Руҳий касалликлар шифохонасига Тошкент-Термиз шохқўчаси билан борилади. Бизнинг фабрика у томонга тескари. Аввал шаҳарга тушиб, бошқа автобусга минишга тўғри келади. Уч ойдан буён ҳар якшанба Зайнаб иккита товук пишириб, қайнонаси билан эридан хабар олиб келаркан. Абдусамад ҳар гал товукни олиб, бир саволни такрорларкан. “Бу коксуяклар, концлагер товукларими?”. Зайнаб озука танқислиги, дори-дармон камчилигини айтиб, товуклар чўп-устихон бўлиб кетгани боисини тушунтиришга ҳаракат қиларкан. “Биламан, деркан эри, ўз фикрида қолиб, бечора товукларнинг ризкини ҳам ўмаришяпти. Улар болшевиклар билан тил бириктиришган. У ердан тезроқ кетишинг керак! Келажак авлод кечирмайди”.

Шўрлик Зайнаб йўл-йўлакай ҳам дийдаларини тиёлмай келаркан-у, келаси ҳафта учун бир жуфт товук олиб чиқиш ғамида бўларкан.

Бизнинг зонадан товук олиб чиқиш жўн иш эмас. Биринчидан, товукбокар, бригадир ҳар бир паррандага жавоб беришади. Иккинчидан, товук билан қўлга туширишса...

Шу хусусда бош қотириб юрганимда, лоп этиб имконият юзага келиб қолди. Эрталаб эллик учта товук мурдасини териб акт тузаётганимда, бригадир сирли жилмайиб, алланима демोकчи бўлди.

- Духтур, шуни акруглят килинг: олтмишта ёзинг!

Унинг гапириб олишга имкон яратиб, мойил бокдим. - Ярми ўзингизга, - давом этди у, - чиқариб бериш шарти билан.

Иккиланиб қолганим сабаб, ҳадеб кўндиришга уннарди. Чол (Пушкар) ҳар куни ўнта товук ёзиб, ярим пулини олишини ҳам яширмади. Дарҳақиқат, бу ногаҳоний таклиф, тасодифий имкониятдан каловланиб қолишим табиий эди. Кейин ногаҳонда ёдимга дадам тушиб, кескин рад этдим. Куни билан ўйлаб юргач, эртаси бригадирга ўзим юзма-юз бўлдим.

- Ҳафтасига бешта товук қўшаман, шунинг иккитасини Зайнабга берасизми?

- Қайси Зайнаб? Эри жинни...

- Қайнонаси ҳам. Ўшаларга олиб боради.

- Бўпти, - деди у, - уйининг олдидан ўтаман-ку - ташлаб кетиш қийин эмас. Улуғбек бериб юборди, дейман...

- Буни айтишнинг кераги йўқ!

ЎН БИРИНЧИ БОБ

ПАЛА-ПАРТИШ

- Така - так, така - так, - худди ана шундай аниқ санок билан садо чиқаради релслар. Бирор сония ўтар-ўтмас тагин ўша рақам такрорланади. Ана шу муттасил маром кишини аллалаб, қарахт қилади. Бунинг устига вагоннинг бир меъёрда тебраниши қўшилиб, тезроқ ухлатиш пайида бўлади.

Бундай лаҳзаларда бир-бирига ўхшамаган, алғов-далғов тушлар кўраман. Узок-юлуқ кинокадрларга ўхшаб кетади улар ёки телевизор каналлари тугмачаларини бирма-бир босганингизда турфа мамлакатлар, одамлар, воқеаларга; куйлар, садоларга гувоҳ бўлганингиз янглиғ, боши ҳам, охири ҳам бўлмаган, содир бўлган ёки хаёлга келмаган ҳолатлар қаторлашаверади.

Бекатларга яқинлашганда, ғилдиракларнинг чолғуси ўзгаради: “така-так” деб такрорланаётган оҳанг орасидаги муддат чўзилаборади ва бора-бора улар: “пала-пар-тишш, пала-пар-тишш” деяётгандай бўлади.

Она алласининг рафтори андак бўлса ҳам ўзгарганини сезиб, бедор бўладиган шўх, қайсар болақайдай мен ҳам ўйғониб кетаман; пала-партиш тушларимни эслаб, уларни тартибга соламан; тарихи, таъбирини чамалаб кўраман. Кўп ўтмай вазмин вагонлар жойидан жилади ва буларнинг бари қайтадан такрорланади.

Гулистон шаҳридан келяпман.

Ҳамкурс дўстим Комилникига меҳмон бўлиб боргандим. Шу кишли-қировли кунларда (1994 йил, январ) уни соғиниб ёки бекорчиликдан йўлга чиққаним йўқ. Зарур юмуш чикиб қолди. Гап шундаки, Комилнинг дадаси Сирдарё вилоят ветснаби, ўзбекча қилиб айтадиган бўлсак, ветеринария ашъолари идорасининг бошлиғи. Бош

ветврачимизга шу гапни айтиб қўйиб, бошим балога қолди. Жавобан, бориб дори-дармон суриштиришимни илтимос қилаверди. “Озгина антибиотик билан витамин топиб келсангиз бўлгани, деди зорланиб, пул сўрайдими, тухумми директордан ундириб бераман”.

Бу ерга келишда ҳам поездга чикқандим. Аммо уч-тўрт йилдан бери поездга чикмаганим сабаб, унинг бу даражада хароб ва афтодаҳол бўлганини хаёлимга келтирмабман. Тер ва бадбўй пайпоқ, пайтаваларнинг ҳидидан қуланса бўлиб кетган вагонлар, тўғри келган жойга ўтирадиган ёки нос тупурадиган бефаросат одамлар, олиб-сотарларнинг латта-путталари билан тўлиб кетган йўлақлар... Ҳар бир ўринга иккитадан, учтадан билет сотишибди, шайтонлар! Ётиш нари турсин, ўтиришга жой йўқ. Бир азобда қўшни вагонга ўтсам, бу ерда одам ҳам тирбанд. Бунинг устига вагон ойналари сингани сабаб - изғирин. Худо ҳақи, хўрлигим келди. Ҳеч бир ерда аҳвол бунчалик ночор ва назоратсиз бўлмаса керак, деб ўйладим. Булар бари инсон кадр-киймати, ҳақ-ҳуқуқини оёқости қилиш бўлиб туюлди менга.

Комил паррандачилик фабрикасининг кушхонасида ветврач экан. Ишхонасида бўлганимда, семиз-семиз гўштбоп бройлер товуқларни кўрдим ҳамда дўстимнинг мавкеи, имконияти каминадан чандон устунлигига ишонч ҳосил қилдим. Бундай имконият билан анча-мунча тугунларни ечиш мумкин эди.

Ўғли билан дўстлигимиз ҳурмати учун бўлса керак, дадаси айтганларимни топиб берадиган бўлди. “Тухум олиб келинг, ўша машина билан дори олиб кетасиз” деди. Мен беҳад қувондим.

Эртаси дўстимга поездда беҳад озор чекканимни, иложи бўлса автобусда қайтишимни айтдим. “Буни ўзим ҳал қиламан”, деди у. Ҳал қилди ҳам: станцияга чиқариб, бошлиқ билан гаплашди.

- Бир мечкай тўртта ўринни сотиб олган, - деди проводник. Шунинг купэсига қўяман, лекин ҳалакит бермай борасиз...

Купэга кирганимда, бу одам ухлаб ётганди; унчалик эътибор беролмадим. Юқори каватга оҳистагина чиқиб, ёнбошлаб олгач ва поезд тезлигини оширгач, ғира-ширада шеригимга назар ташладим. Бу одамнинг гавдаси бесўнақай, ўзи семиз эди. Унга бир ўрин эмас, купэ ҳам торлик қиладигандай бўлиб туюлди. Атрофга тартибсиз сочилган либослари, магнитофон, газет-журналлар, виски, шарбатлар;

чала ейилган гўшт. Амалдор бўлса керак, деган фикр ўтди хаёлимдан. Ана шундай тоифадаги ишқамбалар менда ҳеч қачон илиқ таассурот қолдирмаган. Уларнинг сўзи билан иши бирлигига шубҳам бор. Шеригимнинг боши билан бирлашиб кетган йўгон бўйни, елинга ўхшаш юзига қараб, ўта беғам банда эканлигини англаб олиш қийин эмас. Ҳақиқий раҳбарнинг эса беғам, бепарво бўлишга ҳаққи йўқ. Бу нуфузталаб мечкай шўролар замонида ҳам амал курсисида ўтирган, тўйиб еган, тўйиб ухлаган; болалари, қавмларини қийналмай ўқишга, ишга жойлаштирган; ҳаловатда яшаган бўлса ажаб эмас. Энди эса истиклол меваларининг энг сараси шу қаламушники. Бу хирстабиат мустақилликни мадҳ этатуриб, ундан нафс йўлида фойдаланмаяпти, деб айтишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Эҳтимол, хусусийлаштириш ҳақидаги фармондан фойдаланиб, уч-тўртта ҳовли, автомашина харид қилгандир; миллий ҳамда чет эл банқаларида маблағи бордир. Халқнинг аҳволи билан сариқ чақачалик иши йўқ, хумпарнинг!

Эҳтимол ошириб юборгандирман. Ҳар ҳолда ҳамхонанг ҳақида дарҳол нохуш хаёлларга бориш, одамнинг гавда тузилишига қараб, ички дунёсига баҳо бериш қалтабинликдир! Гуноҳ қилган бўлсам, кечир, худойим!

Кўп ўтмай уйку истаги поезднинг шовқунидан, ҳамхонамнинг хуррагидан устун келиб, ухлаб қолибман. Алламаҳалдан сўнг проводникнинг хирри овозидан ўйғониб кетдим.

- Жиззах, Жиззах! Тушадиганлар борми? Давай!

Мен билан бирга шеригим ҳам бош кўтариб, атрофга аланглади. Сўнг пайпаслаб, нимадир олиб еди, ичди ва дарҳол ухлаб қолди. Уйқусираб, алланималар деди, аммо пойинтар-сойинтар жумлаларни англаб ололмадим. Сўнг уйку элитди.

- Ғаллаорол, Ғаллаорол! Тушадиганлар борми? Давай!

Назаримда тушадиганлар топилмади, аксинча анча-мунча кишининг туртиниб-суртиниб минганлиги, уларнинг узук-юлук гаплари эшитилиб турди. Бир неча эркак, аёл эшигимиз қаршисидан жой олишди, шекилли, Ғаллаорол шевасидаги гаплар эшитилиб турди.

- Жай жўқма?

- Жай жўқ.

- Ордона қоғур.
- Мана жерга кетингди қўй.
- Тиғилиб кетибдику!

Кўп ўтмай улар жимишди, бир эркакнинг овози ажралиб қолди.

- Бир жиянимиз тажикка теккан. Жилда олти-жети бориб келаман.

Қатик олдим, жонғоқ олдим.

Аёл киши унинг сўзини бўлиб, ўз ҳасратини тўкиб солабошлади.

- Ун тағи қиммат бўганимиш. Жер жутгур! Пенсам жетмиш минг.

Барига жети кило пиёз бераман, дейди. Танани сотдик.

Бошка аёл унинг гапини илиб кетди.

- Акам танасини сотиб, буғдой оған эди. Шуни нонини жеб, болалари ўлиб қолди. Духтир: “Кампирчопон жеган”, дебди.

- Проводникнинг таниш овози шовқунни босди.

- Қани, билет олинглар! Давай!

Ҳамма жамиди. Бир аёлнинг зорланиши эшитилди.

- Пул жўк, айланай. Дуо қиламиз!

Проводник овозини тагин кўтариб, алланималар деди.

Кимлардандир пул санаб олаётгани аён бўлди. Кўп ўтма бояги суҳбат давом этди.

- Дўканчи қарзга бермайман, деди. Қирғинга берай, барингди дедим.

- Қизимга даптар оберай, деб қатик оборсам, биров сўрамади-я?!

Бу гапни эшитиб, Сиеб бозорида кўрганим - маҳзун ҳол кўз ўнгимга келди. Қишлоқдан келган аёллар тизилиб ўтириб, чакка сотишарди. Уларнинг олдидан шошилиброк ўтиб кетаётганимда, азбаройи совуқдан онасининг пинжига тикилибгина турган етти-саккиз ёшлардаги қизалок эътиборимни тортди. Совуқдан бурни, кулоқлари кизариб кетганди, бечоранинг. Йиртиқ калишидан шолғомдай кизарган бармоқлари чикиб турарди. Ачиниб кетдим. Ногаҳонда у билан нигоҳларимиз тўқнашди ва жуда умидвор, илтижоли бокди кўзларимга. Назаримда: “Амакижон, шу қатикни сотиб олинг, озгина пулга зорикиб қолдик” дегандай эди. “Қатик неча пул”, сўрадим унинг ойисидан. Аёл дафъатан қувонди, шошиб қолди. “Айланай, неча пул берсангиз майли. Ҳадемай автобусимиз кетиб қолади. Мана бунга дафтар олиб бермоқчи эдим...”. Мен санамаёк пул

узатдим, у ҳам қатини очмай, чўнтагига солди ва икковлашиб илдам бозордан чикиб кетишди. Шундан кейин ўша маҳзун ва ночор ҳолат кўз ўнгимдан кетмай қолди, ачиниб юрдим. Бу бечора иссиқроқ жемпер кийишдан; китоб, ширинлик харид қилишдан маҳрум. Балки отаси ҳам йўқдир: ўлгандир, ташлаб кетгандир, бемордир... Ночор болалик. Нима қилиш керак?! Бу саволга жавоб тополмадим.

Начора, ўтиш даври. Хитойликлар ёмон кўрганини: “Илоҳо, ўтиш даврида яша”, деб қарғаркан.

Олдинда - бешак, мунаввар кунлар!

Купедошим тагин ўйқусираб, узук-юлук гапирабошлади. Диққатимни оширдим. “Яхши, яхши; халқни боқиш керак, керак, керак”, деганигина англаб ололдим. “Халқни боқиш керак”. Бу жумлани мажлисларда, телевидение, радиода бошлиқлар тилидан бот-бот эшитиб тураман. Шундай боплаб талаффуз қилишади-ки, беихтиёр: “Одамларнинг тақдири шунинг қўлида экан-да” деган ҳаёлга бориб қолади киши. Аммо ҳақиқатнинг юзига тик қарайдиган бўлсак: бу ҳийла, фирромлик, алдам-қалдам иш тутиш. Халқни бунақа жипирик одамлар нари турсин, подшоҳ ҳам боқолмайди. Аксинча халқ боқади барини: семизини ҳам, ориғини ҳам; ҳалолини ҳам, нафси ўпғонини ҳам; ўз халқини сотадиганини ҳам, севадиганини ҳам...

Туш кўрсам, идорамиз олдида катта анжуман эмиш. Туманимиз ҳокимаси (ҳамма уни “Ойти” дейди) нутқ сўзлаётган экан. “Айрим иқтисодий қийинчиликларга қарамай, мана шу касалхонани қисқа вақтда ишга туширдик” дебди. Ҳамма карсак чалибди.

Ёдимда - бир куни ишга борсам, аёлларимиз: “Ойти мебиён, ойти мебиён”¹, деб шипшиб, саросима бўлиб туришибди. Кейин баримизни йўлақларни тозалаш, дарахт таналарини оқлашга олиб чиқишди. Бу ўринда шуни қисдириб ўтишим жоизки, мен Ойтини фақат телевизорда кўрганман. Табассум билан бир нималар деганди ўшанда. Аёлнинг ўтмишига, эркакнинг келажагига қараб баҳо берадиган бўлсак, камина танийдиган амалдор аёлларнинг ўтмиши унчалик жозибали эмас. Ҳа, майли.

Унинг фабрикамизга ташиф буюриши ҳақидаги шов-шув анча кунлардан бери юарди. Билишимча, фабриканинг қарзи эвазига унинг тўрт каватли идорасини олиб, соғлиқни сақлаш бўлими ихтиёрига беришмоқчи экан.

Йўқ ўша куни ҳокима опа келмади. Аммо идора икки каватли бинога кўчирилди.

Мен бу ходисага унчалик эътибор берганим йўқ, аммо Людмила Дмитриевна тутакиб кетганини айтиб ўтишим керак. “Бу қанақа гап? Паррандахоналар орасида касалхона бўладими?! Ёзда пашша босиб, сасиб кетадиган жойда-я!

Тушимда “проходной”да турган эмишман. Рентген табло эркагу аёл иккитадан тухум олиб чиқаётганини кўрсатиб турган эмиш. Юлаев (фабрикани сотиб олмоқчи бўлган яҳудий) уларга пўписа қилармиш: “Хароб бўласизлар, хароб бўласизлар...”.

Поезднинг овози ўзгарди. Ўйғондим. Проводникнинг таниш овози янгради.

- Разъезд, разъезд! Тушадиганлар борми? Давай!

Яна кимлардир минди, нотаниш овозлар эшитилди: “...Давлат тилида гапир” дедим. “Мен давлат биланмас, хотиним билан гаплашяпман” деди у. “Биров худонинг бандаси, биров банданинг бандаси”, деди дўриллоқ овоз. Аёллар эса ҳамон ҳасрат қилишарди. “Бунингди Жиззахдаги дўхтирга олиб бор. Берда дари жўқ”, деди...

Биз тагин йўлга тушдик.

Тушимда уни - аёлларимиз таъбири билан айтганда, Ойбакабегимни кўрибман. Вой, сенинг рафторингдан, во сенинг карашмаларингдан! “Бу бадбўй товукхонада ишлашни итимга ор, мушугимга номус деб биламан”, дебди кибр билан. “Ундай бўлса нима қилдик”, сўрабман. “Юринг, эркин кушдай узоқ-узоқларга парвоз қиламиз; ғийбатчи хотинлардан, мижғов эркаклардан, таъмагир амалдорлардан қутуламиз”. “Менинг хотиним бор-ку?!” “Хотин - оёқдаги кишан; ҳақиқий эркак эса кишан киймаслиги керак”. Иккиланиб турганда, уйғониб кетибман.

У билан илк бор фабрика дорихонасида учрашдим. Дизенфекция учун бирор хил препарат излаб киргандим. Пештахтага кўксини қўйиб ўтирган қиз қаршисидаги сарғиш йигитчага русчалаб

алланималарни уқдирарди. Қиз тарикча ҳаё килмай икки бармоғи орасидан бош бармоғини чиқариб кўрсатди ва сўради. “Бошқа ҳеч нарса керак эмасми?” Йигит устамонлик билан сўз ўйини қилди. “Шу бўлса бас, бошқа нарса керак эмас”. Икковлашиб кулишди. Уларнинг беандиша, беҳаёликлари андак жаҳлимни чиқарди. “Дезпрепарат борми”, сўрадим уларни сўзини кесиб. “Йўқ”. “Терамицин олиб келамиз”, дейишганди?”. “Йўқ”. “Нима бор?!”.

Қиз бошини илкис кўтарди, менга кизиқиш билан қаради, ўзгача оҳангда жавоб кайтарди. “Мана, мен борман!”. Шу тобда ҳазилга ҳушим бўлмаса ҳамки унинг мастона боқиши оловланаётган феълимга сув сепгандай бўлди. Чиқиб кетар эканман негадир ёдимга қадимги Рим аристократ аёлларининг бичилган қуллар олдида қип ёланғоч чўмилишлари тушди. Бу ҳаромилар мени ўша қулларга тенглаштиргандай эди. Иззат-нафсимга тегишганди.

Қайтиб келишим билан аёлларимиз аллақандай шубҳа, кесатиш, огоҳлантириш оҳангида саволга тута кетишди. “Ойбақабегим ўтирган эканми, кўз сўзиб?” “Сизга кармоқ ташламадими?” “Нега боргандингиз?” “Нималарни сўради?” Кейин эса сўроқлар танқидгами, ғийбатгами айланиб кетди. “Бети курсин беҳаёнинг!”. “Нечтаси билан...” “Қарашмаси ортиқча”.

Узоқ давом этган мағзаварезликдан каминага шу асрорлар аён бўлдики, эри бўлатуриб, бошқалар билан... Ҳатто айрим раҳбарлар билан ҳам... Эри лакалов эмиш. “Шў хар шавад, зан ғар мешавад”¹ деди бир аёл бу ҳақда гап кетганда. Ойбақабегим (асли номи ўзгача) идорада, лабораторияда ҳам ишлашга улгурибди. Бу ерда ҳам кўп ишлолмасмиш. Отаси ўзбеклашган араб, онаси рус экан ва ҳақозо, ҳақозолар.

Орадан қанча вақт ўтганини билмайман. Иккинчи бор дорихонага кирганимда, у ёлғиз экан. Шунинг учун кўнглимда завққа эш хавотирлик ўйғонди. Қурғур шундай ҳам серхумор нигоҳ ташладики, юрагим гупиллаб урабошлади. Нима учун келганим, гапни нимадан бошлашим ҳаёлимдан кўтарилди.

Араб ва рус конининг пайвандидан кўзни ўйнатадиган, хайратга

соладиган гибрид (таъбир жоиз бўлса) вужудга келганини тан олмасликнинг иложи йўқ эди. Бетакрор сулув эди у! Баланд дуркун комат ва унга монанд бўлик кўкрак; коп-кора соч, қош, киприк; оппок чехра, бўйин, билаклар. Ҳар қандай таъриф-тавсиф ғариблик қилиб қоладиган нозанин эди у; буни билар, намойиш этишнинг ҳам кифтини келтирарди. Либос кийиш, сочни турмаклаш, енгилгина пардоз-андозда Оврупо ва Осиё анъаналари уйғунлашиб, сеҳрли жозиба бунёд этганди.

Мени айблашга шошилманг. Бундай малоҳат олдида ҳар қандай эркак ҳам бир лаҳза каловланиб қолиши табиӣ ҳолдир.

“Келинг, Улугбек”, деди у билинар-билинемас тавозе, моҳир суҳандонларга хос ҳийла, қош чимириш билан. “Демак, номимни билади”, ўйладим ва бу ҳолдан зоҳиран қувондим. У менга яқинлашди, димоғимга фаранг атрининг дилни энтиктирувчи ҳиди урилди, сархуш бўлдим. “Номимни қаердан биласиз”, қулибгина сўрадим. “Ҳаммасини биламан: хаворанг “Жигули”нгиз борлигини, ўйланганинигизни, бошқа гапларни ҳам...”

У охирги жумлага урғу берди. Нимани назарда тутаётганини тахминлолмаган бўлсам ҳамки, суриштиришга, андиша қилдим. Унинг сийнабандидан кўпчиб чиққан тикмачоқдай кўкрагига хирсу ҳавас билан тикилиб қолдим. Аёлларимиз уни кўролмасдан, ҳасад билан гийбат қиладигандай бўлиб туюлди назаримда. Бир неча дақиқа гаплашиб қолдик. Нималар хусусида сўз юритганимиз ёдимда йўқ, зотан бунинг аҳамияти иккинчи ўринда эди. Нималар ҳақидадир ваъда бердим, мактаниб қўйдим, шекилли. Биз арзимаган гапдан завқланиб кулардик, туйғуларимиз бетиним туғён этарди. Бошлиқлар ҳақида ғалати латифа ҳам айтди у. Бир киши баликфурушга: “Раҳбар балиқлардан иккитасини тортинг”, дебди. “Улар қанақа бўлади”, ҳайрон бўлиб сўрабди у. “Мана бу калласи йўқлари”, жавоб берибди харидор. Шу орада уч-тўрт киши кириб келди, улар аллақандай хужжатларни суриштиравергач, ортиқчалигимни ҳис этиб, чиқиб кетдим.

Шу-шу сеҳрли даргоҳ мени оҳанграбодай тортадигн, шивирлаб чорлайдиган бўлиб қолди. Аммо аёлларимизнинг маломатларидан чўчиб ва бунинг устига мени тагин кўпроқ қумсашини истаб, кам

кирардим.

Бу ғал кирганимда, шукурки, у тағин ёлғиз экан. Сухбатимиз тез ковушди. Қарангки, дунёқарашларимиз ҳам ҳамоҳанг чиқиб қолди. У кимматчиликдан, ноинсоф амалдорлардан нолиди; фабрикани чет эллик яхудий харид қилганда, ҳаётимиз фаровон бўлишини қаромат қилди.

“Бу раҳбарлар ўшанга ҳам йўл беришмасди” фикримни айтдим. “Ҳа, СССР пайтидаги шишқаларни жавоб бермагунча, жини яхши бўлмайди”, қўшилди у.

Аслини олганда, сиёсат ёки иқтисод ҳақида сафсатавозликнинг мавруди эмасди, аммо аллақандай устунликларимизни намоён этиш, тағин аллақандай эҳтиросларимизни жиловлаш учун сузамоллик қилардик. Бу ғал у тағин ўзгача кийинганди: шевалари, тавозелари аввалғисиға ўхшамасди. Қайбирам ҳинд филмида худди шунақа жононни кўрганимни хотирлаётганимда, у тортмасидан иккита “твикс” олиб, биттасини менга узатди. Ҳижолат бўлиб кетдим. “Биз ҳам хизматга бормиз”, дедим. “Кўрамиз”, деди у.

Ойбақабегимнинг бир номақулчилигига гувоҳ бўлдим-у, кўнглим совиб кетди. Ўша куни Пушкар кабинетига эргаштириб борди-ю, жиним сўймайдигн зерикарли юмушни - ойлик ҳисобот ёзишни тайинлади. Ой давомида нобуд бўлган товуклар сони, сабаби; сарф бўлган дори-дармон, профилактик тадбирлар ҳажми... Аслида бу ишни чолнинг ўзи қилиши керагу менинг зиммамга юклаб қўйган. “Ичкаридан беркитиб ол, ҳеч ким ҳалақит бермасин”, деди илтимос оҳангида.

Икки соатлар чамаси ишлагач, диванга чўзилиб, ухлаб қолибман. Қанча вақт ўтганини билмайман, дам олиш учун мўлжалланган кўшни хонада нимадир таққиллади ва ўйғониб кетдим. Зум ўтмай аёл кишининг кулгиси эшитилди. Диққат билан қулоқ тутдим. Эркак киши ғўнғиллаб нимадир деди. Аёл тағин қулди. “Менинг хотиним жуда бефаросат”, деди эркак. “Ну, перестан”, деди аёл. Овозлар таниш, жуда таниш бўлса ҳамки, ажратиб олишга ақлим қосирлик қилди. Қизиқувчанлик билан бирга дилимда ғулғула ўйғонди: нохуш, ҳатто жиноий ишга гувоҳ бўлишдан чўчиб қолдим. Кўп ўтмай, қаровот бир маромда ғижиллайбошлади. Ҳаловатдан аёлниң нозик

инграшини ҳам илғаб олиш қийин қийин эмасди. Хавотирим ошиб, беозоргина чикиб кетдим. Анча нари боргач, ҳадик ўрнини ҳасадми, нафратни эгаллади. Биз дам оладиган хонани булғаган бу бетавқифлар кимлигини билмоқчи, ошкор этмоқчи бўлдим. Дарвоза олдидаги қоровулхонага кириб, пойлашга тўғри келди. Кўп ўтмай Ойбакабегим пайдо бўлди. Ҳеч гап бўлмагандай тиржайиб кетаверди. Ростини гапки, жуда ўксиб кетдим, дилимда беҳудуд нафрат пайдо бўлди. Кейин атрофга олазарак нигоҳ ташлаб, қўшни зонада зоотехник бўлиб ишлайдиган ўша сарик чикди. Уни бу ерларга қайта кадам бостирмасликка аҳд қилдим ва ўша заҳоти бориб, дам олиш хонасига кулф урдим.

Шу-шу бўлди-ю, дорихонага йўламай қўйдим. Зарур бўлиб қолганда Зайнабни юборардим. Орадан канча вақт ўтганини билмайман - биз бир тасодиф билан учрашдик ва руҳимда кутилмаган эврилиш содир бўлди. Зонада тухум камайгани учун Пушкарни агропромга чакиришган экан. Одатдагидек, ўзидан соқит қилди. “Ўзбекчани билмайман. Ўзинг бориб кел”, деб туриб олди. Кўчага чикиб, энди тезликни оширганимда, бекатда Зайнабни кўриб қолдим. Тормозни босиб, уни имладим, аммо сезмадимки ёки хижолат чекдимки - келмади. Бир лаҳза иккиланиб турганимда орқа эшик очилди ва Ойбакабегимнинг юзи кўринди. У ўзини беихтиёр ичкари олиши билан кабинани хушбўй хид эгаллади. Бу ҳолни кузатиб турган Зайнабдан негадир хижолат тортдим.

“Улуғ ака, кўринмайсиз”, ўзига хос гинаомузлик билан сўради Ойбакабегим.

“Юрибмиз”.

“Қаёққа боряптилар, агар секрет бўлмаса?”.

“Агропромга. Тухум камайиб кетяпти”.

“Ничево. Кўпайтиришнинг йўли осон”, деди ҳазилу чин аралаштириб.

“Эшитайлик қани?”.

“У зонадан хўрозларни олиб келиш керак. Бизнинг хўрозлар - гермофродит”.

“Ўша сарикпоча жўжахўроз минбад пайдо бўлса, оёғини уриб синдираман ёки ньюкаслга дучор қиламан”, дедим.

Иккаламиз калтисгина сўз ўйини қилган бўлишимизга қарамай ноўнғай вазиятдан ясама кулги билан чиқиб кетдик. Лекин зум ўтмай тагин ҳиқилдоғимдан тутмоқчи бўлди.

“Астановкада Зайнаб турган эди - минмади. Овоза бўлиб кетишидан кўркдими дейманда, курғур”.

“Нимани назарда тутяпсиз”, хавотирланиб сўрадим. У жавоб бермай жим тургач, Зайнабнинг бегубор аёллигини таъқидлаб кўйдим.

“А бизлар ёмон”. Киноя қилди у, яхши бўлсак, бизга ҳам иккитадан товуқ падарка қилардингиз...”.

“Буни қаердан эшитдингиз”, хушёр тортдим.

“Отдельный разговор”.

“Бегуноҳ одамга тўхмат қилманг”, дедим жаҳлимни босиб.

“Менга бир проблемада ёрдам қилинг, гап ўзанини бошқа томонга бурди у, майли мен больше не буду об этом...”.

“Нима ёрдам?”.

“Сизларга санитарка бўлиб ўтмоқчиман. Ихтиёр Пушкарда экан. Бир оғиз айтсангиз...”

Мен индамадим. Бир оз йўл юргач, у бекатда тўхтатишимни сўради. Машинадан тушар экан, илтимосини тагин такрорлади. Индамадим. Сабаби, бирор тўхтамга келолмагандим.

Шундан бери Ойбақабегимни кўрганим йўқ. Бугун поездда тушимга кирганининг сабаби, таъбирини ўйлаб, кулгим келарди.

Поезд тагин “пала-пар-тишш” деган каломни такрорлайбошлади. Унинг ортидан қоровул бақирди.

- Багарная, Багарная! Тушадиганлар борми? Давай!

Багарная (аслида Баҳорикор)да ҳеч ким минмади. Сокинликдан ташқаридаги икки эркакнинг овози баралла эшитилиб турарди.

- Аваллари шу Багарнийда уври кўп бўлайди. Бари жўғолди.

- Жўғолгани жўқ, бари уврилар идарага кириб кетган, - сўз уйини қилди униси.

Улар кулишди. Бир аёл суҳбатга қўшилди.

- Уври жўғолгани жўқ. Қирғин теккурлар бўламнинг уйига кириб, пичақлаб кетди. Бетини жовиб қирган экан. Бўлам ҳам: “Сени тонидим”, дебди. “Моникай, тонисанг”, деб пичақлабди. “Тонийман”

демаганида, тири қолайди. Милиса келди...

- Милиса минан уврини тили бир, - улаб кетди эркак.

Поезд ўрнидан жилиши билан жимиб қолишди. Хомсемиз хунук хуриллаб, поезд увлашига жўр бўлди.

Бу гал тушимга Партком бобо кирибди.

У киши кўчамизнинг нари бетидаги хайҳотдай ховлида ёлғиз яшайди. Ўғиллари шаҳарда туришади. Партком бобо колхозлаштириш дарғаси, Ватан урушининг ногирони. Кўп йиллар колхозда партком бўлиб, шу ердан ер олган, пастак иморатлар курган. Кўпинча ичиб юради. Каттами, кичикми; кўпчиликми, озчиликми сукилиб бориб, кўрган-кечирганлари, жасоратлари ҳақида гапираверади. Бу хотираларни гоҳида такрорлайверади. Ҳозирги раҳбарларни болохонадор қилиб сўкишни хуш кўради. Лекин бизнинг кўчада унга кулоқ тутадиган азамат қолмаган - безиб қолишган. Ўзим ҳам “партбилетини окопда олган ва ҳозиргача сақлаб қўйган” бу одамни чуқур тушунмайман. Вилоят солиқ инспекциясининг бошлиғи Юнусов унинг жияни дейишади, аммо у нуфузталабнинг бу ерга бирор бир қадам қўйганини кўрган банда йўк.

Аммо бугун тушимда у минбарга чикиб олиб, сукут сақлаб ўтирган эмиш. Одамлар қарсак чалса, бақирса ҳам индамасмиш.

Дарғом канали бўйида “Гулдаст” деган кичик корхона бор. Унинг бошлиғи Баҳрилло ака пайдо бўлиб, (тушимда, албатта) чолни нари сурибди.

Баҳрилло ака ҳақида андак батафсилроқ гапирсам фойдадан ҳоли бўлмас. Бир куни ишга бораётганимда, дадам буюриб қолдилар: “Дарғомнинг шундайгина соҳилида кичик корхона бор. Шунинг бошлиғига учрашиб, дадам юбордилар десанг, зиғир мой бериб юборади”.

Ўша куни ҳаёлим паришон, дилим ғаш, ҳамма нарсадан ҳафсалам пир бўлиб юрган вақтлар эди. Касал бўлиб ўлаётган товукларнинг кўпаяётганлиги, ўзимнинг хроник пулсизлигим ва алланималар руҳимни мижиклаган; эрта туриб ишга бориш, куни билан бир хил бадбўй юмушларни бажариш, уйга бир маҳал келиш... Нахот инсон ўлиб кетадиган дунёда шунинг учун яратилган бўлса, деб ўйлардим.

Хуллас, “Гулдаст” кичик корхонасини қийналмай топиб бордим.

Ҳовли тўрида тўрт-беш киши ғишт-блок қўйяётган экан. Улар билан саломлашгач, бошлиқни сўрадим. Ғалтак сураётган ориққина киши менга юзланиб, илтифот кўрсатди. Ўзимни таништирдим. Баҳрилло ака қувонди, ишини қўйиб, мен билан суҳбатлашақетди. Гапига караганда, шу ерлар жарликдан иборат, ташландиқ жой бўлган экан. Мустақиллик эълон қилингандан кейин булдозер билан текислаб, кичик корхона очибди. Ғишт-бетондан ташқари, эшик, ром, ясайдиган цех: жувозхона очибди; асаларичилик, қорамолчиликни йўлга қўйибди. “Мана шуни, деди у эски юк машинасини кўрсатиб, автобазалардаги эски запчастлардан тикладим. Укам ҳайдаяпти. Ғилдираги айланиб турса, қозон ҳам мой, чўмич ҳам. Шу йил тикувчилик цехимиз ишга тушади. Қарабсизки, аёлларимиз ҳам иш билан банд. Кейин тағин планлар бор...

“Зарурми шулар бари ўлиб кетадиган дунёда”, дедим беихтиёр. Бу гапни унга ачиниб айтдимми ёки дилимдаги тилимга чиқдимми - билмайман. Унинг юз ифодалари ўзгаришларига қараб, бу гапни беҳуда айтганимни дарҳол ҳис этдим. Аммо кеч бўлган эди. Баҳрилло ака гинаомуз бош тебратиб, ўзгача оҳангда монолог бошлаб юборди.

“Бу гапни қайтиб айтманг! Айниқса ёш одамнинг шунақа тушқун фикрлаши менга қаттиқ ботади. Бунақа нуктаи-назар одамнинг қўл-оёғини боғлаб қўяди, ҳафсаласини пир қилади. Сизнинг ёшингизда катта, жуда катта мақсадлар керак! Инсоннинг қалбан қариб қолиши эрта хазон бўлишидир. Одам ўз қўли билан яратган бинони, ўтказган дарахтни кўрганда завқлана билиши керак! Бўлмаса умрнинг мазмуни қолмайди. Тўғри, ўлим муқаррар! Аммо бу гапни ўлим тўшагида ётган беморлар, мўнқайиб қолган чоллар айтса бошқа гап. Ваҳоланки ўшалар ҳам бундай дейишмайди, умид билан яшашади. Сиз йўл бошида турган навқирон йигитку! Аслида одам қайси ёшда бўлишига қарамай, сизнинг зарарли қайфиятингизга дучор бўлдимми - тамом. Ундан жамият барака топмайди; оиласи, дўстлари ҳам безади. Бундай тоифадагилар бошқаларни ҳам заҳарлайди. “Жувонмард” билан “жувонмарг”нинг фарқи битта ҳарф. “Қирол” билан “қарол”нинг ҳам. Сиз ҳаётда жувонмард бўлинг, қирол бўлинг! Шавланинг масаллиғи билан палов пиширса ҳам бўлади. Буни эсдан чиқарманг!

“Кечирасиз, билмай айтиб юборибман”, дедим астойдил.

Гарчанд аччикроқ гапирган бўлсада, Баҳрилло ака менда яхши таассурот колдирганди. Қайтишда дарвоза тепасидаги шиорни ён дафтаримга ёзиб ҳам олгандим.

Биёки, умр чун боди баҳор мегузарад,
Бо кор бошки, рўзхо бакор мегузарад¹.

Бир танишим Баҳрилло аканинг иккита хотини борлигини айтганда ҳам, унинг тарафини олганим ёдимда. “Бу одам серғайрат: иккита хотинни ҳам таъминлашга қодир” дегандим. Ҳозир шу одамни тушда кўриб, зоҳиран қувондим ҳам.

Кўп ўтмай поезд тагин бу дунёнинг ишлари, жумладан, менинг тушларим, хаёлларим, одамларнинг тақдири ҳаммаси-ҳаммаси пала-партиш эканлигини таъкидлашга киришди. Кейин проводник овозини кўтарди.

- Самарқанд, Самарқанд! Тушадиганлар борми? Давай!

ЎН ИККИНЧИ БОБ

КАЙСАР ВА ҚУВ ДЎСТЛАРИМ

Дам олиш куни, уйда телевизор томоша қилиб ўтирганимда, икки дўстим - Бахтиёр билан Артур кириб келишди.

Улар тўйга хабарга келишганини дарҳол фаҳмладим.

Уларнинг бири - синфдошим, иккинчиси - курсдошим. Бахти билан Артурнинг дўстлашиб қолишганига ҳам ўзим сабаб бўлганман: туғилган куним (1 июн)ни нишонлашга келишганда, ёнма-ён ўтиришиб, иноклашиб қолишди; кейин кадрдонлашиб, каминани ҳам ахён-ахёнда йўқлайдиган бўлишди.

Ҳа, уларни жўрачиликка ҳидоят этувчи муштаракликлар оз эмасди. Табиатан мустақил, эрки бўлишга интиладиган; саботли, жўмард; шу билан бирга ўр, яқров... Иккаласининг феъли-хўйида

мусбат кутблар, тафовутлар ҳам йўқ эмасди, албатта. Болалар ўйида вояга етгани сабаб бўлса керак, Артур ота-она дийдорига зор бўлиб, уларни кумсаб, зоҳиран излаб ўлғайди. Бахти бўлса, дадаси билан чиқишолмади: аразлаб, ғижиллашиб юрди-ю, охир-окибат уйларида кетиб қолди. Муроса-ю мадорага келтириш учун не-не нуфузлар орага тушмади дейсиз - наф бўлмади. Бир ярим йилдан бери Артур билан Зарафшон соҳилида - дала ҳовлида яшайди.

Мазкур дала-ҳовли сиёсатшунослик кафедраси доцентиники бўлиб, ҳатто ёзда ҳам оиласини бу ерга кўчириб келмайди. Домла эронигузарга ичкуёв бўлган - шинамгина ҳовлиси бор.

Ёдимда: бешинчи курс пайтимизда ўша домла синов пайти Артурдан қаерда яшаётганини суриштириб қолди. (Етимлигини биларди). Ижарада тураётганини эшитгач, истиҳола билан таклиф киритган бўлди: “Бизнинг дача бўш турибди - ҳамма шароити бор”.

Гап шундаки, ўша пайтларда ёғоч, ғишт деган матолар жуда ноёб бўлиб қолгани сабаб, дала ҳовлилардаги қурилиш ашёларини ўмариб кетадиган чакконлар кўпайиб қолганди. Артурдай текин қўриқчидан фойдаланиш икки томон учун ҳам айни муддао эди. Дўстим кўнди ва эртасигаёқ унинг кўч-кўлонларини “Жигали”га орддик. Бизга ҳамроҳ бўлган домла йўл кўрсатар, изох берарди.

- Бу ерга биринчилардан бўлиб келганмиз. Тўқай бўлиб ётарди. Сувни ҳам, светни ҳам ўзимиз тортиб келганмиз. Дарёдан шағал ташиб, йўл кўтарганмиз.

“Демак, шўрлик студентларни роса ишлатган бу бераҳм”, ўйладим ўзимча. Йўл ялангликка келиб тақалди. Домла давом этди. - “Бу ер - ипподром. Номига шундай. Ўша - тўкинчилик йиллари отчопар қилмокчи бўлишди - зотли айғирлар олиб келишди. Кейин замон ўзгариб, бунақа дабдабаларга қўл калталиқ қилиб қолди. Отларни сотиб, пулини қолганларига егизишяпти”.

Олди дарёга қараб қурилган, бу ердагиларга нисбат қилиб оладиган бўлсак, ўртамиёна дала-ҳовли рўпарасида тўхтадик. Икки томонда эса шунақа ёзлик қўналғалар бир-бирига тутшиб кетганди. Улар орасида ҳашамдорлари ҳам ночорлари ҳам бор эди, аммо бу кимсасиз даргоҳлар мўнғайиб тургандай эди. Гуёки, ҳаёт деб аталадиган жўмард кўзда чопонини шу ерга ечиб қўйиб, ўзи шаҳарга

кетиб қолгандай эди.

Домланинг ёзлик қўналғаси ғиштдан қурилгани сабаб, қишда ҳам яшаса бўларди. Ётоқхона, емакхона, олди ойнаванд айвон.

Кўп вақтдан бери инсон яшамагани сабаб, чанг босиб, поллар орасидан қиёқлар бош кўтариб чиқишганди. Учовлашиб, бир хонани эпаккага келтирдик. Артурга шароит яратдик. Бари жобажо бўлгач, домла иккаламиз у билан хайрлашдик. Аммо уйга келгач, ўкина бошладим: дўстимни ҳайҳотдай жойда ёлғиз ташлаб келганим инсофсизлик бўлиб туюлаверди. Назаримда у ўксиб, мўнғайиб ўтиргандай эди. Менга ўхшаб меҳрибон дадаси, ойиси, амакиси, кавми-қариндоши бўлганда, ғариб бўлиб қолмасди, деган даккок, дилозор фикр ҳўрлигимни келтириб, дийдаларимни намлади. Эрталаб нонуштага иссик нон, қаймоқ харид қилиб, машинни дарё томон ҳайдадим. Келсам - жўрамиз ухлаб ётибди. “Тур-ей, ҳўкиз, дедим, синашта бир эркалик, беғубор қониқош билан, ётаверасанми сасиб?! Дилимдаги ғашлик тарқалди. Чой ичиб, биргаликда ўқишга келдик - унинг қайфияти жойида эди.

Кўп ўтмай Артур умумий жаррохлик кафедрасидан диплом иши олди. Мавзуни унга бирор киши тавсия этганми, ўзи танлаганми - билолмадим. Чорва моллари травматологияси - унча актуал мавзу бўлмаса ҳамки, иштиёқ билан иш бошлаб юборди. Алламаҳалгача қутубхонада қолиб кетар, гоҳида кечикар ва дала-ҳовлига элтиб қўйишимни сўрарди. Ўша пайтларда унинг хонасида чорва молларининг болдир, сон, умуртка суяқлари анча-мунча бўлиб, дўстим уларни атайин синдирар, тагин гипслаб тиклаб қўйишдан чарчамасди.

Шундан кейин икки ойча шаҳар ветшифоҳонасига қатнаб, оёғи синган мушук, ит, эчкиларни даволаб юрди. Амалиётни Нуротада ўтказди - қўй-эчкиларга табиблик қилиб, диплом иши учун факт тўплади.

Шўрлик Артур диплом ишини қийинчилик билан ёзган, бор пулини окка қўчирувчи-ю, муқовасозга бериб, дала-ҳовлига пиёда бориб келган, ҳалол ишлаган бўлишига қарамай, ёқлаш пайти омад унга тагин чап қўлини чўзди. Алдам-қалдамлик билан қўчириб олинган бошқа ишлаб ўтиб, уни қайтиши аламли эди, албатта.

Гўдаклигидаёк рўбарў бўлган аччик қисмат шўрликни ҳамон таъкиб этаётгандай бўлиб туюлди назаримда.

Ўзим ҳам ўша ерда эдим. Артур оёк суяклари турли даражада синган тўртта қўй устида олиб борган тажрибалари хусусида иштиёк билан гапираётганда комиссия раиси истиҳола билан унинг монологини бўлди.

- Гап бундай: дипломант анча иш қилганлиги кўриниб турибди. Лекин кафедра мавзу бераётганда, унинг ҳаётийлиги, иктисодий самарасини ҳам ўйлаб кўриши керак?! Мен тўрт йил районда ветлечебница бошлиғи бўлиб ишлаганман - лекин бирорта чўпонми, ферма мудирими оёғи синган қўй-эчкини олиб келганини эслолмайман. Ўша ернинг ўзида сўйиб қўяколади. Ва тўғри килади! Гўшт планини бажариш керакми? Турли эҳтиёжлар учун гўшт зарур бўлиб турадими? Яшириб нима қилдик: меҳмон келади, чўпон, ферма мудир, ундан катталарнинг рўзғорига мунтазам гўшт керакми? Ҳозир бунақа қўйни районга олиб бориш - жониворнинг нархидан қиммат тушади. Тўғрими?

Ҳайъатдагилар уни бир овоздан маъқуллағач, (амалдорлар гапларини маъқуллашиб олишни жуда хуш кўришади) давом этди. - Ахир, актуал масалалар кўп-ку! Мана, юқумли касалликларни олинг: оксил билан бруцеллездан минглаб моллар ўляпти. Энг ёмони, бу касалликлар гўшт, сут орқали одамларга ҳам юқяпти. Шунинг учун айтишадик, врач инсонни даволаса; ветврач инсониятнинг даволайди. Шу касалликлар йўқолса, инсон ҳам озор топмайди-да, ахир! Энди ҳамма умид сизлардан. Мустақил Ўзбекистоннинг...

Ўёғи ҳар эҳтимолга қарши айтилган қизил ва жарангдор гаплар.

Тан олиш керак, комиссия раиси кўпни кўрган, обрўманд, хушфёъл одамлиги қиёфасидан сезилиб турарди ва у ана шу гапни ҳеч қандай ғаразсиз, азбаройи жамият наф кўрмоғи учун айтганди. Инкор этиб бўлмайдиган гажакдор хулосалар. Шундай эмасми?! Умумий жарроҳлик кафедрасининг казо-казоларидан бирортаси дўстимизни ҳолбакудрат ҳимоя қилар, деган умидимиз ҳам пучакка чиқди.

Аслида ҳар қандай жараёнга, хулосага шубҳа билан қараган одам ютиб чиқади. Чунки бу дунёда ҳамма нарса нисбий! Биз йиллар

давомида нуфузларнинг гапини инкор этмасликка, носамимий бўлса ҳам бош тебратиб, тасдиқлаб туришга жуда кўникиб қолдик. Шундай бир латифа эшитгандим. Катта бир амалдор одамларни тўплаб: “Биродарлар, энди сизларни осамиз, деса, залнинг ҳар ер - ҳар еридан савол беришармиз: “Арғомчини олиб келайликми ёки шу ердан топиладими?””.

Аслида, дунёдаги энг ўлкан гуноҳларни нуфузлар қилишган. Бу-ку бир жипирик комиссия раиси. Ўзга юртларга уруш эълон қилган, ўлим ҳукмига имзо чеккан, ўз халқини алдаган амалдорлардан озмунчасини биласизми?!

Комиссия раиси ноҳақ эканлигига эса мен бир йилдан кейин ишонч ҳосил қилдим. Майли, бу ҳақда кейинроқ.

Хуллас, умр бўйи боши корибад ва бадбахтлик соясидан чиқмаган, бунақа зарбаларга дуч келавериб, кўникиб қолган Артур имтиҳонларга тайёрликни бошлади ва бу вазифани кўнгилдагидай уддалади.

Институтни битиргач, мутахассислигимиз бўйича иш топиш бу қадар қийин бўлишини ҳаёлимизга ҳам келтирмаган эканмиз. Гуруҳимиздаги йигирма уч кишидан атиги олтовимиз шу соҳага аранг илиндик. Ўзимизмас - дадамиз, қавмларимиз топишди бу юмушларни ҳам. Қолганлар бошқа соҳалардан паноҳ топишди. Артур олти ойлар овора бўлгач, ўша ердаги отхонага, отбоқар-қоровул бўлиб жойлашди.

Унинг ёнига Бахти кўчиб келгач, ишлари анча ривож топиб кетди.

Бахтининг дала-ҳовлига келиб қолиши сабаблари билан кизикадиган бўлсангиз, ибтидони анча наридан бошлашга тўғри келади.

У бизнинг қишлоғимиздан бирор километр нарида - Бойҳо деган даҳада яшайди. 1917 йил инкилобигача бу ерда катта заминдор ака-укалар яшашган. Мавкеи баланд бўлган уларнинг. (Ака-уканинг Беҳбудий билан тушган суратларини кўриб, уларнинг анча зиёли кишилар эканлигини ишонч ҳосил қилгандим). Албатта, ердан

ташқари хизматкорлар, от-аравалар бўлган. Аканинг бир ўғли ипак савдоси билан шуғулланган, шаҳарда карвонсаройи бўлган. Ҳокимият советларга ўтиши билан, уларнинг бир қисми кулоқ қилинган, “халқ душмани”га чиқарилган. Икки амакивачча йўлини қилиб, Афғонистонга қочишган; қолганлар тақдирга тан бериб, янги даврга мослашишган.

Худо бу олийнасаб одамларнинг насибасини бут қилиб яратган эканми - камситилган бу қишлоқчадан олтмишинчи йилларга келиб, фан доктори, райкомнинг иккинчи котиби етишиб чиққан; врачлар, ўқитувчилар кўпайган, ўқишни битирганларни ҳал қилувчи жойларга ўрнатишган, бир-бирларини қўллаб-қувватлашга эътибор беришган.

Менинг билганим шуки, бу қишлоқчанинг тўй-маъракалари бошқаларникидан тўкинлиги, сарамжонлиги билан ажралиб туради. Бойҳодан ичиб, гандираклаб юрган эркакни, андак бўлса ҳам оёғи енгилроқ аёлни ҳеч ким қўрмаган.

“Уларда олтин бор”, дейишарди кўп давраларда андак ғараз билан. Бунисини худо билади, аммо уларда ирсий заковат, мақсад учун курашиш, ҳокисорлик сингари хислатлар жамулжам-у жобажо эди.

Мустақиллик эълон қилингандан кейин Бойҳода тўрт-беш қаватли ҳашамли уйлар, майда корхоналар қад кўтарди; аксар дарвозалар ўймакор қилинди ва уларнинг олдида чет эл машиналари пайдо бўлди. Хусусийлаштириш, мулкни сотиб олиш ҳақидаги фармонлардан донолик, тадбиркорлик билан фойдаланишди улар. Чет элга кетган қариндошлари меҳмон бўлиб келди ва Арабистон, Эрондан ноёб моллар жўнатадиган бўлди; шаҳарда дўконлар очишди.

Бахти - ана шу авлод вакили.

Уларникида кўп бўлганман - ўқувчилик пайтимизда нукул бирга дарс тайёрлардик. Кейин ҳам узилишиб кетганимиз йўк: Тошкентдан келганимда кириб турардим.

Бахтининг дадаси - Акмалхон амаки босмаҳонада тунги инженер. Билишимча, ҳафтасига икки кеча-кундуз навбатчилик қилади, қолган вақтни асосан уйда ўтказади. Ва ўзи тинмаганидек, оиласини ҳам тин олдирмайди. Саккиз сотихча келадигани ҳовли сатҳи ичида пленка билан ёпилади - унинг остига шавел, шолғомча, қўк пиёз ва номини

мен билмайдиган турфа кўкатлар етиштирилади. Лекин уруғ сепиб, устига пленка тортган билан кўкат деганининг ўзи униб чиқавермас экан. Бахтининг дадаси, ойиси, ўзи, сингиллари билан қорли-қировли кунларда ҳам, баҳор лойгарчиликларида ҳам тин олмай ишлашади. Экинни ўток қилиш, териш, ювиш, боғлаш, сотиш... Баҳорда ер бўшагач, ҳар туби пиёладай бўладиган саримсоқ пиёз экилади. Бу нодир навнинг уруғини дадаси Ставрополдаги илмий-тадқиқот институтидан олиб келган. Бозорда ундан олди бўлмайди.

Атрофдаги айрим нотавабонлар Акмалхон амакини ғийбат қилишарди: “Бошқалар сўраса, саримсоқ пиёз уруғини қайноқ сувга ботириб беради - кўкармайди”, дейишарди. Лекин нафсиламбирини айтганда, ўқувлари етмас, кўкартиришолмасди. Бунга ўзим ҳам ишонч ҳосил қилганман. У киши бир даста уруғ бериб, экиш, парвариш қилиш йўллари роса ўқдирган бўлишига қарамай, бу инжиқ юмушнинг ортидан кувадиган қувваи ҳафизам, ҳафсалам бўлмади, оқибатда униб чиққан экинни бегона ўтлар исканжага олишди.

Бахтиларнинг ҳовлисида кўкатни ҳам, саримсоқ пиёзни ҳам савдогарлар кўтара олиб кетишади. Даромадлари тузук бўлса керакки, ўша пайтларда - етмишинчи йилларда “Волга”лари бор эди.

Андак бўлса ҳам ишёқмас, локайд одамни учратмасдингиз бу даргоҳда. “Тухум бермайдиган товукни сўйишади”, деярди бот-бот Акмалхон ака. Бағоят чайир, тиним билмас, ҳисоб-китобли; аммо серзарда, дилтанг бу одамнинг кўнглида тирикчилик ваҳимасига ўхшаш шайтоний куч кириб қолгану, жилла бепарво қолса, бола чақаси очқаб, кимларгадир мухтож бўладигандай эди.

Ҳа, отаси кулоқ бўлиб, рўзғор тирикчилиги жуда эрта бошига тушган, нон карточкасини йўқотиб қўйишдан қўрқиб, уни қўйлақ остида белига боғлаб олганича сахармардондан дўкон олдида навбат кутиб турган, боши деворга тегавериб, ҳар тийин пул, ҳар лаҳза умр қадрига етадиган одамнинг ички кечинмалари мен билан сиз учун батамом бегона. Энг ёмони, Бахти ҳам бу ҳолни тўла идрок этолмас, ташвишлар қўпайиб кетган лаҳзаларда асабийлашар, гоҳида дадаси билан аччиқ-тизиқ гапга бориб қоларди.

Баҳор кунларидан бирида - улар ариларни тоққа

кўчиришаётганда, дўстим мени ҳам таклиф қилиб қолди. “Волга”га тиркалган аравачага қутиларни ортиб, ҳафсала билан арқон тортгач, йўлга тушдик. Асфальт кўчадан ўнгга бурилиб, тоғ томон ўрладик. Кичик бир қишлоқчадан (Қалтаёт дейишди) ўтгандан сўнг, ёнбағирга чодир қурадиган бўлдик. Бу ердан дарё яқин бўлиб, яккам-дуккам дарахтлар ҳам бор эди. Аён бўлишича, бултур ҳам айнан шу ерни танлашган экан.

Қутиларни қияликка бирма-бир жойлаштириб чиқдик, чодир тортдик, ўчоқ тайёрладик, дарёдан сув олиб келдик.

Қоронғу тушиб қолди. Бахти иккаламиз дала кроватини тол остига қўйиб, ухламоқчи бўлганимизда ҳам дадаси иш билан банд эди. Сехрли бўёқлар, овозлар оғушида эдим мен. Дарёнинг бир маромда шовуллаши, қишлоқ томондан отларнинг қишнаши, итларнинг ҳуриши шавқовар эди.

Тонгда хушнуд бир кайфият билан ўйғондим. Қарасам, Акмалхон амаки бошига тўр кийиб, (улар маска дейишади) ариларни кўздан кечирарди. Биз чой ичишга ўтирганимизда, нотаниш бир суворий ташриф буюриб қолди. Отини шошмасдан, ҳатто виқор билан толга боғлаб, биз томон одимлади. Уччаламиз ҳам ўрнимиздан туриб, қакирилмаган меҳмон билан эски танишлардек кўришдик, лутф ила дастурхонга таклиф этиб, чой узатдик. У анчайин ёш - биздан сал каттароқ бўлса ҳамки, ўзини меҳмондай эмас, хўжайиндай, аниқроғи, Азроилнинг қавмидай тутиши, жумладан дарҳол ёнбошлаб олиши менга эриш, нописандликдай бўлиб туюлди. Акмалхон амаки бўлса ҳамон нуфузталаб ўпкавойга тавозе кўрсатар, ҳурматини жойига қўйиш ташвишида бўлар; гоҳида ортиқча итоаткорлик, илтифот кўрсатар ва булар бари менга ёқинқирамасди.

- Сизлар қаердан, - ўзини таништираёқ, томдан тараша тушгандай савол берди меҳмон.

- Самарқанддан.

- Арини бу ерга қўйиш учун рухсат олиш керак эди.

Бу ўринда, гарчанд мавзудан бир оз чекинсам ҳам шуни айтиб ўтишим керакки, тараққий этган мамлакатларда фермер билан асаларичи орасида шартнома тузилади. Фермер асаларичига пул тўлайди. Чунки арилар шарофати билан экинлар ҳосилдорлиги

ошишини у яхши билади. Бизда... Ҳа қўяколинг - қўтара ғирромлик!

- Бултур ҳам олиб келгандик. - деди Акмалхон амаки айбдордай, - бригадир билади...

- Бригадир тоққа хўжайин эмас, бу ерларга мени дала қоровули қилиб тайинлашган!

“Дала қоровули” деган мансаб борлигини билмаган эканман. Акмалхон амаки вазиятни мўътадиллаштирадиган калом излаётганда Бахти тоқат қилолмади, шекилли, гапга аралашди.

- Арининг нима зарари тегади?

Дала қоровули такаббурлик билан жавоб кайтарди.

- Ҳокимимиз: бари бойлигимиз ўзимизда қолиши керак, деган.

Зиддият жиддиятга айланиб кетишидан хавотир тортган Акмалхон амаки ҳалиги галварснинг кичиб турган нафси қашлаб қўйди.

- Ҳа, асални олайлик - дала қоровулини ҳам қуруқ қўймаймиз.

Аслида бу хўкизга айнан ана шу гап даркор эди - очилиб, суҳбатга берилиб кетди.

- Бирортаси “ғинг” деса, мен рухсат берганимни айтинглар, деди кетатуриб.

Дала қоровули олислаб кетгач, Акмалхон амаки ўғлига танбех берган бўлди.

- Неча бор айтганман: бу ернинг одамлари билан ўзим гаплашаман, деб.

Бахти ҳам индамай қўяқолмади.

- Буларнинг нафси - ўпкон. Бригадир, раис. Участковой бор эди, устига бу ипириски ҳам қўшилдимиз?! Ўзи канча асал оламиз?!

- ...?!

Биз ишга киришдик. Кутилардаги рамкалар қўчиш олдидан михланган экан - уларни сугуриб, бўш рамкалар қўябошладик. Шу пайт нақ гарданимдан бир ари чакиб олди - азбаройи оғриқдан қўзимдан ёш чиқиб кетди. Боядан бери жозиба маскани бўлиб туюлаётган табиат ҳам жаҳаннамга айлангандан эди. Лекин сир бой бермай, ўзимни мардликка олдим.

Кўп ўтмай банка, коса қўтарган болалар пайдо бўлиб қолди. Уларнинг кийимлари ночор, ўзлари ҳам ёввойидай ҳуркак эдилар.

Мен савол назари билан дўстимга қарадим.

- Булар асал тилашга келган, - деди у, - ота-онаси юборган. Бефаҳмлар!

Ўғли болакайларга ножўя гапириб қўйишидан чўчиган Акмалхон амаки уларга пешвоз чикиб, ётиғи билан тушунтиришга киришди.

- Болаларим, ҳали асал йўқ. Ўн кундан кейин келинглари - зиёфат қиламан.

Бир қизалоқ қатик олиб келган экан - Акмалхон амаки уни пақирга бўшатиб, эгасига пул берди.

- Очкўзлар, - ҳамон жиги-бийрон бўларди Бахти, - энди бари қатик кўтариб келаверади. Буларни биламан.

Тушга яқин бир қутидан янги оила ажралиб чиқди - аричилар тили билан айтганда, рой бўлди. Мен бундай ҳолни аввал кўрмаган эдим - ҳайратга тушдим. Аввал ҳаммаёқ арига тўлиб кетгандай бўлди, кейин эса улар бирин-кетин тол шохига қўниб, каттакон узум бошидай осилиб қолдилар. Ота-бола анча-мунча уриниб, уларни тутишди - қутига солишди. Дўстим иккалаамиз тушдан кейин тоғ сайрига чикмокчи бўлдик, аммо Акмалхон амаки бағоят ётиқлик, андиша билан монелигини аён қилди.

- Шу ерда дам олиб қўяқолинглари. Ўёққа ўтсаларинг - шубҳаланишади: наша экишган бўлишлари мумкин.

Бу - мен учун қутилмаган гап, фавқулодда гайритабиий хабар эди. Қизиқишим ошиб, сўрадим.

- Нима, индашмайдим?

- Индашади. Аммо орага пул аралашади. Амалдорларни биласиз - пулга ўчроқ бўлишади.

Орага сукунат чўқди. У киши давом этди: - Мавлоно Саъдий ёзадилар:

Бепулсан, бозорда нима бор санга,

Тағин чанг солмасин биров саллангга.

У киши бу гапни бизга қарата айтдимиз ёки наша экканларни назарда тутдимиз - билолмадим.

Биз дам олмадик. Акмалхон амаки ишга тутиниб кетгач, ўтириб,

хордик чиқариш ноўнғай эди. Ўчоқ бошига ўтин жамғариб, кийшайиб қолган қутиларнинг остига тош қўяётганимизда, Бахтининг айби билан кўнгилсизлик юз берди - бир қути юмалаб кетди. Унинг рамкалари сочилиб, арилари батамом ташқарига чиқишди. Ўғлининг бу укувсизлигидан қаҳрга минган Акмалхон амаки чидаб туролмади.

- Гўсала, - деди.

Фақат шу каломнинг захри бўлганда дўстим чидаб берарди, аммо ини остин-устин бўлган дарғазаб ариларнинг бир нечтаси бечорага хужум қилиб, юз-кўзидан чакқач, алами чандон ошди: қўлидаги тутатқични жаҳл билан дуч келган томонга иткитиб, ғайритабиий ҳолда алланима деди, сўнг катта кўчага қараб шахдам юриб кетди.

Ота-боланинг бу ногаҳоний зиддиятларидан жуда ноўнғай ҳолга тушдим. Аммо Акмалхон амаки ҳеч гап бўлмагандай - вазминлик билан бошига тўрни кийди-ю, қутини бамайлихотир ростлаб, рамкаларни жойлаштирди. Гўшасини топган арилар зум ўтмай тинчланишди. Шундан кейингина у киши менга юзланди.

- Жўрангиз аразлаб кетди.

- ...

- Сиз ақлли йигитсиз: бориб, унга ётиғи билан тушунтиринг - ахир мен буларни елкамга ортиб (гўримга) олиб кетмайман-ку! Ҳаммаси шулар учун! Қизикда: инсон фарзандим, дейди, уқубат чекади - охири бунақа бўлса, додингни кимга айтасан. Кейинги пайтларда болага бир гап бўлди - айниб, кайсар, ўр бўлиб қолди. Артур деган бир бетайин бола билан жўра бўлиб, айниди, назаримда.

Мен индамай туролмадим.

- Артур ёмон одаммас...

- Менинг дадам тарсакилаб туширардилар, - гап оҳангига ўзгача йўналиш берди у киши, - ғинг демай, айтганларини қилардик. Хўш, нима зарар кўрдик?! Биримиз икки бўлди, озми-кўпми обрў-эътибор топдик.

- Бахти тезлик қилди, - дедим азбаройи Акмалхон акага ачинганимдан. Мен ҳозир...

Шундай дедиму, дўстимнинг ортидан йўлга тушдим. У бекатда - ёлғизгина ўтирган экан. Ҳамон ўпкаси тўлиб турганини кўриб, Бахтига ҳам раҳмим келди, гапни нимадан бошлашни билмай,

алламаҳалгача сукут сақладим. Кейин гап ўз-ўзидан уланиб кетди.

- Сен билмайсан, сен билмайсан, - надомат қилакетди у. - Одам кадрига ачинади. Ишонасанми: мен бирор жойга меҳмон бўлиб боролмайман, жўраларимни ҳам таклиф қилолмайман. Чунки, савил колгур иш қолиб кетади. Қизғанади дадам - вақтни ҳам, пулни ҳам... Сен мана, икки кундан бери биз билан юрибсан; мен бўлсам уйимизда ҳам ваҳима оғушида яшашга маҳкум этилганман.

- Сенга ярашмайди бу гаплар, - насиҳатомуз гапини бўлдим унинг. - Ахир, бу ташвишларнинг бариси сизлар учун-ку! Болаларим бировга мухтож бўлмасин деб... Жаҳлга миниш чикора?!

- Дадамнинг фалсафаларини такрорлама, Улуғ! Мен баҳридан ўтганман уй-жойни ҳам, бошқасини ҳам... Буларнинг баридан бир дақиқа беғам, осойишта кун қуришни афзал деб биламан! Айт-чи, тирикчилик ваҳимаси нега сизларни таъкиб этмайди? Ишонасанми, бизнинг уйда душман бостириб келаётгандай ёки сув тошқини бўлаётгандай қўрқув бор. Буни сен билмайсан, идрок этолмайсан. Сенга ёлғон, худога чин - ойим тушларида босинкираб, чинқирадиган бўлган. Бу нимадан? Зулмдан эмасми?! Нега энди бир бор бериладиган умрни қафасда ўтказиш керак?! Сен буларни тушунмайса, тушунолмайсан.

- Энг ёмони, даданг Артурдан домангирроқ. Лекин унда гуноҳ бўлмаса керак?!

- Унда гуноҳ йўқлигини сен биласан, аммо дадамга тушунтириш кийин. Аксинча, Артур кўзимни очди, фикримни равшанлаштирди. У билан бўлганимда, занжирдан озод бўлган қулдай ҳис этаман ўзимни!

- Майли, бу гапларни қўй, - мавзуни ўзгартирдим, - юр бир оз сайр қиламиз, кейин бир гап бўлар.

Биз беихтиёр қишлоқ томон юриб кетдик. Мен беихтиёр Тургеневнинг “Оталар ва болалар” асарини тилга олдим; ота бошқа даврда, фарзанд ўзга вақтда вояга етканлиги учун ҳам уларнинг фикри ҳамоҳанг бўлмаслигини исботламоқчи бўлдим. Аммо бу суҳбатимиз китобий бўлганлиги учунми, унчалик қовушмади. Қишлоққа яқинлашганда, омочда ер ҳайдаётган дехконга кўзим тушди. Бундай манзарани киноларда кўрган бўлсам ҳамки, амалда биринчи бор дуч келаётган эдим. Бўйинтуркли икки қора ҳўкиз омочни бамайлихотир

тортар, жулдур кийимли дехкон “бош-бош”-лар, уларга эргашарди. Ғалати, ҳатто завкли эди. Буни кўриб, дўстим жўяли гап қилди.

- Менинг ҳалиги профессор амаким бор-ку? Шу одам: “Биз капитализмни четлаб, феодализмдан бирайўла социализмга ўтдик”, деган жумлани такрорлашни хуш кўрарди. Бу қушчи капитализмни четлаб, феодализмга қайтган, шекилли.

Беихтиёр кулиб юбордим - бу муқоясадан орадаги таранглик ҳам юмшади. Биз чодиримиз томон йўл олдик.

Акмалхон амаки мўнқайиб олганича, йўлимизга кўз тикиб ўтирган экан. Қорамизни кўриши билан хотиржам бўлиб, ишга киришиб кетди. Етиб борганимиздан кейин бўлса (вазиятни муътадиллаштириш илинжида) пакирдан сувни (гуёки ногаҳонда) тўкиб, ўғлига буюрди.

- Бахтиёр, бориб, бир пакир сув олиб кел, ўғлим.

Оталарча меҳрибонликдан ийиб кетиб, иккаламиз сувга жўнадик.

Кечқурун улар билан хайрлашганимда ота-бола апоқ-чапоқ эдилар. Бу - дилимга илиқлик бахш этди.

Олти ойлардан кейин эса Бахти Артурникига батамом кетиб қолди. Эшитишимча, ота-ўғил зиддияти анчайин жиддиятга айланган экан. Казо-казо қариндошлар орага кириб, Бахтини қайтариб келишибди, аввал унга, сўнг дадасига роса панд-насихатлар қилишибди. Шугина эмас, Бахтини савдо институтига ўқишга ҳам қўйишмоқчи бўлишибди. Дадаси мол-ҳолини сотиб бермоқчи бўлганда, дўстим тағин аразлаб кетиб қолибди.

Инсон руҳияти - ечилмаган жумбок. Бу не асрор, не кўргилик - худонинг ўзи билади.

Акмалхон амакининг даъвати билан бу можарога мен ҳам бош сукиб кўрдим. Лекин Бахти уйида илон кўрган овсарга ўхшарди. Бу ерда фақат оталар ва болалар муаммоси, яъни дўстимнинг дадаси билан ғиди-бидисигина эмас, тағин нимадир бордай эди.

Ўша куни уларни дараклаб бориб, отхонадан топдим. Чангга ботиб, тележкадан хашак тушираётган экан. Мени кўриб, болаларга ўхшаб қувонишди. Дўстларимнинг рухий кечинмалари менга аён эди: ғарибликда қолган ҳар қандай кимсани йўқласангиз, боши осмонга етади. Ҳеч ким қутмаган, ҳеч ким даракламаган одамларнинг дили

мунғайган, ўксик бўлади.

Отларни дарё бўйига чиқариб боғлашган экан - уларни кўролмадим. Тирикчиликлари оғиргина бўлса ҳамки, руҳлари тетик бўлиб туюлди дўстларимнинг. Иккаласи отбоқаларликдан ташқари бир нечта дала-ҳовлининг қоровуллигини ҳам олишибди.

Бу ерда бир яхудийнинг ҳам дала-ҳовлиси бор экан. У Америкага кўчиб кетадиган бўлиб, мулкани сотувга қўйибди. Аммо бу пайтга келиб, фақат яхудийларгина эмас, руслар ва русизабонлар ҳам бошқа юртлардан бошпана излаётган, бунинг устига тирикчилик оғирлашиб қолган кунларда дала-ҳовли харид қиладиган азамат топилавермаслиги турган гап. У чорбоғчасини ноилоҳ Артурга инъом этибди.

Ҳали кўчиб ўтишмаган бўлишса ҳамки, масканларини коникиш билан кўз-кўз қилишди улар. Аввалгисидан шинамроқ бўлиб туюлди - бу уйлар.

Буларнинг баридан қувондим. Шунинг учун ҳам эски гапларни кўзгаб, Бахтига панд-насихат қилгим келмади - мавруди эмасди. Биз хушнуд хайрлашдик.

Аммо кейинги гал ўтганимда қувонмадим. Дилимда аллақандай ғашликлар, шубҳалар ўйғондики, булар бежиз эмасди. Бу хусусда батафсилроқ гапирмасам бўлмас.

Шаҳримизда ҳаммаси бўлиб иккита қуюқ бинафа рангли машина бор. Айнан ана шу сийрак ранги билан ажралиб туради, диққатни тортади улар. Иккаласи ҳам “Волга”. Улардан бири собиқ КГБники.

Ўша куни “Жигули” рулини дарёвот томон бурганимда, орқадан келаётган ана шу таниш машинани кўриб қолдим. Ўтибор бермай, икки-уч километр йўл юргач, у мени таъқиб қилаётгандай бўлиб туюлди. Кўзгуни тўғрилаб, кабинада шофердан ташқари бир жувон ўтирганини ҳам кўрдим. Асфальт кўчадан дала-ҳовлилар томон бурилганимдан сўнг ҳам улар ортимдан эргашишганини кўриб, чўчиб кетдим.

Асабим бузилди. Нега изимдан тушишганини эса тасаввур қилиб ҳам кўролмасдим. Тезроқ дўстларим олдига етиб олиш учун газни босдим. Таниш дала-ҳовлига етгач, бир чеккага ўтиб, қурқув аралаш мадад сўраган бўлиб, устма-уст сигнал бердим. Бинафшаранг “Волга”

ёнимдан ўтиб кетди-ю, сал наридаги ҳашамдор бино (уни дала-ҳовли деб бўлмасди) каршисида тўхтади. Сигнални эшитиб, икки дўстим югуриб чиқишди ва менинг руҳимдаги нотинчлик, куркувни дарҳол сезишди.

- Нима бўлди?

- Тинчликми?

- Нима гап?

- Ана у иморат кимники, - саволларига савол қайтардим - “Волга” турган томонга имлаб. Улар бир-бирларига қараб олишди.

- Эгаси кэгэбэда амалдор эди, - деди ниҳоят Бахти ва нима учун сўраганим билан қизикди.

Ҳамон хавотирда турганимда “Волга” кабинасидаги ҳалиги жувон кўринди: Артур билан русчалаб жуда эркин гаплашақетди.

- Артур, мени табрикла! Янги шеърлар ёздим. Аввал сенга ўқиб бераман!

Нечундир бу муомала менга ғайритабиий, ғалати туюлди. Артурнинг зинокор нигоҳлари, бешармрок жавоблари баттаррок энса котирадиган эди.

- Виктория, дардингни олай, нега уни олиб келмадинг?

Улар орасида яқинлик, қадрдонлик борлигига ишонч ҳосил қилгач, бояги кўрқоқлигимдан ҳижолат чекдим. Шубҳаларим тарқалиб, жувонга синчиклаб назар ташладим.

У келишган, кибор, дид билан кийинган эди. Ёдимга кўп серияли “Оддий Мария” фильмининг бош қахрамони тушди - худди ўшандай кулчарўй, сертабассум, жозибали. Сулув чеҳра инсон кайфиятини кўтаради. Буни синаб кўрган бўлсангиз керак. Менинг дилимга ҳам илиқ туйғулар куйилиб келди ва у билан суҳбатлашиш иштиёқи пайдо бўлди.

Аммо кутилмаганда, Бахти балик овига таклиф қилиб қолди; унамасам ҳам қўймади. Биз дарё томон йўл олдик. Буларнинг бари нотабиий, шубҳалидай эди.

- Ким бу соҳибжамол, - бетоқатланиб сўрадим.

- Бу - Бибитош - шоира. Биз Виктория, деймиз.

Газетада “Истиклол тонги” деган шеъри чиққанди. “Вафо” деган китобчаси ҳам чоп этилган.

- Мен кэгэбэнинг одами деб ўйлабман.

- Эри ўша ерда ишларди. Ҳозир - билмайман қаерда. Баҳорда шу ерга кўчиб келишади.

Саволларимга бирин-кетин жавоб топаётган бўлсамда, унинг Артур билан муносабатидаги аллақандай сиру асрор яширин қолаётганди, - Бахтидан ана шу жавобни суғуриб олгим келаверди.

- Артур билан...

Унинг жавоб бергиси келмай, гап ўзанини бошқа томонга бурди. Дала-ҳовлиларнинг кўпчилиги сотувга қўйилгани, ўғрилар йўламай қўйишганини гапирди.

- Ўғрилар сизлардан чўчиб қолишдими, - сабаби билан кизикдим.

- Ҳа, араблар Артурнинг тўппончаси борлигини билади.

У “араблар” деб дарёнинг нарёғидаги Арабхоналикларни назарда тутганди. Менинг эса бошқа нарсга қизиқишим ошиб қолди.

- Артурнинг тўппончаси, дедингми?

- Ҳа, Виктория инъом этган, - атрофга аланглаб олди у.

- Демак, иккаласи жуда қалин экан-да?

- Ҳа, яхши, - тагин чайналди у.

- Аёл эркак билан аввал дўст бўлади, кейин - ўйнаш ёки бунинг тескарисими - ишқилиб, шунақа бир гап ўкигандим.

У Артурни жуда яхши кўради! Мажнунона! Қўй, айблашга шошилмайлик.

-

- Илтимос, бу гаплар орамизда қолсин, - хавотири ошди дўстимнинг.

- Қайси гап? Тўппончами?

- Тўппонча ҳам. Сен бизнинг яқин дўстимизсан, Улуғ. Сендан яқин кишимиз йўқ, яширадиган гапимиз ҳам...

- Лекин яширяпсизлар.

- Бу жувон Артур билан топишиб қолган. Шахсан мен иккаласини ҳам айбламайман. Эри билан уч йил яшаб, фарзанди бўлмаган - ҳозир ўғилчаси бор.

- Артурга ўхшайдими?

- Қўй, илгакли саволларни. Боя Артур: “Нега уни олиб келмадинг?” деворди-ку. Болани назарда тутди. Шундай ажойибки...

Ўзим ҳам яхши кўраман.

- Демак, анча вақтдан бери дон олишарканда? Эри билармикан ё...

- Ким билсин?! Эри командировкагами, мажлисгами кетса - машинасини миниб, бу ёққа келади.

- Улуғ, сен тушун, - бир неча сониялик сукутдан сўнг давом этди дўстим. - Артурда гуноҳ йўқ. Нима қилсин - кўкрагидан итарсинми? Аёллар яхши кўришади уни. Боисини ўзим ҳам тушунмайман. Тағин бир амалдорнинг хотини келиб-кетади. Ҳар гал овқат, кийим-кечак ҳам олиб келади. Гоҳида пул ҳам бериб кетади.

- Уялмай-нетмай оласизларми?

Бахтиёр бу саволни жавобсиз қолдирди. Аксинча Артурни улуғламоқчи бўлиб, ғулдиради. Мен кибор хонимларни ўйлардим: улар Артурга меҳр қўйишларининг боисини чамалардим. Эҳтимол, раҳмлари келиб, ўзларини унинг қучоғига олишар. Балки Артурдаги катъийлик, мустақил фикр, эркинлик уларнинг дилида меҳр ўйғотар?! Қизиқ! Нега энди ўзига тўқлар... Балки бу: тўқликка шўхликдир?!

- Бировларнинг хотини билан бўладиган бунақа хурмача қилиқлар ҳеч қачон яхшилиққа олиб келмаган, - дедим, - бу ерда сизлар беъмани ишлар билан банд. Бундан кўра сен ҳам уйинга борсанг яхши бўлармиди?!

Бу таклифим Бахтига ўтиришмади.

- Чолларга ўхшаб, насиҳатомуз гапларни кўпайтирадиган бўлибсан.

Кейин суҳбатимиз қовушмади. Балиқ ҳам овламай, дарё бўйлаб сайр қилдик. Қайтиб келсак, Артур шоира ўйнаши билан хайрлашаётган экан. Бу гал бизга кўзи тушиб, жувон қизарди. Боиси - унинг шунчаки “шеър ўқиб бергани” ёки “дала-ховлидан хабар олгани” келмаганидан воқифлигимиз эди.

Бахтининг савдо институтида ишлайдиган ўша профессор амакиси бир куни мени кўриб қолиб, жиянининг тақдири билан, аниқроғи, уни ўша томонга тортадиган сеҳрли куч билан қизиқди. Мен аниқроқ жавоб беролмадим. У таҳдидона хулоса чиқарди.

- Буларнинг бари ўша детдомдан чиққан боланинг макри. Сиз икковини ҳам огоҳлантириб қўйинг: уларни ё ўлдириб кетишади ё каматишади. Учини йўл йўқ! Бу - аниқ!

Бу фолдан сесканиб тушдим. Шунга карамай, дарёвот томонга боришга қўл тегмай колди - фабрикада навбатдан ташқари эмлаш бошланиб кетди.

Шукурки, профессорнинг каромати тўғри чикмади. Аксинча дўстларимнинг иши ўнгидан келиб, анча-мунча таникли кишиларга айланиб қолишди.

Гап шундаки, давлатимизнинг сернуфуз арбобларидан бири Арабистонда бўлганида, унда тоза қонли араби от такдим этишади. От ортилган самолёт Самарқанд аэропортига қўнганида, бу ердаги нуфузлар отни самарқандликларга совқа килишни сўрашади. Уларнинг илтимоси қондирилади. Араби дулдулни отчопор ҳисобига ўтказишга қарор қилишади ва деярли ёддан чикқан бу маскан, ундаги от, отбоқар билан кизикишади. Қарашса, шароит ночор - нозик одам инъом этган отни беришга арзигулик эмас. Зудлик билан чора қўрилади: маблағ, қурилиш ашёлари, ем-хашак ажратилади.

Бу ўринда жилла чекиниш қилиш ва араби отга таъриф бериб ўтиш ўринлига ўхшайди. У жаҳон бозорида жуда қадрланадиган, асосан, салт минишга, пойгага мослашган от. Қадимий китобларимиздаги минатюраларда асосан ана шу от акс эттирилган. Улар, масалан рус йўрғаларидек бўйни йўғон, гавдаси йирик; ёки муғул отларидек пакана эмас. Бошини дўст кўтариб юради, оёқлари ингичка. Пойгаларда кўпинча биринчиликни олади.

Хуллас, араб ғиркўкни еру-кўкка ишонмай, дарё соҳилидаги отхонага олиб келишади. Аммо аяган кўзга чўп қадалар, деганларидек, уни машинадан туширишаётганда, орка оёғи борт тахтаси оралиғига кириб қолади - от ўзини пастга отганда болдир суяги синиб кетади. Жонивор ўрнидан турулмай, одамларга илтижоли назар ташлаганича мадад кутиб ётаверади.

Кутилмаган, нохуш хол, албатта. Шундай эмасми? Зудлик билан табиб излашади: кишлок хўжалик институти, ветеринария институтидан донғи кетган олимларни олиб келишади. Улар доно, жўяли гапларни айтишади, маслаҳатлар беришади-ю, аммо ҳеч ким масъулиятни гарданига олиб, енг шимармайди. Шунда Артур бир амаллаб рухсат олади-ю, ишга киришади: Бахти иккаласи ерга бакуват қозикларни қоқиб, отнинг бўйни оёқларини зичлаб

боғлашади, оғрикни камайтирувчи дорилар билан укол қилгач, майиб оёкнинг суякларини жой-жойига қўйишади, тахтакач боғлашади.

Араб тулпори нақ бир ҳафтада ўрнидан туриб кетади.

Орадан бирор ой ўтар-ўтмас тагин бир тасодиф содир бўлади-ю, уларнинг мавкелари чандон ошади. Масаланинг бир томони Артур ҳамда Бахтига келиб такалгани сабаб, уларнинг суратлари газеталарда чоп этилади.

Ҳа, дарҳақиқат, шов-шувларга сабаб бўладиган воқеа эди.

Иркутск ҳайвонот боғининг дарранда-ю паррандалари ортилган колонна тунда Самарқандга етиб келади. Шоферлар Хўжаи Хизир масжиди ёнидаги ялангликда дам олишаётганда, фалокат юз беради: шер кафасдан чиқиб кетади. Биби Хоним масжиди томон йўл олади. Табиийки, боғ маъмуриятини ваҳима босади. Зудлик билан милицияга телефон қилишади, жониворни кўздан қочирмай эргашишади.

Бундай экстремал (таъбир жоиз бўлса) ҳолатда нима қилиш керак?! Самарқанднинг неча асрлик тарихида ҳам бунақаси бўлмаган. Шер деган мушук эмаски - тутасолиб, кафасга тиксанг. Йирткичга йулаш - ўлим билан юзма-юз бўлиш деган гап.

“Хужум” пиллакашлик фабрикасининг тунги сменасидан қайтаётган қизлари ногаҳонда кўчани тўлдириб юрган йирткичга рубарў келиб қолдилар. Ҳамма чинқирганича, ўзини дуч келган томонга уради. “Шаҳарда одамхўр ҳайвонлар изғиб юрибди”, деган ваҳимали гап яшин тезлигида тарқалади; кекса Самарқанд сесканиб тушади.

Ҳайвонот боғи мутасаддилари билан куролланган милиция шер билан кадамба-қадам одимлайдилар. Жонивор эса ҳеч нарсага парво қилмай Регистон майдони олдига келиб, чет эл сайёҳларидек, нилий гумбазларга тикилиб қолади. Кейин эса ўша сокинлик, хотиржамлик билан Гўри Амир томон одимлайди.

Юқори доираларда телефонлар жиринглайди; таклифлар, фармойишлар бўлади. Ниҳоят, Гўри Амирга етар-етмас шерни отиш ҳақида фармон берилади.

Мухтарам китобхон! Ҳеч кимни айблашга шошилмасдан, мушоҳада қилиб кўрайлик. Жаҳон миқёсида “Қизил китоб”га кирган, бунинг устига пашшага ҳам озор етказмай табаррук жойга (зиёратга)

бораётган жониворга милтиқ ўқталиш олимликми ёки золимлик? Хулоса чиқаришдан олдин масаланинг иккинчи томонини ҳам тарозига қўйинг. Сиз билан биз бу масалада маъсул эмасмиз. Гўри Амирдан нарёғи - пастак ховличалар. Шер ўша томонга оралаб кетса, бир-ярим бегунохга чанг солмайди, деб ким кофолот бераолади. Аслида бизнинг барча тоат-ибодатларимиз инсоннинг бир томчи конига арзимади-ку!

Майли, ҳар ким ўз фикрида қолаверсин!

Кузатишлардан шу нарсга аёнки, аввал инсон қонини татиб кўрган ёки яраланган шер шафқатсиз ва қонхўр бўларкан. Шунинг учун ҳам (соҳибининг кўз ёши-ю, илтижоларига қарамай) зобит йиртқични автомат билан ўққа тутди. Одамларнинг бу ногаҳоний мунофиқлиддан ғазабга тушган йиртқич қаттиқ бўкиради - салобатли Гўри Амир акс-садо қайтаради. Лекин умри тугамаган эканми - ўлмайди. Оёқлари синиб, ётган жойида нолиш қилабошлайди. Ҳайвонот боғи соҳиблари ҳолсизланган жониворнинг оғзини боғлаб, машинага ортишади, ветшифохонага олиб боришади. У ердагилар Артурнинг адресини тутқазишади.

Батамом ҳолдан тойган шерни кўриб, Артур билан Бахти андак чўчишади, кейин эса гарданини боғлаб, укол қилишади. Қон кетишини ҳам тўхтатишгач, операция қилиб, орқа сондан, тизза, кўкракдан талай ўқларни териб олишади. Кечгача суякларни ҳам жой-жойига қўйиб, тахтакач боғлашади.

Жонивор ўйғониб, тагин фарёд солади. Артур ҳеч чўчимай, унга овқат беради, оғрикни камайтириш чораларини қўллайди.

Такрибан ўн кундан кейин жонивор ўрнидан туради ва фақат Артурнинг кўлидан овқат еябошлайди, уни кўрмаса, нола чекадиган бўлади.

Аввал йиртқични отган зобитни кўқларга кўтариб мактаган газета ва телевидение кўп ўтмай Бахти билан Артурга ҳамду сано ўқийбошлайди.

Худди шу кунларнинг бирида машина рулини дала-ҳовлилар томон бурдим. Ўзгаришлар каттагина эди бу ерда. Бахтининг айтишича, (Артурни кўролмадим - у шаҳарга тушган экан) иккита дала-ҳовлини олиб, жиҳозлаб қўйишибди. Гапнинг рафторидан

топишлари тузуклигини англаб олиш қийин эмасди. Микрорайондан уй харид қилиш ташвишида юришган экан. Тўйнинг ҳам анча-мунча саруполари тайёрга ўхшади.

- Пулни қаердан оляпсизлар, - сўрадим тортинмай.

- Худо беряпти: шукур, касб-коримиз бор, - деди у. - ургутлик бир амакининг тўтикушини тузатиб берган эдик - қарийб бир тўйга етадиган пул бериб кетди.

- Қанақа тўтикуш экан у?

- Умар Ҳайёмнинг шеърларини ёд айтиб бераркан. У билан жаҳон конкурсида катнашаркан. Бахтга қарши мушукнинг қўлига тушиб, қобирғалари, оёғи мажақланибди. Бир ҳафтада тузатиб бердик. Тошкентдан (у анча машхур қўшиқчининг номини тилга олди) итини олиб келди: уриштираётганда жағ суяги чиқиб кетган экан. Артур кўз ўнгиде тузатиб берди. Тўйимизга бекул хизмат қилиб бермоқчи бўлди. Ишқилиб, шунақа гаплар.

- Демак, тўйинг ҳам яқин, - савол назари билан қарадим унга.

Бахти енгилгина кизарди, қаловланиб, нима дейишини билмади.

- Кимга уйланысан - сир бўлмаса, - давом этдим.

- Сен уни танийсан, - жавоб берди хижолатомуз. Қизиқишим ошиб, оғзини пойладим. - Умидага, - деди ажабтовур илжайиб.

Ёдингизда бўлса, Артур билан тарбияланган орасида Умида деган киз борлигини, муқовасоз қариндоши топилиб, уни олиб кетганини айтган эдим. Артур бошқа жигарлари сингари ундан ҳам хабар олиб тураркан. Бир-икки бор Бахтини эргаштириб борган экан, шекилли, юраги жизиллаб, ошиқи-беқарор бўлиб қолибди. Умида аввал мойилдай бўлса ҳамки, Бахтининг авлоди оқсуяқлардан эканлигини билгач, батамом рад этибди - болалар уйдан эканлигини юзига солишлари, камситишларидан чўчиган бўлса ажаб эмас бояқиш. Шўрлик Бахти мажнунона ҳолга тушиб қолибдики, буни ишқ деган бедаво дард ўтида қоврилган бандаларгина теран тушунишлари мумкин. Энг сўнгги умиди Артурдан бўлгани сабаб ҳам, ундан айрилмай, имосига маҳтал бўлиб қолибди. (Уйдан кетиб қолишининг сабабларидан бири ҳам шу бўлса ажаб эмас).

- Бу гаплардан уйдагиларнинг хабари борми, - сўрадим илик жавоб олиш илинжида.

Дўстимнинг кайфияти кескин ўзгарди: хомушланди ва айбдорлардай давом этди.

- Уйдан узилиб кетганим йўқ. Дадам саломимга алий олмай қўйган, ойим ҳар гал дийдалар қилиб, бу йўлдан қайтишимни сўрайди. Охирги борганимда профессор амаким ҳам уйда экан. Кўпни кўрган, тушунган одам деб, дилимдаги бор гапни айтдим. Умидадан бошқаси мен учун харом, дедим. Жавобан бақириб берди.

“Сен авлодимизга иснод келтирдинг! Уруғимиздан ҳеч ким детдомдан чиққанга уйланмаган! Бу - шармандалик” деди.

Шундан кейин дадам чидаб туролмади: калтак олиб, мени қувди. Қайтиб борганим йўқ. Улуғ ўзинг ўйлаб кўр: нахотки шу иснод бўлса?! Бир муштипар қизга уйланиш - нахотки, гуноҳи азим?! Амакимнинг ўзи кулоқларга қарши кураш жараёнини таърифлаб, доктор бўлганди. Иснод деб, мунофиқлик деб шуни айтмайдими?! Ахир, отаси кулоқ қилинган одам лоақал бошқа мавзу танламайдими?! Мустақиллик бўлгандан кейин тўнини тескари қийиб, “қизил империя”ни танқид қилишга ўтиб олди. Бизнинг авлоддан бунақа иккиюзламачи чикмаган эди.

- Майли, бу гапларни қўй, - далда берган бўлдим, - ҳозир кўплар шунақа. Сиёсат ўзи - ғирромлик.

Кейин бошқа мавзуларда гаплашдик.

- Тўй қачон, - сўрадим хайрлашиш олдидан.

- Сени беҳабар қолдирмаймиз!

- ЗАГСга машина керакдир, дастурхонга товук лозим бўлар, - хизматимни пешкаш этган бўлдим.

У қувонди. Мен йўлга тушгач, овозини кўтарди.

- Мен албатта, кираман!

ЎН УЧИНЧИ БОБ

ОБИЙ

Бу машъум уй ҳақида аввал ёзганман.

“Концлагер товуклари” бобидаги мана бу мисраларни

хотирласангиз кифоя.

“1975 йили вилоятнинг мафкура ишлари бўйича котиби ўз ўйнаши билан шу ердаги меҳмонхонага норасмий яъни хуфёна ташриф буюради. Албатта, туни билан кайфу сафо, халиги ишлар... Эрталаб улар чикаверишмагач, қоровул хавотирланиб, эшикни тақиллатади. Садо бўлмагач, раҳбарларга хабар етказди. Улар ҳам ошиқ-маъшукларни ўйғотолмагач, эшикнинг ошиқ-маъшуқини бузишади. Кириб қарашса, бахтиқаро ўйнашлар ваннада Одам Ато билан Момо Ҳаво кийгизиб юборган либосда бандаликни бажо келтириб қўйишибди”.

Албатта, шов-шув, текшир-текшир, дегандай. Терговчилар бу юмуш билан уюшган, тажрибали мафия (етмишинчи йилларда-я!) шуғулланганини тахминлашади. Уларнинг фикрича, ўша гуруҳ қурбонини кузатиб юради; ваннага кирган заҳоти ташқаридан туриб, қувурга электр токи тегизади.

Бу нохушликни яширишга ҳарчанд ҳаракат қилишмасин, у ҳақда, мазкур уй хусусида афсона ёки ҳақиқатлигини англаб бўлмайдиган шов-шувлар кўпайиб кетади. Жумладан, бир отахон ана шу уйнинг томида алвастилар галасини кўрганини айтиб, қасам ичади. Табиийки, ҳозир кўпчилик инсу жинсга ишонмай қўйган. Аммо отахон ўз ҳақиқатини тасдиқлашдан чекинмайди. “Бир замонлар бу ер тўқай эди, ўшанда ҳам алвастихона, дейишарди. Улар олов ёқиб ўтиришганини, йўловчиларга эчки, чакалоқ бўлиб кўринганини кўплар билади”.

Хуллас, шу воқеадан кейин фабрика маъмурияти турфа ҳангомалар ва маломатларга чек қўйиш илинжида уйни уч талабгорга тақсимлаб беради. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, Шафика деган санитарка, Сабура деган кассир ва тагин биров киришади. Аммо кўп ўтмай ана шу уйга яширинган қора қисмат Сабурани ҳам таъқиб этади: унинг шипга осилганича қотиб қолган жасадини кўрган одамлар сесканиб тушадилар. Фақат ўша гувоҳларгина эмас, бутун посёлка, фабрика, зоҳиран хавотир тортади. Ҳангомага ўч оломоннинг хали сўнмаган шов-шувларига кимдир бир пакир керосин сепгандай бўлади. Кассир аёл ўзини ўзи осганми ёки бу қотилликни бошқалар қилганми - латтачайнар терговчи аниқ жавоб беролмайди...

Шундан кейин бу уйдан бошқалар ҳам кўчиб кетиш ташвишига тушади, бехосият даргоҳга одамлар йўламай кўядилар, хатто кундузги ҳам йўловчилар ҳадиксираб ўтадиган бўладилар.

Орадан йиллар ўтиб, миш-мишлар, ваҳималар алангаси энди тин олаётганда кимдир оловни пуркаб кўяди. Одамлар бу кимсасиз хонанинг чироғи ёниб-ўчиб туриши, аллакандай баҳайбат кўланкалар изғиб юраётганлигига гувоҳ бўлишади. Бунга ишонқирамаган раҳбарлар, милиционерлар ҳам кечкурун узоқдан туриб арвоҳга ўхшаш гавдаларни кўришади: чўчиб, журъатсизгина орқага чекинишади.

Тахминлар авж олади - туман, вилоятдаги казо-казоларнинг кулоғига у яна ваҳималироқ бўлиб етиб боради. Юқори доирадаги (учлик) телефонлар жиринглайди, кўрсатмалар, буйруқлар бўлади. “Обком ўлган уй”га қуролли десант ташлашга қарор қилинади.

Операция (негадир уни “тишлаш” деб беўхшов номлашган) режасига биноан полковник Ўрайим Тахтаев (аслида Иброҳим Тўхтаев бўлса ажаб эмас) раҳбарлигидаги ўттиз икки кишидан иборат тажрибали, жасур милиционерлар кечкурун, айнан чироқ ёқилган пайтда уйни қуршовга олишади. Ўқ отиб огоҳлантиришгач, радиокарнай оркали мурожаат қилишади: қаршилиқ кўрсатмасдан, қўл кўтариб чиқиш шартини қўйишади. Аммо аксу садо бўлмайди. Сўнгра огоҳлантириш сифатида автоматдан ўқ узиб, дераза ойналарини чил-парчин қилишади. Тагин садо бўлмагач, галалашиб ичкари киришса ҳеч вақо йўқ. Бир чеккада бўшаган шишалар, колбаса, сигарет қолдиқлари. Шундан кейин операция аъзолари ўз андиликлари, лакаловликларидан роса қулишади, аскиялар қилишади.

- Биз беҳудага ваҳима қилиб юрганмиз, - дейди Тахтаев, - бу ер шунчаки қиморвозлар масканига айланган. Қолган гапларнинг бари жоҳил бандалар тўкиган сафсата.

- Ўртоқ полковник, - мурожаат қилади аскиячилардан бири, - ўттиз икки тишнинг ўттиз икки иши бор, дейишади. Ишсиз қолган тишлар мана бу колбасаларни тишлаб кетаверсин.

Улар мириқиб қулишади ва лекин ашё сифатида сигарет ва колбаса қолдиқларини ҳам қоғозга ўраб олишади.

Тинтув давом этаётган пайтда ҳеч қутилмаган ҳол рўй беради -

бир шкафни галалашиб очишганда ичидан букчайганича қотиб қолган мурда юмалаб чиқади. Ҳозиргина қаҳ-қаҳ отаётган азаматлар ваҳима огушида қуролларига ёпишадилар. Кейин, ўзларини босиб олиб, мурдага яқинлашишса, унинг тасмасига бар варақ қоғоз қистирилган ва негадир русчалаб: “Тишлаш” операциясининг чакқонлари. Ноумид қайтманглар - лоақал шу одамнингни тишлаб кетинглар!” деб битилган экан.

Экспертиза марҳумнинг ҳам буғилгани, ҳам отилганини аниқлайди. Мурданинг қизил ўнгачидан олинган автомат ўқининг габаритлари-ю, калибрларини обдон текшириб кўришса... (Ё тавба! Олам тасодифларга тўла! Ўзинг асра!) у айнан “Тишлаш” операцияси аъзоларидан бириники бўлиб чиқади. Шўрликни (исми-шарифи Бўрибой Бўронбоев) зудлик билан ҳибсга олишади. Яна шов-шув, ваҳима. Аммо тергов жараёнида бояқиш Бўрибой бегуноҳлигини исботлаб беради. Аён бўлишича, боя деразага караб ўз узганлар орасида ана шу ўпкавой ҳам бўлган, ўлардан бири шкафдан ўтиб, жасаднинг кекиртагига қадалган экан.

Бўрибойни ҳибсдан озод этишади, аммо қайтиб милицияга олишмайди: аввалги иш жойларида баднафслик қилганлиги, милицияга тасодифан тушиб қолганлиги аён бўлади.

Нафсиламбирини айтганда, эрталаб бадбўй товуқхоналар томон шошиладиган, кун бўйи ишлайдиган, кечкурун бирор нимарса илиб чиқишдан ўзгасини ўйламайдиган, кимматчилик, йўқчилик; амалдорларнинг ноинсофлиги ва турли ғийбатлардан бошқа мавзу, машғулоти бўлмаган одамлар учун шунақа ҳангомаларнинг бўлиб тургани ҳам тузук! Бу зерикарли оламда инсон табиати янгиликка, ислохотга, қолаверса ғийбатга ташналиги табиий бир ҳол бўлса ажаб эмас.

Шундай қилиб, одамлар янгидан-янги афсоналар тўқийдиган ва бундан ўзлари ҳадиксираб яшайдиган бўлиб қоладилар. Энг ғалатиси, бу ўйдирмаларга ҳар бир киши ўз улушини кўшиб-чатиб, ваҳималироқ тус беришга ҳаракат қилади.

Нима қилиш керак бундай шароитда? “Обком ўлган ўй”ни текислаб ташлаш керакми?! Яхшиси, лоқайд, бепарво бўлган маъқул. Охир-оқибат оломон афсона тўқишдан чарчайдику!

Назаримда раҳбарлар шундай даққоқ хулосага келишди.

Аммо фабрика аҳлини кўрқув ва хавотир билан яшашига ўчакишига ўша манфур куч тинчиб кетмайди. Орадан бир неча ойлар ўтгач, аниқроғи 1994 йилнинг 1 май куни кечқурун ишдан қайтаётган санитаркаларимиз - Зайнаб, Люда, Шафиқа мазкур кўчадан кўрқа-писа ўтишаётганда, қаерданам теппасида чироқлар, антенналар ўрнатилган бир жуфт чет эл машинаси пайдо бўлиб қолади. (Люданинг айтишича, иккаласи ҳам “Мерседес-Бенс”). Аёлларимизнинг хавотирлари чандон ошади, аммо-лекин хангоматалаблик меҳри, янги гап топиш, тарқатиш иштиёқи ундан устунлик қилади. Машиналар айнан ўша уйнинг эшиги олдида тўхтайдилар. Ҳар бир машинадан бир аёл билан бир эркак тушади.

Шу ҳақда сўз кетганда, аёлларимиз бир-бирларига гал бермай, таърифу тафсифларни шунақа қалаштиришадик, бунга ишонишингни ҳам, рад этишингни ҳам билмай қоласан киши.

“Иккала жувоннинг ҳам либослари оппоқ, юзлари сулув ҳатто қўлқоплари, соябонлари ҳам оқ, оёқлари ерга тегар-тегмас бўлиб юришади”, дейди Зайнаб.

“Эркакларнинг шляпалари, галстуклари қоматларига ярашиқ, ораста, қўлларида нафис гулдасталар”, унинг сўзини бўлади Шафиқа.

Эркаклар аёлларнинг қўлтиқларидан назокат ила тутиб ичкари киришмоқчи бўлишганда, қаерданам Обий пайдо бўлиб қолибди. Улар Обийни ўпиб, гулдасталарни унга тақдим этибдилар.

Эртаси фабрикада бу гап бошқача оҳанг касб этди. Гўёки “обком ўлган уй”нинг тепасида иккита тарелка (НЛО, НУЖ, номаълум учувчи жисм) пайдо бўлибди. Улар алламаҳалгача нур сочиб тургач, пастга тушиб, ойнаванд машинага айланишибди. Ундан либослари оппоқ икки парирўй тушиб, ўша ерда маст бўлиб ётган Обийни олиб кетишибди.

Энди шу гаплардан кейин Обий (Мифтахуддинов) деганимизга андак таъриф бериб ўтмасам, дилтанг бўлишингиз табиий.

Олтмишларни қоралаб қолган, ўрта бўй, ориқ бир механикни кўз олдингизга гавдалантираоласизми? Кийимлари уринган, ғижимланган, қорамой томган; ичмай турса, руҳи тушиб кетадиган, бармоқлари беўхшов қалтирайдиган бу одамда иллатлар билан

хислатлар чегарасини белгилаш амри маҳол.

Обийни раҳбарларимиз ёктиришмайди, нописандлик қилишади. Сабаби: нукул ичиб юриши, интизомсизлигидагина эмас, балки амалдорларни баралла жеркиб, уларни муттаҳамлик, ўғрилиқда айблашидадир. Аммо-лекин шунга қарамай бу одамни ишдан четлаштириб бўлмайди. Обий мастлик чоғлари кўкрагига уриб, гариллаганини кўп эшитганман: “Директор, замдиректор бўлмаса ҳам иш кетаверади, локинда Мифтахуддинов бўлмаса...” Ғалатида ўзи: товукларга дон, сув таркатадиган мосламалар, пулт билан ишлайдиган катакли батареялар, кондиционерларни Обийдай обдон биладиган, бузилганда зум ўтмай тузатадиган уста бу орада йўк. Мени тўғри тушунишингизни истайман: қанчадан-қанча олий маълумотли инженер, механикларимиз бор, аммо кўп ҳолларда улар лоақал ўрта мактабни ҳам битирмаган Обийнинг қўлига сув қўйишолмайди, “Незаменимый” яъни алмаштириб бўлмайдиган одам йўк” деган русча иборани эшитганмисиз? Бизнинг корхонада истаган одамни алмаштириш мумкин, аммо арзон вино ичиб, ити билан гаплашиб юрадиган ана шу кўримсиз механикнинг ўрнини ҳеч ким босолмайди.

Худо кўрсатмасин, бирорта транспортёр ишламаса ёки бинода ҳарорат пасайиб ёки кўтарилиб кетса, унумдорлик тушишини, товуклар, жўжалар оммавий нобуд бўлишини яхши билган ишбошиларимиз Обийни топиб келиб, айтганини мухайё қилиб туришади.

Обийнинг ити жет лақабли бўлиб, испан коллиси зотиға мансуб. Тумшуғи узун, сержун. Жуда вафодор. Обий маст бўлиб йиқилиб қолса, соатлаб уни кўриқлаб ўтиради. Хўжаси бирор кишини ёки буюмни кўрсатиб, “охраняй!” деса бас - унга ҳеч кимни йўлатмайди. Жет соҳибининг табиатини яхши билади, у ҳам катта-кичик бошлиқларни хушламайди, уларни кўрганда ўзини чеккага олади. Обий билан мулоқотда бўлиб турадиган оддий одамлар олдида эса кейинги оёқларида тик туриб, таъзим қилади, эркаланиб, мурувват кутади. Шунда унинг кўзлари бегуноҳ болакайнинг нигоҳларига жуда ҳам ўхшаб кетади. Хўжаси унга сўз қотганда, гапини маъқуллагандай бош тебратиб турганига кўп гувоҳ бўлганман.

- Сен итсан, - деди у бир куни жониворга қараб, - кўп нарсаларнинг фаҳмига етмайсан. СССР пайтида бир шиша “Чашма” бир сўму қирк тийин эди. Бир сўму қирк тийин-а! Мен аллақачон Мексикага кетардим, аммо сен - тулkitумшукни ташлаб кетолмадим. У ерда сени яккалашади. Бу ерда менга миллатчилик қилишадику! Шунга ўхшаш. Лекин ишлари тушса, дум тебратиб туришади. Эракк бўлиш керак! Мифтахуддинов - мард! Бизнинг амалдорлар бир-бирини тишлаб олиш пайти келгунча, ялаб-ялқаб турадиган тоифадан. Сен ундай қилмайсан, аммо ўлгудай соддасан. Мен энди ичмайман, десам - ишондинг! Мен эса сен шўрликни алдаган эдим. Ишонма! Юр, кетамиз. Во...

Бу одам билан биринчи бор танишганим ҳақида ёзмоқчиман. Товуқ нурисини чиқарадигн тасма-транспортёр ишламай қолгач, зона бошлиғининг кўрсатмаси билан уни излаб, ётоқхонага бордим. Обий ҳам, ити ҳам нохушгина кутиб олишди. Илтимосимни айтгач, чол гап сотишга киришиб кетди.

- Мифтахуддинов бўлмаса, аҳволларинг вой! Бир куни директорнинг ўзи келди. “Комиссия келяпти, кормоцех ишламаябди”, деди. “Бормайман!” дедим. “Нима талаблар бор” сўради. “Во, дедим, гапни ана шундан бошлаш керак эди. Биринчидан, ётоқда мени яккалашяпти - “обком ўлган уй”ни берасиз, ўша ерда яшайман. Иккинчидан, любой зонага кириб, тухум, товук олишга рухсат керак. Учунчидан, жасорат кўрсатмаса, иш кетмайди”, дедим. Дарҳол тушунди - шоферига имлади. У бирайўла тўртта “Жасорат” виноси олиб келди.

- Юринг, мен ҳам тўртта олиб бераман, - унинг сўзини бўлдим.

Биз йўлга тушдик, Жет оптимиздан эргашди. Обий товукхонага кирди-ю, қўлини чўнтагидан ҳам чиқармай:

- Транспортёр жойида, трансформатор бузилган: монтерни топиб кел, - деди, - Мен токка қўл урмайман!

Индамай монтерни излаб кетдим.

Тахминан икки кунлардан кейин Обийни чойхонада кўриб қолдим. Четлаб ўтиб кетишни мўлжаллаётганимда, танбех бериб қолди.

- Сен ҳам келажақда каттакон бўласан. Амалдор дегани - катта ит

дегани. Лекин Мифтахуддинов...

- ... ягона одам, - унинг сўзини бўлдим.

- Нима дединг, - гапим ёкиб тушди.

- Сиз “незаменимый” одамсиз, устоз!

Ширин такаллуфдан Обий ийиб кетди. Бир нималар демоқчи бўлиб жилмайди.

- Сен мени мактама, - деди аллақандай таъмали оҳангда, - ёрдам бер.

- Нима керак?

- Чўнтагимда бир тийин ҳам йўқ.

Бу одам зарур бўлиб қолишини чамалаб, қўлига бирор шиша араққа етадиган пул тутқаздим. Обий буни кутмаган эканми, беҳад қувонди. Аммо вазият ва оҳангини батамом ўзгартириб, пайдар-пай гапирокетди.

- Молодец! Хўш, ҳаётинг қалай? Сени қийнашмаяптими? Получкада оласан. Балки кейинроқ оларсан...

Ундан кейинги учрашувимизда гапимиз алламаҳалгача ковушмай турди. Назаримда у қарзни қисташимдан хавотир тортди, мен бўлсам, тагин пул сўрашидан чўчиб турдим. Кейин мастларга хос гариллашга тушиб кетди.

- Дунёда энг буюк миллат - татар халқи. Сен билмайсан - боласан. Йигирманчи, ўттизинчи, қиркинчи йилларда мактаблар, техникумлар, институтларда татар муаллимлар ишларди. Савод ўргатарди. Буни эсдан чиқармаслик керак!

- Ўзбек халқи...

- Мактанма, - сўзимни кесди у. - Ўзбекистондан ёки бошқа республикалардан Америка қитъасида машхур киноюлдуз чиққанми?

- Эҳтимол чиққандир.

- Йўқ! Биздан эса чиққан.

- Ким?

- Қўй! Во!

Назаримда чалғиб кетдим. “Обком ўлган уй” хангомалари ҳақида гапирётгандим. Аммо Обий ҳозир ўша ерда яшаётганини ҳисобга оладиган бўлсак, мавзудан унча узоқлашмаганимиз аён бўлиб қолади.

Бу галги учрашувда ана шу саволларимга жавоб изладим.

- Устоз, - дедим такаллуф ва мурувват ила, - камина сизнинг шогирдингиз. Сиз - буюк миллат вакили.

- Мақсадга ўт, - мухтасар қилди у.

- Уйингизга коинотдан келган меҳмонлар...

- Бу ҳақда сўрама, - ёқинқирамади у.

- Лекин ўша қизларни ҳаддан ташқари гўзал дейишябди.

- Ким?

- Кўрганлар: Зайнаб, Люда...

Шу тобда Обийнинг чеҳрасида зоҳирий бир мамнунлик, коникиш ҳиссини илғагандек бўлдим. Демак, гап бежиз эмас. Обийнинг айнан ўша жойини кашлашда давом этдим.

- Қизларнинг либослари оппоқ, ўзлари ҳам оппоқ экан.

- ...

- Бунақасини бизда ҳеч ким кўрмаган эмиш.

- Ҳа, - чидаб туролмади Обий, - улар чиройли...

Демак, гаплар беҳуда эмас. Бир лаҳзалик сукунатдан кейин давом этдим.

- Қизларнинг ўзга сайёрадан келганига ишонмай турибман...

Обий ҳушёр тортди.

- Қўй, бу гапларни!

Бу билан суҳбатга нукта қўйилганди. Аммо сирни батафсилроқ билишга бўлган ташналигим оловланиб қолаверди.

Орадан бирор йилча вақт ўтди. Биз Обий билан апок-чапоқ бўлиб кетдик. Ҳалиги асрордан сўз очмаса ҳамки, имкон қадар тухум, гўшт гоҳида вино билан сийлаб турдим.

Бир куни у мени атайин излаб келиб қолди. Бунақаси бўлмасди. Муҳим гапи борлиги - жиддийлашган киёфасиданок сезилиб турарди.

- Улуғ, сен менинг шогирдимсан-а?!

- Шундай, устоз.

- Сенга айтмоқчи бўлган гапим жуда муҳим: уни ҳеч ким билмаслиги керак, - деди атрофга аланглаб.

- Хотирингиз жам бўлсин, устоз.

- Эртага мен туғилган кун.

- Табриклаймиз! Биринчи май байрамида дунёга келган экансизда. Мукаррам баҳорда.

- ...

- Бизга нима хизматлар бор? Камарбаста шогирдингизмиз. Ҳеч тортинманг!

- Жуда-а нозик меҳмонлар келади.

Ёдимга лоп этиб, ўтган йилги ташрифи анча-мунча хангомаларга сабаб бўлган меҳмонлар тушишди.

- Биз ҳам нозик қилиб кутиб оламизда, - дедим мамнунлик ила.

Орага мавҳум сукунат чўкди. Кутилмаганда унинг дийдаларига ёш калкиди, аллақандай дарди янгиланган аламзададай йиғлай бошлади. Мен бу одамни ҳеч қачон бу ҳолда кўрмаган эди. Бу мағрур одам алам билан ўқсиб йиғлар ва ҳар гал елкалари силкиниб кетарди. Саросималаниб қолдим. Бирор нима деб овутмоқчи бўлганимда, ўзи сўз бошлади.

- Мен дуракман, Улуғ! Номуносиб отаман! Ичкилик хароб қилган ношуд бандаман! Уяламан, биласанми ўз аҳволимдан. Куёвларим олдида.. Номус қиламан. Қизларим ҳам ор қилишади бу ҳолатимдан. Лекин сир бой беришмайди. Мен бўлсам, барини сезиб тураман. Ҳаммасига ўзим сабабчиман!

- Азиз меҳмонлар келадиган бўлса қувониш керак, - тағин далда бермоқчи бўлдим.

Биз тағин жимиб қолдик. Вазиятнинг ўзи шуни тақозо этган эди.

- Аҳвол ночорлигини биласан-а, Улуғ, - дардини очабошлади Обий.

- Ҳеч гап эмас, бугуноқ санитар қизларни юбораман: уйингизни тозалаб, жиҳозлаб беришади. Мана бу диван, стол, стулларни ҳам олиб борамиз!

- Тўхта, - хушламайгина сўзимни кесди у, - санитарларни қўй. Улар гапни кўпайтиришади. Ўзимдан қолар иш йўқ. Сен майда-чўйдани обборсанг, бирорта костюмингни бериб турсанг - бас. Куёвларим билан танишиб ол. Уларнинг калласи ишлайди.

Мен учун аксар асрорлар равшанлашгандай эди. Обийнинг айтишича, катта қизи Мексикада кино юлдузи экан.

- “Дикая роза”да ўйнаганди - кўргандирсан.

- Бош ролдами?

- Ҳа-да. Балки бош ролдамасдир. Ким билади. Эри элчихонада

ишлайди. Ўзи испан.

- Кичигичи, - кизиқишим сўнмасди.

- Куёвимни сўраяпсанми? Ўзбек. Тошкентда қайбирам министрнинг ўринбосари эди. Мана бу каттаконлар билан келишолмай, кетиб қолди.

- Унинг ҳикоя қилишича, хотини рус бўлган экан. Улар бирга яшайолмабди (ичкилик сабаб бўлса керак). Хотини қизларини олиб, Москвага кетиб қолибди. Қизлар “Халқлар дўстлиги” университетига киришган экан, куёвлар билан ўша ерда танишишибди. Аёл гоҳида Мехикодаги гоҳида Москвадаги кизиникида (шоҳона) яшармиш.

Эртаси Обийникига борсам, йўлакларга сув сепиб, супуриб, атрофларни ҳам эпакага келтириб қўйибди. Хона имкон қадар жиҳозланган, стол устида мевалар, турли шишалар тартиб билан териб қўйилганди. Обдон ювинган, соқолларини тарашлаган, ораста либослар кийган Обийни дафъатан кўрган киши танимай қолиши аниқ эди.

Меҳмонлар анча ҳаялликдан кейин арбобларимиз миниб юрадиган, номер рақамларидан кейин СНО деб ёзиладиган “Волга”да келишди.

Мавзудан андак чекиниб бўлса ва тақрор бўлса ҳам шаҳарда ана шу уч ҳарф устида бўлиб турадиган хангомалар, мутуйибалр хусусида тўхталмоқчиман. Бу ердаги амалдорлар (оддий халқдан ажралиб туриш учун бўлса керак) хизмат машиналари СНО номерли бўлишига саъю-ҳаракат қилишаверади. Начор “оддий халқ” ҳам қочирик ва кесатишларга мойил бўлади - улар СНОни Самарқанднинг нотанти одамлари деб шарҳлашади. Мабодо даврада амалдорлар ёки уларнинг гумашталари бўлса, андак юмшатиб, Самарқанднинг нозик одамлари, дейишади.

Хуллас, СНО номерли машинадан аввал шофер ёнида ўтирган, капалак нусха бўйинбоғ боғлаган киши тушди-ю, тавозе билан орқа эшикни очди, инглизчалаб алланима деди. Орқа ўриндикдан ўтгизларни қоралаган, новча тийран кўзли эркак тушди, менга қўл чўзди, ўзбекчалаб саломлашди. Бу одам Обийнинг кичик куёви эканлигини дарҳол сездим. Мулоқотимизга гувоҳ бўлган унинг ажнабий божаси хатосини тузатган бўлди - мен билан саломлашиб,

алланима деди. Шундан кейин кабинадан гул кўтарган икки жувон тушди. Улар ҳаворанг плашч, аёллар шляпаси кийиб олишганди. Бу икки жувон Обийнинг кизлари эканлигини таъкидлаб ўтмасам ҳам бўлади. Буларнинг қайбири ўша кино юлдузи эканлигини фарқлаш, илинжида ўгринча қараб олдим, аммо ўзимга таниш бирорта белгини илғайолмадим. Қизлар жуда ўхшаш ҳам эди, улардан бири фақат оқ қўлқоп кийгани билан ажралиб турарди, холос. Улар менга умуман эътибор беришмади, Обийга отилиб, уни ўпишди, кўзларига ёш олиб, алланималар дейишди.

Биз ичкари кирдик. Жувонлар ёстаниб ўтириб, йўл азобидан монолог ўқишга киришишди. Шу орада Обий мени меҳмонларга таништирди.

Маълум бўлишича, Мексикалик меҳмонлар икки кун олдин Москвага келишган экан. Кейин Самарқандга учадиган самолёт рейси кечикибди. Салондаги тартибсизлик, санитарияга зид ҳолатлар меҳмонларга ўтиришмабди. Уларга узатилган кофе ва таомларнинг усти ёпилмаганлиги, савдогар йўловчиларнинг маданиятсизлиги ҳақида сўз кетди.

Ўзбек куёв амалдор дўстидан хизмат машинасини (ҳозир ташқарида турган) сўраган экан, у ҳам кечикиб келибди.

Бир пиёладан чой ичиб олгач, жувонлар сирлигина қилиб, алланималарни таклиф қилабошашди. Куёвлар бир-бирлари билан кўз югуртириб олгач, хайрихоҳ бош силкишди ва Обийдан рухсат сўраган бўлишди.

- Бирорта ресторанга бориб ўтираколайлик.

У индамади. Назаримда унга барибир эди. Қаерда бўлса ҳам кизларини дийдорига тўйса кифоя.

- Самарқандда энг яхши ресторан қайси, - савол берди куёви бу гал мен томон ўгирилиб.

- “Интурист”, “Юбилейний” билганимча жавоб қайтардим.

Кўп муҳокама бўлмади - машиналар рули “Интурист” томон бурилди.

Ресторан катта залининг жуда ёруғлиги, қандилларнинг турли рангларда жалоланиши, чор тарафдаги ганж ўймакорлигининг бетакрор нақшлари, анвойи гуллар, шинамлик; официант

йигитларнинг башанг кийимлари, тавозелари дилимизга илиқлик бахш этди. Куёвлар зал мудирини дараклашди, унга алланима деб шипшишди. Ажнабийлар чўнтагидаги ҳидни олган чаққонлар чапдастлик билан жой хозирлашди, стол устини ноз-неъматларга тўлдиришди.

Опа-сингиллар биздан узр сўраб, бир неча дакикага жавоб олишди. Фурсатдан фойдаланиб, кичик куёвга саволлар бердим.

- Сизнинг рафиқангиз ҳам санъаткорми?

- Йўқ, у иқтисодчи. Опаси кино юлдузи.

- Қайси фильмларда кўрганимни яхши эслолмаяпман.

У бир зум мушоҳада қилиб олгач, давом этди.

- “Раққосанинг қисмати” фильмида бош ролни ўйнаб, “Олтин нулфар” мукофотини олганди. Шунинг ўзи таъминлайди буларни. Бу фильм ҳали бизда дубляж қилинмаган. Ундан олдин “Бойлар ҳам йиғлайди” фильмида Сара ролини ижро этганди.

Ҳадемай жувонлар батамом ўзгача либос ва кайфиятда пайдо бўлишди. Енгилгина пардоз уларнинг чехрасини батамом сулувлаштириб юборганди. Бағоят ингичка қилиб сурма тортилган қошлар, шафтоли гулини ёдга солувчи яноқлар; оппоқ, яланғоч елкалар ўзлари паришон сочилган тиллоранг сочлар... Дудоклар ва билакларнинг нафислиги, лаблардаги қуюқкина помадалар, садафранг тишларни таърифламай қўяй. Татар ва рус қонлари қоришмасидан бунёд бўлган бу беназир вужудлар пардоз туфайлигина эмас, табиатан бағоят нозанин бўлишганини учун ҳатто ҳис-туйғулари ўтмаслашиб қолган киши ҳам беихтиёр тамшаниб қўйиши турган гап.

Мен Сарани дафъатан танидим. Гарчанд опа-сингиллар бир хил (оппоқ) либосда ва эгизакдек ўхшаш бўлишса ҳамки, тасаввуримда унинг сўзлари, ҳаракатлари қайта тикланди.

Биз ҳушомадлар қилиб, уларга жой кўрсатдик.

Биринчи қадах, албатта, ана шу ўтиришнинг бош сабабчиси - Обий учун кўтарилди.

Катта куёв музикачилар олдига бориб чулдиради, таржимон ҳам топилди ва унинг муддаосини тушунтириб берди. Машшоклар бош силкиб, розиликларини билдирдилар, сўнг айрим қолғувчиларни алмаштирдилар, баҳслашиб, созларни қайтадан жўр қилишди.

Кўп ўтмай нотаниш, аммо дебочаси биланок дилни энтиктирувчи оҳанг сел бўлиб оқабошлади. Виолончел, флейта ва яна алланималар жўрлигидаги бу куй шарқ ва ғарб оҳанглариининг бетакрор уйғунлиги эди. Айрим фильмларда Мексика тангоси, лўлилар, испанлар рақсидаги гоҳида сокин, гоҳида кескин ҳаракатларни кўзатиб, хайратга тушган дамларимни эсладим.

Шу пайт нигоҳларимиз Сара (уни шундай деб атаколай) билан тўқнашди ва унинг қорачуқларида нур ялтираб кетгандай бўлди. Вужудида исён ўйғонаётганди, бу нозаниннинг! Чунки кадрдон оҳанг зўр бериб, даврага чорлар, факат ҳаёми, андишами унинг харир этакларидан тортиб тургандай эди.

Сара жўшқин туйғуларини ортикча жиловламади: яланғоч қулочларини кенг ёзиб, ўртага тушди. Аввалига унинг ҳаракатлари батамом эркаклар рақсини эслатди менга. Бағоят қуҳли бу гулчехрага йигитлар рақси бунчалик ярашишини худо ҳаққи, ҳаёлимга ҳам келтирмагандим. Эҳтимол, айрим жувонларда эркаклар хос қатъият, жасоратни кўриб, тасанно айтган дақиқаларингиз бўлгандир?! Ана шундай ҳолат оғушида эдим мен.

Кейин эса оппоқ, чиройли оёқлар оҳангга ҳамоҳанг рақс қилабошлади. Улар аввал секин, сўнг тезроқ мармар полга урилиб, ноғораникига ўхшаш садо чиқарабошладилар. Зал жонланди - нигоҳлар жиддий аммо сеҳрли вужудга қадалганди.

Сиз “қайроқ” рақсини биласиз, албатта. Бунда раққоса бор вужуди билан ўйинга тушган ҳолда, ҳовучлари орасидаги тошларни ҳам сайратиб юборади. Машшоқлар ритми, нотасини бузмай, баръакс уларни тўлдиради, мадад беради.

Океан ортидан ташриф буюрган бу кино юлдузи эса айнан пошналари билан янги куй яратар ва бу ҳамоҳанг овоздан ўзи ҳам сармаст давра айланарди.

Қарсақлар, қийқириқлар янграйбошлади. Шуниси ғалатики, унинг ўзи ҳам туйғулари жунбўшга келганда ҳамоҳанг қийқирар ва бу ҳам дилларни зоҳиран ларзага солар, сармаст кайфиятларни тагин оловлантирарди.

Бу орада биз раққосадан деярли кўз ўзмаган ҳолда шундай қудратли санъатни бизга мерос қилиб қолдирган яхши одамлар учун

қадахлар кўтардик. Ҳадемай кайфим ошди - кўз ўнгимда сарҳадсиз океан, соҳилга бир меъёрда урилайтган тўлкинлар, денгизчилар, негрлар гавдаланди. “Интурист” ресторани уммон ўзра чайкалиб-чайкалиб сузайтган кемага менгзарди.

Эҳ, бетакрор эди буларнинг бари!

Эҳтимол, менинг бу дунёкарашимни айбга йўйарсиз. Ўрта мактаб ва институтда русча ўқиганим сабабми ёки бошқа нарсанинг таъсирими - Европа, Америка қитъаси нодир оҳанглари азалдан яхши кўраман.

Айбласангиз ҳам майли, Тошкент телевидениесидан кўра Москва каналларини ёқтираман.

Бунинг учун бот-бот дашномлар ҳам эшитиб тураман, аммо начора...

Майли, рақсга қайтайлик. Ажабо, нечун одамлар боқийликни байроқ қилиб, ўлмас оҳанглар, рақслар яратадилар: тагин ҳайкаллар тиклайдилар, китоблар ёзадилар? Ўлимга, Азроилга қасдма-қасд шундай йўл тутишади, деб ўқигандим аллақерда.

Ўлим ҳақ дейишади. (Кўп ҳолларда у ноҳақ ҳам бўлади) Қаттол Азроил гадони ҳам, президентни ҳам аямайди. Мана шу раққосани, шўх-шодон қийқирайтган (фақат ўзбек, тожик эмас, рус, инглиз, япон ва бошқалар бор булар орасида) хушчақчақ оломонни худди гул дасталагандай қайчилаб кетиши аламли, албатта.

Лекин одамлар ҳам ожиз эмас! Қани Азроилнинг кучи етса, улар яратган санъатни ўлдириб кўрсинчи!

Ҳамма нарс вақтдан, аниқроғи, ўлимдан кўрқади, дейишади. Лекин вақт ё ўлим ҳам боқий санъатдан чўчиса ажаб эмас!

Фалсафавозлик қилганим учун узр. Эҳтимол, бу ичкиликнинг таъсири бўлса...

Аслида ҳар қандай санъатни, айниқса рақсни сўз, фалсафа билан изоҳлаш, ифодалаш мушкул. Уни фақат мириқиб томоша қилган киши ютади. Келинг биз ҳам томоша қилайлик!

Жувон ҳамон одамларнинг завқига завқ улашиб, давра айланарди. Дафъатан кескин ҳаракатлар, маневрлар ўрнини “Танавор” ёки “Муножот” тушайтгандай сокинлашиш эгаллар, раққоса юзида ғамзами, дардми зоҳир бўлар, бундай лаҳзаларда ўқинган вужудни

кўчгинг, овутгинг, шакаргуфторликлар килгинг келарди.

Ногаҳонда ҳаяжонли нигоҳларим Обийга ва унинг иккинчи кизига тушди. Обийнинг кайфи баланд эди, официантга ана шу раққоса, яъни Мексика кино юлдузи унинг кизи эканлигини ифтихор ила уқдирарди. Сўнг ёнидаги кизи томон имлаб, алланималар деди. Қизи эса шоҳисталик ила опасининг хиромон ҳаракатларини беҳудуд ҳавас, ташналик ила томоша қилар, завқдан қорачиклари ёнар, нимадандир сескангандай бўлиб кетар ва бундай лаҳзаларда дуркун кўкси силкиниб қўярди.

Ракс - бетакрор санъат. Аммо уни томоша қилабилиш, хайратга тушиш ҳам ҳунар эканлигига имон келтирдим ўшанда.

Назаримда айнан шу мусиқа санъатида ҳали фанга аён бўлмаган асрорлар анчагина. Биргина мисол келтирмоқчиман. Синглим Моҳинбоннинг атиги бир ёшли қизчаси (Ситора) бор. Радио, телевизордан шўхрок оҳанг янграб қолгудай бўлса, билаклари, бармоқларини ҳамоҳанг тебратиб, чунонам раксга тушадики, ажабланмай илож йўқ. Ахир, ҳали гапиролмайдиган, тик турулмайдиган қизча-я! Эҳтимол бошқа барча санъатлардан фарқли ўлароқ, Одам Ато билан Момо Ҳаво уни қонимизга сингдириб юборгандир, генларимизда бордир, бу ҳиссиёт?!

Ракс санъатининг олий босқичи - муз устида балетни томоша қилганмисиз? Ракқосанинг ўз жуфти билан (муз устида сирғаниб юришнинг ўзи бир мўъжиза) гоҳида сокин, гоҳида кескин ҳаракатларини кузатиб, юрак ҳовучлаганмимиз?

Бу гапларни беҳудага айтаётганим йўқ. Инсоният имкониятлари беҳудуд эканлигини намойиш этадиган ана шу санъатга ҳам лоқайд қарайдиганларни кўрганман. Дарвоқе, бу мўъжизани фақат кўнглида завқи бор одамгина идрок этиши мумкин.

Ичкилик сеҳрими, туйғулар жумбўшими - ҳамон давра айланаётган Сара назаримда муз устида сирғанаётгандай бўлиб кетди. Ўрнимдан туриб, аввал оёғим остига термулдим, кейин уни томоша қилаётганлар сафига қўшилдим. Назаримда сармаст оломон даврада машҳур Мексика юлдузи ўйнаётганлигини сезиб қолганди. “Виктория!”, “Мария!”, “Сара”, деган мурожаатлар янграйбошлади. Кимдир инглизчалаб: “Яшасин, Мексика!” деди.

Оҳанг авж пардаларга кўтарилди. Раққоса кескин сакраб, кийкирди. Шунда унинг этаклари, кўтарилиб, ошпоқ кўйлагига қарийб ҳамранг сонларни кўриниб кетди. Бир йигит (ўзбек ё тожик бўлса керак), Саранинг устига хазонрезгидай қилиб пул сочиб юборди. Қайдандир болакайлар пайдо бўлишди, кейин ошпазлар, официантлар оч эчкилардай пул теришга тушдилар.

Бу ҳол негадир раққосанинг завқини сўндирди. У ўйинга яқун ясади.

Орадан бир неча дақиқа ўтиб, чолғувчилар ўзга оҳангни бошлагач, шеригим (кичик куёв) тоза ҳавога чиқиб келишни таклиф этди. Бу маъруф одам билан бўладиган бир неча дақиқалик мулоқот тасаввурларимни ағдар-тўнтар қилишини ва охир-оқибатда ҳаёт йўлимни бошқа ўзанга буриб юборишини ҳаёлимга келтирмагандим ўшанда. Унинг теран мушоҳадалари, сиқик ва радикал мулоҳазалари онгимга тоза ҳаво бўлиб кирди.

Сухбатдан шу нарса аён бўлдики, у аввал республикамизда министр ўринбосари бўлиб ишлаган экан, кейин катталар билан келишолмай, Москвага кетиб қолибди. Раҳбарларимизни, жумладан вилоят ҳокимини ҳам яхши биларкан, аммо уни мактамади, бўш-баёвликда айблади.

- Қайси куни кабинетида гаплашиб ўтиргандим, бир киши вазоҳат ила кириб келди. Кейин билсам, ишдан олинган ҳокимлардан бири экан. “Менга иш топиб берасан!” деди сан-санлаб. “Халқнинг ҳисобидан ҳашаматли иморат қурмаслик керак эди”, деди буниси. “Ўзинг қўрмайсанми!” ўшқирди у. Билдимки, тили қисик.

- Ҳа-да, асосий ишлар қолиб кетяпти, - қўшилдим, - Самарқанддаги заводлар бирин-кетин тўхтаяпти, қишда газдан ҳам маҳрум қилишяпти.

Шундан кейин мавзу беихтиёр менинг тақдиримга кўчди. Аввал фабрика ҳақида сўради.

- Қарзга ботганмиз. Уч миллион сўмга яқин.

У надомат ила сарак-сарак бош тебратди. Ва давом этди.

- Бўғзигача қарзга ботган бундай афтодаҳол хужайинга хизматкор бўлиш арзимайдиган иш. Бизда бу фабрикаларнинг келажаги ҳақида бир нарса дейиш кийин.

- Дори-дармон йўқ, озикада калория жуда паст, - давом этдим.

- Агар сотишса, бирорта корпусини харид килиш керак, - деди маслаҳат оҳангида, бир дакикалик сукунатдан кейин. - Қарз керак бўлса, мен ёрдам бераман.

Унинг валламатилиги меҳримни жўш урдирди.

- Бу - дилимдаги орзу, - ҳаяжонимни яширолмадим, - аммо айрим концелярия каламушлари хусусийлаштиришнинг бориб турган душманлари-ку!

- Биламан, - надомат чеккан бўлди у, - айнан шу масалада келишолмай кетганман. Қаранг: Мустақиллик эълон қилинганига олти йил бўлаяпти-я! Буларни барибир сотишади, аммо вақтни беҳуда совуришгани қолади.

- Ўша яҳудийга сотишганда ҳам сақлаб қолиш мумкин бўларди, - давом этдим, - бу тариқа барбод бўлиши турган гап! Мен ўттиз минг товук сиғадиган корпуслардан бирини олардим. Дон билан дорини ернинг остидан бўлса ҳам топардим. Оғайниларим, дўстларимни ишга қўярдим, уларга яхши ҳақ тўлардим...

- Мадомики сотишмас экан, бу ердан кетиш керак - ўйчанлик билан маслаҳат берди меҳмон. - Бизнесга! Умр беҳуда ўтмасин!

Худо ҳақки, бу ҳам дилимдаги сархуш сароб эди. Аммо ветфақда беш йил ўқиб...

- Ветеринария соҳасида ҳам бизнес килиш мумкин, фикримни ўққандай давом этди суҳбатдошим. Масалан, фирма очиб, Россиядан дори-дармон олиб келиш, чет эл фирмалари билан боғлаиш мумкин. Савдо ёмон бўлмас...

Ҳидояткорлик бор эди бу зукко одамнинг гапларида. Биз тагин жимиб қолдик. Хаёлларим чувалашиб кетди.

- Самарқандда ветаптека борми, - сўради у.

- Йўқ. “Зоответснаб” бор, аммо у ерда ҳеч вақо йўқ.

- Тем более...

Индамадим. Бирор тўхтамга келишим учун фурсат керак эди.

Биз ичкари кирдик. Энди кўзимга ҳеч нарса кўринмас, ҳатто Сара ҳам эътиборимни тортмас, фикру зикрим бояги таклифдан алғов-далғов эди, аниқроғи, ҳозирги сепилган уруғ ниш уриб, мени безовта килаётганди.

Тағин икки соатлардан кейин биз аэропортга чиқдик. Бу ерда Сара мендаги рухий ўзгаришни сизди, шекилли, беихтиёр гаплашди.

- Айтингчи, Самарқанднинг ўз конституцияси борми?

Бир лаҳза каловланиб қолдим. Савол анчайин тўмтоқ бўлиб туюлди ҳаёлимда. Лекин Мексикада ҳар бир штатнинг ўз конституцияси, парламенти борлиги ёдимга тушиб, барини тушундим.

- Йўқ, Самарқанд штат ёки давлат эмас, вилоят.

- Барибир конституция керак. Чунки бу ерда миллат ва обидалар кўп.

Шу тобда сиёсат ҳақида сафсата сотишга заррача тобим йўқ эди. Гап ўзанини беихтиёр бошқа томонга бурдим.

- Санъат ҳар қандай сиёсатдан устунлигини намойиш қилдингиз. Сиёсатчи ҳар қанча зукко бўлса ҳамки, уларни ҳамжиҳат қилолмайди. Сиз турли миллат вакиллари...

- Сиёсатда бир накл бор, - сўзимни кесди у, - ёшликда экстремист, кексаликда компромис бўлмаган одам нормал эмас. Ракқос ҳам шунга ўхшаш. Фақат ёшлигида... Боксчига ўхшаб... Кейин тамом. Боксчи тренер бўлади, раққоса балетмейстер. Ҳар ҳолда бизнинг Америкада шундай.

Хайрлашиш олдидан кизлар, куёвлар менга илтифотлар қилишди, Обийдан бохабар бўлиб туришимни сўрашди, визиткалар беришди. Чол кизлари билан хайрлашатуриб, кўзларига ёш олди.

Такси тутиб, Обийни ўша машъум “обком ўлган уй”га олиб келдим. Жет бизни кўриб, беҳад қувонди, оёқларимиз остида чалқанча ётганича, мурувват кутабошлади.

- Сен итсан - ҳеч нарсани билмайсан, - унга сўз қотабошлади Обий, - бу дунёда ёмонлар бирлашади, яхшилар эса... Во! Шуни биласанми? Бугун ичмасам бўлмасди. Энди оғзимга олмайман. Балки оларман...

Уни бир амаллаб ичкарига олиб кирдим. Безатилганича бир зайлда турган столни, айниқса кўзни ўйнатувчи шишаларни кўриб, чехраси тағин ҳам очилиб кетди.

- Улуғ, мани ҳурмат қиласанми...

Жавоб қайтармадим, уйга айтмай чиққаним учун жуда

шошилаётган эдим. Чала-чулпа хайрлашиб, ташқарига чиксам, аллақандай кўланкалар юрибди. Мазкур кўча ва уй ҳақидаги олди-қочди гаплар ёдимга тушиб, юрагим увишиб кетди. Ўзимни қайта ичкари олиб, деразадан кузатдим. Қарасам, таниш қиёфалар: директор ўринбосари, участка милиционери, халқ демократик партиясининг фабрика бўйича саркотиби. Ажабланиб, ташқари чиқишим билан улар мени ўраб олиб, хавотирона саволга тутакетишди.

- Раҳматов, - одатдагидек фамилиямни айтиб мурожаат қилди партия маъмури, - ҳаммаёқда дув-дув гап - бошқа китъадан (сайёрадан демोकчи) меҳмонлар келибди.

Нима дейишни бир лаҳза ўйлаб турдим. Нафсиламбини айтганда, бу одамни жиним сўймасди. Фабрикада унинг лақаби Баёнкул. Бирор товукбоқарни иккита тухум билан тутса ҳам, кабинетига олиб кириб, “Баёнот ёз!” дейди. Қитъа билан сайёранигина эмас, баёнот билан тушунтириш хатини ҳам фарқлолмайдиган тунгу такаббур одам. Шунинг учун қувлигим тутди.

- Ҳа, меҳмонлар келишди - мен улар билан бирга эдим, - дедим.

Учқовлари ҳам менга яқинлашиб, гапнинг давомини эшитишга ошиқишди. Жим тураверганим учун милиционер тергаб қўйди.

- Гапиринг!

- Нимани?

- Қанақа одамлар экан, нималар дейишди?

- Уларга ваъда бериб қўйдимда - ҳеч кимга оғиз очмайман, деб. Маъмурларимизнинг ҳафсалалари анчайин пир бўлди.

- Идорага юринг, - деди ниҳоят “зам”, - директор кетмай ўтирибдилар. Ўзлари билан гаплашинг.

Ҳозир бош тортсам, милиционер жоҳиллик қилиши (мастлигимни рўкач қилиб, тегишли жойга олиб кетиши) мумкинлигини ўйлаб, уларга эргашдим. Йўл-йўлакай сўз қотиб, мендан гап олмоқчи бўлишди, аммо қайсарлигим баттар тутди.

Директор кетиб қолганми ёки бирор юмуш билан чиққанми - ҳарқалай кабинети бўм-бўш экан. Улар бошлиқни дараклаган бўлишди, сўнг партия қотиби олдимга бир варақ қоғоз қўйди.

- Директор номига баёнот ёзинг! Кўрган-билганларингизни...

Жуда ноўнғай, танг ахволда қолгандим. Негадир андак жаҳлим

чиқди.

- Бошимда одамлар қаққайиб турса, баёнот ёзолмайман!

Улар хушламайгина чикиб кетишди. Мен ручкани олиб, ёзишга киришдим.

“Самарқанд паррандачилик фабрикасининг директори Вафоев С.га ветврач Рахматов У. томонидан.

АРИЗА

Мени эгаллаб турган вазифамдан озод этишингизни сўрайман”.

Имзо чекиб, числони (1995 йил, 1 май) ёзиб, столга қўйдим-у, сирганибгина чикиб кетдим.

СЎНГСЎЗ ЎРНИДА

Саломалайкум!

Бу - мен - Улуғбекман!

Бугун - 2003 йилнинг 10 март куни.

Китобга сўнгги нукта қўйилганидан етти йил ўтиб, (у тўласинча нашр этиладиган бўлган) хотима ёзиш зарурати туғилиб қолди.

Китоб бошдан оёқ хужжатли эмас, албатта. Дадам бадий ҳаёлотга ўрин бериб юборган саҳифалар анчагина. Факат ёзишнимас, қискартиришни ҳам уддалаш керак, деган ақидага буйсунган дадам талай бобларнинг баҳридан ўтдилар. Оқибатда хронологик узилишлар рўй берди: айрим қаҳрамонларнинг тақдири ноён бўлиб қолди. Мазкур кемтикни тўлдириш илинжида баъзи маълумотларни ёдовар қилмоқчиман.

Оиламиз 1991 или Тошкентдан Самарқандга қайтиб келди ва надоматлар бўлғайким, бувим оламдан ўтдилар.

Ўзим паррандачилик фабрикасидан кетгач, Гагарин кўчасида ветеринария дорихонаси (“Самветдори” корхонаси)ни очдим. Турмуш ўртоғим - Мадина корхонамизда ҳисобчи. Бир ўғил, бир қизимиз бор.

Дадам билан ойим нафақада.

Сингилларим Моҳинбону билан Дилафрӯз ҳам оилали, фарзандли.

Укаларим Мирзо ва Феруз ҳам ўзим билан.

Тағин ким? Дарвоқе, Аббос муаллим Озорбойжонда Бош вазир.

Дўстим Артур - АҚШда ветврач.

Обийни Мексикага олиб кетишди.

Асарнинг давоми йўқ. Дадам олтмишдан ошдилар ва: “Ёзувчи ҳам ўз вақтида нафақага чиқиши керак”, деб биладилар.

Шунақа гаплар.

Тағин саволлар бўлса, бемалол сим қоқинг.

Самарқанддаги хизмат телефоним ва факс 2343939. Дадамнинг телефон номерлари 2623762.

БАХАЙР!

МУНДАРИЖА

Биринчи китоб Дебоча

- I боб. Салом ҳаёт!.
- II боб. Менинг бувижоним
- III боб. Қумсаш
- IV боб. Оғрик
- V боб. Ёғоч оёқ
- VI боб. Илк қадам
- VII боб. Мустакиллик
- VIII боб. Момакалоним
- IX боб. Хумо куши
- X боб. Китоб кўрган одам
- XI боб. Маҳалла
- XII боб. Арра
- XIII боб. Совчиликда
- XIV боб. Байрам
- XV боб. Мактаб
- XVI боб. Лўли момо
- XVII боб. Беклар авлоди
- XVIII боб. Баҳри бобо
- XIX боб. Биби муаллима
- XX боб. Тоғ сайри
- XXI боб. Маҳаллаликлар
- XXII боб. Мулмулке
- XXIII боб. Бир чимдим тупрок
- XXIV боб. Яшаш учун кураш
- XXV боб. Лўли киз
- XXVI боб. Бувим, Бузургмехр ва Анушервон
- XXVII боб. Зиёрат
- XXVIII боб. Ҳазорадан - Ялламагача
- XXIX боб. Танишинг: Ромэн
- XXX боб. Менинг ойижоним

XXXI боб. Ногоҳ болта ботди чинор жисмига

XXXII боб. Манглайи қора чол

XXXIII боб. Бойтўра

XXXIV боб. Диалог ва монологлар

XXXV боб. Омонот тақдирлар

XXXVI боб. Безабон нималар

Иккинчи китоб

I боб. Камина - олийгоҳ толиби

II боб. Конспект

III боб. Мунаввар нур

IV боб. Фақат хўроз ҳақидамас

V боб. Бир гуруҳ ўртоқлари

VI боб. Кундаликнинг сараланган саҳифалари

VII боб. Қайднома

VIII боб. Ҳарбу зарб

IX боб. Артур

X боб. Амалиёт

XI боб. Асаларининг ички ва ташқи интизоми

XII боб. Концлагер товуклари

XIII боб. Пала партиш

XIV боб. Қайсар ва қув дўстларим

XV боб. Обий

Сўнгсўз ўрнида